

ЄВРЕЇ та УКРАЇНЦІ

ТИСЯЧОЛІТТЯ СПІВІСНУВАННЯ

ПАВЛО-РОБЕРТ МАГОЧІЙ
ЙОХАНАН ПЕТРОВСЬКИЙ-ШТЕРН

ЄВРЕЇ
та
УКРАЇНЦІ
ТИСЯЧОЛІТТЯ СПІВІСНУВАННЯ

ЄВРЕЇ
та
УКРАЇНЦІ
ТИСЯЧОЛІТТЯ СПІВІСНУВАННЯ

Видання друге, доповнене

ПАВЛО-РОБЕРТ МАГОЧІЙ
ЙОХАНАН ПЕТРОВСЬКИЙ-ШТЕРН

Ужгород
Видавництво Валерія Падяка
2018

**УДК 94(=411.16):(=161.2)
М12**

Це видання, що побачило світ англійською мовою під назвою «Jews and Ukrainians: a millennium of co-existence» (Торонто, 2016) та одночасно у перекладі українською мовою, викликало значне зацікавлення в читачів. Готуючи до друку друге українське видання, автори доопрацювали текст та додали зведений покажчик (предметний, іменний та географічний).

Книжку було написано на замовлення недержавної організації «Українсько-єврейська зустріч» (UJE), яка разом із урядом Канади (Міністерством громадянства й імміграції) співфінансувала публікацію книги у рамках проекту «Взаємо-Дія: Програма грантів і підтримки мультикультуралізму».

Автори вельми вдячні спонсорам за підтримку,
проте вважають за необхідне нагадати, що погляди, висловлені у цій книжці,
не обов'язково збігаються з позиціями вищеназваних інституцій.

Переклад з англійської мови
Оксана Форостина

Редактор українського видання
Валерій Падяк

© Governing Council of the University of Toronto, 2016
© П.-Р. Магочій, Й. Петровський-Штерн, текст, 2016
© П.-Р. Магочій, мапи українською мовою, 2016
© J. Beadle, дизайн, 2016
© О. Форостина, переклад українською мовою, 2016
© Вид-во Валерія Падяка, 2016

ISBN: 978-966-387-115-8

ПОДЯКИ

Книжка такого засягу, що торкається широкого розмаїття дисциплін, потребує консультування із вченими та експертами, значно обізнанішими за авторів у тій чи іншій тематиці. Ця книжка великою мірою покращилася завдяки коментарям до усього тексту і рекомендацій, які зробили Марина Кравець (Торонтський університет), Алті Родал (Оттава) і Вольф Москович (Єврейський університет в Єрусалимі), а також завдяки коментарям Дарії Даревич (Торонто) та Гілея Казовського (Єрусалим) до розділів стосовно мистецтва й архітектури, Патриції А. Крафчик (Коледж Evergreen State в Олімпії, штат Вашингтон) – до розділів стосовно традиційної культури, Тараса Кузьо (Університет Альберти) – до розділів стосовно сучасної України, Джонатана Сарни

(Університет Брандейз) і Дана Шапіри (Бар-Іланський університет) – до розділів стосовно історії, Василя Сидоренка (Торонтський університет) та Оксани Петровської (Чикаго) – до розділів стосовно музики. Текст збагачено мапами, розробленими під керівництвом Байрона Молдофскі з Картографічного відділу Торонтського університету, ілюстраціями Василя Щедрина з Університету Брандейз, а загальний дизайн книжки здійснив Джон Бідль (Торонто).

Ми дякуємо усім нашим колегам за їхні добрі поради та професійну допомогу. Проблематичні тлумачення та будь-які наявні у книжці огріхи залишаються винятково на совісті авторів.

ПРМ
ЙПШ

ЗМІСТ

ВСТУП	1	3. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ	91
<i>Стереотипи, сприйняття і упередження</i>		Сільське господарство <i>Єврейська корчма / шинок</i> Міські купці, ремісники і робітники <i>Штетл</i> Індустріалізація	
1. ЛЮДИ І ТЕРИТОРІЯ	5	4. ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА	103
Фізична географія Суспільна географія <i>Ненавмисна, а втім образа</i>		Матеріальна культура <i>Селяни – на ділі, містяни – за амбіціями</i> Духовна культура Політика і традиційна культура	
2. ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ	11	5. РЕЛІГІЯ	123
Понтійська та степова цивілізації Київська Русь Литовсько-польсько-кримська доба Козацька держава та Кримський ханат Україна під московським, польським і кримським урядуванням Україна під владою Росії і Австро-Угорської імперії <i>Ненависть до євреїв: антисемітизм чи антиюдаїзм?</i> Українські землі в Австро-Угорській імперії Перша світова війна й революційні часи Міжвоєнні роки Друга світова війна і Голокост <i>Колаборація</i> Повоєнний радянський період, 1945–1991 роки		Основні системи вірувань Організаційні структури Релігійне розмаїття українців Релігійне розмаїття євреїв <i>Караїмський ідеолог – дослідник з уявою</i>	
		6. МОВА І ПИСЕМНІСТЬ	143
		Розмовна мова <i>Як ідиш і українська впливали одна на одну</i> Писемна мова Рукописи і книгодрукування	

<p>7. ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ТА ТЕАТР</p> <p>Розвиток української та єврейсько- української художніх літератур <i>Взаємне збагачення літератур</i> Театр</p>	<p>167</p>	<p>Вплив української діаспори на Україну Вплив єврейської діаспори на Україну</p>	
<p>8. АРХІТЕКТУРА ТА МИСТЕЦТВО</p> <p>Архітектура Живопис і скульптура</p>	<p>197</p>	<p>11. СУЧАСНА УКРАЇНА</p> <p>Політика і суспільство Новітній єврейський досвід Ізраїль та Україна – євреї та українці <i>Путінська фантазія: антисемітизм в Україні</i></p>	<p>277</p>
<p>9. МУЗИКА</p> <p>Народна музика <i>Що таке клезмер?</i> Класична музика Визначні вчителі й виконавці</p>	<p>225</p>	<p>12. МИНУЛЕ ЯК СУЧАСНІСТЬ І МАЙБУТНЄ</p> <p>Українці у посткомуністичному світі Євреї у посткомуністичному світі У пошуках спільного наративу Минуле, сучасність і майбутнє</p>	<p>294</p>
<p>10. ДІАСПОРА</p> <p>Головні центри української імміграції <i>Діаспора чи імміграція?</i> Головні центри єврейської еміграції Вплив української діаспори Вплив єврейської діаспори</p>	<p>243</p>	<p>ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА</p> <p>ПОКАЖЧИК</p> <p>АВТОРИ І ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ</p>	<p>307</p> <p>313</p> <p>338</p>

СПИСОК МАП

1	Україна: географічні обриси	6	17	Революційна Україна, 1917–1918 рр.	53
2	Україна: історичні регіони	8	18	Україна, 1919–1920 рр.	54
3	Народи України, близько 1900 р.	9	19	Погроми в Україні, 1919–1921 рр.	58
4	Торговельні шляхи у VIII–X століттях	12	20	Голодомор і єврейські сільськогосподарські поселення	60
5	Київська Русь, XI століття	16	21	Єврейське населення у міжвоєнній Західній Україні	63
6	Золота Орда, близько 1300 р.	18	22	Західна Україна, 1939–1941 рр.	71
7	Експансія Великого князівства Литовського	20	23	Вбивства євреїв в Україні, 1941–1944 рр.	76
8	Українські землі після 1569 р.	22	24	Україна, 1945 р.	83
9	Єврейські ради на українських землях, XVIII ст.	25	25	Єврейські релігійні центри в Україні у XVIII–XIX століттях	135
10	Козацька держава, 1649 р.	27	26	Українська мова та їдиш	144
11	Єврейські громади, 1648–1649 рр.	30	27	Українці у Сполучених Штатах Америки та Канаді у XX столітті	244
12	Українські землі, близько 1850 р.	37	28	Євреї на сході Сполучених Штатів Америки	254
13	Єврейське населення, близько 1900 р.	39	29	Євреї на заході Сполучених Штатів Америки	255
14	Головні місця погромів, 1880-ті та 1903–1906 рр.	42			
15	Українські землі в складі Австро-Угорщини, близько 1875 р.	44			
16	Перша світова війна на землях Австро-Угорщини	51			

ЄВРЕЇ
та
УКРАЇНЦІ
ТИСЯЧОЛІТТЯ СПІВІСНУВАННЯ

ВСТУП

Є багато такого, чого звичайні українці не знають про євреїв, а звичайні євреї – про українців. Мабуть, так само багато чого українці та євреї не знають про себе самих. Що ж до решти світу, то там про ці два народи, які на землях під назвою «Україна» живуть разом вже понад тисячу років, знають навіть менше.

Аби заповнити ці прогалини, ми вирішили написати книжку, яка розповідала би історію євреїв та етнічних українців у цілком новий, можливо, ризикований спосіб. Ми погодилися, що вона складатиметься з паралельних оповідей, що розглядатимуть закономірності розселення, історії, традиційної культури, релігії, мови, преси, літератури, театру, архітектури, мистецтва, музики, діаспор обидвох народів, а також їхню роль у політичному житті та у сучасному українському суспільстві.

Аби не бути багатослівними, ми спробували крізь цю оповідь представити наше бачення українсько-єврейського співжиття в усіх цих царинах. Ми розповідали, не вдаючись до пригадування взаємних історичних образ. Тобто ми вирішили бути оповідачами, а не полемістами, проте виокремили певні суперечливі питання у текстові вставки.

Пишучи нарізно, один з нас зосередився на українцях, інший писав переважно про євреїв; втім, у деяких випадках ми мінялися ролями або доповнювали один одного. Хоча ми прагнули пояснити нашим читачам специфічність культурного життя та відмінність історичних доль цих народів, з наших паралельних оповідей постала єдина історія, в якій в українців і євреїв спільно-го так само багато, як й того, що їх різнить.

Таке твердження може видаватися парадоксальним, беручи до уваги масове сприйняття та стереотипні уявлення, що їх дотримуються обидві групи. Етнічні українці доволі часто вбачають в євреях посіпак чи то польських магнатів, чи російських поміщиків, чи комуністів; або ж – експлуататорів бідних українських селян, або – безземельних підступних опортуністів. Євреї, у свою чергу, сприймали українців як відсталих,

агресивних, бунтівних селян, на чий совісті знищення єврейських спільнот у часи повстання запорозьких козаків середини XVII століття, погромів у 1880-х та 1919 року, й нарешті – як народ, який допомагав нацистам чинити масові вбивства євреїв під час Голокосту.

Проте, як тільки ми розпочали писати спільну історію українців та євреїв, постала зовсім інша картина – доля двох безперечно неоднорідних народів зі спільною історією. Їхня історія може бути й історією відмінностей, проте в цій історії є багато спільного, де етнічні українці та євреї постають багатомовними, мультикультуральними і мобільними народами з надзвичайно багатим творчим доробком. Наголошуючи на внутрішніх складноцях, наша оповідь доводить, що нема «оцих євреїв» чи «отих українців». Стереотипні уявлення про той чи інший народ століттями існують у національній пам'яті, проте вони щезають, як тільки хтось береться придивитись до конкретних історичних, мовних, релігійних, культурних, політичних та мистецьких реалій поза цими стереотипами. Те, що ми задумали як лишень інформативне, врешті виявилось повчальним.

Єврейська присутність у сучасній незалежній Україні дуже відрізняється від того, якою ця присутність була в минулому. Перед Другою світовою війною євреї становили понад 15 відсотків населення України; нині вони складають в Україні заледве 0,2 відсотка. Втім, значимість єврейського народу не варто зводити лише до статистики. Іншими словами, доля тих 100 тисяч євреїв сьогоденної України така ж важлива, як і доля усіх інших людей, з яких складається 45-мільйонне населення країни.

Цю книжку задумали два історики різного походження, які вважають, що знання та розуміння євреїв та українців як відмінних народів має заступити упередження та забобони, які супроводжували їхнє уявлення один про одного. Аби досягнути взаєморозуміння, кожному з народів слід пізнати іншого як особливу історичну реальність і як свого ближнього – носія

особливої культури, сукупності релігійних уявлень, мови та суспільних цінностей. Наш внесок у процес порозуміння полягав у тому, щоб допомогти читачеві ознайомитися з сумнівами, фобіями, прагненнями, печалями та надіями простих українців та євреїв і лише після цього розпочати розмову про них як представників відповідних етнонаціональних груп.

Ми намагалися поділитися з читачами нашим розумінням історичного досвіду, який не лише розділяв українців та євреїв, але також і

поєднував їх. Хоча ця книжка навряд чи змінить взаємосприйняття двох народів, вона може стати першою сходинкою до взаємопоглибленого сприйняття євреями етнічних українців та етнічними українцями євреїв. Вона також може бути довгоочікуваним джерелом інформації для тих, хто зацікавлений дізнатися більше про дивну українську землю та про два її видатні народи.

СТЕРЕОТИПИ, СПРИЙНЯТТЯ І УПЕРЕДЖЕННЯ

Повноцінна взаємодія євреїв та етнічних українців сягає перших десятиліть XVII століття. Саме в той час почала формуватися історична пам'ять обох народів й визначився широкий спектр подальших відносин між ними. Відтоді подальші події породжували нові форми культурної пам'яті, часто насичені стереотипами й упередженнями, які аж до сьогодні залишилися глибоко вкоріненими у суспільне та культурне уявлення багатьох (хай і не обов'язково усіх) євреїв та українців.

Основні стереотипи походять із простої,

навіть примітивної дихотомії. Для євреїв українці засадничо є антисемітами, готовими за першої нагоди йти і бити євреїв. Для українців євреї – шахраї, експлуататори, які завжди прислужували іноземним правителям, визискуючи український народ. Нижче подано кілька прикладів типового і хибного сприйняття, яке спирається на характерні упередження і суцільні стереотипи, що й досі затьмарюють єврейсько-українські відносини, незалежно від того, де мешкають представники цих двох народів.

ЄВРЕЇ

Хміль [Хмельницький] – хай зітреється це ім'я! – розв'язав перший геноцид, першу велику катастрофу сучасної єврейської історії.

Гайдамаки – то банди злочинців, які залюбки грабували усе, що бачили очі, й які жорстоко вбивали євреїв, навіть маленьких дітей і вагітних жінок, на землі, яка освятилася їх жертвою – Уманщині.

Наш народ змушений був шукати притулку в Америці через єврейські погроми, які від 1880-х років почалися на українських землях царської Росії.

УКРАЇНЦІ

Богдан Хмельницький – відважний козацький ватажок, національний визволитель, захисник православної віри, творець першої модерної української держави.

Гайдамаки під проводом Залізняка і Гонти були відважними селянами, які прагнули скинути тягар польських католицьких землевласників та їхніх єврейських прислужників.

Царські утиски забрали у нашого народу мову й саму його ідентичність.

Петлюра – стовідсотковий *погромник*, відповідальний за погроми 1919 року, коли в Україні було вбито десятки тисяч євреїв.

Шварцбард помстився Петлюрі за єврейські погроми. Не дивно, що французький суд виправдав його.

Радянська влада підважила традиційну єврейську релігійну культуру та економічне життя. Комуністичні очільники, які, може, й були єврейського походження, заперечували своє єврейство, їх не можна вважати євреями.

Голокост в Україні здійснювали нацистські окупаційні війська у повномасштабній співпраці із українською поліцією й бандерівськими націонал-екстремістами. Більшість українців були колаборантами: у найкращому випадку їм була байдужа доля їхніх єврейських сусідів. У найгіршому – вони влаштовували погроми й допомагали знищувати євреїв.

Україна недостатньо поважає, якщо взагалі поважає, свої єврейські минуле і сучасність, і це тільки підтверджує її інституціоналізовану антисемітську культурну норму. Одним словом, в сенсі ставлення до євреїв – це найбридкіше місце, де мені доводилось бувати.

Симон Петлюра відомий своєю симпатією до євреїв. Він залучав їх до керівництва УНР і віддавав накази припинити напади на них, коли був головою Директорії.

Єврей Шварцбард із безпідставної помсти на паризькій вулиці холонокровоно вбив Голову української незалежної держави Симона Петлюру.

Радянський Союз виник внаслідок єврейсько-комуністичної змови, новою імперією керували єврейські комісари, які винищували українців і їхню культуру.

Голодомор був українським Голокостом. Сталінський поплічник Каганович був лише одним з багатьох євреїв-комуністів, які допомагали влаштувати штучний голод, що вбив більше десяти мільйонів українців на початку 1930-х років.

Більше чотирьох мільйонів українських мирних громадян і 1,4 мільйона військових було вбито під час нацистської окупації. Багато з них, ризикуючи власним життям, намагалися врятувати євреїв.

Коли розвалився Радянський Союз, Україна стала незалежною державою. Попри труднощі, ми нарешті маємо власну країну, де немає упередженого ставлення до інших етнічних груп.

РОЗДІЛ 1

Люди і територія

Україна є другою з найбільших за територією країн Європи. Багата на природні ресурси земля, Україна від доісторичних часів вабила численні народи з Європи та Азії, які селилися на українських землях з надіями на краще життя. Серед цих народів – етнічні українці та євреї, чия історія є предметом цієї книжки.

Фізична географія

У наші дні територія України становить 603 700 квадратних кілометрів, себто майже сягає розмірів Німеччини та Великобританії разом узятих, або ж, у контексті Північної Америки, розмірів двох штатів – Аризони та Нью-Мексико – разом узятих. Із населенням 48,4 мільйона (у 2001 р.) Україна є шостою з найбільш населених 48 європейських країн – після Росії, Німеччини, Франції, Великобританії та Італії.

Ландшафт України не дуже різноманітний. Переважна частина території – рівнини і плоскогір'я, які сягають щонайвище 500 метрів над рівнем моря. Практично уся південна частина країни – степ, у минулому рясно вкритий розмаїттям трав і кущів. Степовий чорнозем століттями був запорукою легкої обробки та неймовірно багатих врожаїв різноманітних видів зернових (особливо жита), фруктів та овочів, зокрема цукрового буряку. Надра України повні природних копалин, надто залізної руди і вугілля, особливо у східній частині країни. На

1. Ліворуч: мальовничий український сільський краєвид.

2. Північні хребти Карпатських гір у Закарпатській області.

протилежних, західних просторах, у передгір'ях Карпат в історичній частині Галичини, запаси нафти і природного газу розроблялися від кінця XIX століття, а згодом відчутно виснажилися у другій половині XX, а у новому, XXI столітті, виглядає, розроблятимуться знову, вже за новими технологіями.

Якщо їхати далі на північ, відкриті степи поступаються змішаній лісовій зоні гряди пагорбів і плато, сприятливих для дрібного рільництва і молочного тваринництва. І лише по самих окраїнах української території є гори: Карпати на далекому заході – біля кордонів з Румунією, Словаччиною і Польщею, і Кримські гори далеко на півдні, вздовж Чорноморського узбережжя Криму. У найновіші часи у цих невеликих гір-

ських регіонах знайшлося місце для оздоровчого відпочинку і туризму, як-от для гірськолижних і туристичних баз у Карпатах або санаторіїв та курортів при помірно соленій воді Чорного моря у підніжжя Кримських гір.

Можливість використовувати природні багатства України на благо людей великою мірою залежить від клімату. На більшості території країни температура є помірно континентальною, у середньому -5° С у січні і 20° С у липні. Достатній рівень опадів дає змогу працювати на землі 205 днів на рік. Щоправда, у степових регіонах температура вище, а вітри сухіші, і в минулому це часто було причиною степових пожеж та періодичних засух, час від часу закінчувалося голодом та масштабними людськими втратами.

Попри це, фізична географія України традиційно була сприятливою для людських поселень. Через майже повну відсутність справжніх природних перешкод (за винятком хіба Карпат далеко на заході) велике розмаїття народів, дружельюбних і не дуже, тисячоліттями без пере-

шкод селилися в Україні. Сільськогосподарські багатства робили Україну житницею будь-якої держави, яка керувала територією, що давало змогу здійснювати масштабний експорт зерна, як правило, при достатніх запасах продовольства для споживання населення. І нарешті, багатство її надр сприяло індустріалізації, яка дозволила мільйонам мешканців країни знайти роботу у переважно зосередженому в містах модерному суспільстві, яким Україна є сьогодні.

Суспільна географія

Сучасна Україна має кордони із сімома країнами: Росією та Білоруссю на сході і півночі, із Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією і Молдовою на заході. На півдні Україну омивають води Азовського і Чорного морів, на протилежних берегах яких розташовані Румунія, Болгарія і Туреччина, Грузія та Росія.

Як і більшість країн, Україна складається з кількох регіонів, відмінних за природою свого

НЕНАВМИСНА, А ВТИМ ОБРАЗА

Лексична форма, слово або словосполучення, які використовують в світі, щоб позначити твій народ або країну, можуть видаватися цілком нейтральними, проте водночас бути глибоко образливими, хоча ніхто не має наміру твою країну або народ образити. Таким прикладом може бути безвинний англійський означений артикль «the».

Зазвичай англійські видання завжди використовували артикль «the» перед «Україною», здебільшого у той самий спосіб, в який цей артикль використовувався і перед англійськими назвами інших країн – Нідерландів (*the Netherlands*), Філіпін (*the Philippines*), або, колись давно, перед Аргентиною (*the Argentine*). У повоєнні часи українці, які писали англійською – переважно емігранти у Північній Америці, які прагнули розповісти світу про свою історичну батьківщину, вирішили відмовитися від артикля «the», вважаючи його принизливим, мовляв, його застосування свідчить про вторинний статус України як регіону, який належить якійсь іншій країні, а не як про самодостатню незалежну країну. Тож будь-які видання, які й надалі використовували вислів *the Ukraine*, підозрювали у таємній антиукраїнськості.

Подібні аргументи про нібито принизливі мовні форми стосувалися й української столиці. Закид полягав у тому, що традиційну в англійській мові форму *Kiev* не слід вживати надалі, адже це просто транслітерація кирилическої російської назви. Натомість політично коректною формою має бути англійська транслітерація з української кирилическої назви, тобто *Kyiv*. Цікаво, що коли Україна таки стала незалежною державою 1991 року, її уряд

визначив назву *Ukraine* (без артикля) і *Kyiv* як офіційно прийнятну транслітерацію у виданнях, що виходили англійською мовою.

Ще одним джерелом мовних образ є два українські означення євреїв. На сході та півдні України (на землях, які до 1917 року були частиною Російської імперії), прийнятною назвою для євреїв і українською, і російською мовами є *євреї*. Термін *жид* (що однаково пишеться українською і російською мовами) також існує, проте має вкрай зневажливе, навіть відверто расистське забарвлення.

З іншого боку, у західноукраїнських діалектах та у традиційній літературній мові на цих теренах форма «жид» є цілком прийнятним словом на означення євреїв й не має жодного негативного або зневажливого забарвлення. Використання слова «жид» у західноукраїнському усному мовленні та виданнях подібне до практики сусідніх західнослов'янських мов, які також використовують варіанти цього слова – *žyd* (польською) і *žid* (чеською і словацькою) – як нейтральні означення єврея. Водночас для західноукраїнських мовців «євреї» є іншомовним словом російського походження, позначає чужинця і може іноді вважатися зневажливим.

Серйозні непорозуміння можуть виникати, коли західноукраїнські мовці використовують означення «жид», яке для них не має жодного емоційного забарвлення, у розмові з людьми зі Східної та Центральної України (або з євреями у діаспорі, які трохи знають російську). Коли східноукраїнським або російським мовцям трапляється слово «жид» у розмові, вони «чують» таврування, попри те, що західноукраїнський мовець просто сказав «єврей».

ландшафту і культури. Історично найважливішими з цих регіонів були Волинь, Галичина, Поділля, Буковина та Закарпаття на заході, Чернігівщина, Полтавщина, Слобожанщина та Донбас на сході, Запорозжя, Причорномор'я

та Крим на півдні. Незалежна Україна включає 24 адміністративні одиниці – області, а також автономну республіку на Кримському півострові. Хоча більшість історичних регіонів вже формально не існують, усвідомлення їхньої

присутності є істотним для розуміння історичного минулого та культурного ландшафту України.

До ХХ століття переважна більшість населення України мешкала у сільській місцевості. Міста, чи радше містечка із населенням від п'яти до десяти тисяч мешканців, існували на українській території від доісторичних часів. З тих, що існують досі, найдавніші беруть початок у період Середньовіччя і переважно розташовані на півночі, у центрі, а також на заході країни: Київ (столиця), Чернігів, Львів, Чернівці й Ужгород. Ще далі на захід є три середньовічні міста, які хоч і перебувають поза державним кордоном України, розташовані на території, населеній етнічними українцями, а в минулому також істотною кількістю євреїв. Це Брест (колись Брест-Литовськ), тепер це південно-західна Білорусь, Хелм/Холм і Пшемишль/Перемишль, тепер південно-східна Польща. Протягом XVI і XVII століть особливо важливими були декілька міст у Західній та Центральній Україні (поміж інших Ніжин, Брацлав, Дубно, Острог, Славута і Умань). Вони були осередками жвавих ринків, які живили і внутрішню, і міжнародну торгів-

лю. Міста у східній та південній частинах України постали дещо пізніше, насамперед у зв'язку із експансією Російської імперії, чи то у XVII та на початку XVIII століття (Харків, Полтава), чи то наприкінці XVIII та на початку XIX століття (Катеринослав/Дніпропетровськ/Дніпро, Олександрівськ/Запоріжжя, Юзівка/Донецьк, Миколаїв, Одеса і Сімферополь).

Як і більшість міст у Центральній та Східній Європі, міста України традиційно населяли народи, які за етнічними, мовними та релігійними ознаками відрізнялися від етнічних українців довколишніх сіл. І якщо євреї врешті становили істотну частку мешканців більшості містечок та міст, надто у Західній та на півдні Центральної України, присутність інших груп змінювалась відповідно до того, де було розташоване те чи інше місто. Окрім євреїв та загалом незначної частки етнічних українців, в містах у західних регіонах країни мешкало чимало румунів та німецькомовних австрійців (у випадку Чернівців), поляків та вірменів (у випадку Львова), а також угорців (у випадку Ужгорода). У містах Центральної та Східної України було чимало росіян, а в містах на

МАПА 2

УКРАЇНА: ІСТОРИЧНІ РЕГІОНИ

півдні – великі спільноти росіян, греків та кримських татар.

Етнічна розмаїтість України не обмежувалася цими урбанізованими регіонами. І хоча сучасна Україна, як і більшість європейських країн, є багатонаціональною державою, порівняльна чисельність різних народів країни істотно різниться від давніших часів; це сталося переважно внаслідок демографічної інженерії – у формі примусових переселень, голодоморів та масових вбивств, що великою мірою означили ХХ століття. У результаті такої демографічної інженерії нині з-поміж населення приблизно в 48,5 мільйона абсолютна більшість мешканців є етнічними українцями (77,8%) і росіянами (17,3%); за ними йдуть, у порядку зменшення чисельності, білоруси, молдовани, кримські татари, болгары, угорці, румуні, поляки, євреї, вірмени та греки, які усі разом становлять лише 3,5% населення країни.

Це суттєво контрастує з демографічними показниками у минулому. Наприкінці ХІХ століття, коли за часів царату було зібрано перші докладні статистичні дані, виявилось, що загальна чисельність мешканців території

сучасної України складала 30,6 мільйона жителів. Співвідношення народів, що тоді населяли Україну, заслуговує на увагу: близько 1900 року етнічні українці склали меншу, ніж сьогодні, частку (72,4%) населення, як і росіяни (9%), проте відносна, а в деяких випадках абсолютна кількість інших груп була більшою: 8,7% євреїв, 4,2% поляків та 2,1% німців.

Нерівномірність заселення тих чи інших територій цими групами також була суттєвою: російське населення було сконцентроване у східному та південному історичних регіонах (на Слобожанщині, Донбасі, Запорозжжі, у Причорномор'ї та Криму), поляки – на заході (у Галичині, на Волині та Поділлі), німці, румуні/молдовани – на заході й півдні (перші – на Волині, Запорозжжі та у Причорномор'ї, другі – на Буковині, Поділлі, Запорозжжі), а греки – на півдні (у Причорномор'ї та Криму). Певні групи мешкали майже винятково у певних регіонах, як-от білоруси на Чернігівщині, кримські татари – у Криму та угорці – на Закарпатті.

Щодо євреїв, то їх територіальний розподіл також різнився. Наприкінці ХІХ століття, а саме в 1897–1900 роках, переважна більшість з двох

з половиною мільйонів євреїв, що мешкали на території сучасної України, була зосереджена у центральних, східних та південних регіонах. Ці регіони входили до складу Російської імперії та були частиною території, відомої у той час як Смуга єврейської осілості, себто території на захід від Дніпра, що до 1790-х років належала до Польсько-Литовського королівства. З майже двох мільйонів євреїв, що жили у Смузі осілості, найбільше їх було на українських підімперських землях саме у Волинській губернії (13,3%), Київській (12%), Подільській (12,2%) та Херсонській (12,3%), Новоросійському генерал-губернаторстві з адміністративним центром в Одесі (30,8%) та сусідній Бессарабській губернії (11,7%), яка сьогодні є складовою частиною двох незалежних держав – Молдови та України. З-поміж 681 тисячі євреїв тієї частини України,

що тоді була частиною Австро-Угорської імперії, абсолютна більшість жила у Східній Галичині (79,1%), а також на Закарпатті (11,2%) та Буковині (9,6%).

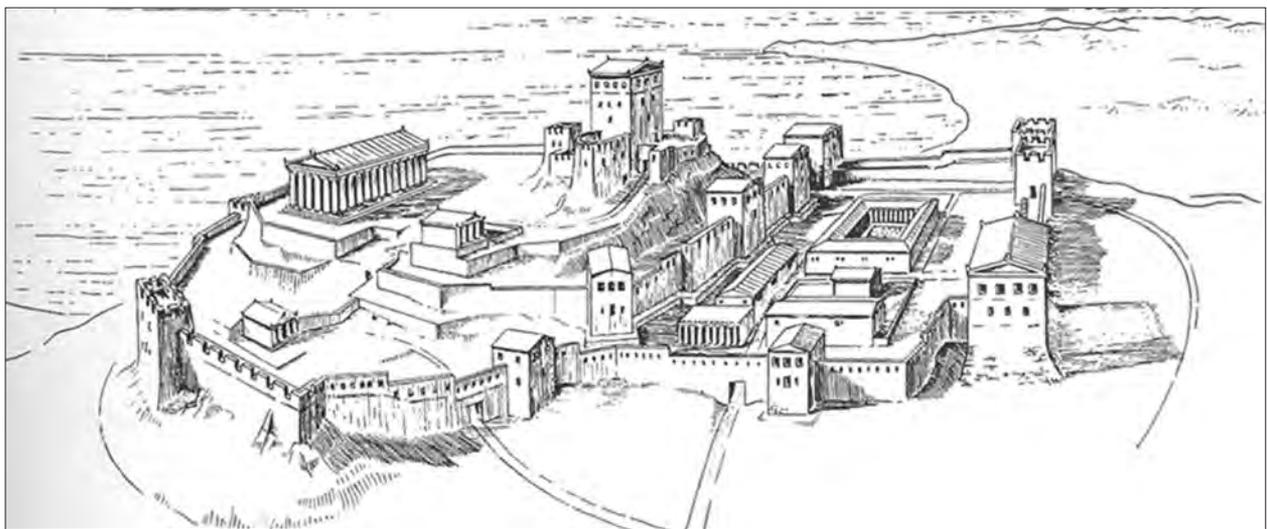
Нині демографічна ситуація радикально різниться. Внаслідок трагічних подій XX століття, зокрема штучно влаштованого Голодомору, двох світових війн, Голокосту, а недавно ще й посткомуністичного зубожіння, загальна кількість населення України зменшується. Кількість етнічних українців залишається на позначці близько 37,5 мільйона, водночас кількість євреїв різко зменшилася порівняно з тим, як це було на початку XX століття. Сьогодні їхня кількість становить близько 84 тисяч, тобто лише 0,2% населення України. Більшість з євреїв мешкає переважно у Києві, Одесі, Дніпропетровську/Дніпрі і Харкові (див. мапу 13).

РОЗДІЛ 2

Історичне минуле

Із 2600 років відомої нам історії українських територій протягом перших двох тисяч років відбувалася еволюція кількох цивілізацій, зосереджених на півдні з напрямком на Чорне море, що пов'язувало їх через Босфор та Дарданелли з егейським і середземноморським світом. Цей південний напрямок відповідає символічній близькості між осілими цивілізаціями вздовж берегів Егейського та Середземного морів (грецькі міста-держави, Римська та Візантійська імперії) та народами кочових скотарів (скіфами, сарматами, хозарами, половцями, монголами і татарами), які встановлювали свій політичний устрій на внутрішніх степових обширах України та півдня Росії.

Відносини між українськими осілими та кочовими цивілізаціями базувалися на торгівлі й комерції. Громади племен кочових скотарів здобували ресурси (сільськогосподарські продукти і рабів) в глибині материкової української території та наглядали за торгівлею з Далеким Сходом і Центральною Азією в обмін на крам і предмети розкоші, виготовлені в егейсько-середземноморському світі. У цей союз час від часу втручалися торговці з Півночі. Найкращими з них були скандинави, відомі також як Варязька Русь. Починаючи з IX століття н.е. ці варяги мобілізували осілі східнослов'янські племена, й разом вони створили нове державне утворення, відоме нині як Київська Русь. Це означало початок процесу,

3. Реконструкція акрополя Пантикапея (поблизу сучасної Керчі) – столиці федерації грецьких міст-держав у Криму, II ст. до н.е.

внаслідок чого рубежі українських земель поступово просувалися на північ і захід, а істотна частка українських земель інтегрувалася в мережу соціально-економічних та культурних зв'язків з рештою Європи на північ від Альп.

Понтійська та степова цивілізації

Греки, скіфи і хозари

Перший етап історичного розвитку України почався близько 650 р. до н.е., коли осілі мешканці грецьких міст-держав (особливо Мілету і Меґари) заснували колонії вздовж північних берегів Понтійського, або ж Чорного моря, як-от Тирас в гирлі Дністра, Ольвію у гирлі Південного Бугу, а також Херсонес і Феодосію у Криму. Приблизно у той самий час іранські племена, які увійшли в історію під етнонімом «скіфи», прибували зі сходу та невдовзі підкорили внутрішні степові обшири. Грецькі міста-колонії Причорномор'я виконували посередницьку функцію: продукти харчування, що їх постачали скіфи, продавали в егейсько-середземноморському регіоні. Ці взаємовигідні симбіотичні відносини з часом продовжили інші степові

племена кочовиків (сармати, алани) та прибережні міста Причорномор'я, які набули форми незалежного політичного утворення (Боспорське царство після 480 р. до н.е.) або як провінції Римської імперії (після 63 р. до н.е.) та Східної Римської, тобто Візантійської імперії (від 520-х рр. н.е.).

З-поміж найвпливовіших політичних утворень кочових народів степу був і Хозарський каганат, або ж Хозарія, яка постала близько 650 р. н.е. Розташована на північ від Кавказьких гір, у пониззях між Каспійським та Азовським морями, Хозарія поширювала сфери свого впливу у північному напрямку – відкритими степами включно із територією сучасного півдня Росії (пониззя Волги і Дону) і сучасних центра та півдня України, а також гирла Дністра. Київ, наприклад, був на найвіддаленішому північно-західному краї території, яку контролювала Хозарія, тоді як південна межа проходила Кримськими горами, залишаючи міста на узбережжях під владою Візантійської імперії.

Щонайменше два століття (650–850 рр. н.е.) хозари зберігали мир між різноманітними степовими народами кочових скотарів. Це

4. «Караїмський цвинтар у Криму» (1856); картина італійського художника Карло Боссолі.

дозволяло їм контролювати комерцію і торговельні потоки з Центральної Азії і з арабського світу на південь від Кавказу, які рухалися їхньою територією у напрямку чорноморських торговельних міст і столиці Візантійської імперії Константинополя.

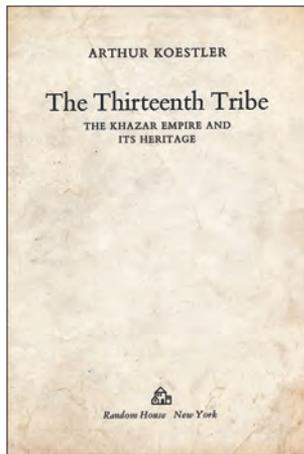
З-поміж торговців, які доходили до Хозарського каганату, були й купці з півночі, з Варязької Русі. Русько-хозарські відносини будувалися на обміні хутра та рабів на срібло, спеції та предмети розкоші, що їх Хозарія отримувала зі своєї далекосяжної торговельної мережі. Вправні суднобудівельники, звиклі до річкових та морських подорожей, варяги врешті дісталися хозарів. Вони проклали коротший шлях, який брав початок у їхній скандинавській батьківщині, теперішній східній Швеції, пролягав через Балтійське море та Фінську затоку і далі кількома річками та озерами до Росії і Білорусі, й аж до Дніпра. Дніпро ж відкривав вихід у Чорне море і до найбільшого з відомих центрів торгівлі того часу – Константинополя.

Євреї та караїми

Євреї як частина зростаючої діаспори Середземноморського басейну рушили на територію України протягом перших століть нашої ери. Перші євреї в Україні були купцями-мореплавцями, які разом із греками-колоністами засновували міста на узбережжях Чорного моря. Євреї привозили товари з Китаю, Персії, Північної Африки, Північної Європи, а згодом – з Візантійської імперії. Кілька століть вони мали осередок у Криму та у районі довкола сучасних Керчі, Севастополя (античного Херсонесу) та високогірного поселення Чуфут-Кале поблизу Бахчисарая. Декілька *мацевот* (традиційних надгробків), руїни синагог, *мікви* (ритуальні бані) та інші археологічні артефакти свідчать про давню історичну присутність євреїв на Кримському півострові. Єврейське купецтво засновувало переважно невеличкі, втім жваві традиційні спільноти з характерною юдейською інфраструктурою – із осередком у синагозі і з соціальними інститутами, які групу-

5. «Запрошення варягів» (1913); картина Віктора Васнецова зображує прибуття Рюрика та його брата на північ Русі.

6. Титульна сторінка міфотворчої книжки Артура Кьостлера (1976), в якій стверджується, що східноєвропейські євреї є нащадками хозарів.

тя н.е. – того часу, коли їх сусідами, не завжди дружелюбними, стали групи караїмських мігрантів. Караїми були єврейською сектою з Персії, які мандрували Землею Ізраїлю на своєму шляху до південного Криму. Вони осіли у Теодозії (тепер – Феодосія), якій у наступні століття судилося стати найвизначнішим з усіх чорноморських портів. Кількома століттями пізніше, коли північні узбережжя Чорного моря перейшли під владу Османської імперії (у 1475 році), нові правителі за ісламським звичаєм толерували обидві групи, євреїв і караїмів, проте визначали їх по-різному: місцевих кримчаків – як «євреїв з пейсами», а караїмів, які відкидали рабиністичний закон, – як «євреїв без пейсів».

Євреї також розселялися на українських землях, які на той час були сферою впливу Хозарського каганату. Як розповідає популярна середньовічна легенда, зафіксована у творі «Кузарі» (себто – Хозар) відомого філософа і поета Єгуди Галеві з мусульманської Іспанії, у VIII столітті хозарський цар Булан, язичник, влаштував дискусію між представниками трьох провідних монотеїстичних релігій. Він дійшов висновку, що юдаїзм – найраціональніше і найпереконливіше віросповідання, і тому сам навернувся в юдаїзм. З часом Булан запросив вчених рабинів до свого двору і поширив

валися навколо синагоги, з традиційним викладанням класичних єврейських текстів – Писемної Тори (укр.: П'ятикнижжя) та Усної Тори, з єврейськими релігійними обрядами, закоріненими у рабиністичній традиції. Пізніше цих євреїв назвали «кримчаками», або ж «кримськими євреями».

Єврейські громади Криму мирно існували до IX століття

юдейський вплив на ціле царство, і таким чином нібито перетворив Хозарський каганат на унікальне та успішне середньовічне юдейське державне утворення. Базована на свідоцтвах арабських мандрівників пізнішого періоду, які до того ще і не критично запозичували один в одного, оповідь про Булана виявилася типовою пізньосередньовічною легендою про «вибір віри» і зною багатьом народам, зокрема українцям та росіянам.

Справді, були групи єврейських купців, що мешкали на хозарських землях, де вони провадили місіонерську діяльність, під страхом смерті заборонену у християнській Європі. Проте, навіть якщо деякі члени панівної еліти Хозарії могли навернутися в юдаїзм, Хозарський каганат сам по собі ніколи не був єврейським державним утворенням. Це підтверджено археологічними джерелами – від монет до гончарних виробів і поховань, і тим фактом, що хозарські правителі були мусульманами, коли каганат впав під тиском військ Київської Русі. Таким чином, історію про хозарське навернення в юдаїзм не можна вважати чимось більшим, ніж тропом полемічного дискурсу у середньовічній єврейській літературі мусульманської Іспанії.

Київська Русь

Уздовж усього шляху з Варязького (Балтійського) моря до греків у Візантію скандинави засновували торгові пости, з-поміж яких Новгород та Київ з часом стали найпомітнішими. Ці факторії переросли у містечка і міста, які наприкінці IX століття перетворилися на державне утворення, відоме нині під назвою Київська Русь. Спочатку керована варягами, що їх постійно відтискали місцеві очільники східнослов'янських племен, Київська Русь поширила свій політичний вплив на значно ширші території, що простягалися від Фінської затоки і верхів'їв Волги на півночі і до місця, де починається відкритий степ – далеко на півдні. Відповідно до сучасних кордонів, це включало західну частину Росії, Білорусі і Україну, аж на південь – до степів за річкою Рось.

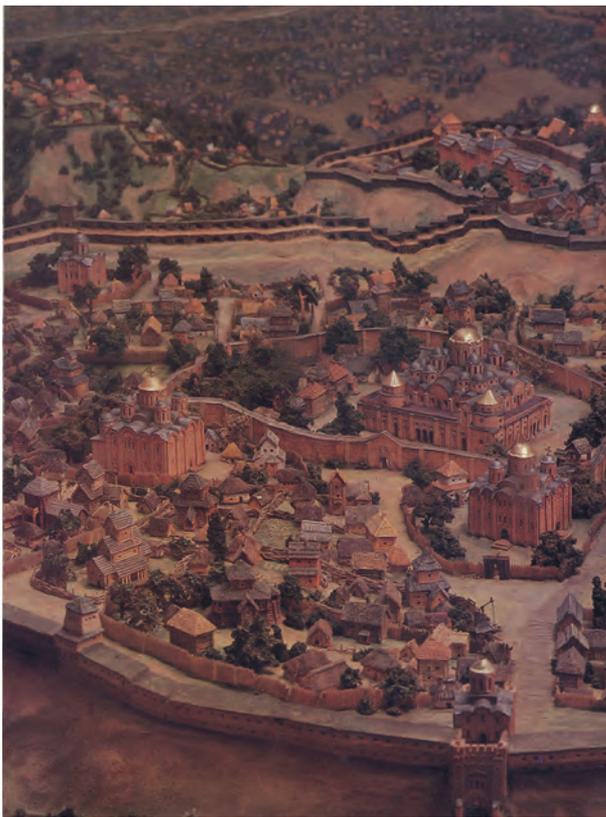
МАПА 5

КИЇВСЬКА РУСЬ, ХІ СТОЛІТТЯ

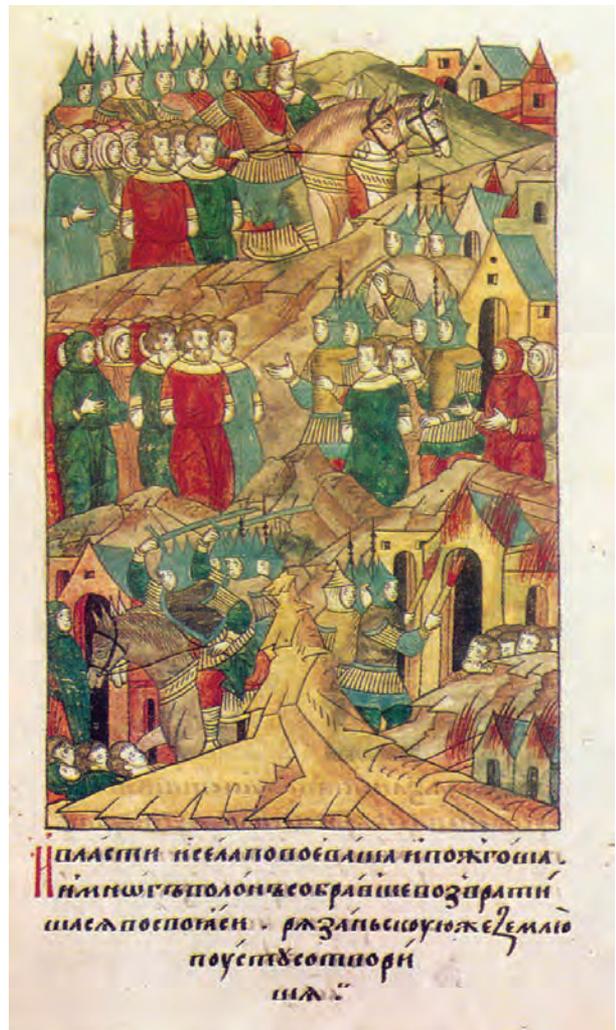

Середньовічна Київська Русь і степові народи

Ця обширна держава була типовим європейським середньовічним політичним утворенням – хитким конгломератом князівств на чолі з правителями, яких пов'язували родові зв'язки і спільне походження аж до династії засновників, що носила ім'я скандинавського військового ватажка середини IX століття Рюрика (Hroerkr). Князі Рюриковичі усієї Русі формально сплачували данину найстаршому члену родини, великому князю у Києві. Держава досягла свого розквіту під час правління великих князів Володимира Великого (980–1015) і Ярослава Мудрого (1036–1054). Київська Русь була інтегрована у решту середньовічної Європи завдяки родинним зв'язкам, адже сини і доньки великих князів поєднувалися шлюбом із монархіями, зокрема, Норвегії, Франції, Польщі й Угорщини. У культурному аспекті Київська держава була тісно пов'язана з Візантійською імперією, з якою вона встановила активні економічні зв'язки і від якої

7. Реконструкція центру Києва XI ст. – столиці Київської Русі.

8. Монгольська навала на Київську Русь в ілюстрованому рукописі XVI ст. «Літопис царювання Іоана Васильовича».

наприкінці X століття перейняла християнську віру східного (візантійського) обряду. Східне православ'я стало офіційною релігією для усіх руських князівств і відтоді завжди залишалося панівною релігійною культурою на цих землях, хай яка держава ними керувала.

Більшість сучасної території України перебувала поза володіннями Київської Русі, адже над степовими обширами спочатку панували хозари, а згодом – різноманітні племена кочових скотарів тюркського походження. Тим часом південь Криму та чорноморське узбережжя півострова були під контролем Візантійської імперії та її союзників. У 960-х роках невтомний великий князь Київської Русі Святослав знищив Хозарський каганат. Відтоді степ перетворився на зону нестабільності, заселену войовничими

тюркськими кочовими народами (печенігами, половцями тощо), які майже безперервно воювали з Київською Руссю протягом більшої частини її історії. Найлютішими з цих східних завоювальників, що підкорили багато головних міст Київської Русі між 1237 і 1241 роками, були монголи, відомі також під загальною назвою «татари». Їхні величезні війська склалися з різноманітних тюркських племен Центральної Азії. Сам Київ монголи захопили наприкінці 1240 року, і впродовж наступних кількох десятиліть Київська Русь як окреме політичне утворення занепала.

Між тим Галицько-Волинське князівство, а пізніше королівство, зі столицею у Львові на самому заході України до середини XIV століття зберігало політичні і культурні традиції Русі як незалежна держава. Відтак територія сучасної України перейшла під контроль трьох держав: перша – керована монголо-татарами Золота Орда та її держава-спадкоємиця – Кримський ханат, друга – Велике князівство Литовське і третя – Польське королівство. Ще два менші регіони перебували під зовсім іншими впливами: Закарпаття належало Угорщині, Буковина – Молдові.

Золота Орда сформувалася у 1240-х роках як найвіддаленіший західний складник (улус) Монгольської імперії. Заснована, як і перед нею Хозарський каганат, у пониззі Волги, вона простягалася усіма південними степами України та Криму на захід аж до Карпатських гір. Також подібно до хозарів монголо-татарська Золота Орда завдячувала своїм багатством податям, якими вона обкладала міжнародну торгівлю вздовж знаменитого Шовкового шляху, що простягався від Китаю теренами Центральної Азії та Золотої Орди з пунктом призначення у Криму. Монголи дозволяли торговим об'єднанням з Генуї та Венеції облаштовувати осередки у чорноморських портах Криму, зокрема в італійській Каффі (сучасна Феодосія), де ті займалися оформленням товарів (спецій, шовків, рабів) перед відправкою до ісламської частини Середземномор'я та південної Європи.

Євреї

Євреї прибули до Київської Русі з Центральної Європи, найвірогідніше із богемських і моравських земель (сучасна Чеська Республіка). Це

9. «Київський лист» (бл. 930 р.) – документ з Каїрської генізи; зберігається у колекції рукописів бібліотеки Кембриджського університету.

були ашкеназі, чією мовою був їдиш і чия етнічна назва походить від старозавітного «Ашкеназі», яким середньовічні євреї називали німецькі землі. Хоч ми і не знаємо, коли саме ці євреї прибули до Київської Русі, достеменно відомо, що на початок XIII століття уже існували маленькі організовані громади євреїв-ашкеназі в таких центральних та північних українських містах як Острог, Володимир-Волинський і Чернігів. Документів про найдавніші поселення ашкеназі вкрай мало, про них відомо лише через непрямі посилання, знайдені у *респонах* (рабиністичній кореспонденції, яка мала законодавчий статус). Є інші згадки про євреїв у літописах Київської Русі, наприклад оповіді про монахів Києво-Печерського монастиря, які вночі ходили дискутувати на богословські теми з місцевими євреями. Сучасні науковці довели, що припущення про такі зустрічі між слов'янами і євреями були вигадками і попросту відбитком

філософсько-полемічних тенденцій в працях пізніших православних авторів.

Деякі давньослов'янські писемні джерела посилаються на групу мандрівних євреїв, що вже на початку X століття мешкали в Києві – у Нижньому місті, тобто на Подолі. Там вони заснували громаду, однак її точне розташування невідоме. Серед лідерів громади були і євреї з Центральної Європи, і євреї з Хозарії, і місцеві євреї, які настільки добре інтегрувалися у суспільство Київської Русі, що дехто з них взяв собі слов'янські імена. Багатомірне коріння київської єврейської громади X століття можна побачити з документа, знайденого у Каїрській генізі (сховищі давньоєврейських рукописів, які вийшли з обрядового вжитку) і відомого як «Київський лист». Цей документ очільники громади підготували для єврея з Києва, який десь на початку X століття позичив гроші, але став жертвою грабунку і намагався розплатитися з боргами.

Євреї Київської Русі були близькими до європейських євреїв-ашкеназі в інтелектуальній, обрядовій і релігійній сферах. До прикладу, у XIII столітті єврей з Чернігова поїхав аж до Лондона, де навчав тамтешнього християнського вченого старослов'янської грамоти – читати старослов'янські літери і навіть вимовляти обценні слова, що ми зрозуміли б і сьогодні. Інший єврей з Волині вирушив до Іспанії вивчати традиційні єврейські тексти з рабинами-вчителями в Толедо, а ще один попрямував до німецьких земель навчатися в *ешіві* (академічному закладі, де вивчають Талмуд і базові єврейські рабиністичні тексти). Якщо євреї зі Східної Європи поставали перед складними релігійними і громадськими питаннями, які не можна було вирішити на місцевому рівні, вони надсилали запити рабиністичним авторитетам з угруповання *хасидей ашкеназі* – представникам побожної та елітарної єврейської спільноти, які жили у пограничних землях між Німеччиною і Польщею і яких євреї Київської Русі вважали своїми духовними наставниками.

Євреї Київської Русі володіли розмовною давньоруською мовою, євреї-ашкеназі привезли із собою мову їдиш, а також побожний

МАПА 7

ЕКСПАНСІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

10. Ногайський татарин (ліворуч) і кримський татарин (праворуч) – работорговці в Україні XVI ст., на гравюрі Християна Гайслера (1804).

уклад та містичні вірування, поширені у германській частині Центральної Європи. Хоча походження раних єврейських поселенців у Київській Русі було дуже різним, до XV століття їдишомовні прибульці асимілювали місцевих слов'яномовних євреїв, і відтак їдиш став панівною мовою українських та інших східноєвропейських євреїв. Саме їдишомовним євреям-ашкеназі судилося очолити релігійний, інституційний, громадський, освітній та культурний поступ єврейської громади в Україні у наступні століття.

Литовсько-польсько-кримська доба

Невдовзі після того, як постала Золота Орда, на півночі набрала сил нова потуга – Велике князівство Литовське. Упродовж XIV століття Литва невпинно розширювала сферу впливу на українські землі і встановила владу над більшою частиною південних князівств колишньої Київської Русі, як-от Волинь, Чернігівщина, Київщина, Переяславщина і Поділля. Ще одне руське князівство на цих теренах, Галичину, після

11. «Козацьке весілля» (1893); картина польського художника-романтика Юзефа Брандта.

приблизно 50 років військового протистояння з сусідніми Угорщиною та Литвою 1387 року, анексувала Польща.

Ще одна важлива політична зміна відбулася у другій половині XV століття. Невдоволення панівної верстви Золотої Орди призвело до відокремлення частини її територій та заснування нового державного утворення – Кримського ханату. Хоча і заснований на Кримському півострові, новий ханат охоплював також степові обшири півдня України між Дніпром та Азовським морем. Ця частина степу з часом перейшла під контроль тюркських племен, яких називали ногайцями. Вони підпорядковувалися Кримському ханату лише номінально. 1475 року могутня Османська імперія, розширюючи свої володіння, вторглася у Крим, встановила пряме правління у містах на узбережжі та залучила Кримський ханат у свою політичну сферу як напівнезалежну васальну державу.

Невдовзі економіка Криму значною мірою узалежнилась від работоргівлі. Кілька разів на рік відбувалися набіги кримських і ногайських татар в підконтрольну Литві та Польщі Україну і підконтрольну Москві Росію, де вони захоплювали східних слов'ян, яких згодом продавали

12. «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880); картина російського художника українського походження Іллі Рєпіна.

купцям-работорговцям у кримському порту Кефе (колишня Каффа, нині – Феодосія), що був під османським правлінням. Між 1500 і 1664 роками близько мільйона осіб з України та південної Росії було захоплено в полон та продано у рабство в Крим та Османську імперію. Одним з наслідків цієї грандіозної демографічної зміни було перетворення великої частини України – особливо степового регіону на південь від річки Рось – на терени, що згодом стали асоціюватись з безлюдним Диким Полем. Власне, Україна й була тим, що означає ця назва – порубіжжям, або нічиєю землею між Польщею та Литвою на півночі і Кримським ханатом на півдні.

Феномен козацтва

Події XVI століття виявилися важливим поворотним пунктом: сталися три значні зміни, які тривалий час впливали на Україну та всіх її мешканців. Від самого початку століття стало загальним звичаєм для селян та шибайголів вирушати у короткі виправи до «нічиєї» землі – щоб скористатися з її, здається, необмежених природних багатств, рослинності та живності.

Короткотривалі вилазки з часом перетворювалися у постійні посілости, й, аби захистити себе від ногайських полювачів за рабами, поселенці швидко опанували військові навички. Цей феномен став відомий як козакування. До середини 1550-х років козаки заснували перші укріплені поселення під назвою Січ на островах на Дніпрі, на південь від кількох крутих порогів (поблизу сучасного міста Запоріжжя). Позаяк їхній центр розташовувався «за порогами», відтоді козаків стали іменувати запорозькими.

Січ і довколишні степові обшири по обидва береги Дніпра вабили дедалі більше селян та будь-кого, хто не бажав жити в умовах, які вважав за пригноблення. Втікачами були переважно чоловіки строкатого релігійного та етнічного походження, у т. ч. поляки, литовці, румуни, татари, євреї. Втім, переважна більшість прибульців була таки східнослов'янською – предками сучасних українців.

Друга зміна, яка сталася у XVI столітті, хоча й була політичною, проте мала значні соціально-економічні наслідки. Починаючи з XIV століття, Велике князівство Литовське поступово, але таки невпинно зближувалося зі своєю західною

13. Кріпаки працюють у польському маєтку.

сусідкою – Польщею. Кульмінації цей процес сягнув 1569 року із підписанням Люблінської унії, коли обидві держави утворили об'єднану республіку під назвою Польсько-Литовська Річ Посполита. Хоча Литва залишалася номінально рівноправним складником об'єднаної республіки, того ж таки року Польща анексувала цілу південну частину великого князівства. Внаслідок цього українські землі, які входили до складу Литви – а до них належало, бодай номінально, козацьке Запорозжя – відтепер стали адміністративною частиною Польського королівства.

Соціально-економічні і релігійні зміни

З-поміж польських законів, що набули чинності на українських землях, був акт 1573 року, яким селян закріплювали за маєтками їхніх панів. Це означало, що переважна більшість українського селянства ставала кріпаками польських феодалів. Польща ж на той час перетворилася на провідного експортера сировини до Західної Європи, зокрема деревини, шкіри та цінного збіжжя, як-от пшениці, яке перевозилося Бугом та Віслою до польського балтійського порту Данціг (нині Гданськ). Зі зростанням попиту на зерно польські магнати розширювали володіння ще далі на схід углиб України, по обидва береги Дніпра. Кріпаки працювали на землі, а середню ланку – переважно євреїв, але також німецьких, вірменських, татарських мігрантів – польські магнати наймали для управління своїх щора-

зу більших маєтків та орендованих маєтностей (млинів, гуралень тощо).

Третя зміна, яка відбулася у XVI столітті, мала культурний, або точніше, релігійний характер. У домодерні часи більшість людей ідентифікували себе відповідно до своєї релігійної приналежності, а не мовної чи етнічної. Ба більше, багато держав прийняли єдину офіційну релігію, тож людина не могла бути повноцінним суб'єктом, якщо не сповідувала такої державної релігії. З-поміж держав, що панували на українській території у XVI столітті, Польща і Литва були римо-католицькими, а Кримський ханат – мусульманським. Тим часом більшість слов'янського населення східних земель Польсько-Литовської Речі Посполитої (України і Білорусі) складала православні християни східного обряду. Вони були нащадками релігійної традиції, що бере початок від офіційного прийняття християнства від Візантійської імперії великим князем Київської Русі Володимиром

14. Єврейське подружжя з Польського царства у традиційному вбранні. Літографія із книжки Леона Голлендерського «Les Israélites de Pologne» (1846).

ще 988 року. Проте Київська Русь припинила існування, а у римо-католицькій Польсько-Литовській Речі Посполитій до православної Русі – українців і білорусів – у більшості випадків ставилися як до громадян другого сорту.

Намагаючись покращити свій статус і водночас подолати теологічні розходження між римо-католицьким Заходом і православним Сходом, релігійна та світська православна верхівка Польсько-Литовської Речі Посполитої вирішили створити церковну унію між православними і римо-католиками в усіх країнах. Тієї ідеалістичної мети, втім, ніколи не було досягнуто. Натомість лише частина православних в одній-єдиній країні, Польсько-Литовській Речі Посполитій, прийняла угоду, що увійшла в історію як Берестейська унія 1596 року. Уніати, як їх згодом почали називати, трималися східного обряду, проте визнавали Папу Римського главою своєї церкви. Православних, які відмовилися прийняти Берестейську унію, було затавровано як розкольників, себто таких, хто перебуває у схизмі, відокремлений від соборної Католицької церкви. Натомість вони й надалі підлягали юрисдикції Вселенського Константинопольського патріарха, який тоді в Османській імперії був у немилості. На біду, польський уряд поставив православних поза законом і визнав уніатів єдиною прийнятною формою відтоді Греко-католицької церкви.

Таким чином, до кінця XVI століття русько-українські мешканці колишньої Київської Русі стали підданими короля Польщі та були поділені на кілька суспільних станів. Переважну більшість становили покріпачені селяни, прикріплені до земель у власності польських магнатів; невеличку частку – руські православні магнати (в яких також були кріпаки), містяни, козацькі війська на службі Польщі та козацька вольниця далеко на півдні, у Запорозжжі. Врешті, русько-українське населення ділилося вздовж лінії релігійного розлому між двома відтоді антагоністичними церквами східного обряду: Православною церквою поза законом (хоча згодом толерованою) та офіційно визнаною Уніатською церквою.

Соціально-економічна нерівність та релігійні конфлікти між руським населенням України та польсько-литовською панівною елітою (не всі

15. «Януш Радзивил» (1654) – польсько-литовський магнат і полководець, який воював із запорозькими козаками; портрет роботи невідомого художника.

представники якої були етнічними поляками та римо-католиками) призводила до періодичних повстань та бунтів впродовж першої половини XVII століття. У ті часи козаки (дехто на службі Польщі, інші – поза межами прямого урядового контролю на Запорозжжі), а також їх церковні провідники усвідомили себе захисниками православної віри руського народу Польсько-Литовської Речі Посполитої. Декількох козацьких очільників тих часів, гетьманів, як-от Петра Сагайдачного, до сьогодні вшановують як героїв за їхню звитяжну боротьбу проти османських турків і кримських татар та як захисників свобод супроти польського гніту. Образ вольного патріотичного козака згодом було увічнено у літературі – у повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя, російського письменника українського походження.

Єврейські громади

Євреї, як і етнічні слов'яни, що мешкали на українських землях, після розпаду Київської Русі опинилися під орудою трьох держав: Литви,

Польщі та Кримського ханату. Євреї Криму, як і деінде у середньовічному мусульманському світі, мали статус *зіммі* (араб.: *дхіммі*), а саме – захищеної, себто толерованої релігійної меншини. Це означало, що членам цієї толерованої моно-теїстичної меншини дозволяли вільно сповідувати свою релігію, займатися торгівлею, працювати лікарями і перекладачами при дворах мусульманських правителів, в обмін на визнання ними першорядного, переможного, вищого статусу ісламу і зобов'язання платити подвійні податки. Їм не можна було, втім, їздити верхи, володіти зброєю або підкреслювати свою значимість, важливість та престиж, натомість вони мусили радше триматися в тіні. Єврейська і караїмська громади офіційно мусульманського Криму процвітали у часи пізнього Середньовіччя і ранньомодерні часи у таких містах як Каффа (Феодосія), Їозлеве (Євпаторія) та Чуфут-Кале (поблизу Бахчисарая).

Євреї, які жили на українських землях під Литвою і Польщею (на Волині, у Галичині, на Поділлі), мали юридичний статус *servi camerae* –

підданих королівської скарбниці. Тобто їх вважали вільними суб'єктами, які платили податки, втім юридично вони були власністю монарха. Хоча євреї цілковито залежали від його примх, водночас вони могли покладатися на владу короля і сподіватися на його захист, адже, згідно з королівськими документами XIII і XIV століть, будь-який напад на єврея або єврейську власність вважався нападом на короля та його власність. Життя євреїв та посілості за польського урядування регулювалося через складну систему *privilegias* (привілеїв), які визначали громадську, релігійну й економічну діяльність групи. Під першими привілеями, що їх надано східно-європейським євреям, стояли підписи польських правителів, зокрема Болеслава з П'ястів (Побожного, 1221–1229) та Казимежа/Казимира III (Великого, 1310–1370). Наново підтверджені або посилені наступними правителями, польські королівські привілеї наслідували таким самим документам, виданим євреям Богемії й деінде у Центральній Європі. Існування цих документів і факт, що панівною мовою етнічної

МАПА 9

ЄВРЕЙСЬКІ РАДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ, XVIII ст.

16. Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657), ватажок (гетьман) запорозьких козаків.

групи був їдиш, свідчать на користь ашкеназького походження польських і литовських євреїв. Їм було дозволено давати позики під відсотки, займатися обміном валют та збором податків та вдаватися до торговельних операцій. Вони також отримали завдяки цим привілеям повну релігійну свободу. Польська модель життя єврейської громади розповсюдилася на схід вглиб українських теренів, які на той час були в складі Великого князівства Литовського. Таким чином, вже на початку XV століття громади із єврейськими освітніми, юридичними та релігійними інституціями виникли у Львові, Луцьку, Острозі, Володимирі і Києві.

Єврейська міграція на схід посилилася у XVI столітті – і до, і після довготривалого зближення Польщі і Великого князівства Литовського, що в результаті релігійно-політичних подій 1569 року стали одним державним утворенням – Польсько-Литовською Річчю Посполитою. У ті часи Контрреформація досягнула Польсько-Литовської держави. Більш-менш толерантна політика польської династії Ягеллонів зазнала суттєвих змін. Наприкінці XVI – на початку XVII

17. «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (1934); картина Миколи Самокиша зображує боротьбу запорозьких козаків із Польщею.

століть під тиском міських купців та ремісників, які намагалися позбутись зайвої конкуренції, кілька чільних польських міст, що були під короною, отримали особливі привілеї, а саме, указ на кшталт *De non tolerandi Judaeis*, що забороняв євреям оселятися або мати у власності нерухомість у межах міських територій. Це обмеження, релігійне у формулюванні й економічне за своєю суттю, врешті витиснуло євреїв за міські мури та спонукало рушати деінде, де умови були сприятливішими. Більш сприятливі умови таки з'явилися завдяки польській аристократії, шляхті, насамперед її найзаможнішому верхньому прошарку – магнатам.

Як плату за свою службу Речі Посполитій та нагороду за її стрімке розширення польські магнати отримували величезні малозаселені території, переважно в Україні, яку внаслідок Люблінської унії 1569 року відібрали у Литви й приєднали до Польщі. Кількість маєтків у власності магнатів дедалі зростала, так само стрімко розвивалася їхня інфраструктура. Оскільки магна-

ти здебільшого віддавали перевагу економічному процвітання, аніж релігійній однастайності, вони запрошували євреїв обіймати управлінські посади в своїх маєтках (латифундіях) та селитися у десятках довколишніх магнатських містечок, як-от Тульчині, Полонному, Корці і Шаргороді.

Магнати також одержали від польської корони право облаштувати нові ринки і влаштувати щорічні ярмарки у своїх містечках. Саме володарі містечок надавали євреям виключні економічні привілеї, дозволяючи їм купецьку торгівлю, хазяйську оренду, таку як млинарство, збір мит, відкуп податків, виробництво алкоголю та шинкарство. До середини XVII століття понад сорок магнатських містечок перетворилися на укріплені фортеці. Наприклад, містечко Умань у Брацлавському воєводстві мало магнатський палац, невеличкий, але постійний польський гарнізон та складну міську інфраструктуру, включно з торгівлею, ремеслами та гільдіями, які склали переважно євреї.

МАПА 10

КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА, 1649 р.

Умань та інші численні українські міста Волинського, Подільського, Брацлавського та Київського воеводств поставали внаслідок системи латифундій, встановленої польськими магнатами та впроваджуваної переважно євреями.

Як і в інших частинах Речі Посполитої, євреї на українських землях користалися високим рівнем юридичної і громадської автономії. Рада чотирьох земель (давньогебр.: *Ваад Арба Арацот*), яка діяла від початку XVI століття і до 1764 року, була парасольковою організацією, що об'єднувала усі єврейські громади країни. Діючи за взірцем національного парламенту Речі Посполитої – Сейму, Рада брала на себе відповідальність (включно із збором податків) перед польською короною репрезентувати євреїв королівства, захищати їхні економічні та релігійно-політичні привілеї та видавати приписи релігійного та соціокультурного характеру, які ставали обов'язковими для усіх єврейських спільнот Польщі-Литви. Кожна єврейська громада мала власний *кагал* – громадську інституцію під керівництвом місцевої фінансової та торгової олігархії. Кагал контролював податкові навантаження та використання благодійних фондів, пильнував виконання релігійних приписів, дбав про непорушність культурної межі, наймав та звільняв рабинів і підтримував традиційні благодійні та освітні братства.

Внаслідок міцного економічного союзу євреїв і польських магнатів – не кажучи про традиційні християнські установки в Європі тих часів – більшість християн, переважно сільське православне населення України, бачила євреїв як народ іншої віри (юдаїзму), іншого економічного статусу (функціонери при магнатах), іншого соціального укладу (міського) й іншої мови (їдиш). Саме тому їх вважали чужинцями. Таке сприйняття та інші аспекти соціального напруження спричиняли періодичні заворушення, під час яких євреїв, траплялося, вважали винуватцями та вбивали. І все ж, українське населення та євреї України упродовж понад чотирьохсот років польсько-литовського урядування жили у симбіотичних відносинах, заснованих на взаємовигідному економічному, якщо вже не суспільному співіснуванні двох пригнічених народів.

18. «Іван Мазепа» (1639–1709) – гетьман Козацької держави; портрет роботи невідомого художника.

Козацька держава та Кримський ханат

Повстання Хмельницького

Тривале протистояння та суспільне незадоволення на східних прикордонних землях Польсько-Литовської Речі Посполитої досягло свого апогею 1648 року, коли вибухнуло велике повстання під проводом козацького гетьмана Богдана Хмельницького. На противагу попереднім, порівняно короткотривалим заворушенням, Хмельницькому вдалося зіграти на спільних інтересах запорозьких козаків, реєстрових козаків та суспільної верхівки православної шляхти, які об'єдналися задля антипольського повстання, що врешті переросло у широкомасштабний військовий конфлікт із Польщею. Козацький гетьман також домовився про спільні дії з кримським ханом, пообіцявши йому частку трофеїв від кампанії (включно з полоненими – для продажу на невільничих ринках) в обмін на військову підтримку супроти Польщі.

Спочатку союз козаків і татар справді був успішним. У результаті кількох військових перемог сил Хмельницького проти армії Речі Посполитої масштабні селянські повстання

охопили усі українські терени. Деякі повстання вибухнули спонтанно, інші відбулися під проводом козацьких ватажків – отаманів, формально пов'язаних із Хмельницьким. Спільним для цих різношерстих учасників події, яку сучасний історик Орест Субтельний назвав Козацькою революцією, було глибоке невдоволення польською владою та, зокрема, ненависть до чільних представників цієї влади: польської аристократії (шляхти), римо-католицьких та греко-католицьких священників й переважно єврейських управителів шляхетських маєтків, де гарували закріпачені селяни.

Козацька держава між Польщею та Московським царством

У серпні 1649 року гетьману Богдану Хмельницькому вдалося досягти домовленості, згідно з якою Польща визнавала козацьку владу у трьох східних воєводствах Речі Посполитої – Київському, Брацлавському і Чернігівському.

19. Титульна сторінка першого видання книжки Натана Ноте Ганновера «Євен мецула» («Безодня відчаю», 1653).

Ці воєводства стали осердям напівнезалежної Козацької держави, яку пізніше назвали Гетьманщиною. Намагаючись підвищити статус своєї держави, Хмельницький шукав союзів із сусідніми політичними гравцями – Молдавією, Трансильванією, Московським царством, Кримським ханатом та Османською імперією. З часом гетьман і запорозькі козаки присягли на вірність московському цареві, підписавши з ним Переяславську угоду 1654 року. Відтоді московський цар доповнив свій титул – і почав називати себе, окрім всього іншого, царем Малої Русі (Малоросії, тобто України).

Не дивно, що союз – а дехто сказав би «підкорення» – 1654 року між польським підданим Хмельницьким і московським царем призвів до війни між Московією і Річчю Посполитою. Протягом кількох наступних десятиліть Україну спустошували іноземні війська та міжусобні сутички між козаками, які ставали на бік одного або кількох чужинців у суперництві. Цей період Руїни поступово завершився, коли Польща і Московське царство досягнули домовленостей у 1667 і 1686 роках. Внаслідок цього північну частину України було поділено вздовж Дніпра. Землі на захід від Дніпра, так зване Правобережжя, залишалися у складі Речі Посполитої. Землі на сході, так зване Лівобережжя – козацьку Гетьманщину (включно з містом Києвом на правому березі Дніпра) та Запорожжя по обидва береги Дніпра визнавали частиною Московського царства. Тим часом увесь південь України залишався Кримському ханату та його головному суверену, Османській імперії. Османи у найвищий момент свого завойовницького періоду також загарбали у Польщі велику частку Правобережної України (переважно Поділля) й утримували її аж до 1699 року.

У цій атмосфері розбрату козацька верхівка, чи у Запорожжі, чи на Правобережжі під Польщею, чи на підмосковському Лівобережжі, намагалася встановити певну форму політичної автономії у своєму конкретному регіоні. Найуспішнішим з цього огляду був Іван Мазепа – від 1687 року гетьман підмосковського Лівобережжя. Заручившись підтримкою царя Петра I (Великого; правив у 1682–1725 роках),

Мазепа зумів перетворити козацьку Гетьманщину на життєздатний самоврядний організм, формально підпорядкований Московському царству. Щоправда, з початком 1700 року Великої Північної війни Козацьку державу було втягнуто у величезне й виснажливе військове протистояння зі Швецією за панування у Балтійському регіоні, себто також і в Польсько-Литовській Речі Посполитій. Наприкінці 1708 року Мазепа із невеликою кількістю козаків несподівано перейшов на бік шведів. Найвірогідніше, Мазепа пішов на такий крок, намагаючись посилити незалежність Козацької держави від московського царя. Проте саме цей крок і приголомшлива перемога Московського царства під орудою Петра I над шведа-

20. «Козак Мамай» (2009); пам'ятник традиційному співцеві-кобзарю у Києві, скульптор Ігор Турж.

ми у Полтавській битві в липні 1709 року мали катастрофічні наслідки для Козацької держави в Лівобережній Україні.

Єврейсько-козацькі відносини

Безперервні суспільні та етнічно-релігійні сутички між місцевим православним населенням та панівною польською аристократією Речі Посполитої привели до значних змін у громадському житті євреїв протягом XVII століття. Безперечно, найважливішим із цих протистоянь було козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького, яке відтоді й назавжди увійшло в єврейську культурну пам'ять як *szerot tach ve-tat* – Катастрофа 1648–1649 рр. Війна між запорозькими козаками і польською шляхтою більше за будь-яку іншу подію нанесла тяжкий удар східноєвропейській єврейській громаді. Проте Козацька революція не знищила єврейське життя в протилежність тому, як її зображує сучасник подій Натан Ноте Ганновер у своїй широко популярній книжці «Безодня відчаю» («*Eben meцула*», 1653).

Стаючи на захист своїх привілеїв та привілеїв православ'я, козаки прагнули насамперед

позбутися своїх безпосередніх ворогів, тобто польської аристократії, Римо-католицької та Греко-католицької церкви. Водночас кожного разу, коли повстанська армія захоплювала і нищила міста, надзвичайно потерпало міське єврейське населення, і саме тому, що воно було міським. Більшість євреїв (проте не всі) вважали козаків варварами і злочинцями, а поляків – представниками цивілізованого суспільства та легітимної влади. Саме тому часто євреї пліч-о-пліч із польськими силами ставали на захист міст від повсталих козаків.

Дехто з євреїв ставився до козаків радше амбівалентно, можливо, навіть співчуваючи пригнобленим повстанцям. Це певною мірою підтвержують єврейські вчені, як-от Абрам Гаркави, який дослідив невідомі раніше випадки, коли євреї ставали на бік козаків. Симпатії деяких євреїв до козаків, що відбилися в наукових розвідках, також пояснюють, чому деякі українські письменники, наприклад Юрій Косач, згадують у своїх творах відважних євреїв, які допомагали козакам бити поляків.

Згідно з тогочасними хроніками, коли козаки стояли облогою під міськими мурами, поляки час від часу віддавали євреїв міста козакам на

21. Палац гетьмана Кирила Розумовського, Батури, 1799–1803 рр.

22. Українські селяни; замальовка у польському виданні XVIII ст.

розправу заради обіцяного перемир'я, навіть попри те, що козаки переходили до розправи зі шляхтою в ту ж мить, коли євреїв, готових допомагати полякам обороняти міста, більше не лишалось. У цих доволі заплутаних обставинах було винищено кілька десятків єврейських громад – зокрема Тульчина, Немирова і Полонного. Із 80 тисяч євреїв, що жили на той час на теренах Східної Польщі, за припущеннями,

від 14 до 18 тисяч загинуло і приблизно тисячу примусово на вернули у православ'я. Ще кілька тисяч стали біженцями, включно з орієнтовно тисячею бранців кримськотатарського війська (винагородою за військову підтримку козацького повстання), яких очікувала доля живого товару на невільничих ринках Криму і Стамбула.

Ці потрясіння мали тривалі наслідки на культурні та релігійні уявлення східноєвропейських євреїв. Зрозуміло, що єврейські хроністи, покликаючись в своїх описах катастрофічних подій 1648–1649 років на біблійний Плач Єремії, перебільшували масштаби руйни. Відтоді євреї відзначають знищення цілих громад спеціально призначеним постом 20 Сівана (випадає на червень або липень), протягом якого читають заупокійну літургію пам'яті жертв кровопролиття. У народній пам'яті євреї знищених громад залишилися благочестивими мучениками, які гинули, здійснюючи *кідуш га-Шем* – самопожертву в ім'я віри. Наприклад, така жертва Катастрофи 1648 року, як-от Самсон бен Песах з Острополя на Волині, провідний знавець Кабали – єврейського містичного вчення, здобув славу, співмірну славі великих вчених

23. «Гайдамаки під Уманню» (бл. 1936 р.); картина Івана Їжакевича.

24. Срібні монети на честь анексії Криму 1783 року Російською імперією за часів Катерини II.

рабинів, страчених римлянами після повстання Бар-Кохби у II ст. н.е. З часом козаки закріпились в народній пам'яті євреїв як безжальні варвари, винні в антиєврейській різанині, тоді як в українських героїчних піснях та думах XVIII століття євреїв оспівано як польських підлабuzників-кровопивць, що запопадали перед деспотичними землевласниками.

Попри пізнішу риторичу обох сторін, руйнівні наслідки Катастрофи 1648–1649 років минулися швидше, ніж досі вважалось. Вже в середині 1650-х років багато єврейських біженців повернулися і відбудували свої садиби і хазяйства, повернули розграбоване майно (якщо могли його впізнати), відновили синагоги та навіть викупили багатьох родичів з кримського полону. Зусилля з відновлення зазнали певного успіху, так що 1655 року Рада чотирьох земель припинила надання соціальної допомоги постраждалим громадам, оголосивши, що євреям цих громад вдалося відновитися. У результаті кількох угод між козаками і поляками євреям було дозволено селитися на Правобережжі, тобто на захід від Дніпра. Проте їм не було дозволено жити в Лівобережній Україні, тобто у козацькій Гетьманщині на схід від Дніпра, що перебувала під московською орудою.

Україна під московським, польським і кримським урядуванням

У XVIII столітті відбувалося велике перегрупування держав, які урядували на українській території. Відбулись також зміни й у політичному становищі Козацької держави. Передвісником цих подій було офіційне перетворення Москов-

ського царства на Російську імперію у 1721 році. Відтак влада і територіальні кордони царської Росії розширилися коштом Польсько-Литовської Речі Посполитої, Кримського ханату та Османської імперії.

Козацька автономія та поділ України

Кожен з трьох регіонів підросійської Лівобережної України – Гетьманщина, Запорозжя і Слобожанщина – втратив статус самоврядування, коли усі три було повністю інтегровано в адміністративну структуру решти імперії. Процес примусової інтеграції відбувався поступово, починаючи від Слобідської України у 1760-х, із поглинанням Запорозжя у 1770-х і, врешті, зі знищенням Гетьманщини у 1780-х роках. Ці зміни відбувалися протягом тривалого царювання імператриці Катерини II (Великої) у 1762–1796 рр., чия політика також мала глибокий вплив на суспільний устрій України. Осіб шляхетського походження епохи Речі Посполитої, а також частку козацької еліти було визнано за російських поміщиків-дворян, решту козаків було переважно вислано з України у

25. «Єврейський орендар і селянин» (1864); літографія польського гравера Фелікса Заблоцького.

26. Надгробок (мацева) Баал Шем Това – легендарного засновника хасидизму – у Меджибожі.

поселення на прикордонних теренах імперії. Селяни у магнатських маєтках остаточно втратили свободу пересування і стали кріпаками – приватною власністю дворянських землевласників.

На Правобережній Україні під владою Речі Посполитої XVIII століття почалося із відвоювання земель на півдні Центральної України, що їх було захоплено Османською імперією: Брацлавського, Подільського і південної частини Київського воєводств. Там польський соціально-економічний устрій відновився із поверненням шляхти, у чийх величезних маєтках тепер знову гарували кріпаки (переважно українці) і керували посередники-євреї. Польська шляхта взялася не тільки будувати на своїх землях монументальні магнатські палаци, вона також сприяла розвитку приватних міст і містечок, і до того ще й створила власні військові підрозділи для охорони власності від набігів чужинців та місцевих заворушень, створені за взірцем козацьких сотень.

Повстання гайдамаків і поділи Польщі

Соціальна нестабільність, що назривала серед селянства, козаків і міщан, незадоволених суспільною нерівністю за польської влади, призвела до збройних заворушень. Ці заворушення могли набувати різних форм – розбою дрібного масштабу, вчиненого опришками у гірських районах найзахіднішої частини Галичини, або широкомасштабного повстання у магнатських маєтках на Правобережній Україні. Останні часто відбувалися під проводом козаків, яких разом із їхніми послідовниками з селян назвали гайдамаками. Найбільше – і останнє – повстання гайдамаків відбулося 1768 року. Спричинене релігійною та соціальною невдоволеністю повстання поширилося півднем Київського та Брацлавським воєводствами і призвело до масштабного нищення магнатських маєтків та міста Умань, аж поки його придушила зовнішня інтервенція, зокрема російське військо імператриці Катерини II.

Присутність російських військ на території Польсько-Литовської Речі Посполитої була прикметним свідченням, наскільки слабкою стала держава у другій половині XVIII століття й на яку легку здобич вона перетворилася для загарбницьких апетитів могутніших сусідів. Між 1772 і 1795 роками Росія у союзі з Пруссією й Австрією здійснила три територіальні поділи, в результаті яких Річ Посполита зникла з мапи Європи. Російська імперія захопила левову частку Польщі, що становила територію сучасних Латвії, Литви, Білорусі, а також Центральної України на захід від Дніпра. Окрім Росії та Пруссії, ще однією державою, яка відібрала у Польщі українські території, була Габсбурзька Австрійська імперія. Під час Першого поділу 1772 року вона захопила давнє польське воєводство – Галичину, або ж Червону Русь. Позаяк Габсбурги були королями Угорщини, Закарпаття вже було частиною їхніх володінь. Два роки потому, у 1774, Австрія анексувала в Османській імперії частину Карпат – Буковину.

Коли Річ Посполита занепадала, Російська імперія змогла цілковито зосередитися на давньому суперникові на півдні – Османській імперії.

1783 року, за Катерини II Російська імперія анексувала васальну державу Османської імперії – Кримський ханат, а також інші території північного Причорномор'я, що контролювала Османська імперія. Таким чином, в останній декаді XVIII століття практично вся територія в межах сучасних кордонів України перебувала під владою лише двох держав – Російської та Австрійської імперій.

Єврейська громада і соціокультурне життя

Упродовж XVIII століття євреї й надалі відігравали щодалі важливішу роль в економічному житті українських земель у складі Польщі-Литви. Це також був час виникнення нових ідей та альтернативних релігійних течій, що з часом глибоко трансформували єврейське культурне життя не тільки в Україні, але також в усій Східній та Центральній Європі.

В економічній сфері заслугою євреїв було відродження магнатських містечок, переважно у Брацлавському, Подільському, Волинському воєводствах, а також далеко на захід – в Галичині. В усіх цих приватних польських містечках, які пізніше мовою їдиш стали називати *штетлех* – штетлами, євреї розвивали торгівлю і господарство, домінували на міських ринках і ярмарках, були попереду у місцевих промислах, виробництві алкоголю, продажу й транспортуванні лісу, міжнародній торгівлі, зокрема зерном. І хоча євреї та польські магнати уклали такий собі «шлюб з розрахунку», шляхта вельми експлуатувала євреїв через непомірну податкову систему, яка стала особливо обтяжливою наприкінці XVIII століття. Магнати оподатковували або брали орендну плату з євреїв за все, з чого тільки було можливо отримати живі гроші, включно з митницями, вагами і мірами на ринках, нагульними ставками, певними ремеслами і навіть посадами рабинів (докладніше про це у розділі 3).

Відродження економіки пожвавило контакти між євреями і неєвреями, що в свою чергу привело до розмивання культурних і навіть релігійних кордонів між народами різних релігійних вірувань. Це сталося саме перед тим, як одно-

часно із зростанням релігійних реформаторів в інших частинах Європи, як-от «чеських братів», пуритан і квакерів, поміж євреїв в Україні постанали групи релігійних візіонерів.

Протягом останніх десятиліть XVII століття у Східній Європі з'явився єврейський сектантський рух сабатіанців. Сабатіанці вірили, що довгоочікуваний Месія втілюється в особі Шабтая Цві, єврея з Османської імперії (Ізмиру), який закінчив свою месіанську кар'єру тим, що 1666 року прийняв іслам. Попри його відступництво та подальший кінець сабатіанства як масового руху, деякі послідовники (в Європі звідусіль вигнані) трималися своєї віри у нього як в особливого «підпільного» месію. Серед таких підпільних сабатіанців кілька сотень мешкали в галицькому містечку Жовква й його околицях, звідки вони 1704 року вирушили в подорож до Землі обітованої.

Хоча сабатіанство й зникло з єврейської релігійної сцени в Україні, сама присутність віруючих у псевдомесій лякала єврейські еліти і служила поштовхом до стрімкого поширення *Кабали* – течії юдейського містицизму. Елітарні кабалісти збиралися у свого роду клуб чи то навчальну групу – *клойз*, молитовний дім, зазвичай відокремлений від решти громади, де вони вивчали містичні першоджерела, занурювалися у містичні молитви і практикували магічно забарвлені юдейські ритуали. Такі молитовні доми для обраних зарясніли на теренах України. Найважливішими серед них були центри у Кутах на Буковині й у Бродах у Галичині.

Ближче до середини XVIII століття релігійна секта під проводом Якова Франка постанала на Поділлі. Послідовників цієї секти називали франкістами, вважали розкольниками, що радикально відхилилися від традиційного юдаїзму, загрозою єврейським релігійним авторитетам, самій юдейській традиції. Члени групи набиралися ідей не лише від попередників – секти сабатіанців, які їх надихали на парадоксальне розуміння кабалістичної традиції і єврейського ритуалу, але також від ідеології «моравських братів» – однієї з тогочасних груп християнських релігійних ентузіастів. Франк, який бачив себе перевтіленням самого Шабтая

Цві, проповідував антиномічну суміш юдаїзму і католицизму і заохочував своїх послідовників шукати спасіння в сексуальних оргіях за участі євреїв і неєвреїв обох статей. Франкісти зухвало підважували авторитет рабинів у громадах і рішуче відкидали Талмуд. Прагнучи довести свої переконання і залучити нових послідовників, 1757 року вони влаштували публічні дебати з єврейськими рабиністичними лідерами у Кам'янці-Подільському. Втім, невдовзі після цього значна частина франкістів на вернула до католицизму.

Занепокоєні такими синтетичними формами юдаїзму, як сабатіанство чи франкізм, що загрожували єврейським громадам розколами і внутрішніми суперечками, рабиністичні провідники стали вкрай обережними стосовно будь-яких релігійних інновацій. Тож не дивно, що вони робили усе можливе, аби знищувати у зародку виникнення будь-яких єретичних рухів, тобто рухів, які містили б, як їм здавалося, потенційну ересь. Найновіший з цих рухів – інноваційний і тому підозрюваний в ересі – поставав на Поділлі протягом 1760–1770-х років посеред неформальних груп релігійних ентузіастів та послідовників Ізраеля бен Еліезера, відомого радше як Баал Шем Тов. Називаючи себе хасидами («благочестивими»), вони почали використовувати елементи кабалістичного світосприйняття для пояснення юдейського ритуалу і літургії, що згодом набуло форми популяризації загалом езотеричного знання Кабали серед широких кіл єврейського населення. Попри численні звинувачення з боку рабинів-міснагідів (давньогєбр.: *міснагдім*; буквально – противник хасидського руху), хасидам вдалось довести, що вони більше переймаються укріпленням духовного життя єврейської громади, відродженням єврейських громадських інституцій, наповненням традиційних ритуалів теургічним значенням, аніж впровадженням радикальних змін в юдейську традицію.

Аж до кінця XVIII століття рабини-міснагиди, які були переважно литовськими євреями, або ж *литваками*, неодноразово намагалися відлучити хасидів від єврейської громади. Таке протистояння хасидському впливу виявилось

марним, адже хасидизм зумів захопити серця й уми українських євреїв, просуваючись від громадської периферії до осердя єврейських громад – Поділля, Волині, Київщини і Галичини. Невдовзі хасидизм запанував в єврейських громадах на теренах сучасної Білорусі, Польщі й Румунії.

Одним словом, громадське життя євреїв у XVIII столітті зазнало цілковитої трансформації. Протягом останнього етапу поділів у 1790-х роках, польська влада вдалася до кількох кроків для реформування єврейських громад у дусі європейського Просвітництва і навіть обговорювала заходи єврейського реформування у Сеймі (1788–1792). Але позаяк Польсько-Литовська Річ Посполита стрімко слабшала, аж поки цілком зникла як окрема держава 1795 року, будь-які пропозиції щодо реформування мусили зачекати нових урядовців з Австрії і Росії.

Україна під владою Росії і Австро-Угорської імперії

Українські землі у Російській імперії

Протягом «довгого» XIX століття, яке тривало від 1780-х років і до початку Першої світової війни у 1914 році, зміни на українських землях істотно різнилися і залежали від того, чи були вони під владою Російської або Австрійської імперій. Російська імперія, що контролювала близько 85% території і населення України в межах її сучасних кордонів, була авторитарною державою з царем на чолі і царською столицею в Санкт-Петербурзі. Українські території (як і решта імперії) було поділено на дев'ять губерній – Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську та невеликі частини Бессарабії, кожна з яких очолював губернатор, призначений царем і йому винятково підзвітний.

Переважну більшість населення складали селяни, які працювали на землях, що були у власності або держави, або землевласників, що належали до шляхетської суспільної верстви – *дворянства*. Дворяни були найважливішим

соціальним прошарком у суспільстві: вони не тільки контролювали соціально-економічні зміни, а й обирали урядовців у місцевих адміністраціях. Попри реформи, які здійснювалися у 1860-х роках і забезпечили звільнення кріпаків від юридичного підпорядкування землевласникам, дворянство зберігало свою роль як провідний соціальний прошарок в державному і соціальному устрої Російської імперії.

«Довге» ХІХ століття також відзначилося трьома іншими феноменами: широкомасштабним демографічним зростанням, відкриттям великих обширів, особливо у степовій Україні, вільних для колонізації, і початком індустріалізації, зокрема на Донбасі у Східній Україні. На Правобережній Україні (у Смузі осілости) економічний розвиток був пов'язаний із сільським господарством, особливо з експортом пшениці та переробкою цукрового буряку, тоді як на Донбасі розробка місцевих вугільних родовищ уможливила розвиток металургійної і дотичної до неї важкої промисловості. Більшість капіталу для цих нових підприємств надходила від західноєвропейських інвесторів, тоді як робочу силу, часто поставлену у вкрай погані умови

праці, складали переважно внутрішні мігранти з півночі Росії. Разом із індустріалізацією в тричотири рази зросло населення міст, найбільшими з котрих (чисельністю від 100 до 700 тисяч мешканців) до 1914 року були Одеса, Київ, Харків, Катеринослав (Дніпропетровськ, тепер Дніпро) і Миколаїв.

Демографічний зріст було спричинено підвищенням природної народжуваності, а також внутрішньою міграцією поселенців з інших частин Російської імперії та імміграцією з-за кордону. Внутрішніми мігрантами були росіяни, особливо широко розселені в індустріалізованій Східній Україні та в Криму, тоді як серед іммігрантів з-за кордону найбільшу частину складали чехи, які обрали Волинь, а також німці, болгари, меноніти та греки, які осіли в степах на південь від центру України та в низинах північних Причорномор'я та Приазов'я. Хоча етнічні українці (17 мільйонів у 1897 р.) і надалі складали більшість населення підросійської України, близько 30% мешканців складали інші народи, з-поміж яких найчисленнішими були росіяни (близько трьох мільйонів), євреї (два мільйони), німці (500 тисяч) та поляки (400 тисяч).

МАПА 12

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ, близько 1850 р.

Євреї Смуги осілості

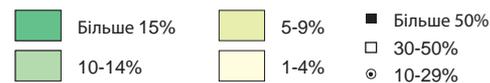
Кількість євреїв на українських землях, які перейшли під владу Росії внаслідок Другого (1793) і Третього (1795) поділів Польщі, становила приблизно 400-500 тисяч. Вони мешкали на частині території колишньої Польсько-Литовської Речі Посполитої, яка у Російській імперії отримала назву Смуги єврейської осілості. Спочатку російський імперський режим шукав способів інтегрувати євреїв, легалізувавши їхнє поселення (раніше євреям селитися в Росії було заборонено), хоча й лише у п'ятнадцяти нових західних губерніях Російської імперії, які склали Смугу осілості. Освічена, втім авторитарна імператриця Катерина II дозволила євреям стати частиною суспільних верств імперської Росії, зокрема *міщан* та *купців*. Таким чином, у дусі утилітаризму XVIII століття євреїв класифіковано передусім як міське населення. Імперська влада заохочувала єврейські сільськогосподарські поселення, щоправда, не вельми успішно. Також протягом XIX століття влада намагалася законодавчо послабити роль євре-

їв-управлінців у сільських місцевостях. Намагаючись використати євреїв як підприємливих ремісників та купців, царський уряд сприяв розселенню євреїв у малолюдних регіонах на півдні України (Херсонщина, Катеринославщина) і в нещодавно заснованій Одесі, а також дозволив поселятися у західному місті-фортеці Кам'янці-Подільському, що раніше було заборонено польською владою.

Імперський режим планував перелаштувати єврейську громаду на особливу корпорацію, яка відповідала би вимогам так званого російського «казарменого просвітництва» – себто виконувала рівні (у порівнянні з іншими етнічно-соціальними угрупованнями) обов'язки, не отримуючи рівних прав (яких ніхто й не мав), – засада, що мала б знищити бар'єри, які відмежовували євреїв від інших груп населення. З цією метою цар Микола I (1825–1855) розповсюдив рекрутчину на євреїв, прагнучи за допомогою армії перетворити їх на лояльних та корисних підданих. Незграбно наслідуючи подібні реформи у Західній Європі, зокрема у Пруссії, Микола I також зобов'язав секулярні середні єврейські школи,

27. Будівництво металургійного заводу (1911) у Юзівці (сучасний Донецьк) – головному промислового центру Донбасу.

фінансовані державою, навчати учнів читати й писати російською. Водночас цар наказав заснувати рабиністичну семінарію у Житомирі (а також у Вільно) задля того, щоб виховати з нового типу семінаристів *казенних рабинів*, які стали би слухняними чиновниками, відповідальними за акти цивільного стану і метричні книги громади. Ці нові структури великою мірою жилилися вельми обмеженою, проте повільно зростаючою кількістю освічених євреїв, так званих *маскілім* (похідне від давньогєбр. *Гаскала* – Просвітництво), які підтримували зближення з рештою мешканців Російської імперії через процес асиміляції. На той час асиміляційні заходи розуміли як частину позитивних і позитивістських тенденцій в галузі освіти та управління, які мали би прискорити інтеграцію євреїв у російське суспільство.

Протягом XIX століття євреї-просвітники неодноразово закликали царський уряд до реформування єврейської громади – радикального, якщо потрібно. Вони сподівалися, що традиційні євреї відкинуть свої ретроградні ритуали й натомість приймуть культурні цінності оточуючого неєврейського населення, зокрема у царині освіти. Дехто з просвітників долучився до штату Житомирської рабиністичної семінарії, водночас інші стали так званими *учеными євреями*, які служили радниками місцевих царських губернаторів або цензорами єврейських книжок.

З лав євреїв-просвітників поставали перші східноєвропейські єврейські журналісти й письменники, чії праці почали з'являтися у 1860-х роках у часи «великих реформ» за царя Олександра II (1855–1881). Саме в цей час у

Російській імперії почали виходити перші єврейські газети на івриті, їдиш та російською. Перше покоління єврейських журналістів, цензорів, казенних рабинів, лікарів та юристів, що отримало дипломи у рабиністичних семінаріях та російських університетах, сформувало осердя верстви, яку згодом назвуть східноєвропейською єврейською інтелігенцією. Більшість її представників, хоча і не всі, прагнули

культурної потуги й відтак обрали інтеграцію в державну імперську культуру. Внаслідок цього їх зазвичай називали російськими євреями, навіть попри їхнє українське походження та щире захоплення Україною, українською мовою та українським фольклором.

Коли протягом 1870-х і 1880-х років російська влада розпочала програму інтенсивної індустріалізації, нові суспільні тенденції – особливо

НЕНАВИСТЬ ДО ЄВРЕЇВ: АНТИСЕМІТИЗМ ЧИ АНТИЮДАЇЗМ?

Сучасна ненависть до євреїв є складним поєднанням расистського антисемітизму, релігійного антиюдаїзму та інших типів упереджень і ксенофобії, укорінених в економічних, політичних та інших чинниках. Антисемітизм передбачає ненависть до євреїв, ґрунтовану на расових упередженнях, і є сурогатною формою позитивізму XIX століття, постдарвіністських суспільних наук і ультраконсервативних расових теорій французького мислителя графа Жозефа де Гобіно. Більшість антисемітів стверджують, що інтегрувати євреїв у те чи інше суспільство неможливо, бо ж вони належать до нижчої раси й є практично «невиправними». Як нижча раса, євреї буцімто становлять загрозу для суспільства, адже вони використовують акультурацію та суспільну інтеграцію на свою шахрайську користь, а також буцімто прагнуть підважити, забруднити і знищити суспільство, в якому вони знайшли притулок. Таким чином, кажуть антисеміти, суспільства, що прийняли євреїв, мусять відтепер позбутися євреїв через сегрегацію, маргіналізацію і, врешті, суспільну «дезінфекцію».

Оскільки такі расові теорії походять із середини XIX століття й сам термін «антисемітизм» запровадив 1879 року німецький консервативний мислитель Вільгельм Марр, а до того цей термін був взагалі невідомий, застосувати його до попередніх епох некоректно.

Попередній тип ненависті до євреїв мав релігійне підґрунтя, тож це був антиюдаїзм, а не антисемітизм. Ненависть до євреїв у середньовічній і ранньомодерній Європі корінилася у переконанні, розповсюдженому християнськими казнодіями і отцями церкви, нібито євреї належать до давньої релігійної традиції, яка втратила сенс і з приходом Ісуса перетворилася на хибну перешкоду на шляху до спасіння. Втім, євреїв можна врятувати й духовно виправити, якщо повернути їх у християнство. Тому хрещення вважалося ефективним засобом вирішення єврейського питання. На противагу цьому, модерний політичний і расовий антисемітизм не передбачає жодних шляхів «виправлення» євреїв.

Аби зрозуміти причини історичних конфліктів, які призводили до масового насильства супроти євреїв, важливо розрізнити дві форми ненависті до євреїв і розуміти, в чому полягає різниця їхніх мотивацій та наслідків. Також важливо розрізнити теоретичний і практичний антисемітизм. Тож не кожний вбивця єврея – переконаний расист-антисеміт, як і не кожен антисеміт готовий перейти від ідеології до дії. Якщо ми прагнемо порозумітися з нашим історичним минулим, мусимо тверезо дослідити причини та наслідки міжетнічної чи міжрелігійної ненависті у формі антиюдаїзму або антисемітизму. Звичайно, дослідити і пояснити – не означає виправдати.

28. Американський президент Теодор Рузвельт вчить російському цареві Миколі II: «Припиніть brutальні утиски євреїв!». Кольорова літографія, 1904 р.

міграція, урбанізація і пауперизація – спричинили різке загострення соціально-економічного напруження у нових містах, зокрема у південно-східній Україні. Вбивство Олександра II у березні 1881 року створило у більшій частині Російської імперії атмосферу політичної нестабільності та суспільної напруги. Саме у цьому контексті селяни і маси городян першого покоління вихлюпнули свою злість у низці погромів єврейських помешкань та крамниць у понад трьох десятках містечок та міст і в понад двох сотнях сіл. Найжорстокіші погроми сталися в центрі та на півдні України – в Єлисаветграді, Катеринославі, Бердянську, Києві, Миколаєві та Херсоні. Кількість смертей в результаті погромів 1881–1882 років була в порівняльному сенсі невеликою, загинуло приблизно п'ятдесят чоловік, з яких половина загинили були самі погромники, вбиті підрозділами, відрядженими в міста і містечка придушити бунтівників. Матеріальна шкода від пограбувань єврейських крамниць і торговельних яток була, втім, надзвичайною.

Втрати єврейських власників сягали сотень тисяч рублів, тоді як негативний вплив вуличного насильства на російську економіку в цілому оцінювали приблизно у 15 мільйонів рублів.

Попри тогочасні припущення, нібито уряд підбивав до погромів у 1881–1882 роках, імперська влада докладала усіх зусиль, аби стримати подальші спалахи масового насильства проти євреїв. Чутки про нібито таємне товариство землевласників, поліції або якийсь урядовий орган, які буцімто зорганізували та здійснили погроми, виявилися неправдивими. Попри це, новопризначений міністр внутрішніх справ Микола Ігнат'єв замість того, щоб придивитися до зростання неспокою у сільській місцевості, вирішив затаврувати євреїв як експлуататорів, які самі нібито винні в антиєврейському насильстві. Російська консервативна преса не тільки підтримала та розповсюдила цей химерний погляд, але й ширила чутки про нібито споконвічну єврейську ненависть до християн. Разом усе це сприяло створенню нового лексику расової

ненависті й доклалося до формування нового антисемітського дискурсу у царській Росії.

Історики традиційно розглядали погроми 1880-х років як так званий вододіл у житті східноєвропейських євреїв. Їх вважають найголовнішим чинником, що сприяв масовій еміграції євреїв з Російської імперії за кордон, особливо на північний схід Сполучених Штатів Америки. Погроми також вбачали рушійною силою нових політичних рухів серед євреїв – від тих, що об’єднували охочих змінити російське суспільство шляхом соціальної боротьби (соціалістичний Бунд), і до тих, хто прагнув залишити російське суспільство взагалі і розпочати самостійну єврейську державну розбудову (сіоністи). Однак такі припущення про вплив погромів на політичний стан східноєвропейського єврейства не підтвержені результатами досліджень, які натомість радше підкреслюють тяглість східноєвропейського єврейського життя аж до Першої світової війни і навіть після її початку.

Тоді як більшість євреїв на уражених погроми українських теренах залишалися на місцях проживання, чимало євреїв з підімперської Білорусі й Литви, яким не довелося безпосередньо зазнати антиєврейського насильства, опинилися у значно гіршому економічному становищі, ніж євреї на українських територіях – на півдні Смуги осілості. Відтак вони вирішили вирушити геть звідти. 1881 року близько трьох тисяч євреїв з Білорусі і Литви намагалися перетнути кордон Австро-Угорщини у галицькому місті Броди, тоді як наступного року аж двадцять тисяч намагалися залишити царську Росію. Так почався рух, який з часом стане масовим Виходом близько двох мільйонів євреїв, які від 1880-х і до 1914 року залишили Російську імперію, сподіваючись знайти краще життя в Сполучених Штатах, Канаді, Аргентині, Південній Африці або в Палестині. Попри погроми на українських теренах у 1880-х роках і подальше погіршення економічної ситуації в Російській

імперії загалом, українські євреї почали виїжджати масово лише наприкінці 1890-х років, а скоріше навіть на початку 1900-х і були, таким чином, серед останніх, хто приєднався до масової міграції.

Еміграція за кордон посилилась на початку Російської революції 1905 року, коли режим царя Миколи II (1894–1917) – на відчутну протизагу попередньому, порівняно мирному періоду правління Олександра III (1881–1894) – зумисно організовував і маніпулював антиєврейським насильством, аби таким чином перешкодити революційній діяльності в країні. За підтримки поліції та армії (інколи включно з призовниками) лише тільки 1905 року єврейські погроми вибухнули у понад п'ятистах містах по всій підросійській Україні. Наслідком масового антиєврейського насильства було близько тисячі жертв, зокрема в Одесі, Катеринославі, Києві та Кишиневі. Економіка регіону зазнала понад 50 мільйонів рублів матеріальних збитків. Підступна роль уряду Миколи II у підбурюванні до масового насильства не залишилася непоміченою в Європі й Сполучених Штатах, де громадська думка ставилась вкрай критично до російського режиму й співчувала долі переслідуваних євреїв.

Напередодні Першої світової війни Київ став випробувальним майданчиком для російських правих радикалів, які намагалися налаштувати місцеве населення і царський уряд проти євреїв і, таким чином, припинити раз і назавжди будь-які подальші дискусії щодо ліберальних реформ і проекту єврейської емансипації. Вбивство 12-річного киянина Андрія Ющинського у 1911 році, вчинене бандою злочинців під орудою Віри Чеберяк, матері одного з друзів Андрія, послужило групам ксенофобів заклик до дії. Найвідоміші з цих груп – «Союз російського народу» («Союз русского народа») та «Союз Михаїла Архангела» – розпочали галасливу кампанію, яка ґрунтувалася на фальшивих звинуваченнях у ритуальному вбивстві, яке нібито здійснив Менахем Мендель Бейліс, дрібний службовець на цегельному заводі, поблизу якого у невеликій печері знайшли поневічене тіло Ющинського.

Попри те, що Бейліс був ветераном російської

29. Менахем Мендель Бейліс (у центрі) та його захисники на суді за звинуваченням у ритуальному вбивстві: (вгорі) Оскар Грузенберг, Василь Маклаков, Микола Карабчевський; (внизу) Олександр Зарудний і Дмитро Григорович-Барський. Листівка 1912 р.

армії, мав чудові відносини із київським православним середовищем і навіть з деякими непохитними ксенофобами-киянами, кілька крайніх правих активістів (зокрема, мілітаристичні чорносотенці) змогли переконати уряд перекласифікувати справу на ритуальне вбивство. Вони запропонували засудити Бейліса як релігійного фанатика та злочинця, який нібито вбив християнського хлопчика, щоб отримати кров, яку потім планував використати у приготуванні пасхальної маці – нібито так, як євреї, ненавистники Христа, роблять споконвіку. Коли 1913 року розпочався суд, Бейліса захищали провідні російські адвокати, а Володимир Короленко, російський письменник з України, який співчував Бейлісу, висвітлював процес для демократичної преси. А втім, попри відчутно упереджений суд і безсоромну антисемітську істерію на сторінках російської преси, присяжні, обрані переважно

з-поміж місцевих українських селян, визнали Бейліса невинним, хоча і залишилися при думці, що вбивство було ритуальним актом.

Зростання економічного напруження, згортання реформ, нове антиєврейське законодавство періоду 1880-х років підштовхували євреїв до пошуку нових відповідей викликам того часу. Багато євреїв долучилися до різноманітних соціалістичних гуртків і партій, які охоплювали політичні прояви від соціалістів-революціонерів (*есерів*) і соціал-демократів до сіоністів, Поалей Ціон (сіоністів-марксистів), Фолкспартей (національних автономістів) та бундівців (єврейських соціал-демократів). На українських землях політична радикалізація мала набагато менший вплив, ніж у більш індустріалізованих регіонах підросійських Литви і Польщі. Попри усе це євреї в Україні брали участь у громадському житті, часто підтримуючи і бундівців, і їхніх затятих ворогів – сіоністів. У реальних умовах конкретні політичні альянси мали менше значення, ніж етнопатрістичний активізм сам по собі, що без-

перечно служило особливою ознакою формування євреїв як нової політичної нації. Однак врешті переважна більшість єврейського населення підросійської України і будь-де на теренах царської Росії залишалася аполітичною й набагато більше переймалася своїми щоденними економічними потребами. Євреї Російської імперії були заскочені зненацька, коли Перша світова війна і революції 1917 року спровокували численні звинувачення євреїв у браку лояльності – звинувачення лунали з діаметрально протилежних таборів, від різних політичних лідерів і військових командувачів країни, кожен з яких переслідував свої власні інтереси.

Українські землі в Австро-Угорській імперії

У сусідній Австрійській імперії XIX століття, яка володіла лише близько 15 відсотками теперішньої української території, адміністративна структура була зовсім іншою. Імперію, яка після

МАПА 15

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, близько 1875 р.

1868 року називалася Австро-Угорською двоєдиною монархією, було розділено на дві територіально нерівні «половини»: землі австрійської корони (котрих з часом нараховували 17) і землі угорської корони. На чолі держави стояв голова Дому Габсбургів, який водночас був імператором Австрії і королем Угорщини. Землі Габсбургів на території сучасної України склалися зі східної частини Галичини і північної частини Буковини, що на австрійській частині імперії, а також з кількох округів у північно-східній частині Угорського королівства, які сьогодні входять до складу Закарпатської області України.

Демографічний склад Галичини, Буковини і Закарпаття був змішаним. Навіть у тих регіонах, де етнічні українці, яких офіційно називали «русинами», склали більшість населення, мешкали також інші народи, які жили поруч із українцями, чи то в містах, чи то в сільській місцевості. Йдеться, зокрема, про поляків та німецькомовних австрійців у Східній Галичині, мадярів/угорців у Закарпатті та євреїв, які склали істотну частку населення – особливо

в містечках і містах – в усіх трьох регіонах (див. мапу 13). Усі ці народи переживали значне демографічне зростання у перебігу «довгого» ХІХ століття; що стосується русинів/українців, їх чисельність зросла більш ніж втричі – від близько 1 300 000 у 1780-х до 4 300 000 у 1910 році.

Спочатку Австро-Угорщина, як і Росія, була імперією, в якій необмежену владу було зосереджено в руках спадкового монарха. Влада Габсбургів, втім, поступово змогла змінити таку форму правління, особливо протягом тривалого правління імператора Франца Йосифа (1848–1916). У 1848 році, напередодні сходження Франца Йосифа на трон, Австро-Угорщину струсил революція, відтак найбільшу частку населення імперії – кріпаків – було законодавчо звільнено. Внаслідок цього багато з них отримали змогу стати економічно незалежними від своїх колишніх землевласників і навіть могли – і робили це – брати участь в урядуванні. Саме тому від 1860-х років австрійська «половина» імперії функціонувала як конституційна монархія з національним парламентом і

30. Українські селяни дорогою на роботу, кінець ХІХ ст., сільська місцевість у габсбурзькій підавстрійській Галичині.

31. Імператор Франц Йосиф (правив у 1848–1916 рр.) – представник Габсбурзької династії, очільник порівняно толерантної Австро-Угорської імперії. Фото 1865 р.

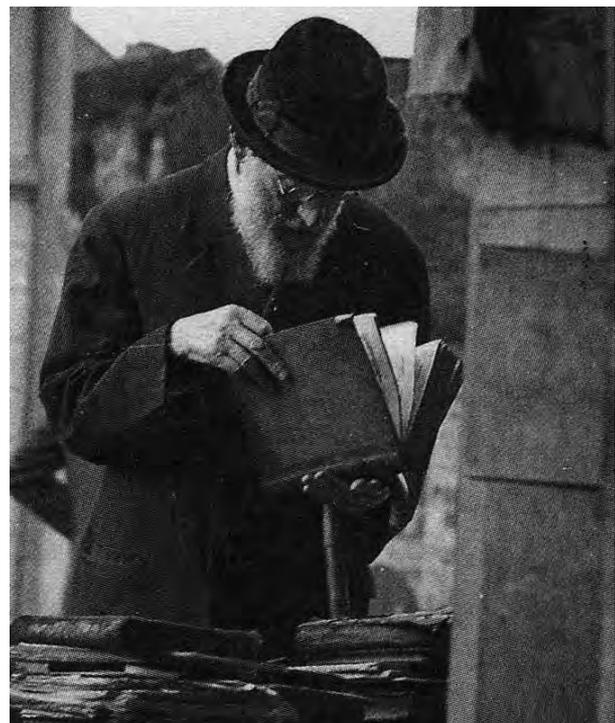
крайовими сеймами, членів яких обирали виборці (включно з колишніми кріпаками), які пройшли майновий ценз. Таким чином етнічні українці та євреї потрапляли в крайові сейми та повітові адміністрації в Галичині і на Буковині, а також у парламент імперії, який скликали у Відні після 1867 року.

Попри загальне покращання політичного й правового становища мешканців Австро-Угорщини, Галичина, Буковина і Закарпаття залишалися регіонами, що склалися переважно із сільських господарств і лісів, в яких переважна більшість мешканців жила з дрібного фермерства, молочарства, тваринництва і лісництва, особливо у Карпатах. За винятком малопотужного, але життєздатного нафтового видобутку в Галичині, промисловий розвиток був вкрай обмеженим. Така недорозвинена аграрна економіка була неспроможна забезпечити адекватний рівень життя народам Австро-Угорщини, зокрема етнічним русинам/українцям за умов різкого зростання кількості населення. Наслідком цієї недорозвиненості протягом кількох десятиліть між 1880 і 1914 роками була масова еміграція за кордон, спрямована переважно в

промислово розвинені регіони на північному сході Сполучених Штатів Америки та у прерії на заході Канади. Незаможних селян на українських землях Російської імперії бідність також спонукала до міграції, хоча мало хто з етнічних українців Росії виїжджав до Північної Америки. Вони натомість оселялися у далекосхідних регіонах Російської імперії.

Євреї Галичини, Буковини і Закарпаття

Як і в Російській імперії, євреї у Габсбурзькій монархії, особливо в австрійських провінціях – Галичині й Буковині та в угорському Закарпатті, упродовж «довгого» ХІХ століття пережили неймовірне демографічне зростання. Якщо, наприклад, 1790 року їх на габсбурзьких землях, які нині є українськими територіями, налічувалося близько 180 тисяч, то в 1910 році їхня чисельність зростає майже в п'ятеро, до 849 тисяч осіб. У австрійській Галичині на схід від річки Сян, тобто у густозаселеній українській частині провінції 1910 року мешкало близько 660 тисяч євреїв, які складали 13 відсотків усіх мешканців і більше 30 відсотків

32. Традиційно вбраний єврей вибирає книжки в єврейському кварталі Львова/Лемберга. Фото бл. 1910 р.

33. Гілеель Цейтлін (ліворуч) і Натан Бірнбаум (праворуч), чільні сіоністи Галичини. Листівка, бл. 1910 р.

міського населення. Тоді як у півдесятку галицьких містечок більшість населення складала євреї, близько 40 відсотків галицьких євреїв проживали у селах, де були активними торговельними посередниками.

На протигагу російським імперським урядовцям, які залюбки співпрацювали з єврейськими реформаторами-просвітниками (*маскілім*) та призначали їх на різноманітні оплачувані державні посади, дотичні до громади, габсбурзькі чиновники не дуже довіряли *маскілім* та співпрацювали натомість із консервативнішими хасидськими лідерами. Єврейське населення регіону було доволі розмаїтим, особливо у таких містах Східної Галичини, як Львів і Тернопіль, де євреї складали більше двох третин усіх представників вільних професій (лікарів, юристів, учителів). У сільській місцевості, де євреям від кінця 1860-х років було дозволено володіти землею, вони складали близько 20% усіх землеволодільців. Більшість, щоправда, жили порівняно бідно й – відповідно до традиційних хасидських звичаїв – замкнуто. Хасиди групувалися довкола своїх лідерів, тож наставники хасидських громад *цадикім* (тобто *цадики*) у Садгорі (Садагорі) на Буковині, Мукачеві (Мункачі) на Закарпатті, у Белзі, Римануві (Рименові) та Новому Сончі (Сандзі/Цанзі) на Галичині стали помітними громадськими лідерами, які відігравали значущу роль у житті єврейської громади регіону.

Галицькі євреї почувалися затиснутими у протистоянні українців і польських селян та міських робітників, з одного боку, і поляків, які

посідали чільні позиції у провінції як землеволодільці та голови адміністрацій, з другого. Поляки повсякчас були занепокоєні зростанням місцевого українського націоналізму та намагалися стримувати вимоги політичної та культурної автономії з боку його лідерів. Ці проблеми набули особливого значення, як тільки етнічні українці здобули звільнення від кріпацтва 1848 року й як тільки 1906 року було запроваджено загальне виборче право для чоловіків. Згодом єврейський електорат часто ставав вирішальним чинником у змаганні українців і поляків за місця в Сеймі. Вдаючись до залякування, а подекуди й насильства, місцеві польські адміністрації намагалися, інколи успішно, переконати євреїв голосувати за польських кандидатів або підтримувати тих єврейських кандидатів, які схилилися до польського асиміляційного порядку денного.

34. Євреї у підугорському Закарпатті. Листівка, початок 1900-х рр.

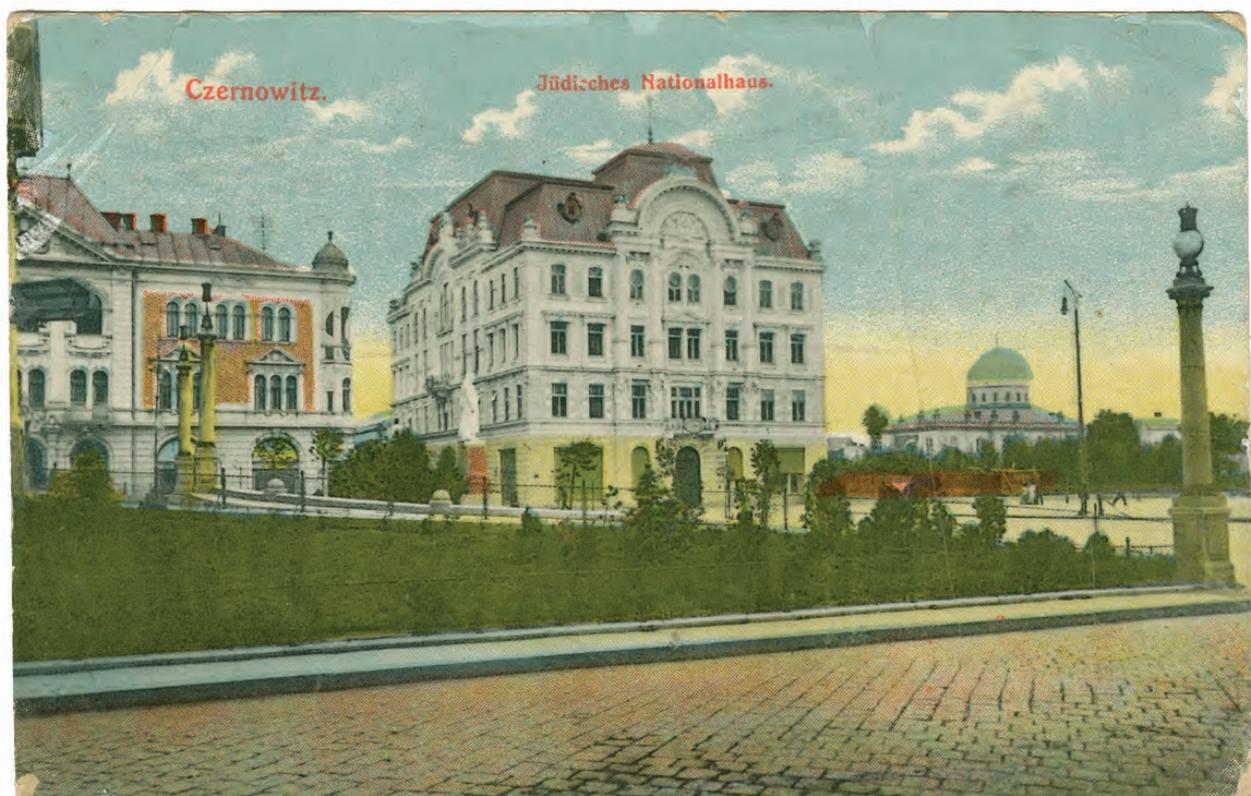
Однак часом євреї та українці об'єднувалися на підтримку кандидатів, які обстоювали особливі вимоги і програми щодо національних меншин. Наприклад, у 1906–1907 роках галицька Українська національно-демократична партія (УНДП) і Єврейська національна партія Галичини домовилися голосувати за кандидатів одна одної у тих виборчих куріях, де більшість складала українське або єврейське населення. Хоча євреям та українцям часто було непросто одноставно підтримувати рішення своїх політичних лідерів, а тим більше послідовно втілювати будь-яке прийняте рішення, наслідком була поява – вперше в історії – єврейських та українських політичних товариств у Сеймі Австро-

Угорської імперії. Присутність Бено Штраухера, проукраїнського єврейського буковинського посла у Сеймі, посилила успіх єврейсько-української політичної коаліції, яка продуктивно пропрацювала протягом цілого парламентського скликання 1907–1911 років.

Посли до Сейму від Єврейської національної партії були, фактично, оновленими сіоністами. Іншими словами, вони чинили спротив на місцях єврейським асиміляціоністам, які закликали до єврейської інтеграції у польську культуру і піднімали на сміх політичні спроби єврейських австро-германофілів. Натомість вони розвивали відмінний тип сіонізму. Це був єврейський діаспорний націоналізм, який обстоював національно-демократичні права єврейської меншини та домагався радше покращання соціальних умов для євреїв в Австро-Угорщині, ніж еміграції у Землю Ізраїлю. Поглядаючи на українських націоналістів, галицькі сіоністи намагалися перетворити євреїв діаспори з релігійно-етнічної групи на модерну націю, згуртовуючи їх під національно-демократичними закликами.

Становище євреїв у сусідній Буковині було подібним до Галичини (частиною якої вона була до 1861 року). Буковинські євреї зросли кількісно протягом XIX століття навіть більше, ніж у Галичині: від приблизно 3000 осіб у 1776 році до 102 000 у 1910. Ці цифри демонструють не тільки природне демографічне зростання, але також і вплив єврейських мігрантів з Російської імперії та із сусідньої Галичини, якому габсбурзька влада намагалася, але таки не змогла дати раду. Складаючи близько 13 відсотків населення Буковини у 1910 році, євреї опинилися серед двох інших конкурентних меншин – румунів (34%) й українців (38%).

Євреї жили у кількох буковинських містах, де вони були особливо активними в ремісничому виробництві, торгівлі, утриманні шинків, будівництві та дрібній банківській справі. Їх професійний розподіл відображав їхню провідну роль у розвитку капіталізму у цьому загалом сільськогосподарському та недорозвиненому регіоні Габсбурзької Австрії. Євреї з менших містечок, які належали до нижчих суспільних

35. Єврейський народний дім (1908) у Чернівцях – адміністративному центрі габсбурзької підавстрійської Буковини. Листівка 1913 р.

верств, мали стриманіші капіталістичні устремління й натомість становили частину традиційної аграрної економіки, виконуючи функцію торговельних посередників між містами і сільськими місцевостями. Буковинські євреї з нижчих верств, менш численні, ніж євреї з нижчих верств на Галичині, жили порівняно бідно і корилися своїм хасидським наставникам у Боянах, Садгорі (Садагорі) та Вижниці.

Від 1770-х років габсбурзька влада започаткувала кампанію інтеграції різноманітних етнічних груп імперії. Це передбачало систематичний процес германізації та адаптації до правил і приписів зростаючої австрійської імперської бюрократії. Габсбурзька інтеграція, здавалося, спрацювала добре для євреїв Буковини, тож вже у 1830-х німецька стала для них мовою міжнаціонального спілкування із владою та з іншими народами імперії. Зокрема, міські євреї охоче записували своїх дітей у загальноосвітні школи з німецькою мовою викладання, сприяючи таким чином інтеграції євреїв в Австро-Угорщину. Незважаючи на ці інтеграційні процеси, наприкінці XIX століття їдиш все ще був мовою повсякденного спілкування для 85% буковинських євреїв.

Габсбурги посилювали позиції германізованих євреїв із дипломами про вищу освіту, надаючи їм посади державних службовців, юристів і лікарів, а також заохочуючи їхнє обрання у муніципальні ради, крайові сейми і навіть до Сейму. Із появою різних форм єврейського політичного залучення дві партії на протилежних краях політичного спектру змагалися за підтримку єврейських виборців Буковини: сіоністи і соціалісти-бундівці. Визнаючи важливу роль єврейської громади на Буковині, габсбурзькі урядовці підтримали заснування Єврейського народного дому, що постав 1908 року, разом із Румунським і Німецьким народними домами, у самому серці Чернівців, столиці герцогства Буковина.

В угорському Закарпатті під владою Габсбургів демографічне зростання єврейського населення було ще прикметнішим, ніж в австрійських Галичині та Буковині. Тоді як 1785 року у Закарпатті було хіба 2000 євреїв, до 1910 року їхня чисельність зросла до понад 87 000. Біль-

36. Осередок товариства «Просвіта» (від 1895 року), заснованого 1869 року у Львові, у підавстрійській Галичині.

шість із них було зосереджено в Марамороському (51%) та Березькому (26%) комітатах Угорщини. Єврейські поселенці, вихідці з Галичини на півночі, а також зі Словаччини на заході, швидко адаптувалися до сільського середовища, що переважало у Карпатських горах та узгір'ях.

На противагу багатьом іншим частинам Центральної і Східної Європи, більшість закарпатських євреїв жили у сільській місцевості, де вони – після реформ 1867 року – володіли землею і працювали на землі пліч-о-пліч зі своїми русинськими, чи то пак українськими сусідами. Вони також поділяли соціально-культурні характеристики своїх сусідів-християн з того огляду, що більшість євреїв ледве заробляли собі на життя, обробляючи землю або рубаючи ліс. Приблизно 30% з них були неписьменними (себто могли читати, але не писати) й були вкрай релігійними, переважно хасидськими традиціоналістами, відданими своїм «чудотворним» рабинам – цадикам, з яких найвпливовіші мали свої династійні посади у Мукачеві (Мункачі) і Сітеті (Сиготі). Практично усі закарпатські євреї спілкувалися на їдиш, хоча сільські євреї також говорили русинською (місцевим діалектом української), а урбанізовані – угорською.

Саме соціально-економічне становище євреїв, таке подібне до становища їхніх українських сусідів, сприяло толерантності і навіть взаємній

37. Українська світська інтелігенція у півавстрійській Галичині. Сидять: Михайло Павлик (перший зліва), Ольга Кобилянська (четверта зліва); другий ряд: Володимир Гнатюк (другий зліва), Михайло Грушевський (четвертий зліва), Іван Франко (п'ятий зліва); і третій ряд: Філарет Колесса (другий зліва), Іван Труш (четвертий зліва) та Микола Івасюк (шостий зліва). Фото 1898 р.

повазі між двома народами. Угорська влада, втім, ставала щодалі критичніша до євреїв, особливо у 1890-х роках, коли нова хвиля єврейської міграції – втікачів від погромів у Російській імперії – приєдналася до економічно незадоволених євреїв з Галичини (на їдиш: *галицьянер*) й осіла у маленьких закарпатських містечках та селах. Мігранти почали відкривати корчми, заїзди й маленькі крамниці, а також вдалися до лихварства – позичання грошей місцевим селянам (і євреям, і християнам) під великі відсотки. Угорські політичні журналісти відразу провели межу між старими й суспільно благонадійними єврейськими громадами, з одного боку, і прибульцями з Галичини, з іншого; і цих останніх вони кляли у пресі за загалом злиденне економічне становище регіону. Намагаючись щось протиставити цим закидам, багато закарпатських урбанізованих євреїв приймали тодішню політику національної асиміляції (мадяризації) країни – опанувували угорську мову і навіть набували угорську ідентичність як власну.

Євреї Австро-Угорщини були цілком вільними і великою мірою інтегрованими членами суспільства Габсбурзької монархії, що різко відрізняло їхнє становище від Російської імперії, де напередодні Першої світової війни євреїв вважали чужорідними та все більш маргінальними елементами суспільства – словом, іногородцями. Як гідні піддані Габсбурзької корони, євреї Галичини, Буковини й Закарпаття, певно, мали тепліші почуття до «свого» імператора Франца Йосифа, ніж євреї підросійської України до царя Миколи II.

Національне пробудження українців

«Довге» XIX століття також відоме як епоха виникнення націоналізму в Європі, протягом якої декілька народів, які не мали власної держави, стали на шлях, який згодом назвали національним пробудженням. Це багатогранне пробудження мало на меті пробудити у народі усвідомлення своєї національної ідентичності, що

проявлялася в окремішній мові, писемній культурі, усвідомленні свого особливого історичного минулого, пов'язаного з певною територією, а також у тому, що народ заслуговує на автономію або, ще краще, незалежну державу.

У різні часи цієї епохи ідеологія націоналізму досягала українських земель, де, що цікаво, національне пробудження відбувалося одночасно у кількох різних народів, як-от серед поляків на Галичині, серед румунів на Буковині, серед євреїв в цих регіонах та на підросійському Правобережжі, а також серед татар у Криму. Україна, отже, була свідком декількох одночасних національних відроджень, включно з відродженням національної ідеї серед етнічних українців – кількісно найбільшої частини населення.

За національне відродження бездержавних народів відповідали самопризначені лідери кожної етнічної групи – національна інтелігенція. Ці особи були переважно вчителями,

чиновниками, юристами, лікарями, письменниками і вченими, зокрема істориками, лінгвістами й етнографами. З-поміж етнічних українців найвидатнішими провідниками національної ідеї були поет Тарас Шевченко, історик Микола Костомаров, письменник Пантелеймон Куліш – у Російській імперії, і письменник та вчений Іван Франко, історик Михайло Грушевський – в Австро-Угорській імперії.

Успіх будь-якого національного руху залежав не тільки від ефективної діяльності національної інтелігенції, але і від державної політики також. З цього огляду, годі уявити значну різницю між становищем, в якому опинилися етнічні українці двох імперій. Хоча урядовці Російської імперії до 1840-х років схвалювали дослідницькі й культурні устремління тих, кого вони називали «малоросами», з часом влада зробила все можливе, щоб обмежити і заборонити саму ідею окремої української нації. У результаті на

МАПА 16 ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА НА ЗЕМЛЯХ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

- ✕ Головні битви
- Головні фортеці
- Лінії фронту
- ⌋ Гірські перевали
- ← Перші наступи Росії, вересень – жовтень 1914 року
- ← Відступ Австро-Угорщини, вересень 1914 року
- Сучасні кордони України

38. Українці з півавстрійської Галичини у першому в Європі таборі для інтернованих осіб Талергоф (1914–1917), поблизу Граца у сучасній Австрії.

підімперській російській території України не залишилося шкіл з українською мовою навчання, існувало хіба кілька культурних організацій. Водночас публікації українською було заборонено царськими декретами 1863 і 1871 років. Ця ситуація, за винятком короткого періоду після 1905 року, загалом не змінювалася аж до самого кінця царського правління у 1917 році.

У той же час в Австрійській імперії 1770-х і 1780-х років габсбурзькі урядовці, навпаки, заохочували українську (себто, мовою австрійської бюрократії, русинську освіту), культурне та релігійне життя українців. Проте саме революція 1848 року принесла кардинальні зміни. Русинів/українців не лише визнали окремою нацією: їм після 1848 року дозволили створювати власні громадські, культурні й політичні організації, а їхніх дітей допустили до навчання в державних школах, де від початкових і до випускних класів мовою навчання була русинська/українська. В Австро-Угорщині було засновано чимало україномовних газет, журналів, театрів, господарських кооперативів, кредитних спілок, а також політичних партій, які допомагали обирати депутатів, що представляли українські національні інтереси у законодавчих органах повітів, провінцій і на загальнодержавному рівні. На противагу Російській імперії, де Православна церква повністю залежала від держави та противилася будь-якому аспектові української ідеї, габсбурзька Австро-Угорщина надавала

39. Михайло Грушевський (1866–1934, із бородою в центрі) – президент УНР під час проголошення Української Народної Республіки у Києві; листопад 1917 р.

цілковиту підтримку Уніатській церкві (перейменованій на Греко-католицьку у 1770-х), яка з часом перетворилася на форпост української духовності, мови і культури, особливо після 1900 року, коли Церкву очолив митрополит Андрей Шептицький. Тоді як ситуація в підгурському Закарпатті не сприяла національному пробудженню, габсбурзька підавстрійська Галичина (і меншою мірою Буковина) створили позитивне середовище для соціополітичних змін, які до другої половини «довгого» XIX століття уможливили саме існування української нації.

Перша світова війна й революційні часи

Перше десятиліття XX століття почалося зі зростання міжнародного напруження в Європі, яке згодом вилилося у короткочасні війни на Балканах (1912–1913) та безперервне політичне протистояння й гонку озброєнь між Великими державами – Великобританією, Францією, Росією, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, з іншого. Це напружене протистояння сягнуло апогею у серпні 1914 року із

початком війни, яка отримала назву Великої, або, пізніше, Першої світової війни.

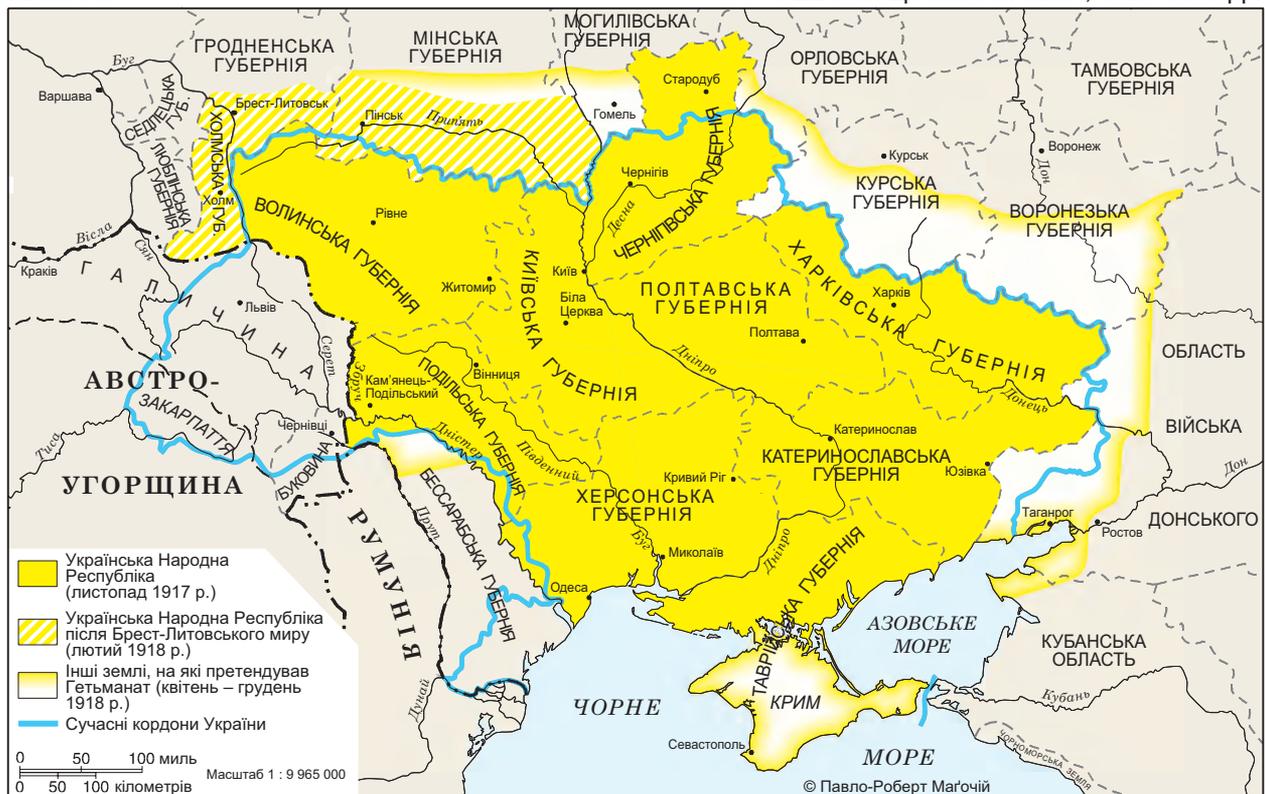
У цей момент етнічні українці несподівано виявилися супротивниками, які воювали один з одним у складі армій, розташованих по різні сторони фронту – Росії з Великобританією, Францією й незабаром Італією та Сполученими Штатами на боці Антанти та Австро-Угорщини разом з Німеччиною й згодом Османською імперією – на боці Центральних держав. Цей розподіл також зачепив етнічних українців-іммігрантів у Північній Америці, яких підозрювали як потенційних ворожих агентів Австро-Угорщини, аж навіть кілька тисяч їх у Канаді без жодних законних підстав на час війни силою утримували у таборах для інтернованих.

Війна і революція на українських землях

Землі, на яких жили українці, опинилися в самому центрі Східного фронту, особливо на Галичині й Буковині, які стали епіцентром найзапекліших воєнних подій. Лише одна, так звана Зимова, битва в Карпатах 1915 року коштувала ворожим арміям понад мільйон жертв, не

МАПА 17

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНА, 1917–1918 рр.

кажучи вже про неймовірні масштаби руйнувань, яких зазнали в результаті цієї битви карпатські села та міста. Влада Австро-Угорщини вважала етнічних українців та інших східних слов'ян з Галичини потенційною п'ятою колоною, тому ув'язнювала їх у перших в Європі концентраційних таборах.

Проте найпершою політичною жертвою несамовито витратної й руйнівної Великої війни стала послаблена Російська імперія. 1917 року відбулися дві революції: перша у лютому-березні скинула царя й поклала край владі імперії, друга – Жовтнева – повалила Тимчасовий уряд і привела до влади режим, який мав на меті створити на базі соціалістичної доктрини Маркса першу робітничу державу – Радянську Росію. Радикально протилежні політичні візії тогочасних російських лідерів, одні з яких намагалися побудувати парламентську демократію західноєвропейського взірця, а інші – створити систему рад робітників і селян під проводом однієї політичної партії (фракції меншовиків і більшовиків Російської соціал-демократичної робітничої партії), примирити було неможливо. Закінчилося протистояння збройним конфлік-

том і громадянською війною між більшовиками, «червоними», їхніми противниками – «білими», а також десятками інших політичних і етнічно-національних угруповань. У вирі громадянської війни припинила існування сама Російська імперія, проте громадянська війна протривала від 1918 до 1920 року. Коли Перша світова війна нарешті завершилася підписанням мирного договору 11 листопада 1918 року, також припинила своє існування Австро-Угорщина. Для багатьох земель і народів колишньої Габсбурзької імперії це відкрило період політичної непевності, розв'язок якої тривав аж до 1920 року.

Українська державність на сході і заході

У часи гарячкових воєнних і політичних змін етнічні українці та українські землі також пережили революцію й громадянську війну. Національні лідери, які протягом «довгого» XIX століття відігравали значну роль в процесах національного пробудження, тепер отримали можливість реалізувати найважливішу мету націоналізму – побудову незалежної держави. У березні 1917 року українські активісти сформували

МАПА 18

УКРАЇНА, 1919–1920 рр.

40. Симон Петлюра (1879–1926) – головний отаман армії Української Народної Республіки, голова Директорії УНР. Фото 1919 р.

політичний орган – Центральну Раду, яка проголосила постановня Української Народної Республіки (УНР): спершу як автономної частини Росії, а згодом, у січні 1918 року, як незалежної держави. Втім, далеко не всі мешканці українських земель на теренах колишньої Російської імперії прагнули жити в незалежній (чи якійсь іншій!) Українській державі.

Ще у вирі війни Німеччина усвідомила переваги такого союзника, як незалежна Україна. Тож коли Німеччина та Австро-Угорщина досягнули домовленості з більшовицькою Росією про припинення вогню на сході (Брест-Литовський мирний договір березня 1918 р.), усі підписанти визнали Україну як незалежну державу. До того ж Україна підписала економічні і торговельні угоди з Німеччиною й її союзницею Австро-Угорщиною. Проте, як тільки Німеччина відчула, що Україна не спроможна виконувати свої союзницькі зобов'язання, вона скинула Центральну Раду УНР і у квітні 1918 року допомогла встановити режим, який увійшов в історію як Українська Держава під проводом геть-

мана Павла Скоропадського. Про гетьмана Скоропадського було відомо, що виживання його держави повністю залежало від німецької та австро-угорської підтримки. Тому коли ці дві країни зазнали поразки й Перша світова війна закінчилася, Гетьманат Скоропадського впав. Наприкінці листопада 1918 року Українську Народну Республіку було відновлено під керівництвом органу, відомого як Директорія, провідною постаттю якої невдовзі став Симон Петлюра.

Тим часом лідери етнічних українців в Австро-Угорщині самотужки взялися до справи державобудівництва. Як тільки Австро-Угорщина розвалилася, 1 листопада 1918 р. українці взяли під свій контроль габсбурзькі адміністративні будівлі у Львові, столиці автономної провінції Галичина, і проголосили Західно-Українську Народну Республіку, в яку мали входити щільно населені українцями землі колишніх австрійської Буковини, угорського Закарпаття й особливо Галичини геть на захід, аж навіть за річку Сян. Західноукраїнська декларація про незалежність викликала блискавичну реакцію з боку іншої панівної групи Галичини – поляків. 1 листопада 1918 року у Львові спалахнули сутички між польськими та українськими збройними підрозділами, які протягом кількох тижнів перетворилися на повномасштабну війну.

Галицькі євреї, які за інших обставин трималися нейтралітету, тепер опинилися між перехресним вогнем поляків і українців й вимушені були ставати на чийсь бік. Розлючені підтримкою української справи деякими львівськими

41. Офіцери Єврейського Пробойового куреня Української Галицької армії із командиром Соломоном Ляйнбергом (перший ряд, третій зліва). Фото 1919 р.

євреями, польські частини, які увійшли у місто 22 листопада, влаштували кривавий погром, внаслідок якого загинуло близько 70 євреїв, ще приблизно триста отримали поранення. Масове насильство проти євреїв з польської сторони стало причиною нової солідарності євреїв з українцями. Сотні єврейських юнаків приєдналися до армії Західно-Української Народної Республіки. В Українській Галицькій армії з'явилося кілька єврейських підрозділів, зокрема Єврейський Пробойовий курінь та Єврейська кінно-кулеметна сотня, де бійці – як от командир сотні Салько Ротенберг і лейтенант Соломон Ляйнберг – відігравали провідну роль у захисті довгоочікуваної незалежності України.

У січні 1919 року в розпал воєнних дій Західно-Українська Народна Республіка офіційно об'єдналася з Українською Народною Республікою. Результатом було постановня – принаймні на папері – Соборної України, своєрідний символічний акт, який відтоді назвали головним досягненням національного відродження. Тогочасне постановня Соборної України, однак, було і залишилося не більш ніж символічним актом, адже у червні 1919 р., після майже піврічних сутичок, польська армія змогла вибити західноукраїнські війська й уряд з території Галичини. Тепер уся Галичина опинилася під контролем Польщі, яка й сама відновила свою державність тільки наприкінці Першої світової війни. Що стосується інших українських земель колишньої Австро-Угорщини, у листопаді 1918 року Румунія анексувала Буковину, у той час як Закарпаття, яким колись керувала Угорщина, внаслідок добровільної декларації від травня 1919 року увійшло до складу нової держави – Чехословаччини.

Поки у Галичині лютувала польсько-українська війна, східноукраїнські землі колишньої Російської імперії поринули у хаос й анархію, яким судилося протривати увесь 1919 й більшу частину 1920 року. Серед супротивників на Сході, які проголошували Україну своєю власною територією і змагалися за контроль над нею, були різні політичні сили: Українська Народна Республіка під проводом Петлюри, Українська Соціалістична Радянська Республіка у союзі з

більшовицькою Росією, антибільшовицька Біла армія генерала Антона Денікіна, яка намагалася відновити Росію на кшталт небільшовицької держави, а на самому півдні – Кримська Народна Республіка. На додачу до цієї складної ситуації на Україну наступали й іноземні загарбники – чи то Польща із заходу, чи сили Антанти під проводом французів з півдня, чи то Червона армія більшовицької Росії із півночі. Кожне з цих військових угруповань підтримувало один з конкурентних урядів, які претендували на Україну. І, немовби для повної руйни цього було недостатньо, практично по всій українській території безчинствували озброєні банди, переважно з колишніх селян під проводом харизматичних і здебільшого аполітичних отаманів (Зеленого та Григор'єва з-поміж інших), які не представляли й не підтримували жодний з урядів. Одним з найвідоміших – чи то сумнозвісних – отаманів був Нестор Махно, який, на відміну від інших отаманів, мав свою власну політичну програму, суть якої, щоправда, полягала в тому, щоби заснувати майбутню Україну на засадах анархії.

42. Никифор Григор'єв (1885–1919) – партизанський отаман, і Володимир Антонов-Овсієнко (1883–1938) – головнокомандувач Червоної армії в Україні; 1919 р.

Протягом 1919 і більшої частини 1920 року жоден уряд не мав тривалого контролю над Україною, або, у найкращому випадку, короткотривало контролював певний регіон або місто. Блискуче відбивав цю реальність жартівливий вислів: «У вагоні Директорія, під вагоном – територія», який натякав на те, що влада Української Народної Республіки за часів Петлюри охоплювала хіба вагон, в якому його уряд тоді часто переїжджав, уникаючи ворожих нападів.

Після того як сили усіх суперників було вичерпано, з виру, на який перетворилася Східна Україна у 1919–1920 роках, лише комуністи на чолі з більшовиками вийшли із довготривалою перемогою. За підтримки Червоної армії Радянської Росії після двох невдалих спроб (у лютому 1918 і лютому-серпні 1919 років) Українська Радянська Соціалістична Республіка під проводом комуністів нарешті спромоглася встановити владу над більшою частиною українських теренів, що раніше були у складі Російської імперії. Тим часом у Західній Україні, а саме на колишніх територіях Австро-Угорщини, Східна Галичина офіційно відійшла Польщі у березні 1923 року, тоді як Паризька мирна конференція (за Сен-Жерменським мирним договором від вересня 1919 року) ще раніше визнала Закарпаття частиною Чехословаччини, а Буковину – частиною Румунії.

Євреї в епоху українських революцій

Спалах Першої світової війни мав нищівні наслідки для євреїв на українських землях в кордонах і Російської, й Австро-Угорської імперій. У вересні 1914 року, після стрімкого наступу царської армії і встановлення в Галичині російської цивільної адміністрації, євреїв колективно звинуватили у шпіонажі на користь Австрії. Переплутавши їдиш, яким ті розмовляли, із німецькою, антисемітськи налаштовані російські урядовці розв'язали проти євреїв масове насильство, яке переросло у вигнання тисяч євреїв з галицьких східних прикордонних зон у Росію, експропріацію єврейського майна та страту десятків переважно аполітичних єврейських громадян, нібито ворогів матінки-Росії.

Коли царська армія почала зазнавати важких втрат, її недолугі командири у рапортах цареві звинувачували в своїх військових поразках євреїв, які мешкали в прикордонних регіонах Росії й Австрії. Військова некомпетентність високих військових чинів, помножена на зростаючий антисемітизм і шовінізм, призвела до різкого посилення завзятого звірства супроти євреїв, заподіяного російськими царськими військами під час відступу.

Євреї без жалю спостерігали падіння царського режиму протягом першої, Лютневої, революції 1917 року. Вони очікували, що новий Тимчасовий уряд, який прийшов до влади, скасує усі чинні на той час законодавчі обмеження, стримає пропагування расової ненависті, встановить верховенство права й тим самим захистить їх від насильства. Тим часом націоналістичній владі в Україні на чолі з ліберальними лідерами демократичних і філосемітських переконань, як-от Симоном Петлюрою, Володимиром Винниченком і Михайлом Грушевським, які мали добрі наміри, але недостатню політичну волю, вдалося втілити у життя перші два з цих очікувань. Українські євреї насправду отримали повну персональну свободу й статус національно-культурної автономії, зосередженої в їхніх *кегілот* – традиційних громадських інституціях. Як і етнічні українці, за інших обставин загалом неготові до несподіваних політичних викликів, євреї обирали в Українську Центральну Раду своїх депутатів, які захищали б інтереси

43. Члени синагоги на Деміївці у Києві рятують залишки сувоїв Тори після погрому. Фото 1919 р.

евреїв як модерної нації. З часом Українська Народна Республіка створила Міністерство єврейських справ й висунула єврейських представників на чільні посади у різні міністерства уряду. Так, наприклад, Мойсей Зільберфарб і Пінхас Красний у різний час очолювали Міністерство релігій, були міністрами єврейських справ і опікувались усіма релігійними громадами в Україні, у той час як Соломон Гольдельман і Арнольд Марголін, відповідно – представники Міністерства праці і Верховного суду, просували українізацію політичного життя в Україні. Не дивно, що Гольдельман і Марголін залишалися вірними урядам Української Народної Республіки за Винниченка і Петлюри протягом десятиліть після вимушеного виїзду з країни і продовжували обстоювати інтереси національно-демократичної незалежної України аж у 1930–1950-х роках.

Повоєнна революційна ситуація була, втім, доволі непевною. Уряд Української Народної

Республіки мав вельми обмежений контроль над територією, яку вважав своєю підконтрольною. Цю територію буквально розривали на шматки сили, прихильні до Радянської Росії (червоних), до антибільшовицької Добровольчої армії (білих), до іноземних військ (німецького, австро-угорського, французького) або до отаманів (Махна, Григор'єва і Зеленого, поміж інших), які ситуативно виступали союзниками Української Народної Республіки, проте не вважали за доцільне виконувати накази Петлюри. Усі ці сили вздовж і впоперек сновигали українськими селами й містечками, при цьому не тільки воюючи одна з одною, але й нерідко нападаючи, грабуючи, гвалтуючи й вбиваючи за своїми примхами беззахисних мешканців, без огляду на їхню етнічну й мовну приналежність – німців, греків, менонітів, поляків, етнічних українців й надто євреїв.

Для євреїв у цей період найгіршим був 1919 рік. Лише цього року – відповідно до підра-

44. Микола Скрипник (1872–1933) – більшовицький рушій українізації.

хунків Міністерства єврейських справ УНР – сталося близько 1300 антиєврейських погромів, в яких від 50 до 60 тисяч євреїв було вбито, понад 100 тисяч дітей залишилися сиротами, близько мільйона осіб стали біженцями. Найкривавіші погроми влаштували війська УНР у Бердичеві й Житомирі, білогвардійці генерала

Денікіна – у Черкасах, Фастові й Катеринославі, банда отамана Никифора Григор'єва – у Проскурові (тепер Хмельницький) і червоноарміїці – у Тетієві. Більше половини погромів були на відповідальності військ, лише опосередковано пов'язаних з тим чи іншим українським урядом, 17% – білогвардійців, 2% – червоноарміїців й 11% було вчинено бандами отамана Григор'єва.

Хоча Петлюра виступав із різкими й однозначними відозвами проти погромів, він був не в змозі контролювати ані своє військо, ані угруповання під проводом отаманів, вельми віддалено пов'язані з УНР. І хоча пізніше Паризький суд виправдав Шмуеля Шварцбарда, який вбив Симона Петлюру у Парижі 1926 року, і цей виправдальний вирок став широковідомим як визнання припустимої політичної помсти, він не може бути доказом особистої відповідальності Петлюри за масові вбивства євреїв, вчинені недисциплінованими і неконтрольованими військовими угрупованнями під його формальним керівництвом. Головнокомандувач збройних сил Української Народної Республіки Петлюра може бути *підзвітним* за погроми 1919 року, проте, як стверджує історик-дослідник того періоду Генрі Абрамсон, Петлюра навряд чи був *відповідальним* за погроми, хай там що твердили згодом радянська пропаганда і пострадянські шовіністичні історики.

Міжвоєнні роки

На руїнах Російської імперії більшовицький режим під керівництвом Володимира Леніна створив однопартійну комуністичну державу, яка нібито захищала інтереси робітників і селян. В ідеальному радянському світі не мало бути будь-якого приватного бізнесу; усі сільськогосподарські землі мали перетворитися на колгоспи і радгоспи. Цих цілей було досягнуто в кілька етапів протягом 1920-х і 1930-х років.

Що ж до адміністративного устрою, у грудні 1922 року постав Союз Радянських Соціалістичних Республік. Спочатку у нього входили чотири республіки, а до кінця десятиліття кількість зросла до дев'яти. Республіки, кожна з яких мала свою Комуністичну партію, формувалися за національним принципом й мали на меті відповідати культурним потребам власної титульної нації. Багато республік також включили в межі своїх кордонів автономні області, округи і краї, в яких нетитульні нації республіки мали право засновувати власні суди, школи і заклади культури, що використовували і просували відповідні мови.

Радянська Україна складалася з національних поділів кількох рівнів, що обслуговували одинадцять різних національностей, зокрема росіян, німців, євреїв, поляків і навіть невелику шведську громаду. Попри існування національних республік, політична влада протягом 1920–1930-х років все більше концентрувалася у центральному всесоюзному комуністичному державному апараті у Москві, який власне і

45. Сім'ю, оголошену куркульською, викидають з її дому поблизу Сталіно (сучасний Донецьк). Фото 1930 р.

визначав політичний, соціально-економічний і культурний розвиток цілої країни.

Етнічні українці й євреї у Радянській Україні

Намагаючись залучити до Комуністичної партії якомога більше нових членів, радянська верхівка запровадила політику *коренізації*. Щодо неросійських народів ця політика означала, що центральна влада і місцева адміністрація мали вести справи з різними етнічними угрупованнями їхньою рідною мовою. У Радянській Україні одним з проявів коренізації була саме українізація, запроваджена повною мірою після 1923 року у рамках явища, яке історики називають «націонал-комунізм». Програма українізації під керівництвом національно свідомих більшо-

виків (як-от Миколи Скрипника) та їхніх політичних союзників (Олександра Шумського), а також лівих інтелектуалів (Миколи Хвильового) і патріотично налаштованих мігрантів, які повернулися з Центральної та Західної Європи, закликала до просування (за допомогою значного державного фінансування) усіх виявів української культури – мови, історії, театрального мистецтва, освіти. Інші народи, які жили в Радянській Україні, також були у вигоді від державного фінансування аналогічних «коренізаційних» процесів, як-от молдовізації, їдишизації, еллінізації тощо.

Експериментальна, динамічна і продуктивна фаза розвитку радянського суспільства, яка у 1920-х роках передбачала також і відродження ринкових відносин за програмою Нової економічної політики (НЕП), у 1928 році

МАПА 20 ГОЛОДОМОР І ЄВРЕЙСЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ

46. Жертви Голодомору у слободі Гуляйполе на півдні України. Фото 1933 р.

раптово обірвалася. Того року Радянський Союз під керівництвом Йосифа Сталіна розпочав перший етап побудови централізованої планової командної економіки. Відтоді всі рішення щодо економіки й загалом кожного виміру суспільного життя стали прерогативою центральної всесоюзної влади у Москві, і ця московська влада за необхідності відкидала або ігнорувала потреби союзних республік. Основною метою командної економіки була прискорена індустріалізація, а також повна колективізація – якщо потрібно, силоміць – усієї землі у сільськогосподарській галузі. У результаті Україна істотно збільшила обсяги промислової продукції, а також переробки сировини, яка надходила з постійно зростаючих промислових зон і родовищ корисних копалин в районі нижньої частини долини Дніпра (трикутник Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Запоріжжя) та Донецького басейну далі на сході (Сталіно/Донецьк, Луганськ, Шахти).

Державна програма індустріалізації, яка здійснювалася за так званими п'ятирічками – п'ятирічними планами, змінила ландшафт Радянської України. Сотні тисяч селян потягнулися на роботу в міста, тож між 1920 і 1939 роками кількість міського населення Радянської України збільшилася понад удвічі і відтак становила 36% усіх мешканців республіки.

У сільськогосподарській галузі ситуація була набагато складнішою. Політика примусової колективізації, що стартувала на початку 1929 року, призвела до того, що, згідно з розробле-

ним у Москві всесоюзним планом норми виробництва збільшилися до недосяжного рівня; армія та спецслужби вдалися до конфіскації зерна і насіння; успішних селян-господарників (т.зв. куркулів /кулаков) й усіх, хто опирався стовідсотковій колективізації, депортували в Сибір; коли посуха 1932 року ще більше погіршила ситуацію й призвела до великого голоду, жодної допомоги не було надано. Внаслідок розпочатої владою «війни» проти селянства – Голодомору 1932–1933 років – від голоду померли, за різними оцінками, від чотирьох до п'яти мільйонів осіб. У цій людській трагедії радянська влада не тільки відмовилася від надання допомоги, не тільки не дозволяла скористатися допомогою з-за кордону, але і відверто спростувала сам факт голоду. Жертвами Голодомору стали люди усіх національностей у Радянській Україні та прилеглих східних регіонах, проте найбільші втрати були серед етнічних українців – мешканців густонаселених центральних, найвроджайніших регіонів країни.

Центральна влада не тільки спричинила катастрофу Голодомору, але й протягом другої половини 1930-х років перетворила Радянську Україну на поліцейську державу, в якій десятки тисяч переважно невинних людей зазнавали арештів і гонінь, включно з тими, хто підтримував або брав участь у побудові націонал-комунізму. У той же час ідеологічні приписи Комуністичної партії унеможлилювали розвиток культури, а правила й обмеження згори, страх арешту й періодичний голод внаслідок дефіциту

47. Єврейська сільрада (Кадлубиця, Київська область). Фото початку 1930-х рр.

48. Обкладинка книжки Григорія Рикліна «Еврейский колхоз» («Єврейський колгосп», 1931 р.). Художник Соломон Боїм.

продуктів підпорядкували собі щоденний побут практично усіх і кожного. За цих нових обставин не дивно, що протягом 1930-х років було згорнуто усі державні програми, скеровані на підтримку різноманітних народів Радянської України – як-то українізація, їдишизація, полонізація тощо.

Спочатку нова більшовицька влада в Україні поводитися з євреями як з меншиною, що зазнала гонінь за часів царату і змушена була займатися дрібною торгівлею, комерцією та ремісництвом. Словом, євреїв влада розглядала як переважно дрібну буржуазію, що потребувала соціальної інженерії й перетворення в продуктивний клас соціалістичного суспільства, як це заповідала більшовицька революція. Заради цієї мети радянська влада запровадила політику

49. Президіум Інституту єврейської пролетарської культури, Київ. Фото кінця 1920-х рр.

коренізації, саме щоб виплекати єврейські еліти, які ставилися б лояльно до комуністичної ідеології і згодом каналізували би цю ідеологію в єврейські маси їхньою рідною мовою – їдиш. З Європи, Сполучених Штатів і Палестини в Україну прибували єврейські письменники, вчені й журналісти, які поділяли соціалістичні ілюзії, саме для того, щоб взяти участь у цьому неймовірно життєствердному процесі творення суспільства-утопії, яке, на їхню думку, буде вільним від будь-яких міжетнічних конфліктів.

Уряд Радянської України підтримував запровадження документообігу у місцевих радах і судах мовою їдиш, фінансував видавництва, що публікували на їдиш тисячі книжок, засновував їдишиські театри, і нарешті, сприяв створенню Єврейської історико-археографічної комісії Всеукраїнської академії наук та Інституту єврейської пролетарської культури у Києві. Обласкані впливовими українськими письменниками, як-от Микола Хвильовий, і політиками, як Микола Скрипник, єврейські еліти надавали активну підтримку і жваво пропагували радянську державу і націонал-комунізм в його українському варіанті.

Починаючи вже з 1900–1910-х років, багато євреїв перебралися з маленьких містечок (штетлів) у великі міста, де вони стали частиною промислового пролетаріату. Багато інших, щоправда, й надалі займалися утриманням крамничок, ремісництвом, дрібною торгівлею, що їм було дозволено протягом періоду НЕПу у 1920-х роках. Більшовицькі ідеологи бачили цих євреїв в особливо негативному світлі, сприймаючи їх в класовому сенсі – як частину дрібної буржуазії, якій не місце у новому радянському суспільстві. Таким чином, цих євреїв класифікували як *лишенців*, себто людей, які не належали до революційних класів і тому не мали повного статусу громадян СРСР, і яких за потреби треба було силою змушувати до роботи у виробничому секторі. В ідеалі цим виробничим сектором мали бути новостворені єврейські колгоспи, двадцять сім з яких було засновано на півдні України і в Криму. Успіх єврейського колонізаційного проекту переконав радянську владу – яка за інших обставин ігнорувала різницю між злидінними

МАПА 21

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ У МІЖВОСННІЙ ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

євреями й економічно незговірливими українськими селянами, які не хотіли залишати свою землю, – що масова швидка колективізація не тільки бажана, але й досяжна.

Радянська влада також заохочувала нечувану у царській Росії соціальну мобільність євреїв, просуваючи їх до рівня державних та урядових посад. Наприкінці 1920-х років урбанізованіші євреї, відтак краще освічені, ніж етнічні українці, змогли обійняти провідні посади у промисловому, державному і місцевому управлінні, а також у панівній партії більшовиків, армії, органах державної безпеки (спецслужбах). Оскільки у той самий час сусідня Польща не пропонувала своїм євреям (зокрема, галицьким) соціальну мобільність радянського типу й унеможливила

будь-які інституційні та культурні ініціативи, фінансовані або підтримані владою, галицькі українці і поляки асоціювали євреїв Радянської України з комуністичною владою, давши їм принизливу назву «жидокомуна», що мала означати єврейсько-комуністичну змову державного рівня.

Голодомор, який нищив Україну у 1932–1933 роках, був страшним ударом для сотень євреїв, які обіймали адміністративні посади в сільськогосподарському секторі країни. Нещодавно розсекречені документи спецслужб демонструють, що десятки місцевих керівників єврейського походження надсилали у центральні органи влади, втім безрезультатно, повідомлення з попередженнями про жахливу ситуацію. Багатьох

з цих місцевих директорів і секретарів місцевих комітетів компартії, які наважувалися вголос говорити про голод, пізніше, у 1930-х, було знищено як ворогів народу.

У рамках сталінської централізації і диктатури 1930-х років радянська влада пішла у наступ проти лівих марксистів і прихильників націонал-комунізму серед євреїв, етнічних українців та інших національних меншин. Відтак було звільнено і вислано до Біробіджана (а згодом страчено) директора Інституту єврейської пролетарської культури Йосифа Ліберберга, тоді як сам інститут закрили і замінили значно скромнішим Кабінетом єврейської культури при Всеукраїнській академії наук. Жертвами сталінських чисток стали також сотні євреїв, що обіймали керівні посади у Комуністичній партії, на соціалістичних промислових підприємствах, в державній адміністрації. Зокрема, чистки торкнулися тих, кому закидали ліві переконання, або тих, що були членами небільшовицьких партій до 1917 року. Внаслідок партійних чисток кількість євреїв на партійних, державних та ад-

50. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) – глава Греко-католицької церкви і шанований «патріарх» українців у міжвоєнній підпольській Галичині.

51. Головні офіси провідного міжвоєнного кооперативу – Маслосоюзу. Він досі існує у Торонто під псевдошотландською назвою «Mc Dairy» (шотландський префікс «Mc» читається кирилицею як аббревіатура «МС»).

міністративних посадах до кінця 1930-х років стрімко зменшилася.

Українці та євреї у Галичині під владою Польщі

Протягом міжвоєнних десятиліть західноукраїнські землі проходили цілком інакший еволюційний розвиток. Українцям у Польщі, надто в Галичині, велося гірше, ніж за довоєнної Австро-Угорської Габсбурзької імперії. Внаслідок поразки Західно-Української Народної Республіки 1919 року, галицькі українці виробили три різні підходи до реальної дійсності, перед якою вони постали вже як жителі незалежної Польщі.

Перший підхід поділяла більшість галицьких українців. Це були сільські мешканці, чії представники наголошували на побудові українських громад на міцній економічній основі через поширення сільськогосподарських кооперативів та кредитних спілок, які вели початок ще з довоєнних габсбурзьких часів. Завдяки таким кооперативам та спілкам, певні сільськогосподарські галузі досягли процвітання навіть у 1930-х роках під час світової економічної депресії.

Другий підхід застосовували громадські лідери, які були частиною польської політичної системи і які намагалися поліпшити становище українців саме в законодавчий парламентський спосіб. Греко-католицька церква, найвпливовіший інститут галицького українського

52. Галицький єврей читає останні новини (на їдиш) на львівській вулиці, 1930-ті рр.

суспільства тих часів, все ще під проводом митрополита Андрея Шептицького, широко підтримувала спільний рух громадського та культурного розвитку українців через легальну участь у політичних інститутах Польщі.

Третій підхід, до якого на той час вдавалася меншість галицьких українців (демобілізовані після Першої світової війни солдати, а пізніше – безробітні студенти університетів та інша невдоволена молодь), набрав форму підпільних парамілітарних груп. Двома найважливішими з-поміж них були Українська військова організація у 1920-х роках і Організація українських націоналістів (ОУН) – у 1930-х. Обидві групи здійснювали спорадичні диверсії проти об'єктів польської державної власності, а також організовували замах на політичних лідерів-поляків і на українців, які працювали у польській дер-

жавній системі. У 1920-х роках польська влада відповіла акціями застрашення українських селян, яких підозрювали у допомозі підпільним організаціям, а у 1930-х – навіть ув'язненнями в таборах для інтернованих осіб заарештованих членів українського збройного опору, яких вважали терористами. Незважаючи на те, що діяльність українського підпілля (котру активно засуджувала більшість українських лідерів Галичини, зокрема митрополит Шептицький) провокувала репресивні заходи з боку польської влади і спричиняла втрати серед українського населення, становище українців у Польщі було значно кращим, ніж у Радянському Союзі.

Кількість євреїв, які мешкали на українських землях міжвоєнної Польщі (у Східній Галичині, на заході Волині та західному Поліссі), дещо скоротилася порівняно із показниками довоєнних часів. Попри це, до 1930 року близько 705 тисяч євреїв все ще жили в українських регіонах східної Польщі. Більше двох третин мешкали у Східній Галичині, переважна більшість – у містах і містечках, із найбільшою кількістю у Львові – близько 102 тисяч осіб.

Доля євреїв міжвоєнної Польщі також відрізнялася від долі їхніх братів по інший бік кордону Радянської України. На протигагу радянської практики, польська влада єврейські традиційні інституції не чіпала і в єврейське релігійне життя не втручалася. З іншого боку, польська адміністрація мала глибоку недовіру до євреїв (як і до українців), вважаючи їх перешкодою на

53. Фото буковинських євреїв у двотижневику «Berliner Tageblatt» (1915 р.).

шляху до відновлення Польщі як національної держави лише з однією титульною нацією – поляками. Таким чином, саму наявність чисельно великих і політично активних груп етнічних меншин, зокрема євреїв та українців, польська міжвоєнна влада сприймала як загрозу високим цілям національного державотворення. Ба більше, польські можновладці знали, що євреїв як меншину, що зазнала переслідувань за часів царату, у сусідньому Радянському Союзі, принаймні протягом 1920-х років, заохочували до активної державної і соціалістичної кар'єри. Ця обставина лише загострила недовіру поляків до євреїв. Недовіра, втім, не виливалася у відкриті вияви ворожнечі, адже деякий час у місцевих адміністраціях служило чимало соціалістично орієнтованих чиновників, порівняно толерантних до інших етнічних груп, а не тільки до етнічних поляків.

У 1930-х роках деяких українців, особливо молодь, приваблювала підпільна Організація українських націоналістів (ОУН), й вони потрапляли під вплив її найвпливовішого ідеолога – Дмитра Донцова. У риторичне плетиво численних ксенофобських пропагандистських памфлетів Донцова, спрямованих переважно проти поляків і росіян, також потрапляли й євреї. ОУН, можливо, не вбачала в євреях ворога номер один. Проте антиєврейські випадки знаходили собі вдячних слухачів серед української молоді Галичини – особливо у період, коли та була маргіналізованою й потерпала від асиміляційної політики польської держави.

Українці й євреї у підрумунській Буковині

Становище українців у Румунії було дещо схожим на ситуацію у Польщі. Ті українці, які мешкали у колишній російській Бессарабській губернії, яку Румунія анексувала 1918 року, й надалі займалися сільським господарством, отримали дозвіл засновувати україномовні школи і культурні організації. Зовсім інший стан справ був на Буковині, яку румунські війська захопили наприкінці 1918 року та яку було формально визнано частиною Румунії за Сен-Жерменським мирним договором, укладеним у вересні 1919 р.

54. Єврейський торговець розмовляє із місцевим гуцулом на самому сході Підкарпатської Русі (у Закарпатті). Фото початку 1920-х рр.

Становище українців Буковини значно погіршилося, особливо якщо його порівняти зі становищем, до якого вони звикли у складі Австро-Угорської імперії Габсбургів. Протягом більшої частини 1920-х років повоєнна Румунія керувала регіоном за законами воєнного часу, українські університетські програми і культурні інституції було закрито, а середня шкільна освіта українською зазнала жахливих скорочень. Усі ці сегрегаційні заходи відбувалися з благословіння румунської влади, яка після 1924 року класифікувала українців як «румунів, що забули рідну мову своїх предків».

Становище євреїв у міжвоєнній Буковині за румунського врядування дещо відрізнялося, адже стосунки між двома великими етнічними групами регіону – румунами й українцями – були складними, але, безперечно, не такими напруженими, як стосунки між поляками й українцями у польській Галичині. Коли Буковина стала частиною Румунії, на її території мешкало понад 92 тисяч євреїв, більше 80% з яких жили в

55. Єврейські лісоруби у гірському селі Підкарпатської Русі (на Закарпатті). Фото 1930-х рр.

північній частині регіону, що тепер є частиною України. Румунська влада почала з того, що надала євреям повноцінне громадянство і визнала їх національною меншиною. Як меншині, їм дозволяли засновувати національні освітні інституції, як-от івритомовні світські школи Тарбут, та займатися політичною діяльністю. Буковинських євреїв представляли кілька партій: Єврейська національна партія, що закликала до створення національно-культурної автономії, приваблюючи виборців із середнього класу; марксистська партія Бунд з її соціалістичними гаслами і виборцями з-поміж робітничого класу; Агудат Исраель, яка представляла інтереси релігійних євреїв (ортодоксів та ультраортодоксів).

У другій половині 1930-х років становище євреїв несподівано погіршилося. 1937 року румунська влада залучила й вповноважила крайніх правих ідеологів, які почали процес сегрегації євреїв на законодавчому рівні, що передбачало засади анулювання громадянства тих, хто отримав його лише після 1924 року. Потім, у 1939 році, тисячі євреїв постали перед загрозою втрати своїх бізнесів, якщо не найматимуть співкерівниками етнічних румунів, представників титульної нації країни. Практичним наслідком таких засад було витиснення сотень євреїв

з керівних посад у промислових і банківських установах. Румунська влада впроваджувала цю політику одночасно із прийняттям расових законів у нацистській Німеччині. Посилення расистських налаштувань серед румунських можновладців призвело до негативного ставлення до євреїв як агентів уявної міжнародної комуністичної змови й пізніше їм навіть закидали, що вони несуть відповідальність за радянську анексію Північної Буковини (включно із Чернівцями) під час першої стадії Другої світової війни.

56. Ребе Хайм Елазар Шапіро (1872–1937, третій справа) з Мукачєвого/Мункача на курорті у Марієнбаді / Маріанське Лазне, Чехословаччина, 1930-ті рр.

Карпаторусини та євреї у Чехословаччині

На відміну від українців Румунії і Польщі, доля русинського населення, приєднаного до Чехословаччини 1919 року, безперечно, була набагато привабливішою. Демократичне й загалом ліберальне ставлення чехословацької влади до національних меншин дозволяло місцевому карпаторусинському населенню просувати свої культурні і релігійні інтереси – особливо завдяки тому, що русини позбавились накинutoї державою асиміляційної політики, притаманної передвоєнному угорському режиму. Наприклад, історично панівна Греко-католицька церква подала перед викликом, коли почався широкий рух повернення у православ'я, внаслідок якого до кінця 1920-х років Православна церква залучила до своїх лав близько чверті (100 тисяч) карпаторусинів. Інший виклик, перед яким поставили громадські та культурні лідери – визначення національної ідентичності східнослов'янського населення регіону: чи були вони росіянами, українцями, окремою карпаторусинською національністю? Протягом двох міжвоєнних десятиліть під владою Чехословаччини це питання так і залишилося нерозв'язаним.

Міжнародна угода зобов'язала Чехословаччину створити автономний край – Підкарпатську Русь (сучасна Закарпатська область України), в якому карпаторусини були би поруч із чехами та словаками однією з основних державотворчих національностей. Завдяки демократичним виборам, освіті рідною мовою, а також широкому вибору громадських, культурних і релігійних організацій, в діяльність яких чехословацька влада загалом не втручалася, а в багатьох випадках фінансово підтримувала, карпаторусини отримали доступ до парламентського представництва. Маючи кількісну перевагу, карпаторусини й надалі жили у гармонії з місцевими угорцями, євреями та іншими народами, які склали 35% мешканців краю.

Чехословацька влада також була прихильна до євреїв Підкарпатської Русі / Закарпаття. Секулярно-ліберальні ідеали нової держави, втім, створювали певні труднощі, особливо для традиційно налаштованих ортодоксальних хасидів

у сільській місцевості, де мешкало більше двох третин зі 102-тисячної громади євреїв краю. Решта євреїв проживала у кількох маленьких містечках і містах, де часто становила більшість населення: Солотвино (44%), Буштино (36%), Иршава (36%). Втім, найбільша з усіх громад була у Мукачеві/Мункачі (43% євреїв) із передмістям Росвигово (38%), що служили євреям краю чільним культурним і духовним центром.

Закарпатські урбанізовані євреї, що розмовляли угорською й прийняли перед війною угорську ідентичність, спочатку скептично ставилися до чехословацької влади. Так чи інакше, протягом кількох років вони, як і їхні сільські співвітчизники, поступово пристосувалися до нового політичного укладу й, вибираючи форму навчання для своїх дітей, віддавали перевагу школам з чеською і, меншою мірою, русинською мовою навчання. Хоча держава формально визнавала євреїв національністю із широкими правами етнічної меншини, не більше 10% віддавали дітей у середні школи і гімназії із навчанням на івриті. Однією з причин їхнього знеохочення було консервативне ставлення всемогутніх хасидських рабинів – цадиків, духовних лідерів єврейських громад – до модерних івритських шкіл. Найвпливовішим з міжвоєнних закарпатських рабинів був Хайм Елазар Шапіро з Мукачєвого/Мункача. Він і кілька його колег-рабинів були проти шкіл із навчанням на івриті, тому що заснуванням і керівництвом цих шкіл зазвичай займалися секулярні сіоністи. Власне, міжвоєнне єврейське життя Закарпаття у складі Чехословаччини вирізнялося, з одного боку, приязними відносинами із карпаторусинськими сусідами і, з іншого боку, завзятою внутрішньою боротьбою між різними хасидськими династійними лідерами, а також між хасидами й сіоністами, яких хасиди вважали безбожниками.

Друга світова війна і Голокост

Колишні Чехословаччина, Польща і Румунія

Перший етап поділу Чехословаччини, який нацистська Німеччина під диктатурою Адольфа

Гітлера розпочала 1938 року, став передвісником подій, які певні історики називають другою громадянською війною в Європі ХХ століття. Внаслідок Мюнхенської угоди (29–30 вересня 1938 року) Німеччина анексувала істотну частину західної Чехословаччини (так звані Судети), тоді як східні регіони країни – Словаччина і Підкарпатська Русь – здобули довгоочікувану автономію. Через місяць після Мюнхенської угоди уряд автономного Закарпаття очолив місцевий проукраїнський громадський і культурний активіст, греко-католицький священник Августин Волошин, під чийм керівництвом як прем'єра Підкарпатську Русь було перейменовано на Карпатську Україну.

Як і нацистська Німеччина, Угорщина мала свої територіальні претензії до Чехословаччини. В листопаді 1938 року їй вдалося анексувати південну Словаччину і південно-західну Карпатську Україну, включно з найбільшими її містами – Ужгородом і Мукачевом. Рештки Карпатської України проіснували хіба кілька місяців, коли у березні 1939 року Гітлер знищив решту Чехословаччини і водночас схвалив анексію Карпатської України Угорщиною. Військо Карпатської України – Карпатська Січ (переважно українські волонтери з підпольської Галичини) – чинило опір угорським загарбникам, тож певною мірою можна сказати, що перші військові втрати у Другій світовій війні в Європі понесла Підкарпатська Русь, або Карпатська Україна. Протягом тривалішого періоду війни угорській

57. Очільники двох гілок Організації українських націоналістів: Андрій Мельник (1890–1964) – лідер мельниківців, і Степан Бандера (1909–1959) – лідер бандерівців.

58. Угорські війська заходять у Хуст, тодішню столицю Карпатської України; березень 1939 р.

адміністрації довелося керувати всім, як вона його назвала, Підкарпатським краєм. Хоча новий режим вважав карпаторусинів окремою східнослов'янською національністю, традиційно прихильною до Угорщини, він переслідував україноорієнтованих місцевих активістів і забороняв їхні організації.

Після Чехословаччини Гітлер перекинувся на Польщу, але цей крок мав зовсім інші наслідки. Наприкінці серпня 1939 року Адольф Гітлер і Йосиф Сталін (до того глибокі політичні антагоністи) дійшли згоди щодо угоди про ненапад, відомої як пакт Молотова–Ріббентропа. Секретні протоколи – додатки до пакту – визначили німецько-радянський демаркаційний кордон; це на той випадок, якщо раптом розпочнеться війна з Польщею. 1 вересня 1939 року вторгненням у Польщу нацистська Німеччина справді розпочала Другу світову війну. Двома тижнями пізніше Радянський Союз підхопив естафету, зайнявши більшу частину східної Польщі аж до демаркаційної лінії, яка більш-менш збігається із сучасним кордоном між Польщею та Україною.

У розпалі неймовірних суспільних потрясінь ті, хто у Західній Україні у міжвоєнний час підтримував підпілля ОУН, зазнали глибокої внутрішньої кризи. Після того, як 1938 року радянський агент вбив в екзилі провідника ОУН Євгена Коновальця, молодший лідер, Степан Бандера, кинув виклик наступникові Коновальця Андрію Мельнику. Прибічників обох лідерів

розділяла політична ідеологія: Мельник обстоював італійський фашизм як модель в боротьбі за звільнення українських земель від іноземного панування, а Бандера вважав, що цією моделлю має бути німецький нацизм. Німецькі очільники толерували, а часом навіть заохочували деякі аспекти діяльності ОУН – організації, яка відтоді розділилася на два непримиренні у суперництві табори, відомі як «мельниківці» – ОУН(м), і «бандерівці» – ОУН(б). Хоча обидва крила існували далі, після 1941 року крило Бандери, яке від початку було більше німецькоорієнтованим, у діяльності ОУН почало поступово переважати.

По той бік демаркаційної лінії радянські ідеологи проголошували, що саме місцеві мешканці просили їх про возз'єднання західноукраїнських територій (Східної Галичини і Західної Волині), протягом міжвоєнного періоду нібито окупованих Польщею, із «Радянською українською батьківщиною». Всесоюзний уряд у Москві 1 листопада 1939 року офіційно задовольнив «прохання народу». Наступного літа, у червні 1940 року, Радянський Союз анексував у Румунії Північну Буковину, переважно населену українцями, і колишню губернію царської Росії – Бессарабію, на півдні і півночі якої компактно проживали етнічні українці. Саме політичний альянс із Гітлером дозволив Радянському Союзу розширити свої кордони на захід і, стосовно України, анексувати буквально усі західні терени сучасної країни за винятком Закарпаття/Карпатської України, що під час війни залишалося в складі Угорщини.

Вплив радянської влади на західноукраїнське населення був суперечливим. Дрібні торговці (великою мірою євреї, але не винятково) втратили свої крамнички, що їх націоналізувала держава, тоді як понад півмільйона людей – поляків, які були службовцями за попереднього режиму, українських політичних та громадських активістів (які не втекли у німецьку зону за демаркаційною лінією) і будь-кого підозрюваного у реальній або гаданій антирадянщині – було депортовано до Сибіру і на радянський Далекий Схід; при цьому багато примусових мігрантів загинуло дорогою або по прибутті. Євреї, які залишилися, вважали, що їм пощастило не по-

трапити під владу нацистської Німеччини, як то сталося в інших частинах колишньої Польщі, тоді як більшість етнічних українців (включно із впливовими міжвоєнними політиками та іншими лідерами, як-от греко-католицький митрополит Андрей Шептицький), обізнані із Голодомором та політичними репресіями у Радянській Україні у 1930-х роках, побоювалися, що їхнє становище може погіршитися.

Євреї у Західній Україні за радянського панування

На практиці радянська політика стосовно євреїв на новонабутих територіях істотно різнилася. З одного боку, режим заарештував та відправив на заслання політичних активістів некомуністичної орієнтації і поставив поза законом усі традиційні (релігійні) інституції; з іншого – залучив на службу багато урбанізованих євреїв.

Радянський режим швидко збагнув, що на новонабутих територіях, як-от колишня підпольська Галичина, євреї далі жили в напівурбанізованих штетлах і займалися традиційними професіями. Галицьке єврейство, істотну частину якого складала традиціоналісти-хасиди, жило у бідності і було однією з найбільш економічно упосліджених національних меншин. Як і в Радянській Україні у 1920-х роках, нова більшовицька влада заборонила галицькі сіоністські та бундівські політичні організації, які у міжвоєнній Польщі вели активну діяльність. Радянська влада зруйнувала традиційні релігійні та освітні інститути, заборонила іврит як буржуазну, націоналістичну та релігійну мову класового ворога, відкрила світські школи, а також висунула на адміністративні посади місцевих секуляризованих євреїв, які володіли польською та українською. Поява нових місцевих радянських начальників, слухняних і старанних, особливо поглибила міжетнічне напруження між поляками, євреями та українцями.

До 1940 року євреї у Східній Галичині знову перетворилися на маргіналізовану етнічну групу, яку піддавали примусовій асиміляції: усі парасолькові громадські організації – на

кшталт *келіот* – було розформовано, школи з викладанням на їдиш перетворено на російськомовні, а останні рештки приватної торгівлі знищено. Ба більше, етнічне походження знову стало ключовим чинником, що визначав соціальну мобільність людини.

До 1939 року залишилися тільки два євреї у Верховній Раді УРСР у Києві, також кількість євреїв у державних і місцевих адміністраціях стрімко зменшилася; до моменту, коли Німеччина вторглася у Радянський Союз, не більше 4% євреїв залишилися служити у радянських спецслужбах (НКВД). Попри ці процеси усунення євреїв з радянського адміністративного і державного апарату, міф про комуністичну

єврейську змову, «жидокомуну», виявився живучим. Його використовували не тільки проти євреїв Галичини, але також проти євреїв у підконтрольній Румунії південній Буковині, де євреї зазнавали переслідувань, арештів, сегрегації за нібито підтримку Радянського Союзу. Їх також звинувачували у бідах Румунії – втраті північної частини регіону з головним центром у Чернівцях влітку 1940 року. Водночас радянська влада піддала євреїв Північної Буковини сегрегації та маргіналізації на класових засадах; з євреями поводитись як із представниками буржуазії, їхні бізнеси і власність було націоналізовано, тисячі євреїв було відправлено у Сибір на заслання.

Вторгнення нацистської Німеччини до Радянського Союзу

Як виявилось, радянська влада на Західній Україні була тимчасовою, адже менш ніж за два роки після пакту про ненапад, підписаного нацистською Німеччиною у серпні 1939 року, Гітлер схвалив операцію під кодовою назвою «Барбаросса» – повномасштабне вторгнення до Радянського Союзу. Вторгнення, яке почалося 22 червня 1941 року, було настільки успішним з військової точки зору, що до листопада практично вся Радянська Україна опинилася під контролем нацистів. Відразу ж після німецького вторгнення радянська влада відчайдушно намагалася вивести з ладу або знищити свою масштабну інфраструктуру важкої промисловості. Влада також спромоглася евакуювати 3,8 мільйона громадян (етнічних українців, росіян і приблизно 900 тисяч євреїв, поміж інших) на Схід, де вони мали бути в безпеці. З іншого боку, цілі радянські армії капітулювали перед німцями, солдати опинились військовополоненими у німецьких таборах, відомих своїми нелюдськими умовами,

де в'язні гинули мільйонами. У своїй кампанії на Сході Гітлер спирався на союзників (Угорщину, Словаччину, Румунію), чії війська – хай невеликі кількісно, порівняно з арміями інших країн, – також вторглися до Радянського Союзу. Військовий і політичний союз із нацистською Німеччиною був особливо плідним для Румунії. Він не тільки уможливив повернення в її межі Північної Буковини та Бессарабії, а й посунув її кордони далі за річку Дністер, у південно-західну Україну. Відтак терени, які німецько-фашистська адміністрація називала Трансністрією (включно із великим портовим містом Одесою), опинилися під румунським правлінням. Таким чином, поки війна просувалася на схід, Україну, в її сучасних кордонах, було розділено між нацистською Німеччиною, Румунією й Угорщиною.

Лєвова частка української території перебувала у сфері панування нацистської Німеччини. Східну Галичину (частину міжвоєнної Польщі й пізніше Радянської України) було об'єднано і перейменовано в район Галичина (*Distrikt Galizien*), який став частиною Генерал-губернаторства Польща (*Generalgouvernement Polen*),

59. Загибла мати і скорботний син поблизу Житомира – одна із приблизно 4,1 мільйона українських цивільних жертв нацистського вторгнення до Радянського Союзу. Фото, червень 1941 р.

територіальної одиниці під протекторатом Третього Рейху, яка юридично і суспільно-економічно була підпорядкована нацистській Німеччині. З іншого боку, основна частина Радянської України, зокрема Західна Волинь, яка колись була під Польщею, та Крим (до того – частина Радянської Росії) отримали адміністративний статус нацистсько-німецької колонії під назвою Рейхскомісаріат Україна (Reichskommissariat Ukraine). Різниця між Генерал-губернаторством під протекторатом Третього Рейху та його колонією – Рейхскомісаріатом Україна, проявилася у ставленні до місцевих мешканців.

Від свого заснування у 1933 році нацистська Німеччина керувалася принципом расової диференціації. Етнічних українців – парій, як й усі слов'янські народи, було класифіковано як недолюдів (*Untermenschen*), корисних тільки тією мірою, якою вони могли б служити панівним расам (*Herrenvölker*), найпершими серед яких були арійські німці. На дні суспільства за расистською шкалою були євреї, цигани/роми, неповносправні та інші «суспільно неповноцінні», які всі з часом підлягали винищенню.

Коли в останній тиждень червня 1941 року німецькі війська перетнули демаркаційну лінію і витиснули Радянську армію із Східної Галичини, їх супроводжували невеличкі підрозділи, пов'язані із міжвоєнною підпільною Організацією українських націоналістів (і бандерівці, і мельниківці), яким було дозволено діяти на теренах Центральної та Східної Європи, що їх контролювала нацистська Німеччина. 30 червня 1941 року разом із визнаними галицько-українськими лідерами, багато з котрих до того моменту відкидали радикалізм ОУН як насильницький, активісти бандерівського крила під проводом Ярослава Стецька проголосили у Львові «відновлення Української держави». Цей Акт, що не мав ніяких юридичних наслідків, спровокував непередбачені репресії: національних лідерів було заарештовано (включно із Стецьком і Степаном Бандерою, який відтак провів решту війни у німецькій в'язниці), розпочалося переслідування активістів ОУН обох спрямувань; поміркованих галицьких українських політичних лідерів, які з часом усвідоми-

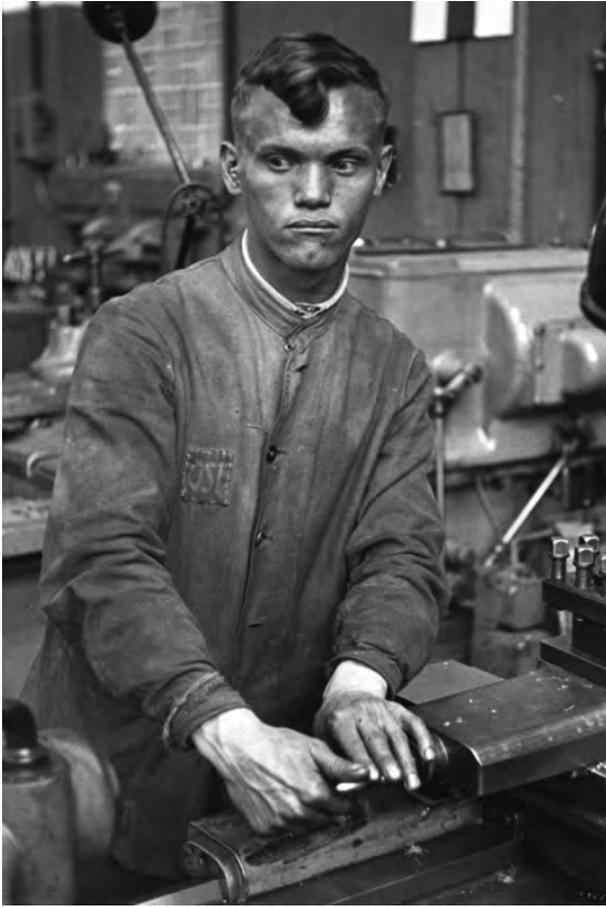
60. Текст Акта, яким Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери проголосила «вільну соборну самостійну Українську державу»; 30 червня 1941 р.

ли усю брутальність нацистського режиму, було відлучено від активного політичного життя.

Із ніщивним поступом війни жорстокість окупаційної влади набувала різних форм: 2,3 мільйона молодих етнічних українців було примусово депортовано на роботу у Третью Рейху (*Ostarbeiter*); радянські військовополонені були приречені на повільну смерть від голоду; цивільне населення, підозрюване у підтримці антинацистського підпілля, зазнало репресій з боку військової адміністрації. Євреї, чи жили вони на території, керованій нацистами (у Генерал-губернаторстві та Рейхскомісаріаті Україна), у Румунії (на Буковині, у Бессарабії та Трансністрії), а чи в Угорщині (Підкарпатській Русі / Підкарпатті), зазнали масових переслідувань і винищення.

Голокост на окупованих українських землях

Від самого початку нацисти наголошували, що євреї є запеклими ворогами Третього Рейху. Маніпулюючи міфом про «жидокомуну», який пов'язував євреїв і комуністів, і водночас апелюючи до расових, релігійних та етнічних упреджень місцевого населення, нацисти таврували євреїв як більшовицьких агентів, комуністичних шпигунів, а отже, як зрадників. У кожному

61. Примусовий працівник зі Сходу (*остарбайтер*) у німецькому місті Вернігероде. Фото Урсули Літцман, 1943 р.

населеному пункті нацистські очільники забороняли місцевому населенню під страхом смертної кари переховувати, годувати або надавати будь-яку допомогу євреям, створюючи таким чином юридичні, психологічні і суспільні кордони між євреями і рештою населення країни: чи то етнічними українцями, чи то іншими. Оточивши євреїв, загнавши їх у гетто і фізично виснаживши їх, нацисти, узявши на озброєння сталінську тезу, що голодні ані повстають, ані опираються, проводили так звані *Aktion* – операції масового їх знищення.

У своїй вбивчій практиці винищення єврейського населення в Україні нацисти застосовували чотири елементи. Першим були підрозділи місцевої поліції (SIPO) і таємної поліції (ORPO), які виконували провідну роль у процесі винищення. Спеціальні винищувальні загони (*Einsatzgruppe* – айнзацгрупи) були другим найефективнішим інструментом винищення,

тоді як регулярні частини німецького війська (*Wehrmacht* – вермахт) посідали третє місце у цій кривавій ієрархії. І нарешті, також була задіяна Українська допоміжна поліція (*Ukrainische Hilfspolizei*), що була допоміжною німецькій поліції та військовим підрозділам. З перших днів окупації у липні й серпні 1941 року в десятках населених пунктів Західної та Центральної України вермахт селективно відбирав і розстрілював єврейських чоловіків. Нацисти виправдовували свої дії посиланням на підтримку євреями більшовиків або на інші прагматичні причини воєнного часу. Решту євреїв, переважно старших людей, жінок і дітей, перевозили у новостворені гетто – зазвичай кілька кварталів міста, оточених озброєною поліцією і відокремлених колючим дротом. Від самого початку німецького вторгнення до Радянського Союзу у червні 1941 року нацистська пропаганда на фронті ефективно обробляла німецьких солдат та місцевих колабораціоністів, переконуючи їх, що усі єврейські цивільні особи, незалежно від віку і статі, з огляду на їх зв'язки з більшовизмом, були потенційними заколотниками, а відтак підлягали знищенню.

Ніхто з євреїв не знав, що на них чекає, адже спочатку нацисти запровадили у гетто певні, щоправда, репресивні, норми життя. Нацистська адміністрація наказала створити *юденрати* (*Judenrats* – єврейські ради), наклала податки і збори, аби витягнути з місцевого населення усе цінне, що тільки можна було, й створила єврейську поліцію в гетто, офіційно відому як Єврейська служба порядку. Хоча у єврейській поліції повноважень було дуже небагато, ці єврейські підрозділи займалися вилученням цінностей, допомагали організовувати батальйони примусової праці, наглядали за ліквідацією гетто й охороняли рештки робітників та ремісників. Врешті ці наглядачі розділили долю тих, за ким наглядали. Їх було знищено.

Нацистам знадобилося понад півроку, аби перейти від масових розстрілів міських євреїв до ідеї повного винищення всього європейського єврейства, включаючи також тих євреїв, яких досі вважали ключовими постатями у забезпеченні технічної підтримки німецької армії.

Поліцейські батальйони переміщували євреїв у спеціально призначені райони міст, звідки їх незабаром вивозили у найближчі ліси та яри й вбивали пострілами у голову, одного за одним, або з кулемета – всіх заразом. Одна з перших масових акцій розстрілу під час Голокосту відбулася у Кам'янці-Подільському, де у серпні 1941 року підрозділи німецької армії і поліція вбили 23 600 євреїв, серед яких були і місцеві подільські, і біженці, які кілька тижнів перед тим втекли на Закарпаття, але були примусово повернуті угорською владою.

Упродовж решти 1941 року й аж до січня 1942 року німці, часто з допомогою місцевих поліцейських підрозділів, ретельно займалися знищенням євреїв Західної та Центральної України. Єврейських мешканців найбільших міст, а також навколишніх сіл Волині й Поділля зганяли в одне місце й розстрілювали: у Вінниці 15 000, в Острозі – 5500, у Рівному – 17 000, у Проскурові/Хмельницькому – 7000, у Хмельнику – 8000. У Бердичеві нацисти випробували новий варі-

62. Німецький офіцер спеціальних винищувальних загонів (*Einsatzgruppen*) страчує єврея біля масового поховання поблизу Вінниці, Рейхскомісаріат Україна. Фото 1942 р.

ант масового вбивства. Близько 15 тисяч євреїв спочатку зігнали у гетто в міський район Ятки. Там їх морили голодом, аби відбити навіть думку про опір. Потім (під час влаштованого нацистами міського музичного фестивалю) їх відвезли на аеродром поблизу міста, розстріляли з кулеметів і покидали у завчасно викопану величезну яму.

Далі на схід, попри здійснену радянською владою широкомасштабну евакуацію з великих міст, євреї, які залишилися, були приречені на долю, яку приготував їм німецький окупаційний режим. Найжахливіший акт їх винищення відбувся в українській столиці, Києві. Нацистська влада видала суворий наказ євреям будь-якого віку або статі зібратися біля старого єврейського цвинтаря на околиці міста. Відрізані від джерел інформації й абсолютно необізнані із ситуацією, євреї послухалися. Два останні дні вересня 1941 року вони (разом із речами і документами) сходилися до пункту збору на Лук'янівці, очікуючи, що їх депортують до Німеччини. Натомість у них забрали їхні речі, стягнули одяг, поставили над урвищем Бабиного Яру і впритул розстріляли з автоматів. Джерела свідчать, що близько 34 тисяч євреїв було вбито за два дні під час так званого першого етапу розстрілів у Бабиному Яру. Можливо, вдвічі більше було замордовано протягом подальшого періоду німецької окупації. Євреїв, які залишилися в інших містах, також винищили: 20 тисяч у Сталіно/Донецьку і 12 тисяч – у Харкові, у ще одному сумновідомому урочищі – Дробицькому Яру.

Те, що відбувалося між липнем 1941 і січнем 1942 року на радянській території, було абсолютно визначальним для подальших дискусій нацистських очільників на Ванзейській конференції, де провадили механізм «остаточного вирішення єврейського питання» в Європі. Протягом першого півріччя після вторгнення до Радянського Союзу нацисти усвідомили, що вони не спроможні створити *Judenfrei* – територію, вільну від євреїв, про яку вону доти мріяли. На захоплених ними нових теренах попросту мешкало забагато євреїв, депортувати їх нацисти не мали можливості. Врешті, командування

вермахту і нацистські очільники у Берліні вирішили, що доцільніше буде винищувати євреїв на місці. Інших місцевих мешканців всіляко залякували, аби вони трималися нейтральної позиції. Нацисти розраховували, що усі вони як свідки, співучасники або як нові володарі пограбованого опісля масових розстрілів єврейського майна мовчатимуть про скоєні звірства.

Справді, існувало певне напруження між німецькою армією і різноманітними німецькими поліцейськими батальйонами, хоча в цілому нацистам майже не чинили опору під час здійснення масових вбивств. На будь-кого з місцевих українців, хто намагався годувати євреїв або надавати їм притулок, також чекала розправа. Нацистам вдалося забезпечити співучасть місцевого населення, розпалюючи ненависть до євреїв як до безпосереднього ворога. Окрім того, нацисти дозволяли місцевим українцям грабувати ліквідовані гетто, що робило останніх особисто зацікавленими у знищенні євреїв. Упродовж 1942 року зачистки тривали у Златополі, де у лютому чадним газом отруїли 2200 єв-

реїв, в Олиці, де в липні замордували майже 6000, у Луцьку, де в серпні розстріляли 14 700 осіб. В останню чергу винищували примусових євреїв-робітників, які працювали на стратегічно важливій дорозі, яка сполучала Німеччину й Україну: чотири тисячі розстріляли у листопаді поблизу Кам'янець-Подільського й стільки ж поблизу Вінниці у грудні. У підсумку, 1942 року лише в Центральній та Східній Україні вбили близько 350 тисяч євреїв.

Коли нацисти зрозуміли, що для успішного винищення східноєвропейських євреїв вони потребують лише мінімальної кількості війська та найпростіші тиллові перелаштовування, їхня вбивча машина запрацювала на повну потужність. Близьке до Західної України розташування польських концентраційних таборів і таборів смерті уможливило депортацію із різних місцевостей у Галичині 530 тисяч євреїв, яких замордували в Аушвіці, Белжці та Трєблінці.

Доля євреїв під румунською окупацією була набагато складнішою; на кожній окремо взятій території, де вони мешкали – на Буковині, у

63. Радянські військовополонені під наглядом нацистів приховують свідчення масових вбивств київських євреїв у Бабиному Яру. Фото, жовтень 1943 р.

Бессарабії чи Трансністрії – вона вирішувалась по-іншому. Румунія під час війни за правління диктатора Йона Антонеску дотримувалася ідеології «етнічної чистоти». Зокрема, євреї Буковини і Бессарабії підлягали знищенню. Румунський уряд спочатку прийняв, але згодом відкинув план нацистської Німеччини, згідно з яким румунський режим зобов'язувався відправити румунських євреїв до таборів смерті у Польщі. Натомість Румунія вирішила депортувати буковинських і бессарабських євреїв на схід – в Україну. Там на румунських новонабутих територіях у Трансністрії (між річками Дністер і Південний Буг) їх залишили помирати від хвороб і голоду. Ця тактика у поєднанні із масовими вбивствами виявилася доволі успішною.

Переслідування євреїв розгорнулися на повну силу після того, як нацистська Німеччина спільно з румунськими військами вторглася на територію Радянського Союзу. На теренах, захоплених Румунією у червні 1941 року, євреїв було замордовано впродовж перших кількох тижнів після вторгнення (15 тисяч – у Північній

Буковині і, можливо, стільки ж – у Бессарабії). Рештки змусили оселитися у гетто, найвідоміше з яких влаштували у Чернівцях у жовтні 1941 року – як транзитний пункт для буковинських євреїв. Протягом наступного півріччя їх було депортовано на схід – чи то пішки, чи у вагонах для перевезення худоби. На початок літа 1942 року більше 90 тисяч євреїв із Буковини (та ще 75 тисяч із Бессарабії) добралися до новонабутої території Румунії – Трансністрії. У цій страшній історії доля усміхнулась лише близько 20 тисячам євреїв, переважно із Чернівців, які не підлягали депортації, тому що румунський мер міста Траян Попович оголосив їх «незамінними» для міської території під його юрисдикцією. Євреї буковинських сіл цей статус, втім, не отримали, і щонайменше чотири тисячі з них було вбито німецькими та румунськими військами або підрозділами мельниківців ОУН, які на початку липня 1941 року спровокували погроми, намагаючись переконати нацистів підтримати їхню національну справу.

Що ж до місцевих євреїв самої Трансністрії,

нова румунська влада, за підрахунками, від 130 до 170 тисяч осіб знищила або ж залишила помирати після переміщення в тимчасові табори. Надзвичайно жорстоко було вбито 19 тисяч євреїв, яких протягом кількох тижнів спалили живцем на площі в Одесі, відколи місто у жовтні 1941 року захопили румунські та німецькі війська. Кінцевою метою генерала Антонеску була зачистка Трансністрії – адже тепер це була частина «Великої Румунії» – через вигнання усіх євреїв, включно з нещодавно прибулими депортованими з Буковини та Бессарабії, на північ через Дністер, у підконтрольний німцям Рейхскомісаріат Україна. Проте німці вислали їх назад, змусивши румунів облаштувати кілька транзитних таборів по всій Трансністрії.

По суті, уся Трансністрія стала для євреїв зоною смерті. Їх або вбивали (в одному тільки селі Богданівка – від 43 до 48 тисяч), або вони вмирали від виснаження під час регулярних депортацій у табори, або від хвороб (зазвичай, від тифу) і голоду у самих таборах. Таким чином, упродовж 1941–1944 років у Трансністрії загинуло від 220 до 260 тисяч євреїв. Однак близько 51 тисячі депортованих з Буковини і Бессарабії євреїв вдалося дожити до березня 1944 року, коли прийшла Радянська армія і скинула румунську владу.

Під час Голокосту євреї теперішнього українського Закарпаття опинилися під владою нових правителів – угорців, яких багато хто спочатку був зустрів з радістю, коли наприкінці 1938 – на початку 1939 року Угорщина анексувала Підкарпатську Русь / Карпатську Україну. Тому місцеві євреї були шоковані, коли угорський уряд під проводом регента Міклоша Горті узяв за приклад своїх нацистських союзників та впровадив антиєврейські закони. Після 1942 року це означало конфіскацію земель, лісів та крамниць, власниками яких були євреї. Більше того, в серпні 1941 року приблизно 20 тисяч «чужих» євреїв, які нещодавно втекли із роздертої війною Польщі, депортували назад – туди, де тепер була контрольована німцями територія. Більшість із них було замордовано у Кам'янці-Подільському. Місцевих закарпатських євреїв не чіпали, поки німецька армія не окупувала Угорщину навесні

64. Євреїв з румунського Дорохоя (Губернаторство Буковина) переправляють через річку Дністер до Придністров'я. Фото від 10 червня 1942 р.

1944 року. І лише тоді впродовж якихось трьох тижнів – від 15 травня до 17 червня – угорська влада виконала вимоги Німеччини і організувала депортацію фактично усього єврейського населення Закарпаття, тобто станом на 1944 рік – 116 тисяч осіб. Переважну більшість було знищено у газових камерах у таборі Аушвіц-Біркенау.

Попри належні нацистам расистські погляди на етнічних українців та заходи з придушення українського підпільного руху, який наважувався діяти незалежно, німецька влада залучила до колаборації певні елементи з-поміж місцевого населення. Від кінця 1941 року етнічні українці несли службу на найнижчих рівнях місцевої адміністрації. Вони також становили істотну частку службовців Української допоміжної поліції (*Ukrainische Hilfspolizei*) – утворення, яке попри свою назву також залучало до своїх лав осіб іншого етнічного походження (поміж інших – поляків, росіян, румунів й угорців).

65. Угорський конвоїр перевіряє жінок при вході до Мукачівського гетто. Фото, квітень 1944 р.

Допоміжна поліція справді допомагала владі нацистської Німеччини здійснювати плани «остаточного вирішення єврейського питання», зганяючи євреїв, перевозячи їх до гетто та місць масових страт, забезпечуючи тилову підтримку спеціальних винищувальних загонів (*Einsatzgruppe*), які німецька влада призначала здійснювати масові вбивства. З точки зору єврейських жертв та жменьки тих, хто вижив, така діяльність була неминуче пов'язана саме з Українською допоміжною поліцією та етнічними українцями, незважаючи на те, яким насправді був етнічний склад груп злочинців.

Коли війна сягнула кульмінації і німецькі війська почали відступ зі Східної України, нацистська влада дозволила формування добровольчого військового підрозділу – дивізії СС «Галичина». Створена у квітні 1943 року, вона підпорядковувалася німецькому командуванню і складалася переважно з етнічних українців, чия головна мотивація полягала у тому, щоби разом із німецькими військовими боротися проти Радянського Союзу на Східному фронті. Перемога на сході, як вони сподівалися, матиме наслідком постання незалежної України. Хоча деякі колишні члени Української допоміжної поліції таки вступили до лав дивізії, для більшості військових у підрозділі антиєврейські почуття не мали великого значення, насамперед тому, що вони слідували радше своїм антирадянським й антипольським переконанням – ключовим параграфам українського націоналістичного порядку денного.

66. Нацистський гауптвахтмайстер (начальник місцевої поліції) і його місцевий помічник; дистрикт Заріг, Полтавщина. Фото 1942 р.

67. Діти під опікою студитських ченців Унівського монастиря Успіння Богородиці. Троє з них – євреї, врятовані митрополитом Шептицьким, серед них і Левко Хамінський (доктор Леон Хамейдес з Коннектикута) – у третьому ряду третій зліва. Фото зроблено восени 1943 р.

Що ж стосується населення в цілому, нема сумнівів, що чимало мешканців окупованих територій, самі спустошені війною, допомагали Українській допоміжній поліції і отримували з цієї допомоги зиск, заволодіваючи єврейським майном. З іншого боку, є численні зафіксовані і незафіксовані випадки, коли українці різного етнічного походження намагалися у той чи інший спосіб врятувати своїх єврейських сусідів та друзів, надаючи їм хліб і притулок, попереджаючи їх про час ліквідації гетто або допомагаючи потрапити до загонів радянських партизан. Допомога євреям у будь-якому разі була надзвичайно ризикованим вчинком, і кожного впійманого на цьому негайно заарештовували і депортували у табір смерті.

З-поміж багатьох прикладів, які можна було би навести – українсько-американський історик Тарас Гунчак, із галицького села, який малим хлопцем був зв'язковим між євреями з гетто містечка Підгайці й євреями, які переховувалися за його межами. Можна згадати польську родину Брочеків з Волині, яка переховувала близько 25 євреїв, або румунського мера Чернівців Траяна Поповича, який врятував від депортації більше 20 тисяч євреїв, або українського власника крамниці Олександра Кривояжи, який прихистив і врешті врятував 58 євреїв у Самборі. Найвизначнішою постаттю, яка докладала неймовірних зусиль для порятунку, був

КОЛАБОРАЦІЯ

На територіях, захоплених нацистською Німеччиною, тисячі етнічних українців співпрацювали з новим режимом, проте їх співпраця мала чимало причин і набирала різноманітних форм. Колаборація між етнічними українцями і окупаційним режимом є добре задокументованим фактом, але її причини, засяг, мотивації, динаміка, хронологія і соціально-політичне значення залишаються у фокусі гарячих дискусій серед громадських діячів і науковців і в Україні, і в Північній Америці.

Вченим і громадським діячам доводиться розв'язувати надзвичайно складні питання. Центральним є питання про ту роль, яку в подіях Другої світової війни на теренах України відіграла Організація українських націоналістів – ОУН. З одного боку, українці, які мешкали у Західній Україні або чий предки походять звідти, вважають членів ОУН шляхетними і свободолюбними передвісниками боротьби України за звільнення від радянської влади і, врешті, за створення незалежної держави. З іншого боку, болючим і важливим є питання про ставлення ОУН до інших народів, що мешкали на українських землях, насамперед євреїв та поляків. Чи брали українські військові підрозділи, бійці яких були членами ОУН, участь у масовому винищенні євреїв? Чи вони ініціювали масові вбивства, чи просто виконували накази нацистів? Чи були їхні дії ідеологічно вмотивованими? Такого кшталту питання роблять дискусії довкола теми колаборації особливо важкими й болючими.

Більшість вчених у США, Україні, Канаді або Німеччині погоджуються, що радикальна ідеологія ОУН великою мірою спиралася на два складники: перший – ідея етнічно чистої України та другий – рушійна мотиваційна сила антиросійських, антипольських та антиєврейських переконань. Аналізуючи ідеологічну позицію та військові операції українських націоналістів, Тимоті Снайдер зазначає, що «ОУН-Бандера ... – націоналістична орга-

нізація, що стояла на чолі цієї партизанської армії, давно постановила позбавити Україну національних меншин»¹. Тарас Курило, який ретельно вивчав українську націоналістичну пресу, недвозначно вказує на брутальний антисемітський ухил ОУН, який, за його твердженням, був в осерді ідеології цієї організації. Коротко кажучи, за його словами, є «неспростовні докази того, що організовані ОУН українські міліцейські підрозділи залучалися до єврейських погромів та розправ ще до того, як нацисти розформували їх у серпні 1941 року»².

Вчені загалом дійшли згоди: німецька військова кампанія у Східній Європі вирішила долю євреїв саме тому, що нацистські окупанти від початку спиралися на широку підтримку місцевого населення. Венді Лоуер вважає, що «у цій частині Європи німці покладалися на байдужість більшості українців, поляків, латишів, естонців і литовців до скерованого проти єврейського населення насильства, а також на їхню допомогу у поліцейських рейдах та антиєврейських погромах»³.

Співпраця частини місцевого населення не обов'язково була ідеологічно вмотивованою. Чимало українців вступали до лав контролюваної нацистами Української допоміжної поліції насамперед тому, що за радянської влади вони також служили у міліції й отож мали фаховий досвід такої роботи. Дехто долучався, бо вірив, що в такий спосіб можна уникнути депортації, а інші вбачали в запровадженні української поліції на українських теренах важливий крок до розбудови незалежної держави – про що мріяли тисячі українців, які ще зовсім недавно відчували себе жертвами більшовиків. Осмислюючи участь українців у винищувальних планах нацистів, Доріс Л. Берген стверджує, що у 1941–1942 роках «місцеві націоналісти демонстрували бажання співпрацювати з німцями, поки вони жилися ілюзіями, ніби така співпраця могла наблизити створення української автономії»⁴.

Незалежно від мотивації, під час Другої світової війни українська поліція та військові підрозділи брали участь у переслідуваннях і масових вбивствах євреїв. Френк Голчевські пояснює, що «Українська поліція допомагала облаштовувати гетто, охороняла оточені території під час зачисток гетто й проведення масових вбивств, конвоювала євреїв до місць масового знищення або супроводжувала потяги до табору смерті Белжець, здійснювала рейди населеними пунктами й лісами у пошуках тих євреїв, які переховувалися»⁵.

Справа стає ще складнішою, коли йдеться про спроби визначити етнічну приналежність службовців українських поліцейських підрозділів. Нещодавнє дослідження продемонструвало, що деякі поліцейські належали до ОУН, проте інші – ні. Й коли ОУН намагалася інфільтрувати своїх людей у місцеву поліцію, в багатьох випадках їм це не вдалося. Ба більше, хоча називалася поліція «українською», підрозділи склалися не тільки з етнічних українців, але й з осіб багатьох інших національностей. Також деякі дослідники наголошують, що ОУН цілила насамперед в етнічних поляків та росіян і, попри антисемітську риторику, євреї ніколи не були основною метою силовиків, лояльних до ОУН.

Безумовно, питання колаборації і ролі ОУН в етнічних чистках на українських землях під

час Другої світової війни вимагає подальшого проникливого і тверезого аналізу. Як справедливо зауважив Олександр Мотиль, окрім самосхвальних або полемічних брошурок, слід дорости до того ступеня, коли ми зможемо «написати добру історію українсько-єврейських стосунків, беручи до уваги складнощі, контекст, трансформацію і – *mirabile dictu!* – намагаючись всіляко утримуватися від одвічних упереджень про поганих або добрих євреїв чи про добрих або поганих українців»⁶.

ДЖЕРЕЛА

- ¹ Тимоті Снайдер, *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном*. Пер. з англ. М. Климчука та П. Грицака – Київ: Грані-Т, 2011. – с. 339.
- ² Taras Kurylo, “The ‘Jewish Question’ in Ukrainian Nationalist Discourse,” in Yohanan Petrovsky-Shtern and Antony Polonsky, eds., *POLIN*, vol. 26, *Jews and Ukrainians* (2014), p. 234.
- ³ Wendy Lower, “Living Space,” in Peter Hayes and John Roth, eds., *The Oxford Handbook of Holocaust Studies* (Oxford: Oxford University Press, 2010), p. 318.
- ⁴ Dorris L. Bergen, “World Wars,” там само, p. 102.
- ⁵ Frank Golczewski, “Shades of Grey: Reflections on Jewish-Ukrainian and German-Ukrainian Relations in Galicia,” in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Bloomington: Indiana University Press, 2008), p. 139.
- ⁶ Alexander Motyl, “The Ukrainian Nationalist Movement and the Jews: Theoretical Reflections on Nationalism, Fascism, Rationality, Primordialism, and History,” in Yohanan Petrovsky-Shtern and Antony Polonsky, eds., *POLIN*, vol. 26, *Jews and Ukrainians* (2014), p. 293.

глава Української греко-католицької церкви митрополит Андрей Шептицький, який врятував 150 єврейських дітей, зокрема майбутнього головного рабина Військово-повітряних сил Ізраїлю Давида Кахане. Декілька греко-католицьких священиків у юрисдикції Шептицького також намагалися рятувати євреїв, потай охрестивши їх – і заплатили за ці спроби життям. Навіть деякі українські поліцейські рятували окремих євреїв, яких їм давали наказ знайти і стратити.

Що стосується питання колаборації з німецькими окупантами-нацистами – масової чи якоїсь іншої – з боку населення України, варто звернути увагу на деякі порівняльні дані. Фахівці, які досліджують історію Голокосту, стверджують, що від одного до двох відсотків етніч-

ного українського населення (від 29 мільйонів у Радянській Україні та Польщі на початку Другої світової війни), у той чи інший спосіб колаборували із нацистською владою протягом війни. Цей відсоток не надто відрізняється від ситуації з колабораціонізмом у Нідерландах, Франції та інших європейських країнах, деякі з яких не зазнали таких масштабів нищення і жорстокості впродовж війни, яких зазнала Україна. Водночас треба взяти до уваги, що близько 4,5 мільйона українців воювали у лавах Радянської армії проти нацистської Німеччини, себто їх кількість у вісім-дев'ять разів перевищувала кількість колаборантів. Таким чином, термін «колаборація» слід вкрай обережно застосовувати, коли йдеться про Другу світову війну й етнічних українців.

68. Командири підрозділів УПА розпитують місцевого мешканця у карпатській прикордонній місцевості між Радянською Україною, Польщею і Чехословаччиною. Фото 1947 р.

Просування Радянської армії в Україну

Більшість мешканців України вважали німців, румунів і угорців іноземними окупантами, яких треба вигнати зі своєї землі. До 1942 року у лісах північно-західної України (на Поліссі й Волині) було сформовано партизанські загони, які воювали спочатку проти радянських військ, а потім проти німців. Найвідомішою з цих груп була Українська повстанська армія (УПА). До кінця війни у ній домінувало бандерівське крило Організації українських націоналістів (ОУН), й вона підтримувала її політичні цілі – нерадянську суверенну Україну – затверджені Українською головною визвольною радою, яка утворилася у липні 1944 року. Також на українських землях активно діяли радянські партизанські загони, які залучали до своїх лав людей усіх національностей, які підтримували відновлення Радянської України у складі Радянського Союзу.

Врешті сили Червоної армії (перейменованої на Радянську армію 1944 року) змінили хід війни після тримісячної битви під Сталінградом, яка закінчилася у лютому 1943 року. Після того Червона армія впевнено просувалася Україною,

що уможливило відновлення радянської влади. До кінця грудня 1943 року Україна на схід від Дніпра, а до жовтня 1944 – й решта країни, включно із Закарпаттям, була вже під контролем радянських військ. Протягом двох років окупації усе, що залишалося від української промислової та сільськогосподарської інфраструктури після відступу радянського війська у 1941 році, переважно було зруйновано. Водночас загинули мільйони цивільних осіб, чи то як опосередковані жертви боїв між радянськими і німецькими військами, чи то внаслідок безпосередніх нападів партизанів, прихильних до того чи іншого супротивника – Радянського Союзу, Української повстанської армії або націоналістичного польського підпілля. Боротьба між УПА і підпільними польськими силами – Армією Крайовою – відрізнялася особливою жорстокістю у Західній Україні, де 1943 і 1944 року обидві сторони здійснювали етнічні чистки, сподіваючись, що в кінці війни історичні землі Волині і Галичини опиняться у складі або нерадянської української, або польської держави. Роль, яку відіграла ОУН у переслідуваннях поляків, росіян та євреїв, і спосіб, в який її провідники під час війни прагнули досягнути політичних цілей,

досі є джерелом незгоди, а часом і запеклих суперечок між дослідниками та громадськими лідерами у Польщі, Україні, Німеччині і Північній Америці.

Повоєнний радянський період, 1945–1991 роки

На момент, коли 9 травня 1945 року офіційною капітуляцією нацистської Німеччини закінчилась Друга світова війна у Європі, уся Україна опинилася на підконтрольній Радянському Союзу території. Такі регіони, як Західна Волинь, Східна Галичина і Північна Буковина, що їх Радянський Союз анексував у 1939–1940 роках, «повернули» Радянській Україні. Історичну Підкарпатську Русь, яку союзники-переможці – зокрема Сталін – обіцяли повернути відновленій у кордонах 1938 року Чехословаччині, було натомість анексовано Радянським Союзом у червні 1945 року, і цим землям було дозволено «воз’єднатися» із українською радянською батьківщиною (частиною якої вона ніколи не була). І нарешті, хай і за зовсім інших обставин,

Крим, який перед і після Другої світової війни був частиною Радянської Росії, було 1954 року передано Москвою ніби як подарунок Радянській Україні.

Радянська Україна й етнічні українці

Із поверненням радянської влади та розширенням Радянської України до територіальних кордонів, в яких вона перебуває і сьогодні, по всій країні було запроваджено централізовану командну економіку під керівництвом комуністичних функціонерів. Відновлення економіки було досить приголомшливим, адже 1955 року промисловий сектор Радянської України виробляв у 2,2 рази більше, ніж у 1940 році, тобто перед руйнацією часів Другої світової війни. У сільськогосподарському секторі країни не все було аж так добре. Притаманна колгоспам і радгоспам неефективність, низька мотивація до роботи їхніх працівників поєднувалися із нестабільними погодними умовами, внаслідок чого врожаї були гірші, ніж передвоєнного 1940 року. Часом обставини були такими прикрими,

що дефіцит продуктів і навіть голод (як-от 1946 року) стали розповсюдженими явищами.

Повоєнна Радянська Україна переживала також істотні демографічні зміни. Окрім загального зростання населення, від 31,7 мільйона 1939 року до 41,8 мільйона у 1959, значно змінилися закономірності розселення та відносна кількість різних національностей країни. Близько двох мільйонів етнічних українців було репатрійовано (часто примусово) з різних територій, що під час війни були підконтрольні німцям, тоді як 200 тисяч осіб у Центральній Європі, які уникали повернення додому в підсталінський Радянський Союз, стали «переміщеними особами» (DP). Більшість врешті емігрувала до Північної Америки, тоді як інші залишалися у Західній Європі. Також близько 3,8 мільйона евакуйованих (включно із 900 тисячами євреїв), яких напередодні стрімкого просування німецької армії переселили на Схід, повернулися додому, де багато з них посіли провідні посади в урядовому й господарському секторі. З іншого боку, певні народи – поляки, чехи, які традиційно жили на українських землях століттями, були переміщені в результаті обміну населенням до сусідніх країн; інші – як-от кримські татари, що мешкали у тоді ще керованому росіянами Криму, – силою переселили до радянської Центральної Азії; деяка частина населення довоєнної України упродовж Другої світової війни була знищена (наприклад, євреї Західної і Центральної України) або ж депортована (німці степової України).

Відновлений радянський режим особливо непокоїли регіони на кшталт Галичини, відомі глибокими українськими національними почуттями своїх жителів ще від часів до Першої світової війни за панування Австро-Угорщини. Намагаючись інтегрувати нещодавно захоплені західні регіони – Галичину, Буковину й Закарпаття – у решту радянського світу, радянська влада зосередила свої зусилля у трьох напрямках. По-перше, усі бізнеси було націоналізовано, а приватні господарства перетворено на колгоспи. По-друге, докладено сконцентрованих зусиль для знищення, чи то через політичну амністію, чи то військовою силою, підпільної

69. Початок відбудови Хрещатика – головної магістралі Києва. Фото зроблено влітку 1944 р.

Української повстанської армії, яка до початку 1950-х років й надалі була активною в глибинці Західної України. По-третє, режим забезпечив ліквідацію традиційної опори українського національного духу, особливо у Галичині – Греко-католицької церкви: усіх її ієрархів і кілька сотень священиків було заарештовано, тоді як вірних, що залишилися, змушували пристати до Російської православної церкви. Усі ці події супроводжувалися переселенням десятків тисяч галицьких українців – підозрюваних у надміру націоналістичних переконаннях – у різні частини Східної України. Врешті, загальною тенденцією, яку заохочували урядовці Генплану, було збільшення кількості робітників промисловості. Наслідком було неймовірне зростання міст Радянської України: до 1970-х років постало їх п'ять із населенням більше мільйона у кожному. Приблизно у той самий час Україна перейшла ще один рубіж: вона вже не була насамперед сільськогосподарською країною, адже більше половини усього населення республіки тепер мешкало у містах.

Найважливішим наслідком величезних і порівняно стрімких демографічних змін була втрата великою часткою міського населення країни безпосереднього відчуття родинного дому. Переміщені міські мешканці дали життя новому поколінню нащадків без коріння, народжених і сформованих у нерідко безликих й одноманітних нових радянських багатопокерівках. Традиційні культурні цінності, якщо вони взагалі існували і надалі у радянській системі, яка з усіх сил намагалася винищити релігійні практики й інші, буцімто віджили звичаї, збереглися у найкращому разі у найменш розвиненій – або як хтось сказав би, у відсталій – сільській місцевості. Рішуча урбанізація й асиміляція в безлику радянську культуру заохочувалася владою, яка будь-що намагалася позбутися усіх залишків культури феодального і буржуазного минулого як сповненої застарілих і зайвих релігійних вірувань. Безсумнівно, саме в цей час відбувалося створення феномену, який згодом став відомим під назвою «нова радянська людина». Державні ідеологи

навіть передбачали – до певної міри подібно до західних мислителів, захоплених у той час теоріями модернізації, – що націоналізм застарів і що з часом різні національності та національні культури країни зіллються в нову, єдину, прогресивну і революційну радянську національну ідентичність і культуру.

На практиці означення «радянська» стало кодовим словом для «російська», у тому числі стосовно мови, що своєю чергою стала панівним засобом спілкування, особливо у слов'янських республіках Радянського Союзу, зокрема в Україні. Як продовжувач царських русоцентричних традицій, Радянський Союз доволі успішно долав національні відмінності. У зовнішньому світі, чи то в Європі (комуністичній чи некомуністичній), чи то у Північній Америці, чи деінде, було певне загальноприйняте припущення – і це припущення підживлювали медіа, – що усі в Радянському Союзі є «росіянами». Багато етнічних українців, особливо на сході і півдні країни, а також більшість євреїв країни прийняли радянську/російську ідентичність й

70. Табір для переміщених осіб («Ді-Пі») поблизу Мюнстера в американській окупаційній зоні повоєнної Німеччини. Фото 1946 р.

71. «Возз'єднання українського і російського народів у єдиній радянській державі» (1954) – мозаїка на станції метро «Київська» у Москві, втілює радянське бачення двох найбільших слов'янських народів СРСР.

прийняли російську мову як свою власну – і в деяких випадках єдину.

Радянська політика щодо євреїв

Становище євреїв, які пережили Голокост, і тих, хто повернувся в Україну з евакуації на Схід, протягом перших повоєнних років було скрутним. Переважно причиною було посилення російського шовінізму та нестримний антисемітизм, який розростався вже впродовж останнього року війни. У Москві Єврейський антифашистський комітет, який здійснив величезну роботу, мобілізувавши фінансовану США програму ленд-лізу під час Другої світової війни та здобувши для Радянського Союзу підтримку світу, запропонував радянському урядові визнати виняткові страждання і втрати, яких зазнав єврейський народ під час війни, прийняти до уваги, що євреї втратили свої домівки, і створити для них автономну республіку у Криму.

Кремлівська верхівка й органи безпеки вважали ці запити ні більше, ні менше як нахабством. Тому сталінське оточення відповіло, що

увесь радянський народ страждав як єдине ціле, тож визнання унікального єврейського становища було би рівноцінно претензії на національну винятковість. Відтак евакуйовані євреї, які поверталися зі Сходу або з німецьких нацистських таборів, залишалися сам на сам із проблемами радянської бюрократії та у взаємовідносинах із іншими особами, які поселилися в їхніх домівках. В атмосфері зростаючого напруження Холодної війни органи державної безпеки запідозрили членів Єврейського антифашистського комітету у шпіонажі на користь нового ворога – капіталістичного Заходу. Саме у цьому контексті радянський режим заборонив публікацію «Чорної книги» – першої збірки документів про злочини нацистів, яку підготували для публікації уродженець Бердичева Василь Гроссман та киянин Ілля Еренбург. Будь-яку згадку про виняткове становище євреїв як першочергову ціль нацистів треба було видалити.

У післявоєнний період радянські цензори почали викреслювати усі згадування про євреїв у повідомленнях про нацистські злочини. Натомість про загиблих євреїв згадували не інакше як використовуючи евфемізм

72. Радянські спецслужби викривають єврейських лікарів, буцімто агентів американської та британської розвідок. Обкладинка московського гумористичного-сатиричного журналу «Крокодил» (1953 р.).

«мирні радянські громадяни». У відповідь на відновлення гідності євреїв, які кількісно посідали третє місце серед нагороджених званням Героя Радянського Союзу під час війни з нацистами, Кремль на державному рівні розв'язав брудну антисемітську кампанію проти членів Єврейського антифашистського комітету (багато з яких були їдишиськими письменниками і поетами з України), проти єврейської мистецької еліти і врешті – проти єврейських лікарів. У 1948–1953 роках десятки єврейських письменників, вчених і публічних діячів опинилися за ґратами. Було ув'язнено їдишиських літераторів Натана Забару, Мойше Пінчевського і Гершеля Полякнера – членів Співки письменників України. Кабінет єврейської мови, літератури та фольклору при АН УРСР закрили, а його директора, визначного літературного критика і мовознавця Елі Співака, спецслужби закатували до смерті.

Новина про створення незалежної Держави Ізраїль з ентузіазмом була сприйнята серед рядових євреїв Радянського Союзу, відтак ре-

жим припинив розглядати євреїв лояльною етнічною меншиною. Тепер вони в очах режиму стали діаспорою буржуазних націоналістичних зрадників, чимось на кшталт п'ятої колони у Холодній війні. 12 серпня 1952 року, після чотирьох років безуспішного судового процесу, протягом якого члени Єврейського антифашистського комітету відмовлялися обмовляти себе, кількох їдишиських громадських лідерів з єврейських радянських еліт, у т.ч. з України – Іцика Фефера, Довіда Бергельсона, Переца Маркіша та Лейба Квітка, було таємно страчено. Це була трагедія настільки значима, що осередки Робітничого братства по всіх Сполучених Штатах поминають її щороку до сьогодні. По суті, між 1948 і 1953 роками радянський режим використав усі можливі засоби пропаганди, аби очорнити євреїв як буржуазних націоналістів. Смерть Сталіна у березні 1953 року поклала край п'ятирічній кампанії державного антисемітизму, хоча її наслідки були й надалі відчутні навіть десятиліття потому.

Упродовж перших повоєнних і 1950-х років набожні євреї зробили кілька спроб відродити релігійне життя і перезаснувати традиційні громади. Відповідно до радянських приписів, вони організовували так звані «двадцятки» – групи з щонайменше двадцяти осіб кожна, яким формально мали би дозволяти засновувати молитовні групи. Насправді радянські органи безпеки дозволяли такі групи тільки в тих випадках, якщо в них був один чи кілька інформаторів («кротів»), які слідкували б за членством,

73. Члени Радянського єврейського антифашистського комітету під час зустрічі з Бенціоном Гольдбергом, зятем Шолом-Алейхема. Зліва направо: Лейб Квітко, Веніамін Зускін, Гольдберг, Ліна Штерн, Арон Кац, Іцик Фефер. Фото 1946 р.

активністю членів, настроями та змістом розмов у групах. Влада дозволяла максимум одну синагогу або молитовну групу у місті, тоді як нещадно переслідувала будь-які спроби організовувати несанкціоновані молитовні групи (*міньяни*). Попри пильне стеження і постійні доноси таємних кадебістських інформаторів, починаючи з 1950-х і аж до початку 1980-х років офіційно дозволені синагоги пройшли шлях від напівлегальних осередків традиційного єврейського життя до інформаційних центрів з питань єврейської генеалогії та еміграції. Незважаючи на існування таких осередків релігійного життя у великих містах, режим забороняв представникам старшого покоління залучати молодь, карав тих, хто не корився, і заарештовував усіх, хто намагався виносити молитовники із синагоги – для індивідуального користування або з метою організації навчальних груп. Учителів івриту, які намагалися викладати мову підпільно, звинувачували у релігійній пропаганді буржуазною націоналістичною мовою та ув'язнювали на чималі терміни.

Українські дисиденти та єврейські інтелектуали

Так звана «відлига» пізніх 1950-х та ранніх 1960-х років – ера, коли радянська влада до певної міри послабила суворий урядовий контроль сталінського кшталту – була часом безпрецедентного зближення провідних українських та єврейських інтелектуалів країни. Їх об'єднувало неприйняття державної політики примусової асиміляції, деукраїнізації й антисемітизму. Саме в цей час Василь Гроссман (тоді – провідний російський радянський письменник) завершив свій роман-епос «Життя і доля» й історико-філософську повість «Все тече...», в яких не тільки прирівнював сталінізм до нацизму, але й проводив паралелі між українським Голодомором і Голокостом та сегрегацією і переслідуванням українців і євреїв. 1966 року українські письменники і громадські активісти Іван Дзюба, Віктор Некрасов і Борис Антоненко-Давидович приєдналися до київських євреїв у вшануванні 25-ї річниці розстрілів у Бабиному Яру. Саме

74. Провідні єврейський та український інтелектуали з України, 1960-ті рр.: Василь Гроссман (1905–1964) та Іван Дзюба (нар. 1931 р.).

промова Івана Дзюби під час цієї події була поворотним пунктом в українсько-єврейських відносинах.

Близькі стосунки між єврейськими й українськими інтелектуалами підтримувалися і після того, як радянська влада за Леоніда Брежнєва поклала край ліберальній атмосфері відлиги і, починаючи з середини 1960-х років, запровадила жорсткі репресивні заходи стосовно критиків режиму, яких на Заході називали дисидентами. Саме один з провідних українських дисидентів того часу, український єврейський психіатр Семен Глузман, засвідчив у своїй експертизі психічне здоров'я етнічного українця і славетного ветерана Другої світової війни, генерала армії Петра Григоренка, щодо якого режим намагався застосувати засоби каральної психіатрії. Активне спілкування між ліберально-демократичними і національно свідомими українськими й єврейськими активістами дисидентського підпілля відбувалося, власне, у радянських виправних колоніях у брежнєвські часи – середовищі, яке за іронією долі сприяло новому й позитивному розвитку українсько-єврейських відносин. Саме ці ув'язнені інтелектуали наприкінці 1980-х років об'єдналися у Народний рух України за перебудову. Більше відома як «Рух», ця політична організація відіграла визначальну роль у створенні нової атмосфери толерантності і взаємної поваги між етнічними українцями й євреями напередодні і одразу ж після розвалу Радянського Союзу.

75. Синьо-жовтий прапор України урочисто заносять у залу Верховної Ради після проголошення незалежності України. Фото 24 серпня 1991 р.

Епоха Горбачова і шлях до незалежності України

Економічна стагнація і репресивна політика радянської системи спонукали до змін, і такі зміни врешті почалися 1985 року. Тоді, в середині 1980-х, порівняно молодий партійний функціонер Михайло Горбачов очолив Комуністичну партію Радянського Союзу і незабаром став найвпливовішим політиком, який впровадив програму реформ під назвами «перебудова» і «гласність». Реформи відбувалися набагато повільніше на периферії Радянського Союзу, зокрема в Радянській Україні. Втім, коли вони врешті розпочалися 1989 року, націонал-патріоти, які до того не виступали публічно (або були частиною комуністичної системи), заснували низку організацій, покликаних підвищити престиж української культури й мови і перетворити Союз на справжню федерацію рівноправних республік.

Рушійною силою національно-демократичних змін був «Рух». Завдяки змінам у законі про вибори, які дозволили партіям, окрім Комуністичної, виставляти кандидатів на виборах, на початку 1990-х років «Рухові» вдалося потрапити у Верховну Раду УРСР повноправною части-

ною Демократичного блоку. До активістів «Руху» долучилася низка депутатів-комуністів, які сподівалися залишитися при владі, прибираючи й собі тодішні націоналістичні гасла. Разом вони змогли у липні 1990 року прийняти у парламенті Декларацію про державний суверенітет України.

Після майже року дискусій щодо майбутніх стосунків тепер вже суверенної України з рештою Радянського Союзу ситуація наприкінці літа 1991 року наблизилася до розв'язки. У серпні у Москві політично консервативні еліти Комуністичної партії Радянського Союзу спробували здійснити заколот. По трьох днях заколоту їхня поразка 24 серпня 1991 року підштовхнула Верховну Раду у Києві проголосити Україну незалежною демократичною державою. 1 грудня 1991 року було проведено загальнодержавний референдум, аби підтвердити декларацію та, бажано, заручитися загальною народною підтримкою. Результати референдуму були вражаючі: 92% мешканців України – людей усіх етнонаціональних коренів – проголосували за незалежність. Майже навздогін цьому, наприкінці місяця, 31 грудня 1991 року, Радянський Союз припинив існування. Україна тепер увійшла у сім'ю європейських незалежних держав.

SILVA P.
11

РОЗДІЛ 3

Економічне життя

Існує розповсюджене припущення, ніби етнічні українці впродовж своєї історії були переважно гречкосіями-хліборобами. Великою мірою це припущення має реальне підґрунтя, принаймні до ХХ століття. Безсумнівно й те, що сприятливий клімат та багаті землі по усіх теренах України зробили з неї ідеальне місце для вирощування великого розмаїття зернових, чи то для людей, чи то для худоби, чи то для промислових потреб. Тож не дивно, що переважна більшість мешканців території сучасної України були хліборобами: починаючи від перших осілих народів у колі Трипільської культури часів неоліту і впродовж кількох тисячоліть (4500–2000 рр. до н.е.), потім різноманітних слов'янських племен протягом століть, що передували Київській Русі, і закінчуючи безпосередніми предками сучасних етнічних українців у часи литовського, польського, московського, російського і австро-угорського панування.

Сільське господарство

Етнічні українці

Окрім того, що селяни вирощували і збирали зернові, майже кожен без винятку господар мав щонайменше одну корову. Її молоко і продукти з молока споживали щодня. У цьому сенсі для родини корова була неодмінною умовою існування, важливою так само, як і розміри ріллі, яку родина обробляла. Лише на самому заході

77. «Комора в Потоках» (1845), Центральна Україна, акварель Тараса Шевченка.

України, у передгір'ях та верхів'ях Карпат, сільські мешканці утримували себе скотарством, переважно розводячи вівці, або лісовими промислами, рубаючи та перевозячи ліс.

Юридичний статус етнічних українців-хліборобів змінювався протягом століть – і переважно на гірше. У часи Київської Русі більшість із них були «вільними людьми», проте під час польсько-литовського панування вони ставали щоразу більш залежними від шляхти-землевласників, яким платили данину (працею або товарами), і протягом ХVІ століття стали кріпаками, приписаними до землі.

Переважна більшість етнічних українців залишалися хліборобами-кріпаками або державними селянами. Вони належали чи то державі, яка перебрала владу від Польсько-Литовської Речі Посполитої в Україні, чи то Московському царству, чи то Російській імперії, чи то

76. Ліворуч: видобуток нафти у Бориславі на південно-західній Галичині.

78. Українські селяни збирають врожай поблизу Стрия, у підавстрійській Галичині. Фото бл. 1910 р.

Австрійській імперії. Навіть після скасування кріпацтва (1848 року – в Австрійській імперії і 1861 – у Російській імперії) багато з українських селян-хліборобів стали, умовно кажучи, «залежними селянами», тобто «вільними» людьми із борговими зобов'язаннями перед своїм колишнім землевласником або лихварями – і часто без будь-якого прогресу. Були, щоправда, деякі підприємливі селяни і в Австрійській, і в Російській імперіях, які спромоглися розірвати боргове коло, розширити свої наділи і отримувати прибутки із зернових, які вони збирали, наймаючи обтяжених боргами товаришів-селян.

У першій половині ХХ століття статус українських хліборобів радикально змінився. У Західній Україні, на землях, керованих Польщею, Румунією і Чехословаччиною, селяни вижили (дехто навіть процвітав) завдяки добровільному залученню до сільськогосподарських кооперативів, в яких вони мали право голосу щодо дистрибуції і продажу плодів своєї праці. У Східній Україні за комуністичного режиму колективізація – на початках добровільна, проте примусова від 1929 року – поклала край приватній власності на землю. Внаслідок цього селяни багато в чому уподібнилися робітникам промисловості – їхніми «заводами» були сільські колгоспи або величезні державні ферми – радгоспи. Соціалістичний хлібороб уже не був фермером, якому досвід поколінь допомагав вирішувати, що вирощувати й як, натомість він ставав найманним працівником селянського колективу або держави на зарплаті, а частіше – на відшко-

дуванні продуктами. Розмір оплати продуктами визначався трудоднями (кількістю відпрацьованих годин або обсягом зібраного врожаю) і її заледве вистачало для виживання родини.

Попри мінливий і часто жалюгідний юридичний статус селян впродовж століть, етнічні українці плекали глибоку любов до землі і хліба, який ця земля їм давала, коли вправно підходити до справи. Наприклад, оберемки пшениці стали – і до сьогодні є – візуальним символом, або ж брендом України як країни. І, як наслідок, багато етнічних українців почало вірити у свого

ЄВРЕЙСЬКА КОРЧМА / ШИНОК

Шинок / корчма посідала ключове місце в українській культурі й була надзвичайно важливим складником економічного життя євреїв України. У шинках, орендарями яких були переважно євреї, можна було не тільки поїсти, викурити люльку, потанцювати й випити, але також обговорити справи, знайти роботу, скласти угоду, продати чи купити сировину, облаштувати вигідний шлюб, обміняти й нагодувати коней, відремонтувати вози, позичити гроші, відпочити дорогою на ярмарок й обмінятися новинами. Власне, шинки були соціальними осередками, де можна було відпочити й насолодитися коньяком, ромом, абсентом, місцевими й імпортованими фруктовими й виноградними винами, кавою й шоколадом, якісним чаєм, квасом, настоянками, пивом і медовухою.

Українська жартівлива приказка натякає на причину, з якої магнати надавали перевагу євреям – найкращим фахівцям з винногорілчаного виробництва і торгівлі: «Жиди дурні, мають горілку і продають її». Втім, навіть ті економісти, що не відчували особливих симпатій до єврейської винногорілчаної торгівлі, визнавали істотно нижчий рівень алкоголізму у Смузі осілости в Російській імперії, з її десятками заїжджих корчм і шинків у кожному місті, ніж деінде в імперії, де шинки й корчми зустрічалися набагато рідше.

роду моральну вищість тих, хто працює на землі, на противагу іншим членам суспільства, які будімото експлуатують її на свою користь, чи є вони експлуататорами – шляхтичами-землевласниками, чи чужими з міста, а чи диктаторським режимом.

Євреї

Століттями євреї – торговці сільськогосподарськими продуктами – були найактивнішими посередниками між селом і містом. До кінця XVIII століття більшість євреїв було залучено до різних форм торгівлі, зокрема зерном, худобою і лісом. Російський режим на той час, щоправда, наслідував європейським просвітникам – як і вони, вважав торгівлю непродуктивною працею і тому декілька разів пробував переселити євреїв на землю – трансформувати їх у селян.

Хоча євреям тривалий час обіцяли звільнення від податків, протягом першої половини XIX століття лише кілька тисяч пристали на цю пропозицію і стали селянами. Їхнє небажання було спричинено почасти неефективною і корумпованою адміністрацією державних сільськогосподарських поселень, а також тим, що селянство у закріпаченій країні не вважалося прошарком населення, до якого хтось хотів би інтегруватись. Попри усі ці перепони, у 1850–1860-х роках єврейські сільськогосподарські поселення поступово зростали, особливо на південному сході України. Так, у Херсонській губернії наприкінці періоду царату у 1917 році близько 42 тисяч євреїв жили й працювали у фермерських господарствах тридцяти восьми таких поселень. Останнє десятиліття XIX століття також було часом, коли групи студентів університетів Харкова й Одеси, відомі як *БІЛУ* (акронім біблійного вірша «Доме Яковів, ідіть, і попростуємо [в світлі Господньому!]» Іс. 2:5), залишили імперію і заснували сільськогосподарські поселення в Землі Ізраїлю. З часом такі поселення стали відомі як *кібуци* (*кібуцим*) – сільськогосподарські колонії-комуни, подібні до сільськогосподарських колоній у Росії. На початку XX століття вони приваблювали тисячі східноєвропейських євреїв, перетворившись на

79. «Селяни й євреї Галичини»; малюнок з книжки французького письменника Елізе Реклю «Земля та її мешканці» (1886 р.).

економічний локомотив сільського господарства майбутнього Ізраїлю.

На відміну від євреїв Російської імперії, від 1770-х років тим, хто жив під владою Габсбургів в Австрійській імперії, не тільки дозволили ставати фермерами, але з 1867 року також дозволили володіти землею. У той чи той спосіб більше 13% галицьких євреїв працювали у сільськогосподарському секторі: чи то як фермери на землі, чи то як постачальники сільськогосподарських продуктів, чи то як управлінці маєтків. Власне, половина усіх галицьких орендарів угідь і маєтків була єврейського походження. Також з-поміж сорока п'яти великих землевласників провінції, чії землеволодіння сягали 60 км² й більше, шестеро були євреями. Євреї досягали особливих успіхів у торгівлі худобою і птицею. У південній Буковині вони також брали активну участь у сільському господарстві – чи у торгівлі, чи у транспортуванні сільськогосподарської продукції, чималу частину якої виробляли у найбільших маєтках провінції, якими також володіли євреї.

Від самого початку сіоністського руху в останні десятиліття XIX століття ідеологи східно-

80. Лотерейний квиток (1927) на підтримку КомЗЕТу – московського Комітету із земельного устрою єврейських трудящих у СРСР.

європейського сіонізму намагалися переконати євреїв і в Російській, і в Австро-Угорській імперіях, що євреям треба братися до «продуктивної праці», себто працювати на землі як селяни, і бажано, щоби ця земля була історичною землею їхніх предків – тобто в Землі Ізраїлю, а не в *лолусі* (європейському вигнанні). Перед Першою світовою війною цілей сіоністів так і не було досягнуто, хоча декілька сільськогосподарських комун на той час вже виникли уздовж західного узбережжя Землі обітованої. Після падіння Російської імперії 1917 року та утворення на її уламках більшовицької держави нова радянська влада вдалася до власної політики стосовно євреїв. Як і сіоністи, СРСР намагався залучити євреїв до продуктивної праці і, окрім всього іншого, щоб відволікти євреїв від сіоністського сільськогосподарського проекту, розпочав у 1920-х роках колонізаційний експеримент. Його підтримували не лише контрольований центральним урядом Комітет із земельною устрою єврейських трудящих (*КомЗЕТ*), але також і сільськогосподарська корпорація Агро-Джойнт Об'єднаного розподільчого комітету Американського фонду допомоги євреям (*Джойнт*). У степах на півдні України, між Запоріжжям і Херсоном, а також на півночі Криму було засновано близько тридцяти дуже успішних єврейських сільськогосподарських кооперативів. Між 1924 і 1938 роками на їхніх землях працювали понад ста тисяч євреїв. Ці колгоспи, на разучу протипагу невдалому колонізаційному проекту в Біробіджанському національному

районі поблизу радянсько-китайського кордону на Далекому Сході, були втіленням успіху сільськогосподарських ініціатив Радянської України. Українським єврейським колгоспам, в осерді життя яких були відновлення їдиш і нова пролетарська ідеологія (адже нові євреї були «пролетарями на селі»), давали ідеологічні назви, як-от Фрайдорф, Калініндорф, Леніндорф та Юдендорф, тобто – Вільне, Калінінське, Ленінське та Єврейське. Ідеологічно забарвлену радість, яку нібито відчували євреї, залишаючи традиційні і вмираючі штетли, аби працювати, як українські селяни, найкраще зображено у п'єсах Переца Маркіша «*Нім гедайгет!*» («Не журись») і Леоніда Первомайського «Містечко Ладеню», які потрапили у репертуар багатьох українських театрів 1930-х років.

Міські купці, ремісники і робітники

Київську Русь часів Середньовіччя тодішні скандинавські джерела описують як «країну міст-фортець» (*Гардарікі*), відому великою часткою міських мешканців порівняно з рештою Європи. Предки сучасних етнічних українців за часів Русі найімовірніше склали найбільшу частку містян (*людей градських*), які заробляли на життя як купці, ремісники, некваліфіковані робітники й прислуга. Відомо, що міських ремісників середньовічної Русі було задіяно у щонайменше шістдесятьох ремеслах у будівництві, перевезеннях, виготовленні одягу, харчуванні і торгівлі зброєю. Упродовж наступних століть частка міських мешканців України, які були етнічними українцями, зменшилася, переважно через наплив іммігрантів з-за кордону (німців, євреїв, вірмен, греків) – визнаних майстрів у тому чи іншому ремеслі, а також через юридичні обмеження і дискримінацію. Наприклад, на українських землях під владою Польсько-Литовської Речі Посполитої містяни-некатолики (православні українці, євреї, вірмени) не могли бути членами професійних гільдій і міських рад.

Попри різноманітні форми юридичних і соціальних утисків, православні українські містяни спромоглися здобути для себе економічний статус і навіть організувати домодерні форми

81. «Ярмарка в Україні» (1838); картина російського живописця Василя Штернберга.

цехів-асоціацій, так звані братства, які підтримували притулки, культурне життя (особливо школи і друкарні) і будівництво й діяльність православних храмів – все це з метою захисту мови й релігійної культури свого народу. Благодійна і культурна сутність братств надійно прикривала іншу їхню мету: комерційні й бізнесові інтереси, які дозволяли православним українцям конкурувати з привілейованими гільдіями, що були доступні тільки міським ремісникам-католикам. У Східній Україні протягом XVII і XVIII століть етнічні українці залишалися основною часткою в містечках і містах і, власне, великою мірою докладалися до економічного добробуту, культурного розвитку і військових кампаній Козацької держави у межах Московського царства, а пізніше – Російської імперії.

На противагу обмеженням для православних містян-українців у Польсько-Литовській Речі Посполитій, євреї користалися з ласки можновладців як першокласні агенти урбанізації. Аби перетворити бідне село на економічно успішне місто, польському магнату потрібно було отри-

мати спеціальний статус (привілей) від короля або уряду. Привілеї дозволяли магнатському містечку регулярну торгівлю, щорічні ярмарки і надавали магнату *пропінацію* – монополію на виробництво і продаж алкоголю. Польські магнати у більшості своїй не хотіли займатися тим, що, на їхню думку, було брудною справою; тому вони передали ці два ключові види діяльності – торгівлю й виробництво алкоголю – євреям. Тож така економічна діяльність Речі Посполитої, як ярмаркова торгівля та виробництво алкоголю, цілковито трималася на євреях, а це зазвичай зумовлювало їх постійне проживання в магнатських містечках. Відтак еволюція маленьких сільських поселень навколо магнатських садиб у важливі ранньомодерні торгові міста на Волині (Бердичів, Дубно, Корець, Острог), Поділлі (Меджибіж, Тульчин) та Київщині (Біла Церква, Сквиря, Умань) великою мірою залежала від економічної діяльності євреїв.

Не дивно, що євреї переважали на ринках, де становили в середньому понад 90% усіх торговців. Згодом, у 1790-х роках, коли Російська

ШТЕТЛ

Євреї в Україні мешкали переважно в магнатських торгових містечках, кожне з яких мало власну єврейську громаду, яку на їдиш називали *штетл* або *штетеле*. У *штетлі* була особлива атмосфера, в якій панували дві основні цінності. По-перше, людяність (їдиш: *мениліхкайт*), яка робила зі штетла особливе середовище, в якому можна було знайти економічну і психологічну підтримку й у часи криз, і на щодень. По-друге, єврейськість (їдиш: *їдішкайт*) – релігійне середовище, яке існувало і вдома, і на вулиці, яке слугувало основою єврейської традиції серед чужого християнського оточення. Буденне життя у штетлі оберталось довкола синагоги, дому і ринку, який також був місцем інтерактивних стосунків із сусідами-неєвреями.

Численні письменники і художники увічнили життєві чари торговельного містечка – штетла XIX – початку XX століття. Одним з найвідоміших серед цих письменників був уродженець України Шолом-Алейхем (Шолом Рабинович), чиї оповідання згодом лягли в основу популярного американського мюзиклу «Скрипаль на даху». Власне, саме психологічний комфорт, яким огортало пересічного єврея штетлівське життя, стримував багатьох євреїв і служив найважливішою перешкодою навіть у часи економічної скрути та фізичної небезпеки, коли обставини вимагали раз і назавжди залишити вікові домівки в Україні та інших частинах Східної Європи¹.

ДЖЕРЕЛО

¹ Павло-Роберт Магочій, *Україна: Історія її земель та народів*. Пер. з англ. Ернеста Гийделя, Софії Грачової. – Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2012. – С. 327.

імперія анексувала українські землі Польщі, царський режим дозволив євреям записуватись у торгові гільдії та ставати частиною суспільної еліти – стану купців. Невдовзі після цього євреї становили 85-90% усіх купців третьої і другої

гільдії. Однак купці першої гільдії зазвичай були християнами, монополістами гуртової торгівлі.

Вже за польського панування євреї оселялись поблизу ринків магнатських містечок, відомих як штетли (на їдиш – *штетлех*), де будували житло, яке зазвичай слугувало не тільки як приватне помешкання, а й як крамниця та заїзд. Якщо не всі, то більшість торгових рядів на ринках українських міст до середини XIX століття були орендовані євреями. Як правило, євреї конкурували між собою, а не з християнськими монополістами з першої гільдії, адже ті покладалися на урядові замовлення і не надто переймалися конкуренцією. Фактично успіх євреїв у торгівлі залежав від поєднання невеличкого прибутку і швидкого товарообігу, а не відносин з правлячим режимом.

Євреї в торгівлі обирали водночас декілька різних напрямів, уникаючи вузької спеціалізації. Єврейські купці, чоловіки й жінки, одночасно торгували текстилем (різноманітними тканинами, а також пряжею і нитками), готовою галантереєю (хустками, рукавичками, панчоходами, шарпетками), делікатесами (ікрою, цукром, кавою, чаєм, шоколадом, фініками, інжиром тощо), шкіряними виробами (чоботами й

82. Єврейський швець з Поділля. Фото зроблено на початку 1910-х років під час етнографічної експедиції С. Ан-ського Смоугою осілости.

83. Титульна сторінка *тінкаса* (актової книги) Товариства вивчення Мішни у Меджибожі періоду 1880–1910 рр.

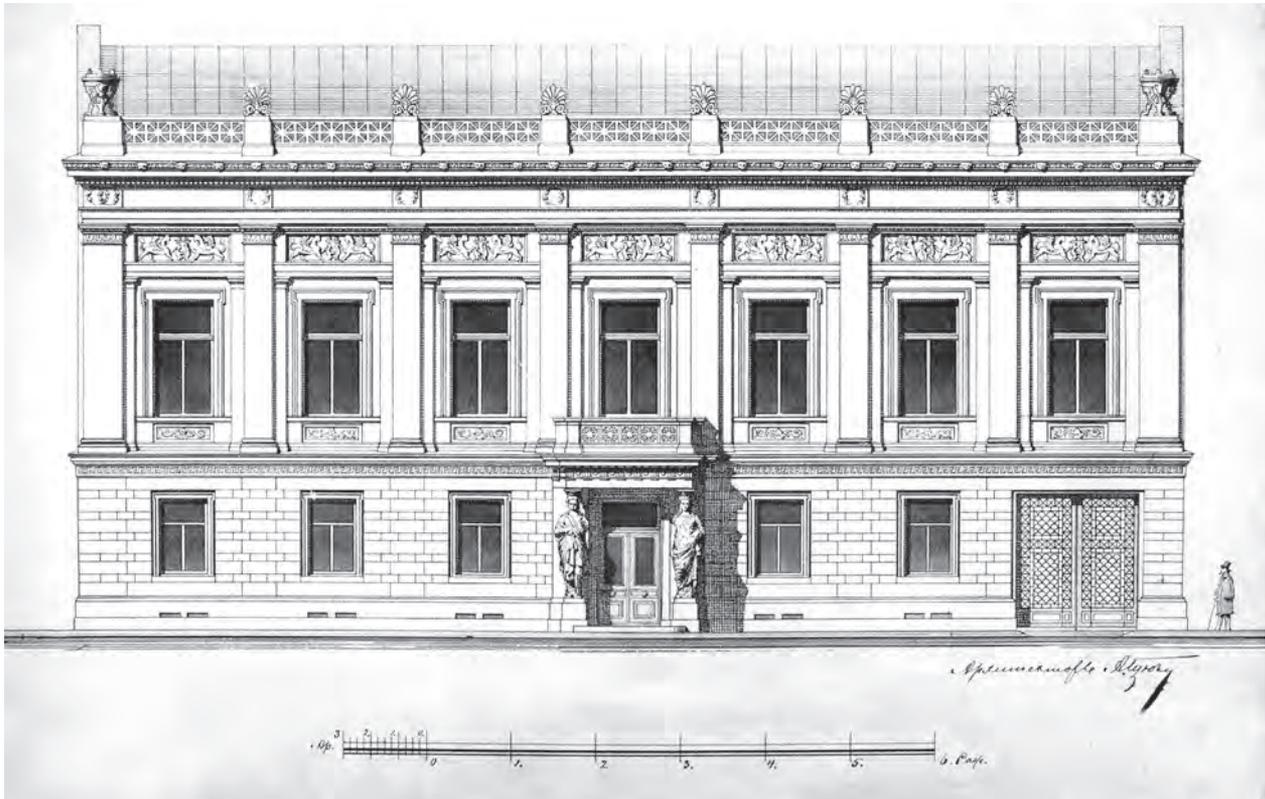
ременями), аксесуарами (кульчиками і шпильками), предметами розкоші (табакерками і люльками) і, найважливіше, продовольчою сировиною – сіллю і рибою. Завдяки польським привілеям і можливості подорожувати за межі Польщі – у поєднанні зі знанням ринку і мережею важливих родинних зв'язків – євреї за часів польського урядування в Україні посіли панівну позицію у міжнародній торгівлі. Їхні торгові мережі сягали Османської імперії на півдні, Московії/Росії на сході і європейських земель (Швабії, Пруссії, Провансу) на заході. Після того як у 1795 році Річ Посполита зникла з мап, товари з підконтрольної Росії Волині та інших царських губерній в Україні досягали сусідньої австрійської Галичини за посередництва єврейської торгівлі. Навіть коли царські можновладці вирішили з політичних та економічних міркувань накласти жорсткі мита, єврейські купці (часто з допомогою польських, московських та

козацьких українських посадовців) перетворили легальну торгівлю в успішну контрабанду через російсько-австрійський кордон.

Оскільки у Московії, а пізніше у Російській імперії євреям не дозволяли володіти землею, будь-яка економічна активність, до якої вони залучалися, відбувалася через оренду у приватних землевласників-поміщиків або уряду. Зазвичай вони платили авансом, після чого їм дозволяли брати в оренду млини, корчми, гуральні, рибні ставки, ліси і лісопильні, митниці, пошту, ваги і міри, торгові ряди на ринках, збір податків й усе розмаїття промислів і ремесел. Євреї як орендарі відповідали за всю економічну інфраструктуру українських міст упродовж XVI–XIX століть. Чи була то Польсько-Литовська Річ Посполита до поділів, чи імперська влада Росії, яка її заступила, економічне становище не надто змінювалося, адже більшість містечок залишалися у приватній власності принаймні до 1830 року, а подекуди навіть до 1860-х. Будучи привілейованими орендарями, євреї мусили платити високу ціну за свої сумнівні привілеї. Землевласники накладали настільки непомірні податки і мита, що євреї-орендарі самі заледве могли зводити кінці з кінцями. Водночас селяни з числа етнічних українців та інші мешканці-християни вважали усіх орендарів кровопивцями. Деякі з найзаможніших євреїв, очільники купецької еліти, відповідали за збір мит і податків, і часто

84. Кустарі, або самозадіяні ремісники – члени бригади «Допомога» з виробництва плетених меблів, Кам'янець-Подільський. Фото 1931 р.

85. Маєток родини Терещенків, промисловців і колекціонерів мистецтва, у Києві. Нині – Київський національний музей російського мистецтва. Проект перебудови А. Л. Гуна, 1881 р.

служили орендарями містечок і сіл. Їхне економічне визискування провокувало численні суспільні і моральні конфлікти всередині бережливих християнських і навіть єврейських громад.

Після купців, орендарів і шинкарів четвертою найважливішою групою економічно активних євреїв були ремісники. Попри те, що особливої поваги до них торговці усіх гільдій, з бідними дрібними торговцями включно, не виказували, до кінця XIX століття єврейські ремісники стали шанованою і дуже помітною частиною суспільства. Фактично, у багатьох містечках євреї становили абсолютну більшість ремісників – мельників, ковалів, ювелірів по сріблу, годинників, кравців, шевців, галантерейників, меблярів, стельмахів, колісників, чинбарів, лимарів, теслярів, мулярів, пекарів і різників – й наприкінці XIX ст. становили 60% усіх працюючих євреїв. Єврейська ремісничка гордість стала легендарною. У відомому анекдоті один єврей запитує іншого: «Де пан пошив собі такий лапсердак?» – «У Парижі». – «І чи це далеко від Бер-

дичева?» – «Так, дуже далеко». – «Неймовірно! Так далеко і так чудово шують!»

Хоча євреям і не дозволяли вступати у християнські ремісничі гільдії, вони часто створювали власні професійні товариства – хавури (*хавурот*), замасковані під добровільні релігійні братства. Ці професійні об'єднання виконували функції, притаманні православним братствам – об'єднували вправних фахівців певного ремесла, надавали доступ до замовників тільки тим, хто міг сплатити вступні внески, встановлювали фіксовані ціни на послуги і товари, поширювали соціальну допомогу серед нужденних членів громади, надавали безвідсоткові позики тим, хто починав свою власну справу, відряджали своїх членів навідувати хворих і ховати померлих. У середині XVIII століття у деяких містах, як, наприклад, Луцьк на Волині, було кілька головних хавур кравців, тоді як у Бердичеві і Баранівці на Поділлі століттям пізніше – десятки хавур, що об'єднували ремісників різноманітних професій, включно з каменярами, теслярами і навіть носильниками трун. Деякі з

ремісничих братств набули такого впливу, що наслідувалися відокремитись від елітарної олігархії громад – *кагалів*. Такі братства воліли самостійно збирати пожертви, замовляти сувої Тори і відкривати власні синагоги (на їдиш – *шул*).

Індустріалізація

Упродовж XIX століття на Східній Україні почався бурхливий промисловий розвиток. Тенденція зберігалася тривалий час, тож до 1900 року регіон давав п'яту частину усього фабричного виробництва Російської імперії. Більшість робітників у цій новій промисловості не були етнічними українцями. У свою чергу, етнічні українці, коли хотіли покращити своє економічне становище, схилилися до міграції у східному напрямку – до сільськогосподарських районів південного Сибіру.

Промисловці Росії і Австро-Угорщини

З іншого боку, деякі етнічні українці (яких свого часу російська бюрократія називала «малоросами») були серед провідних підприємців країни. Ще 1832 року 29% усіх власників фабрик були етнічними українцями (порівняно із 17% власників-євреїв), тоді як серед містян, які володіли промисловими підприємствами, 31% були етнічними українцями (порівняно із 12% євреїв). Серед найвизначніших українських промисловців Російської імперії були три родинні династії – Терещенки, Яхненки і Симиренки, що заробили неймовірні статки у цукропереробній промисловості. Хоча більшість цих та інших промисловців пристосувалися до імперського середовища Росії чи Австрії, приймаючи російську або польську (у випадку підавстрійської Галичини) ідентичність, деякі з них докладалися, чи то фінансово, а чи громадською роботою і до українського національного руху. Серед таких постатей були Платон Симиренко, який

86. Борислав – нафтова столиця підавстрійської Галичини кінця XIX ст. Фото 1930-х рр.

87. Маєток родини цукрового магната Бродського. Липки, Київ.

виділив кошти на видання «Кобзаря» Тараса Шевченка – найвідомішого твору української літератури, а також нащадок полтавських буржуа Симон Петлюра, який згодом відіграв чільну роль у революційних подіях в Україні після Першої світової війни.

Євреї відігравали надзвичайну роль на ранніх стадіях індустріалізації України. Хоча на початках власниками більшості фабрик, що виробляли цеглу, мідь, селітру, були польські магнати, як-от Чарторийські, Потоцькі і Сангушки, саме євреї орендували, управляли й розвивали підприємства. На самому початку XIX століття на Волині і Поділлі вже існувала низка підприємств, в яких управлінські посади посідали євреї.

Не менш помітними були євреї у промисловості і торгівлі південно-західної Галичини і Буковини. У XIX столітті євреї також представляли ремісничі професії, організовані у братства, володіли броварнями і чинбарнями, орендували шинки і корчми. На Галичині вони були особливо активно залучені до виробництва цементу і до переробки нафти, а на Буковині чимало євреїв були службовцями у банках та кредитних фірмах. Втім, наприкінці XIX століття австрійські можновладці за підтримки галицько-польських землевласників та торговців запровадили низку норм, що призвели до втрати євреями економічних галузей, які вони контролювали століттями. Наприклад, євреям було заборонено торгувати алкоголем, а тим, хто займався дрібною торгівлею, було заборонено продажі в

неділю. Оскільки більшість єврейських торговців були релігійними і не займалися справами в шабат (себто у суботу), це обмеження створило додатковий обов'язковий вихідний і серйозно позначилося на прибутках.

Ці перешкоди, втім, не мали такого критичного впливу на ситуацію, як швидке зубожіння та фінансовий крах нижчих класів єврейського населення, наприклад робітничого пролетаріату, залученого до нафтової промисловості на Галичині. На початку 1800-х років у Дрогобицькому повіті Східної Галичини, зокрема поблизу Борислава, знайшли поклади нафти. Декілька єврейських винахідників-аматорів й аптекарів спробували дистилювати нафту і використовувати дистилят для освітлення і виготовлення парафіну (субпродукт для мастила), але лише протягом останньої третини XIX століття в цьому регіоні постали нафтопереробні заводи промислових масштабів. Єврейські пролетарі-євреї працювали на цих заводах пліч-о-пліч з етнічними українцями та іншими селянами-християнами. На 1900-й рік у регіоні було більше п'ятдесяти нафтопереробних заводів, що виробляли 4% усіх нафтопродуктів у світі. Міжнародні картелі агресивно вступили у гру, аби скористатися з цих ресурсів, тож нові менеджери намагались позбутися євреїв і наймати натомість дешевших і не настільки класово свідомих працівників-християн із найближчих сіл. У своїй знаменитій повісті «Борислав сміється» (1881) український письменник Іван Франко змалював жахливі санітарні умови, експлуатацію робітників, загальне зубожіння місцевого населення, почасти й тих, хто був єврейського походження.

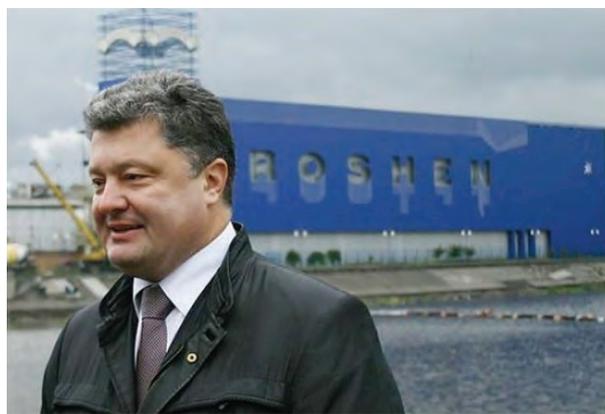
Хоча більшість євреїв по обидва боки австрійсько-російського кордону жили відносно бідно, у Російській імперії були також окремі дуже заможні особи єврейського походження. На початок другої половини XIX століття нове покоління єврейських підприємців (монополістичні торговці алкоголем, банкіри, власники фабрик) відіграло провідну роль у розвитку промислового сектора імперії в Україні. Лазар і Лев Бродські продовжили працю свого батька, інвестуючи у переробку цукрового буряку: їхні фабрики виробляли понад 25% усього цукру у

дореволюційній Росії. Бродські до того ж спонсорували великі благодійні проекти у Києві, а також будівництво відомих споруд, включно з Бессарабським ринком та Політехнічним інститутом, а також хоральні синагоги у Києві та Одесі. Ще один мільйонер – будівельник-контрактор Лев Гінзбург збудував знамениті київські пам'ятки: будівлю нинішньої Національної філармонії, Будинок вчителя, Національний банк України, Національний художній музей України, а також перший у Російській імперії 12-поверховий хмарочос на Хрещатику – «Будинок Гінзбурга» (зруйнований 1941 року). Карайм Соломон Коґен інвестував в успішні тютюнові підприємства по всій Україні, тоді як брати Полякови – у Південно-Російський промисловий банк і в Товариство Південно-Російської кам'яновугільної промисловості.

Для євреїв стрімка індустріалізація імперської Росії наприкінці XIX століття мала також і негативні наслідки. Багато євреїв у традиційних ремеслах стали безробітними, адже не могли конкурувати з виробничими потужностями новочасних текстильних і взуттєвих індустрій, не кажучи вже про обладнання для сільського господарства, що тепер виготовляли нові машинобудівні заводи. Єврейські ремісники швидко біднішали і ставали частиною українського пролетаріату великих міст – Харкова, Катеринослава, Житомира, Одеси та Києва. З часом багато з них у пошуках соціальної справедливості долучалися до тамтешніх революційних осередків.

Підприємці Радянської та пострадянської України

Встановлення радянської влади у XX столітті, спершу у Східній (близько 1920 року), а згодом у Західній Україні (після 1945 року) докорінно змінило становище усіх народів країни. Що ж до етнічних українців, щоразу більше з них переїжджали у міста; тож якщо 1920 року вони склали 32% мешканців у містечках і містах, то до 1989 року ця частка зросла до 60%. У містах вони працювали робітниками на фабриках, шахтарями, а іноді – управлінцями радянських установ, підпорядкованих командній економі-

88. Петро Порошенко перед шоколадною фабрикою «Roshen» у Києві. Фото 2005 р.

ці. Етнічні українці, які зробили управлінську кар'єру, керували багатьма з великих державних промислових комплексів, зосереджених довкола таких міст, як Дніпропетровськ, Запоріжжя, Донецьк і Київ. Скажімо, другий президент незалежної України Леонід Кучма був неймовірно могутньою і впливовою постаттю вже тоді, коли став директором розташованого у Дніпропетровську промислового комплексу з виробництва ракет, супутників та звичайної зброї – одного з найбільших у світі.

Традиційна роль етнічних українців як великих промисловців не перервалася і в пострадянській Україні, де зміни економічних і політичних обставин дозволили деяким людям із бізнесу, як-от Дмитру Фірташу (газ і електропостачання), Олегові Бахматюку (сільськогосподарські товари), Сергієві Таруті (металургія і видобуток вугілля), Юлії Тимошенко (постачання газу і нафти) і Петрові Порошенку (кондитерське виробництво), накопичити неймовірні статки. Тим часом, на початку XXI століття картина на ринку праці радикально відрізнялася від тієї, що була століттям раніше. 52% робочої сили країни тепер заробляли на життя у промисловому секторі у містах (фабричному виробництві, шахтах, будівництві, транспорті, різноманітних комерційних і торгових послугах) і лише 17% було задіяно у сільському та лісовому господарстві. Україна в цілому – й етнічні українці, зокрема – більше не відповідала стереотипу країни селян-хліборобів. Цей образ залишився у далекому минулому.

Після більшовицької революції наприкінці 1917 року нова радянська влада дивилася підозріло на традиційні для євреїв професійні сфери, як-от торгівлю, й боролася, поміж іншого, з самодіяльним ремісництвом. Така робота, на її думку, підживлювала релігійний світогляд та буржуазну ідеологію, які радянська влада прагнула будь-що знищити. Попри це у часи Нової економічної політики (НЕПу), під знаком якої минула більша частина 1920-х років, режим до певної міри дозволяв приватну власність. Відтак по всіх великих містах Радянської України євреям вдалося відновити мережу ресторанів і кафе, барів і шинків, кондитерських і пекарень, а також широке розмаїття ремісничих майстерень. Багато євреїв навіть увійшли в організовані групи *кустарів* – виробників-власників незалежних невеликих майстерень, які продукували все підряд: від капелюхів та пальт до меблів. Після 1928 року, щоправда, запровадження командної економіки під державним керівництвом призвело до заборони приватних бізнесів, внаслідок чого більшість єврейських непменів стали *лишеницями* – непотрібними суспільству дрібними буржуа, оголошеними ворогами соціалістичного устрою і світлого комуністичного майбутнього.

Попри це багато підприємливих євреїв змогли пристосуватися до ідеологічних вимог сталінської командної економіки і на початок 1930-х років обійняти посади директорів та управлінців державних промислових виробництв – і великих, і малих. Після Другої світової війни і зі зростанням антисемітських тенденцій у радянському суспільстві більшість керівників єврейського походження були усунуті з провідних позицій у промисловості й торгівлі Радянської України – і ця політика зберігалася також в 1950–1960-х роках. Для деякого виходом було «піти в підпілля»: такі підприємці залучалися до тіньового виробництва та торгівлі товарами, яких не було в крамницях через притаманну соціалістичній економіці неповороткість, неефективність, неухважність до запитів споживачів. Протягом 1960–1970-х років євреїв-бізнесменів з цього економічного підпілля заарештовували, судили і виносили надзвичайно суворі вирокі, інколи засуджували до смертної кари, адже ре-

жим вважав приватну економічну ініціативу загрозою державній економіці та соціалістичній ідеології загалом. І якщо в інших радянських республіках – Естонії, Литві, Грузії, Вірменії – тіньова легка промисловість процвітала й її вироби були доступні на чорному ринку і навіть у державних крамницях, у Радянській Україні та РРФСР таку економічну ініціативу суворо карали. Наприклад, на початку 1960-х років кількість євреїв, засуджених до смертної кари за так звані економічні злочини, зростає в п'ятеро (з 35 до 145), склавши 90% усіх смертних вироків за економічні злочини у Радянській Україні.

Лише після 1985 року, коли на чолі Комуністичної партії Радянського Союзу став Михайло Горбачов, і особливо після розвалу СРСР у 1991 році нове покоління підприємців єврейського походження змогло заявити про себе в економіці. Серед провідних постатей цього покоління були Юхим Звягільський, який почав свою кар'єру у вугільній промисловості, Ігор Коломойський, який розпочав свою діяльність у феросплавах і банківській сфері, Вадим Рабинович, який починав з імпорту меблів, нафти й у сфері медіа, Віктор Пінчук, який проявив себе у нафтовому та металургійному бізнесі, Михайло Бродський – у легкій промисловості та конвертації валюти. Хоча більшість українських олігархів єврейського походження підтримують тіснішу інтеграцію України в Європу, дехто з них залежить від давніх економічних зв'язків й, отже, наполягає на важливості міцної економічної прив'язки до Російської Федерації та інших колишніх республік Союзу.

Ті підприємці, що від часу здобуття Україною незалежності віддавали перевагу економічним відносинам із пострадянським Сходом, нещодавно змушені були переглянути свої політичні лояльності. Після подій на Майдані і Революції Гідності 2014 року й у відповідь на агресію та територіальні посягання Росії на сході та півдні України декілька олігархів – і єврейського, і неєврейського походження – змушені були відмовитися від потенційних фінансових переваг на Сході та пристосуватися до безальтернативної проєвропейської орієнтації постмайданної України.

РОЗДІЛ 4

Традиційна культура

Під традиційною культурою розуміють спосіб життя людей, який визначається тим, чим вони професійно займаються і як вони хазяйнують. Цей уклад життя має дві складові: матеріальну культуру – працю, кухню, житло, одяг та духовну культуру – народні звичаї, релігійні вірування, обряди та свята. Звичайно, обидва складники перебувають у складному діалектичному, а не механістичному зв'язку. Зважаючи на обшир української території, не дивно, що матеріальна та духовна культура етнічних українців, хоча й має багато спільних ознак, має також багато регіональних відмінностей. Це особливо впадає в очі у географічно важкодоступних «лісових» регіонах на північному заході країни, на Поліссі й частини на Волині, та у Карпатах далеко на заході – на Буковині, півдні Галичини й Закарпатті.

89. Інтер'єр традиційної української хати у Національному музеї народної архітектури та побуту України. Пирогово, Київська область.

Подальші описи переважно стосуються більшої частини території України та відбивають спосіб життя перед початком широкомасштабної індустріалізації та урбанізації у ХХ столітті. Хоча багато форм традиційного життя пішли у небуття, патріотично налаштовані інтелектуали та інші містяни у сучасній Україні досі практикують деякі з цих форм або зберігають пам'ять про них, особливо під час свят та інших родинних та публічних святкових заходів.

Матеріальна культура

Житло

Найрозповсюдженішим типом житла етнічних українців була *хата* – їх можна було побачити не тільки по селах, але й у містечках і навіть на околицях міст. Основний різновид хати, призначеної для однієї сім'ї, був доволі однотипним по всій Україні. Такі хати й тепер типові, особливо для сіл і містечок, навіть якщо інтер'єр такої хати осучаснено і там є водогін, туалет всередині, електрика, опалення та пічка на кухні, зазвичай на природному газі.

Типова хата була трикімнатною будівлею з цегли або, у лісових зонах, з дерев'яним зрубом, стіни якого ззовні вкривалися тиньком. Будівля загалом була вкрита стріхою, край якої трохи звисав на стіни. Трикімнатний інтер'єр з глиняною або дерев'яною (у заможніших сім'ях) підлогою зазвичай мав таке планування:

90. Подвір'я традиційної української хати у Національному музеї народної архітектури та побуту України. Пирогово, Київська область.

передпокій посередині, ліворуч житлова частина – кухня і спальня разом, а праворуч – комора, яку можна було перетворити на другу кімнату. У житловій частині головними елементами були велика пічка і комин, лави вздовж стіни і один кут з образами. Надворі були господарські приміщення – комора, сарай для молотьби, стайня, курник, які разом із хатою утворювали цілу господарку, оточену тином.

Традиційне єврейське житло в Україні різнилося і від навколишніх селянських хат на околицях містечка, і від міського типу будівель, в яких жили переважно поляки (т. зв. «однодворці»). Єврейські житла, як і житла їхніх українських сусідів, було побудовано на кам'яному підмурівку, житло мало дерев'яні стіни, вкриті тиньком або обмазані глиною та побілені. Дах у більшості випадків було вкрито дерев'яною покрівлею – гонтою – із отинькованою стелею та дерев'яним піддашшям зсередини.

Дуже часто євреї, як і українці, обрамляли вікна і брами дерев'яним різьбленням. Втім, на

відміну від української хати, яку будували як житло, єврейська хата мала подвійне і потрійне призначення: як помешкання, як молельна хата і як робоче приміщення – чи то як продуктова крамниця, чи то як комора для галантереї та сільськогосподарських продуктів, чи то як корчма або більярдна. Серед мешканців були власники будинку або орендарі та їхні помічники.

91. *Бет мідраш* (молельний / навчальний дім). Фото зроблено під час експедиції С. Ан-ського на початку 1910-х рр.

СЕЛЯНИ – НА ДІЛІ, МІСТЯНИ – ЗА АМБІЦІЯМИ

Авторизована біографія депутата британської Палати громад та впливового медійного магната Роберта Максвелла починається з оповіді про те, чого саме головний герой цієї біографії справді сподівався досягнути в житті. Молодий єврейський хлопець (справжнє його ім'я – Людвік Хох), який дорослішав у міжвоєнній Чехословаччині, у Підкарпатській Русі, Максвелл мріяв про «власне поле і власну корову»¹. Вийшло так, що Максвелл ніколи не мав того, що вдалося багатьом євреям Східної Європи його покоління. Проте навіть ті міські і сільські євреї України, які мали ту вельми шановну корову та тримали вдома й іншу худобу, попри все це облаштовували своє житло так, аби їм не бракувало міського комфорту. Як писав про це один суспільний історик,

Пошарпане житло було найтипівішим принаймні для третини усіх єврейських мешканців єврейських містечок (штетлів), проте це не означало, що євреї справді жили, як селяни. Якщо селяни воліли мати добротне домашнє начиння, євреї віддавали перевагу гарному. Вельми нетипово для селян, євреї мріяли про хороші меблі, які надавали би їхньому житлу міського вигляду. Єврей доїв козу у флігелі, який використовував як стайню, але за обіднім столом його родина сиділа на стільцях, а не на лаві... Антураж міського штибу був притаманний навіть найбіднішим єврейським господарям – і вони залізали в ярмо, аби зійти за містян, навіть попри відчайдушну бідність, попри їхні будинки, що нагадували радше сільські хати, попри їхню худобу, яка робила їх беззастережно сільськими².

ДЖЕРЕЛА

¹ Joe Haines, *Maxwell* (Boston: Houghton Mifflin, 1988), p. 1.

² Yohanan Petrovsky-Shtern, *The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in Eastern Europe* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2014), p. 253.

Іноді у будинку було також невеличке молитовне приміщення або для спільної молитви застосовувалась велика кімната. У будинках ремісників їхні крамнички та майстерні виходили на вулицю, а житлові приміщення виходили на двір. Бідні євреї та українські селяни мешкали в однакових хатах – із однією чи двома з'єднаними кімнатами й підлогою без покриття.

Будинки єврейських купців були великими, від семи до десяти кімнат різного розміру. Кімнати використовувалися для сімей родичів, задіяних у справах – пивоварінні та виноробстві, торгівлі зерном, утриманні корчми. Купецькі будинки мали численні прибудови і комори обабіч, зовнішню галерею вздовж другого поверху, декілька кам'яних пивниць і стайню для худоби на задньому дворі.

Оскільки єврейським купцям не забороняли оселятися у торгових містах України, вони воліли будувати свої будинки-крамниці вздовж доріг до ринку й по периметру ринку. Кожен будинок мав масивні підвіконня, які використовували як прилавок. Великі ворота відчинялися прямо у будинок, який служив заїжджою корчмою чи подвір'ям – і через ворота до будинку міг заїхати віз, а товари можна було розпакувати без шкоди від дощу чи снігу. Дуже часто міські євреї також тримали корів, кіз, курей та гусей, й усе це додавало більшості українських містечок вигляду напівсільського трибу життя. Таким чином, Тев'є-молочник, персонаж українського їдишомовного класика Шолом-Алейхе-ма, який у світі добре знаний завдяки голівудському фільму «Скрипаль на даху», навряд чи був унікальним. В єврейських штетлах України були сотні Тев'є.

Одяг і ремесла

Як і в багатьох частинах Європи, стиль одягу етнічних українців визначав суспільний стан, до якого вони належали: шляхта, містяни чи селяни. В Україні, втім, був ще один суспільний стан, чий особливий одяг вирізнявся поміж інших – козаки. На початок XVII століття козаки виробили впізнаваний стиль одягу: військова

старшина і служителі наслідували шляхту і носили жупани. Щоправда, з огляду на військові потреби жупан був коротший, підперезаний довгим шовковим поясом. Рядові козаки натовість вбиралися значно скромніше. Козаки впізнавані за своїми шароварами, які українські селяни, що з часом їх перейняли, носили аж до ХІХ століття.

Головні убори були особливо важливими деталями жіночого одягу, адже цей елемент визначав статус особи. Починаючи від символічного акту під час шлюбної церемонії, одружені жінки одразу, як вранці вставали з ліжка, мусили покривати голову й ходити з покритою головою вдома і на вулиці. У більшості випадків голову покривали хусткою, що зав'язувалася під підборіддям. Хустку прикрашали різноманітні квічасті візерунки – свідомо чи несвідомо демонстрація її естетичної вартості.

Українські та єврейські дівчата і неодружені жінки не покривали голову, й таким чином мали

92. «Катерина» (1842). На картині Тараса Шевченка видно традиційну головну пов'язку неодружених жінок – опаску.

змогу показувати красу через красу свого волосся – що довше, вважалося, тим гарніше. Зачіску прикрашали *опаска* (що охоплювала чоло і зав'язувалася на потилиці), тасьми або віночок із квітів. Цей тип вишуканої головної пов'язки був спільним культурним елементом єврейських та українських жінок.

Багато хто до сьогодні уявляє класичний вигляд української жінки, базуючись на традиційних моделях. Цей класичний образ – у формі золотистого вінка-коси – ще недавно використовувала як свого роду патріотичний політичний бренд колишня прем'єрка та кандидатка у президенти Юлія Тимошенко.

З-поміж найхарактерніших елементів традиційного одягу етнічних українців були домоткані лляні сорочки; їх носили і чоловіки, і жінки. Аби трохи прикрасити декоративні шви пошитих вручну сорочок, жінки додавали яскраві різнокольорові орнаменти, що поступово перетворилися на геометричні орнаменти. Рукави частково або повністю вкривали візерунки, так само комір та декольте. З часом чоловічі сорочки також почали прикрашати вишиваними візерунками (особливо ті з них, що призначалися на подарунок від наречених), щоправда, лише комір, манжети і виріз горловини.

Хоча селяни, за винятком кількох віддалених регіонів, вже не носять такий прикрашений одяг на щодень, вишивана сорочка у ХХ столітті перетворилася на візуальний символ українськості, й у цьому статусі її вбирають чоловіки і жінки з усіх прошарків як знак гордості за культуру своїх предків. Поміж них – політики і громадські діячі, які бажають продемонструвати свою відданість національним культурним цінностям українців, зокрема українській мові та все ще актуальному захисту України як незалежної держави.

93. Юлія Тимошенко у традиційному образі. Фото бл. 2010 р.

94. «Галицькі євреї» (1817); літографія Жана-П'єра Норблена.

Вишивка, яка стала відомою насамперед завдяки сорочкам і свиткам, – одне з багатьох ремесел, що розвинулися в українському селі. З-поміж інших розповсюджених саморобних виробів були дерев'яне різьблення, килими, порцеляна та кераміка – глечики, тарелі й розписані кахлі, найчастіше призначені як декор для пічок.

Окрім домашнього вжитку таких практичних речей, деякі підприємливі особи розвинули кустарні промисли, а продаж приносив селянам додаткові доходи. З часом різьбярі почали виробляти підсвічники, іконостаси та інше церковне начиння; ткачі продавали свої килими на місцевих ринках, так само як гончарі та кахлярі – свої вироби. Серед інших сільських ремесел, якими від початку займалися для виробництва на продаж, були теслярство – виготовлення різноманітних інструментів та домашнього начиння, бондарство – виготовлення бочок, кушнірство і дублення – для одягу і взуття.

Хоча прості євреї, і чоловіки, і жінки, вбиралися скромно, це не означало відсутності стилю

або моди. Жінки носили довгі спідниці з бавовни або сатину, міткалеві або демікотонові блузи з довгими рукавами, закриті по шию, і оксамитові запаски. Взимку вони вдягали коротке хутряне пальто – жупан, зовсім як їхні українські сусідки. Згідно з єврейською традицією, жінки покривали волосся пов'язкою, часто прикрашеною вишуканими орнаментами з парчі. Звичай зроблені з напівдорогоцінного каміння і перлів, ці орнаменти були визначальною рисою єврейського жіночого вбрання, яке захоплювало європейських і російських мандрівників. Улюбленими кольорами були червоний і синій. У більших містах, як-от Львів, місцеві єврейські громадські лідери (*кагал*) часто приймали закони, які забороняли єврейським жінкам хизуватись ювелірними прикрасами і аксесуарами у шабат та у свята, аби не ображати скромний триб життя громади, принаймні за нормами тих часів.

Чоловіки носили шкіряні чоботи з візерунками, довгі білі панчохи, штани до коліна, шовкові або бавовняні сорочки, з подолу яких звисали чотири *цицит* (давньогебр., традиційні китиці по краях, що символізують 613 заповідей), темно-зелені або темно-сині камізельки з парчі й оксамитові ярмолки. Їхніми улюбленими кольорами були синій і зелений. Заможніші євреї часто імітували стиль польських землевласників й замовляли своє позументне вбрання у тих самих майстрів, що обшивали шляхту. Взимку єврейські чоловіки носили довгі пальта і шапки

95. Карикатура на колишнього президента України Віктора Ющенка за улюбленим хобі – бджолярством, 2009 р.

ки з хутра, останні також були ритуальними головними уборами в шабат серед хасидів. Більш набожні хасиди також зберегли традицію єврейського чорного шовкового кафтану, який носили щодня, аби підкреслити святість, чистоту і скромність своїх буднів.

Економічний добробут і їжа

З усіх сфер економічної діяльності сільське господарство для етнічних українців історично було найважливішим. Тваринництво було важливим джерелом добробуту у Карпатах (вівці і кози), а до 1860-х років – на півдні України (велика рогата худоба). Водночас повсюди селянські родини залежали як від власної корови, яка давала молоко й похідні від молока продукти, так і від волів для перевезень; також від худоби залежала достатність добрив у газдівстві. Корів і волів високо цінували, й отож вони стали невід’ємною частиною багатьох народних звичаїв й обрядів: вірили, що корови «говорять» у священний час, як-от у Святий вечір, а волам довіряли тягнути катафалк на похоронах. Іншими особливими живими істотами були бджоли – джерело меду для столу і воску для церковних свічок. Бджолярство, розповсюджене на україн-

ських землях від доісторичних часів, до сьогодні є шанованим і популярним «мистецтвом» серед етнічних українців. Третій президент України Віктор Ющенко є одним з найвідоміших практикуючих бджолярів.

Традиційне меню етнічних українців базувалося на продукції рільництва; споживання м’яса було обмеженим, а серед найпоширеніших м’ясних продуктів переважала свинина й продукти з неї. У країні, яку називали «житницею» незалежно від того, яка держава її контролювала, найбільш засадничим складником українського раціону передбачувано був хліб, найчастіше – житній. Розмаїття злаків (пшениця, жито, ячмінь, гречка) та овочів стало основою найрозповсюдженіших страв: каші, борщу, голубців та вареників.

У найкращих випадках при домівках українців були сади. Фруктові дерева були джерелом великої гордості й ознакою успішної селянської

96. «Льон цвіте, козак до дівчини йде» (1982); картина української народної художниці Марії Приймаченко.

97. Хали для шабату, випечені в єрусалимському кварталі Меа Шепрім. Фото 2010 р.

родини. Різноманітні фрукти їли свіжими або зберігали на зиму, а деякі з них, наприклад сливи, використовували для виготовлення загалом дуже міцних наливок (від 50 до 70%). Такий алкоголь домашнього виготовлення – самогон, горілка, наливка – став не лише чільним складником святкових застіль та урочистостей, але також пропонувався як знак гостинності, коли би хто зайшов у хату. Як і багато традиційних страв, споживання алкоголю (у наші дні це зазвичай придбана в крамниці горілка) залишається важливою частиною сучасного життя українців.

Повсякденна єврейська кухня вимагала дотримання суворих і дуже складних харчових приписів – *кашруту*, тобто кошерної їжі, «відповідної» рабиністичним законам. Ці приписи забороняли змішувати молочні й м'ясні продукти, споживати неєврейського виготовлення вино і хліб, вимагали спеціального способу забивання худоби і птиці – аби витікала вся кров. Тоді як повсякденний раціон був скромним, шабат був справжнім святом – щотижня, з вечора п'ятниці і до пізнього вечора суботи. За традицією, євреї пекли свіжий хліб, *халу* (плетенку) й готували *сефілте фіш* – фаршированого коропа або щуку, *чолнт* – гарячу м'ясну печеню з ячменем і картоплею, *кишке* – фаршировану кишку і *цимес* – припущену медом і корицею моркву. Можливо, найвідомішою стравою, що слугувала й їжею, й ліками, був курячий бульйон, ще і сьогодні відомий як «єврейський пеніцилін». До кожного свята готували спеціальні страви: варену риб'ячу голову на Новий рік, *латкес* (де-

руни) на Хануку, *хоменташен*, себто пиріжки з маком або варенням (трикутні «вушка Гамана») в Пурим. Приписи щодо пасхального столу були особливо суворими, адже будь-який квасний хліб або похідні продукти було заборонено вживати протягом восьми днів. Євреї мушили у цей час обходитися прісним хлібом – *мацою* (опрісноки в християнській традиції), їсти овочі, яйця і м'ясо й зігрівати себе горілкою, але не пшеничною, а з картоплі – *пейсахівкою*.

Єврейські жінки, які працювали шинкарками і продавцями, для допомоги на кухні часто наймали українських селянок. Це великою мірою пояснює таку обширну присутність українських страв у єврейській кухні й ідиш-відповідників українських слів у єврейському кулінарному словнику: *боршит* (борщ), *каше* (каша), *огіркес* (огірки), *блінцес* (млинці), *вареникес* (вареники), *пирог* (пиріг) і *рогалех* (рогалики). Євреї кажуть на ідиш *в'єчере*, українці – «вечеря». Й навпаки: єврейське слово *хала* увійшло в українську мову настільки, що будь-який білий хліб-плетенку називали «хала», навіть у радянські часи. Й нарешті, тепло маминої кухні й євреї, й українці згадують однаковим висловом: «мамин фартух» – українською та *мамен фартек* – на ідиш.

Духовна культура

Народні звичаї етнічних українців

Народні обряди і звичаї етнічних українців розвивалися упродовж кількох століть, і протягом цього тривалого процесу вони зазнавали впливу різних народів (слов'янських і неслов'янських), а також релігійних традицій, що існували на українських землях: язичництва, обрядів давніх греків і римлян, християнства. З багатьох оглядів успіх нової середньовічної релігії – християнства – залежав від спроможності пристосувати – або реінтерпретувати звичаї й обряди попередніх вірувань у такий спосіб, аби їх толерувала церква. Часом певні дохристиянські практики зазнавали переслідувань, як-от сільськогосподарське свято літнього сонцевороту – Івана Купала, з його ритуальним еротичним змістом.

98. Мавка та її коханий Лукаш – персонажі поеми Лесі Українки. Паркова скульптура у Трускавці на Західній Україні.

Частіше, втім, язичницькі практики збереглися у модифікованому, себто християнізованому, вигляді.

Серед дохристиянських традицій, які залишилися частиною культури етнічних українців попри заборону церкви, була віра у демонічних персонажів, особливо розповсюджена у сільській місцевості. Такими персонажами були, насамперед, домовики, втілені у kota, собаку, лебедя, іноді вужа. Вони охороняли домівку, допомагали у праці, приносили щастя або, якщо їх образити, злидні. Поруч з домовиками жила набагато небезпечніша нечисть – ціле товариство злих духів у лісах (лісовики), полях (польовики) і водоймах (водяники). Духи, що мешкали у воді, панували над водяними німфами – русалками. Русалками вважались «нечисті» померлі, себто нехрещені діти, а також дівчата і жінки, які загинули від передчасної чи насильницької смерті або від самогубства. Русалки часто мали подобу гарних дівчат, які заманювали необачну жертву (здебільшого – молодих чоловіків) у воду і затягували на дно. Поміж інших померлих, нечистих

у ритуальному сенсі, були особи, які померли у неприродний спосіб та стали упирами або відьмами-чаклунками. Вони могли накликати негodu і насилати злі чари, аби нашкодити людям та їхній худобі. Люди мали можливість захиститися або зменшити вже заподіяну шкоду, звернувшись за допомогою до посередників – чи то чарівників, знахарів, чи ворожбитів. Віра в силу таких посередників збереглася серед українців донині – в місті й на селі – особливо серед молодих жінок, яким важко завагітніти, і вони шукають магічної допомоги, аби мати дітей.

Віра в демонів не означала, що домодерні сільські хлібороби були безпорадними перед силами природи. Протягом століть українські селяни накопичили практичний досвід і неабиякі знання про зорі, сонце, метеорологічні явища – все, що давало їм змогу прогнозувати погоду та відповідно підлаштовувати розклад своєї хліборобської праці. Глибокі знання про рослинний світ допомагали людям у винайденні різноманітних лікувальних засобів, деякі з яких застосовують і дотепер, завдяки їх беззаперечній ефективності.

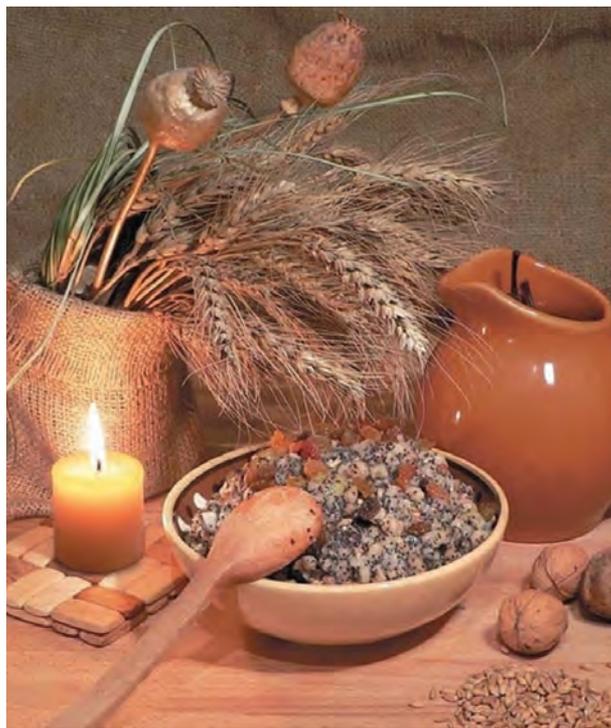
Окрім народних вірувань, які дехто називає забобонами, українському суспільству було притаманно широке розмаїття традиційних обрядів і звичаїв. Родинні звичаї супроводжували три основні етапи життєвого циклу: народження, весілля і смерть. З цих трьох весільні обряди були, напевно, найнасиченіші. Деякі елементи 3-4-денних, інколи навіть тижневих весіль використовуються донині, хай у стислішій формі.

Інший вид народних обрядів і звичаїв – ті, що святкують і в громадській, і в приватній сфері, часто як офіційно визнані державні свята, позначені на календарі вихідними днями. Хоча ці свята від початку були пов'язані із чотирма порами року – зимою, весною, літом й осінню – й притаманним їм аграрним циклом праці, у багатьох випадках такі свята було християнізовано й включено у церковний календар як його невід'ємну частину.

Найпоширенішими з них є свята зимового циклу, особливо – пов'язані з Різдвам. Різдвяний цикл починається зі свята, яке органічно охоплює і дохристиянські, і християнські

системи вірувань. Свято 21 листопада / 4 грудня формально завершує осінній сільськогосподарський сезон, після якого не можна обробляти землю або у будь-який інший спосіб працювати на ній. Традицію зупиняти роботу на полі чи у городі церква перетворила на початок різдвяного циклу. Він починався святом Введення у храм Пресвятої Діви Марії, обраної народити Спасителя, народження якого святкують чотирма тижнями пізніше.

Найвищим часом зимового циклу є, власне, Різдво, що починається Святвечором 6 січня й завершується святом Водохреща (Йорданом) 19 січня. Святвечір починається із ретельно приготовленої трапези (зазвичай з дванадцяти страв), на яку запрошують найближчу родину. Цей звичай поєднує вшанування плодючості землі зі згадкою про предків. Домашній худобі віддавали окрему шану (давали їжу зі столу й інколи годували першою), оберемки пшениці ставили на стіл, сіно й соломку клали під стіл. Ці символічні акти вшановували засоби до існування людей і тварин, а також відсилали до новозавітного Христа, народженого у стайні серед тварин, в яслах (ночвах, з яких годували ху-

99. Традиційна українська різдвяна кутя.

добу) з соломою. Після родинної трапези йшли до церкви на всенощну – останню літургійну молитву дня, яку читали після настання ночі або перед її завершенням. Наступного дня Різдва, 7 січня, відвідували родичів, друзів і сусідів, ідучи від хати до хати. Серед гостей з'являлись й колядники, яких пригощали їжею й випивкою за колядки, які вони співали, та за різдвяні (віфлеємські) сценки, які вони розігрували.

З усіх успадкованих з минулого традиційних обрядів і звичаїв етнічні українці – чи вірні Церкви, а чи тільки номінальні християни – дотримуються тепер саме тих звичаїв, що насамперед пов'язані зі Святвечором і Різдвом. Зокрема, діаспорні громади сумлінно дотримуються різдвяних обрядів і звичаїв як самопрояву своєї українськості. Більші громади, в яких живуть українці, саме під час різдвяних свят підкреслюють свою етнічну ідентичність. Оскільки українські церкви східного обряду дотримуються старого, або ж юліанського, календаря (який на два тижні відстає від григоріанського, себто звичного календаря), Різдво припадає на 6–7 січня, а не 24–25 грудня. У таких країнах, як Канада, провідні медіа часто згадують свята 6–7 січня як «українське» Різдво, навіть попри те, що це свято християн східного обряду, що його святкують також інші народи.

Ще одне велике свято українців, Великдень, належить до весняного циклу. Воно також поєднує давні обряди відродження природи та пробудження рослин із найважливішим християнським посланням – смертю Спасителя, Сина Божого, на хресті у Страсну П'ятницю й подальшим Його воскресінням з мертвих на третій день – вранці Великодньої неділі.

Весняний обрядовий цикл фактично розпочинається 25 березня (7 квітня), коли худобу вперше випускають пастися надвір. Цей «вихід» став християнським святом Благовіщення: у цей день архангел Гавриїл приніс звістку Марії, матері Спасителя, що вона носить дитину. Існують інші великодні звичаї, що пов'язані із вшануванням дарів природи. По-перше, обряди довкола першої весняної рослинності, яка дала назву дню, коли Ісус тріумфально в'їхав до Єрусалиму, першому дню Великоднього тижня, тобто

100. Українські писанки роботи Люби Петруши.

Вербній (у деяких місцевостях – Квітній) неділі, що на Заході називається Пальмовою. По-друге, обмін ретельно розписаними яйцями – писанками як символами відродження природи, що збігається із воскресенням Христа. І, по-третє, святкування у Великодній («обливаний») понеділок та у Великодній вівторок: звертання із весняними співами-веснянками до птахів, які повертаються з вирію, та взаємне обливання (інколи тільки бризками, а інколи – повне, з голови до ніг) чоловіків і жінок – данина життєдайній силі води, необхідної для рослин і, якщо її благословить церква, також і для людської душі.

Попри язичницьке і мирське походження багатьох звичаїв і обрядів, Великдень, як і Різдво, залишається християнським святом. Відвідування церкви вважається обов'язковим. В етнічних українських громадах – чи то вдома, чи то в діаспорі – Служба Божа на Великдень, що традиційно починається опівночі, – це не тільки глибокий релігійний досвід для вірних, але також і величне публічне дійство, в якому україн-

ці східного обряду, набожні і світські, охоче беруть участь. Сьогодні зазвичай можна побачити тисячі вірників під час Великодньої служби, які переповнюють церкви або, частіше, стоять на вулицях та площах, слухаючи трансляцію служби з гучномовців й з нетерпінням очікуючи моменту, коли священик із святою водою з'явиться благословити їхні кошики з домашньою їжею, з паскою в центрі, що її родина розділить за святковим великоднім столом.

Народні звичаї євреїв

Євреї в Україні поділяли із своїми слов'янськими сусідами певні вірування і практики, зокрема щодо потойбічного світу. Євреї вірили, що світ довкола містечка або села населений злими духами, як-от *Ліліт* (двостатевий демон, що викрадає маленьких дітей), *руах* (злий дух), *мазік* (шкідливий демон) та, якщо йдеться про неналежно захоронених покійників, *дубук* (буквально – «прилиплий»). Ці демони вважалися вельми агресивними: нападали на подорожніх

евреїв; пробіралися у домівки євреїв через вбиральні, горища або чорний хід; спричиняли душевні й фізичні хвороби, особливо дівчатам передшлюбного віку, новонародженим хлопцям перед обрізанням та вагітним жінкам. Інколи ці злі духи опановували тіла людей, переважно жінок, і в такому випадку очільники громади приймали рішення і зверталися до практикуючого кабаліста (тобто експерта у магічних та народних методах зцілення) з проханням вигнати духа – провести акт екзорцизму.

Аби захистити себе від злих духів, євреї купували амулети і талісмани у кабалістів (докладніше про це у розділі 5), а також у мандрівних знахарів, які фактично виконували функції шаманів, народних цілителів й психіатрів. Дехто з кабалістів спирався не тільки на єврейські, а й на слов'янські народні вірування, як-от мандрівний кабаліст Гилель, що ходив Поділлям і Волиню у 1730-х роках: він читав нашіптування українською або польською і призначав магічні засоби, створені з урахуванням лікувальних властивостей трав, відомих у практиці українців.

Кабалісти-практики, а також їхні клієнти – від українських селян до заможних євреїв і польської шляхти – вірили, що шматок мотузки з шибениці повішеної людини, висушені кістки тварини або мозок кролика чи ворона можуть виконувати магічні функції, якщо виникає потреба у незвичайних ліках або захисті від нечистої сили. Хоча деякі євреї не довіряли кабалістам і кпинили з них, євреї, які кабалістів шанували, вішали кабалістичні амулети на стіни своїх домівок або брали їх з собою чи носили на собі, коли вирушали у путь. Євреї й неєвреї в Україні не тільки поділяли інтерес до магії – як одні, так й другі прагнули забезпечити добробут для себе та для близьких і коханих, тому зверталися по допомогу до тих самих єврейських релігійних авторитетів: до кабалістів перед 1780-ми роками і до хасидських наставників, цадиків – згодом.

Багато євреїв, хоча і не всі, вірили у життя після смерті, переселення душ і *зхут авот* (давньогебр.: заслуги предків). Якщо насувалася біда – з тих, що називалися *лзейре* (давньогебр.: *лєра*), тобто «божий вирок» – євреї молили Бога скасувати цей припис, вкладаючи записку у

руку щойно померлої людини й очікуючи, що повідомлення незабаром дійде до Всевишнього. Вони також встановлювали загальний піст, як біблійна Естер у часи перського вигнання, аби їх самопожертви і благочестя раптом відвернули б катастрофу. У таких випадках євреї також ходили на цвинтарі сурмити у баранячий ріг – *шофар* і просити предків, щоб вони заступилися за них перед Всевишнім.

Від XVII століття кабалістичні вірування проклали собі шлях у народні традиції, і ранні хасидські містики, які вели аскетичний спосіб життя, відіграли провідну роль у канонізації таких вірувань. Містично налаштовані євреї вірили, що літери єврейського алфавіту було винайдено ще перед створенням світу. Тож сам алфавіт містив унікальні залишки божественної сили творіння, іскор – *нецоцот*, якими були насичені літери й які можна застосувати для зцілення світу. Якщо хтось був у передсмертних муках, набожні євреї збиралися біля його одра і читали вголос певні рядки з Вавилонського Талмуду (трактат *Міквот*), перші літери яких

101. Картина польсько-єврейського художника Мауріція Готліба «Євреї моляться у синагозі у свято Йом Кіпур» (1878).

102. Надгробок батька рабина Нафталі Цві з Ропшиць, предка кількох західноукраїнських хасидських династій – місце прощі хасидів, які залишають записки із особистими проханнями (*квітлех*). Єврейський цвинтар у Лесько, Польща.

утворювали гебрейське слово «*нешама*» – душа. І читці, і слухачі вважали, що таке читання вголос здатне допомогти душам страждальців залишити їхні тіла і «відлетіти» у мирі.

Хасидські вчителі-цадики активно спиралися на ці вірування, формуючи думку, що євреї у пошуках див, навчання і містичного просвітлення мають приходити саме до них. Хасидський фольклор XVIII і XIX століть сповнений сотнями оповідей про цадиків, які зцілювали хворих, біснுவатих та безплідних, відкривали нові нечувані економічні можливості для своїх нужденних послідовників, впливали на можновладних бюрократів серед російського чиновництва та іноді навіть відвертали лихі вирокі, як-от звинувачення євреїв у ритуальних вбивствах.

Представники царату часто таврували хасидські вірування і практики як фанатичні, відсталі та шкідливі. Царат широко використовував

просвітницькі раціоналістичні аргументи як такі, що виправдовували переслідування хасидських релігійних лідерів. Зі свого боку, єврейські просвічені реформатори, *маскілім*, або *маскіли*, вітали антимістичний та раціоналістичний підхід царських чиновників, вважаючи такий підхід частиною своєї власної боротьби проти впливу хасидських цадиків на довірливі й неосвічені єврейські маси. Режим не розумів, що хасидські практики були віддзеркаленням глибоко вкорінених вірувань сотень тисяч євреїв (та й неєвреїв також), які – аж ніяк не будучи елітарними містичками – просто розділяли ці переконання як невід'ємну частину свого щоденного життя.

Через глибоко вкорінений характер магіко-містичних ідей серед євреїв у підросійській Україні переслідування хасидських вчителів мало зворотний ефект. Євреї вважали цадика посередником у їхніх стосунках із Всевишнім,

цілителем, духовним лідером та живим втіленням Єрусалимського Храму. Відтак після переслідувань хасидських вчителів вони почали вважати їх мучениками, що страждали від рук ворожого російського імперського режиму, і це зрештою принесло їм надзвичайну народну популярність. Коли ж уряд обмежив цадикам їх можливість пересуватись Україною і відвідувати паству, ці засади спонукали еволюцію іншого феномену. По всій території Східної Європи виникли помпезні хасидські двори – не тільки в українських містечках Російської імперії, як-от в Чорнобилі, Ружині, Сквирі, Тальному й Макарові на Київщині, але також у порівняно толерантнішій Австрійській імперії, як-от у Чорткові на Галичині та Садгорі на Буковині. Хасидські двори у цих та інших містах стали осередками нового духовного життя і центрами масового паломництва.

Відтоді вірування і практики, які царський режим намагався придушити, перемістилися з периферії в епіцентр традиційного єврейського життя. Хасидська побожність стала невилучною частиною посталої ортодоксальної та містичної духовності, що надихала традиційних євреїв, навіть якщо вони і не були хасидами. Наприклад, річниця смерті когось із батьків, відома як *йорцайт*, традиційно була днем посту, смутку і рефлексії. Хасиди натомість вважали, що в цей день душа померлого повертається «додому» і єднається з душею Всевишнього. Очевидно,

103. «Запалювання свічок у шабат» (1990-ті рр.); картина роботи Якуба Ротмана.

у цьому випадку нема причин для суму. Хасиди перетворили піст на тост: особа, в якій був йорцайт, відтепер мала приносити щось смачне для своїх ближніх парафіян, яких запрошувала випити після молитви за *аліят нешама* – щоб душа померлого піднялась вище до Всевишнього.

Коли на початку ХХ століття німецький філософ Мартін Бубер прагнув довести, що євреї – справжній європейський народ зі своїм власним багатим фольклором, він звернувся саме до вірувань, звичаїв і практик східноєвропейських євреїв, які дивовижно вхоплено й збережено у хасидському фольклорі. Невдовзі багато з вірувань і звичаїв, які він зібрав у двокнижжі «*Ор га-гануз*» (з івр.: «Світло приховане», в укр. перекладі: «Шлях людини за хасидським вченням»), з'явилися у знаменитій єврейській п'єсі «Дибук», написаній в Україні на початку 1910-х років ідишо- і російськомовним письменником С. Ан-ським (Шлойме Занвелом Рапопортом).

Як і культура етнічних українців, традиційна єврейська культура будувалася довкола священного часу, хоча у євреїв розділення мирського і священного часу було чіткішим. Найочевиднішим прикладом є шабат (івр.: *шабат*, на їдиш: *шабес*), що починається у п'ятницю із запалюванням і благословінням свічок перед заходом сонця – ритуалом, який символізує наближення священного суботнього часу. Шабат закінчується у суботу ввечері приблизно через годину після заходу сонця, коли на нічному небі можна побачити три зірки і коли над свічкою з кількома гнітами, келихом вина та скринькою зі спеціями читають ритуальні благословення – *гавдалу* («розділення» поміж святістю суботи і буденністю тижня). Відтоді закінчується священний час і починається мирський.

Для побожних євреїв приблизно 25 годин шабату є утопічним островом миру, відпочинку, радості і гармонії у бурхливому та непогожому океані мирського часу – щоденною мінливістю і метушнею буднів. Власне, як алегорія буття в світі месіанського майбутнього шабат був нагодою поглянути й оцінити свої вчинки з перспективи вічності. Шабат – немов крапка наприкінці речення, без якої воно не має жодного сенсу. Але зазвичай в цьому випадку реченням є людське

104. Хлопець кидає монету у цедаку – скриньку для пожертв.

життя. В Україні XVII–XIX століть традиційні євреї-ашкеназі протягом шабату брали участь в трьох трапезах (обов'язково з шабатним хлібом – *халою*), ці трапези називалися *сеудот*. Двічі у шабат євреї промовляли благословіння над виноградним соком або вином – ритуал, відомий як *кідущ*, благословіння над вином. Саме цей ритуал став прообразом акту причастя у християн та ідеєю перетворення хліба і вина на Тіло і Кров Спасителя.

Суботнім ранком у синагозі євреї слухали читання з кантіляцією одного з 54 розділів Тори (П'ятикнижжя), казання проповідника або рабина, брали участь у груповому вивченні коментарів на юдейські священні тексти і праць з права та етики, а по обіді проводили час із родиною та дітьми. Оскільки шабат є сакральним часом, традиційний юдаїзм забороняє будь-яку світську та пов'язану з працею діяльність, вмикання і вмикання світла, перегляд телевізора, використання комп'ютера й телефону, покупки й приготування їжі (яку слід повністю приготувати до вечора п'ятниці) і навіть розмови

про гроші та плани на майбутнє. Балачки про повсякденні дрібниці та планування не допоможе людині долучитися – а слід було би про це подумати – до наближення приходу Месії. Втім, якщо є загроза людському життю, заборони знімалися, адже порятунок життя важливіший за дотримання шабату.

Як шабат визначав ритм тижня, так свята визначали ритм року. Юдейські свята відтворювали найважливіші моменти єврейської історії. Поєднуючи сонячні та місячні цикли, юдейський календар починається у перший день місяця Тішрея, зазвичай у вересні, Новим роком – *Рош га-шана*. Протягом дводенного свята євреї визнавали Бога як свого абсолютного монарха і верховного суддю, сподіваючись, що у відповідь він оцінюватиме їхні вчинки милостиво. Короткі, а потім довгі звуки *шофара* – баранячого рогу нагадують євреям про жертвоприношення Ісака, Боже об'явлення на горі Синай та про необхідність повернутися до Господа заради спасіння. Якщо Господь змилостивився над Ісаком, хай змилується й над євреєм, що схилився у молитві!

За цими днями глибокого самоаналізу настають десять днів каяття, які завершує *Йом Кіпур* (День спокути) – сухий піст тривалістю 26 годин. У цей день традиція дозволяє вірним молитися разом із найзухвалішими грішниками, які відвідують служби, очищуючи себе разом з усією громадою і просячи прощення за всі гріхи, лихі вчинки й порушення божественного закону, скоєні протягом останнього року. Традиція також вимагає, що у випадку, коли гріх вчинено супроти іншої людини, прощення слід шукати безпосередньо у цієї людини. Євреї вважають, що належне виконання заповіту про «каяття, молитви і благодійності» може відвернути божественний вирок та забезпечити прощення, а з ним і життя.

Коли закінчується *Йом Кіпур* і долю людини на наступний рік буцімто вирішено у вищих інстанціях, їй не варто думати, що вона може повністю розраховувати на повне прощення й метафізичну страховку. Чотирма днями пізніше починається свято *Суккот* («кущі» – у східнохристиянській традиції). Його святкують

сім днів, протягом яких чоловіки-євреї мусять їсти, студіювати й спати у саморобних курнях з благодійними стінами та зробленою з гілля тимчасовою стріхою, які символізують, що над євреями – метафізичне небо, а не надійний дах, і що лише Всемогутній захищає євреїв, а не черепиця на даху і не кам'яні стіни.

У дні Суккоту євреї ходять до синагоги з чотирма видами рослин у руці, зокрема із пальмовою гілкою, яка називається *лулав*. Вони помакують рослинами і співають урочистих гімнів (серед них «*Гошана*» – «Спаси нас!»), як вони, власне, робили, за Євангелієм, у той святковий день, коли Ісус в'їхав у Єрусалим. Ці святкування наголошують не тільки успішні результати аграрного року (на це покладаються сподівання), але також і непевне становище євреїв у пустелі, де вони жили у хижках дорогою з Єгипту у Святу Землю. Суккот закінчується на восьмий день святкуванням *Сімхат Тора* (на їдиш – *Сімхес Тойре*) – радісною урочистістю, яка завершує річний цикл читання сувою Тори. Святкуючи кінець щорічного читання Тори, у синаго-

зі євреї танцюють із сувоями Тори, ніби саме вони, єврейський народ, є нареченим, а Тора – нареченою, з якою вони тепер щасливо одружені. Коли закінчується читання, вірні одразу відкривають Тору спочатку і знову починають читання. Тому що навчання і читання, врешті, є безперервним процесом.

Є кілька свят, під час яких дозволено працювати. 25 числа місяця Кіслев (наприкінці листопада або грудня) євреї святкують *Хануку* – свято вогників, яке відзначає військову перемогу Маккавеїв 164 р. до н.е. над тогочасними еллінізованими асиміляторами. Перемога привела до очищення та переосвячення Другого Храму. У цей день на підвіконня ставлять підсвічник на вісім свічок (*ханукію*) із гнотами в оливковій олії або свічками, аби продемонструвати всьому світові диво, яке того дня трапилося з євреями. У синагозі євреї читають уривок з Тори про семисвічник з Храму. Вдома родини їдять смажені в олії пампушки, грають чотиристоронньою дзигою, яка називається *дрейдл*, роздають дітям солодощі й гроші (на їдиш – *хануке гелт*),

105. Східноєвропейські єврейські діти у святкових костюмах під час Пуриму. Фото 1939 р.

106. Відтворена копія Другого Храму. Музей Ізраїлю в Єрусалимі. Фото 2008 р.

а діти, в свою чергу, розігрують сценки із битви Маккавеїв за збереження єврейських традицій.

У той час як Ханука вшановує духовний порятунк, наступне свято *Пурим* (наприкінці лютого або у березні) відзначає порятунок фізичний. Пурим побудовано довкола читання біблійної Книги Естер, яка розповідає про переслідування євреїв у перській діаспорі, таємну присутність Господа у подальших подіях та провідну роль цариці Естер у порятунку єврейського народу від повного знищення. Цього дня євреї влаштовують святкову вечерю, надсилають гостинці та подарунки друзям, роздають їжу бідним. В єврейських школах і клубах також розігрують комедійні п'єси, в яких переважно грають діти, – про події, пов'язані із Книгою Естер, що просотані численними алюзіями на поточну політичну ситуацію і становище євреїв у діаспорі.

Через місяць, у 14-й день місяця Нісана, відзначають свято *Песах* (Пасха – у християн) – свято національного звільнення, коли Господь визволив євреїв з Єгипту. Святкування потребує очищення усього дому від залишків квасного хліба і продуктів, які заборонено вживати наступні сім (у діаспорі – вісім) днів. Натомість євреї споживають *мацу*, зроблену з незакваше-

ного борошна. Маца символізує хліб страждання й спокутування, а також самообмеження, без якого вихід з Єгипту неможливий. Песах зосереджено на читанні у синагозі розділів із Книги Виходу й рабиністичної збірки *Гаггади* (дослівно: Розповіді). Переповідання історії національного звільнення у Хаггаді є частиною родинного ритуалу, який відбувається за щедро накритим столом. Посередині столу – спеціальна пасхальна тарілка з різними типами наїдків, які символізують поневіряння євреїв у Єгипті й допомагають переказати історію про визвольну пасхальну жертву, завдяки якій євреї звільнилися з полону. Члени сім'ї співають пасхальних пісень та розповідають історії з Гаггади, підкреслюючи, що визволення і спасіння може бути тільки родинним, общинним і національним. Поодинці не врятуватись.

По п'ятдесяти днях після Пасхи, тобто після виходу з Єгипту (1314 р. до н.е. згідно з рабиністичними підрахунками), євреї святкують *Шавуот* (П'ятидесятниця, або Трійця у християн). У цей день Господь дав євреям скрижалі з Десятьма заповідями (івр.: *лухот*; їдиш: *лухос*), що їх традиційно вважають засадами загальних Писемного і Усного Законів, або Тори в широкому

сенсі. Напередодні свята Шавуот єврейські чоловіки упродовж цілої ночі студіюють юдаїстичні класичні тексти. Вранці протягом служби у синагозі вони читають уривки з Тори, що розповідають про Господнє одкровення на горі Синай. Цього дня (два дні – в діаспорі) євреї їдять молочні продукти – як символ того, що єврейський народ живиться Торою. У давнину Шавуот був (разом із Суккотом і Песахом) одним з трьох свят прощі, коли євреї-чоловіки здійснювали паломництво («підіймались») до Єрусалиму й відвідували Храм, де, як вони вірили, перебував Господь.

На додаток до свят, драматичних за змістом, були також трагічні дні, які відзначали пости. 17-го дня місяця Таммуза і 9-го дня місяця Ава євреї тримали сухий піст – згадуючи, відповідно, про руйнування стін Єрусалиму та знищення Другого Храму армією римлян у 69–70 рр. н.е. Другий, понад 25-годинний піст є найтрагічнішим днем в єврейському календарі. Його відзначають читанням біблійного Плачу Єремії (*Мегілат Ейха*) та декламуванням середньовічних плачів (*кінот*).

Традиційній єврейській культурі, як і культурі українців, притаманні святкування віх життя. Найважливішими з них є, по-перше, обрізання, або *брит міла* (Ісусове хрещення у християн), яке зазвичай відбувається у синагозі на восьмий день після народження хлопчика й завершується святковим обідом, а по-друге, *бар міцва*, коли єврейський хлопчик стає дорослим (тринадцятилітнім), бере на себе обов'язки виконання заповідей і може виконувати ці заповіді для інших – так, наприклад, читати в синагозі недільний розділ із сувою Тори для всієї громади. У ХХ столітті, із посиленням ліберальних течій в юдаїзмі, святкування *бат міцви* (конфірмації дівчат) відбувається в неортодоксальних єврейських громадах у такий самий спосіб.

Весілля (давньогреб.: *хатуна*, на їдиш: *хасене*) – це найрадісніше свято в юдаїзмі. Нова єврейська пара вважається завершеним «домом», дароносицею традиції, в якому дружина є її найважливішим стовпом. Весільний ритуал свідчить, що євреї не мають права забувати про найтрагічніші моменти національної історії навіть

під час радісного святкування. У розпал святкування під весільним обрусом наречений розбиває склянку у пам'ять знищення Храму, який нова сім'я намагатиметься відбудувати своїми добрими вчинками та виконанням заповідей.

Смерть і похорони (*леваїят га-мет*) – найтрагічніші моменти життєвого циклу. Євреї по можливості намагаються поховати мертвих до початку наступного дня. Похорони супроводжуються сімома днями трауру, або *шива*, протягом яких найближчі родичі перебувають у будинку покійного. Вони не відвідують синагогу, але натомість беруть участь у спільній молитві вдома. Що найважливіше, син померлого розпочинає щоденне читання арамейської молитви, або *кадишу*, який читається протягом 11 міся-

107. «Боротьба проти релігії – боротьба за соціалізм!». Радянський антирелігійний пропагандистський плакат, 1930-ті рр.

ців, славить ім'я Бога, примирює людину в скорботі з оточуючим життям, повертає осиротілого до релігійної громади і допомагає наступному поколінню долучитися до пам'яті про померлих.

Святкування традиційних свят різняться між різних єврейських релігійних напрямів. Ортодоксальні євреї усіх деномінацій – мізрахі, модерні ортодокси, сефарди, литваки (ївр.: *мін-нагдім*; на їдиш: *міснагдім*) та хасиди – особливо суворо дотримуються традиції шабату та свят. Досить різкою протиположністю їм є представники реформістського, консервативного, реконструктивістського, егалітарного і прогресивного юдаїзму, які практикують широкий спектр інноваційних підходів до традиційних святкувань.

Більшість представників неортодоксального юдаїзму приїжджають до синагоги у шабат на авто, читають молитви на День спокути у супроводі електричного органу, не дотримуються приписів щодо їжі, святкують тільки один день під час головних свят (замість двох) тощо. Інші можуть дотримуватися деяких приписів щодо кошерної їжі, проте не дотримуються усіх приписів рабинів стосовно свят. Ця множинність на позір несумісних юдаїзмів стала приводом для класичного анекдоту. Єврей, який опиняється на безлюдному острові, просить Бога тільки про одне – побудувати дві синагоги. «Але ж для чого тобі дві синагоги на безлюдному острові?» – дивується Всевишній. «Не дивуйся, – відповідає єврей. – В одній я молитимусь, а в іншу – ні ногою!»

Політика і традиційна культура

У більшості суспільств так звані модернізаційні процеси – індустріалізація та урбанізація – спричинили поступовий занепад й подальше зникнення сільських ремесел, домашніх ви-

бів для індивідуального споживання, а також багатьох обрядів, звичаїв і вірувань, пов'язаних переважно із сільським життям. Стосовно України ці природні еволюційні зміни часом прискорювалися внаслідок втручання держави. Таке втручання могло бути пасивним або активним.

Наприклад, у тих країнах, де етнічні українці жили за західним календарем, традиційні релігійні і секулярні обряди і традиції за старим календарем зазнали тиску, що примушував людей підлаштовуватися під мажоритарні норми суспільства. Це стосувалося, до прикладу, західноукраїнського регіону Галичина, якою у міжвоєнний період керувала римо-католицька Польща, а також громад української діаспори у Північній Америці, Південній Америці й більшості європейських країн. Тоді як сільським мешканцям у цих країнах «лишили вести справи у звичний для них спосіб», мешканцям міст постійно відмовляли у праві взяти вихідний, наприклад, на східне Різдво (6 і 7 січня), адже вони були нормальними робочими днями для решти суспільства, яке вже відсвяткувало Різдво двома тижнями раніше. Принаймні у діаспорних громадах тривалість

108. Прикрашена до Різдва Софіївська площа у Києві. Фото 2010 р.

традиційних свят треба було скоротити до одного дня. Ця нова реальність стосувалася не тільки української діаспори, а й євреїв. Наприклад, з практичних міркувань деякі церкви східного обряду вирішили прийняти західний календар, а всі реформістські синагоги скоротили єврейські свята до одноденного святкування.

Активніше втручання – або безпосередню атаку – на традиційну культуру здійснювала влада Радянської України. Радянська держава керувалася матеріалістичною ідеологією атеїзму; її основною метою була побудова нового суспільства радянських людей. У Країні Рад, як стверджували радянські владоможці та комуністичні ідеологи, людей буде звільнено від нібито відсталого релігійного світогляду та духовного спадку минулого. Дотримуючись цих принципів і цілей, держава протистояла будь-яким релігійним віруванням, незалежно від того, чи мали вони якесь відношення до християнства або юдаїзму.

Християнські релігійні свята було попросту заборонено, вони стали робочими днями, як будь-які інші. Публічне святкування власної або общинної релігійності – яке давно вже стало невід’ємною частиною української традиційної культури – також було заборонено. Замість традиційних християнських постали нові свята, що вшановували події недавньої радянської історії або дні народження вождів, зокрема Леніна і Сталіна. Іншим святам влада надала чисто секулярного вигляду, зокрема 1 січня із новорічною ялинкою й Дідом Морозом як центральним персонажем замінило різдвяну ялинку і маленького Ісуса. Зрештою, радянські свята не були радикально новими, адже традиційні форми святкування – поклоніння іконічним портретам комуністичних вождів, надміру щедрі застілля, колективні співи – твердо трималися на місці, хай і втративши притаманний їм християнський символізм.

Звичаї та обряди довкола трьох основних фаз життєвого циклу також були піддані заборонам. Хрещення вважалось небажаним, особливо для дітей членів Комуністичної партії й для будь-кого, хто сподівався стати державним функціонером й підніматися кар’єрними щаб-

109. Святкові свічки до Хануки у центрі Києва запалюють з великого будівельного крану. Фото, грудень 2012 р.

лями у радянських владних та державних установах. Нерідко люди традиційних переконань хрестили новонароджених дітей потай, зазвичай у сусідньому селі або містечку, де їх ніхто не знав. Радянський режим намагався зменшити привабливість церковних шлюбних церемоній, покращуючи церемонії реєстрації цивільного шлюбу у державних загсах. Ці спроби виявилися малорезультативними, тож з часом традиційні народні весільні звичаї відродилися й практикувалися або до, або після цивільної церемонії, хай і без помітних релігійних елементів. Нарешті, похорони відбувалися у громадських залах часто за відсутності жодного представника церкви. Водночас часто тіла померлих комуністів та інших функціонерів системи піддавали кремації – практика, яку церква загалом не схвалювала, вважаючи її язичницькою та атавістичною.

Особливо наполегливо радянський режим знищував традиційні культурні цінності, глибоко вкорінені на західних українських землях, анексованих наприкінці Другої світової війни. Режим цілковито скасував Греко-католицьку церкву в Галичині (1946 рік) та Закарпатті (1949 рік). З точки зору радянської влади то був неймовірно важливий крок – знищити інституцію, яка була не тільки носієм релігійних цінностей, але також пов’язувала із традиційними українськими культурними і національними ідеалами, від яких слід було розчистити шлях до створення нової радянської людини.

Багато елементів традиційної етнічної української культури – і християнської, і нехристиянської – відродились наприкінці 1980-х років й, особливо, після утвердження незалежної Української держави. Нова влада відновила головні християнські свята – Різдво і Великдень, надавши їм статус державних свят. Різдво та Великдень стали вихідними днями, тобто зимовими та весняними міні-відпустками.

Ще одна причина успішного відродження традиційних обрядів і звичаїв полягає у тому, що для тих, хто брав у цьому участь, святкування традиції стало невід'ємною ознакою українського патріотизму. Втім, більшість українців тепер живуть у містах – обряди і звичаї втратили той смисл, який вони мали раніше в сільському контексті. Натомість вони перетворились на поверхове, деякою мірою театральне дійство, підсилюване ностальгійною тугою за українським минулим.

Єврейська традиційна культура також пережила значну трансформацію, коли українські землі перейшли під радянську владу. Вже наприкінці 1920-х років влада позакривала сотні синагог, а потім відкрила їх наново – вже як соціалістичні клуби їдишської молоді або спортивні центри, а з часом закрила також і ці секулярні єврейські осередки. Наприклад, синагогу у Шаргороді використали під склад цистерн для вина й соків, а синагоги в Умані, Гуляйполі та Києві (синагога Бродського) стали, відповідно, механічною майстернею для тракторної станції, місцевим шпиталем і ляльковим театром. Багато інших або просто зрівняли з землею, або повністю перебудували для приземленіших потреб. Усю власність синагог було конфісковано і, як у випадку срібла і золота з християнських церков, переправлено і продано на Захід в обмін на тверду валюту, аби фінансувати радянські програми колективізації й індустріалізації. Влада також конфіскувала сотні сувоїв Тори, хоча замість знищення ховала їх під замком у різноманітних архівних сховищах.

Ті єврейські релігійні громади, які залишилися, функціонували під суворим наглядом радянської безпеки. Релігійні громади, не дозволені державою, розганяли, адже в них вбачали спро-

бу розповсюдження релігійної пропаганди, збереження буржуазно-націоналістичної ідеології, а отже, підриву соціалістичних ідеалів радянського суспільства. Юдаїзм виживав у підпіллі лише у формі деяких рудиментарних сімейних традицій, як-от посту на Йом Кіпур, маці на Песах, роздавання грошей дітям на Хануку і – насамперед – приготування традиційної єврейської їжі, хоча й з некошерних складників. На початок другої половини ХХ століття для всіх євреїв України діяла тільки одна офіційна мацепекарня – тобто одна на 500 тисяч. Ба більше, місцева влада у Києві дбала про те, щоби мати списки євреїв, які замовляли мацу. Коли на початку 1960-х років два київські журналісти із цікавості вирішили придбати трохи маці, обидва (один був етнічним українцем, інший – євреєм) втратили роботу. Попри такі утиски, наприкінці 1970-х років, задовго до релігійного відродження горбачовського періоду, в Україні все ще було кілька різників (*шохтім*), які готували кошерне м'ясо – у Славуті й в Харкові.

Після розпаду Радянського Союзу (1991 р.) євреї України пережили справжнє відродження традиційної культури. Хоча радше воно було переважанням, адже поки більшість ритуалів протягом сімдесяти років радянського режиму були під утисками, їхнє ритуальне значення втрачалося. До того ж, лише найбільш віддані євреї – доволі часто жінки – ходили до синагоги молитися на Йом Кіпур. Вони робили це попри усвідомлення, яким пильним є нагляд за їхніми відвідинами з боку спецслужб і як негативно це може позначитися на їхній кар'єрі. У наші дні кілька десятків новопосталих громад допомагають молодим і старим наново відкрити значення єврейських традицій, спільно брати участь у релігійних ритуалах. Громадські святкування Хануки, Пуриму та Песаху в культурних осередках поза синагогами перетворилися на привабливі заходи для медіа, професійних акторів й поп-виконавців. Як наслідок, єврейські традиції стали набагато помітнішими в українському культурному просторі й нині є важливим складником формування нового покоління українських євреїв, але також й українців.

РОЗДІЛ 5

Релігія

Основні системи вірувань

Етнічні українці, як і більшість народів Європи, в давнину були язичниками. Їх ранні вірування, подібно до вірувань інших слов'ян, відображали страхи, надії і турботу людей, чиє виживання залежало від врожаю і домашньої худоби (особливо великої рогатої худоби). Шукаючи відповіді на свій страх перед загадками природи, слов'яни вірили, що божества населяють небо і землю, чи то живуть у лісах та річках, чи то ближче до дому – в їхніх власних полях і стайнях. Слов'яни вважали, що найважливіші боги представляли і контролювали сили природи, зокрема бурю й грім (*Перун*), сонце (*Дажбог*), вогонь (*Сварог*) і худобу (*Велес*). Молодші боги або демонічні постаті охороняли господарку та населяли ліси, поля або водойми, і їхній можливий гнів слід було умилостивити.

Хоча подекуди (особливо в Києві) давні слов'яни ставили скульптури і жертovníки головним богам язичницького пантеону, рання слов'янська релігія мала переважно персоналізований характер. Це дозволяло людині на пряму спілкуватися із явними священними божествами і не залежати від віщунів, прото-священиків або якихось інших посередників.

Християнство

Усі ці вірування зазнали важливих змін наприкінці X століття, коли правитель Київської

Русі, видатний князь Володимир Великий (980–1015), вирішив запровадити у своїх володіннях єдину державну релігію. Як пізніше писали у середньовічних хроніках, Володимир нібито вивчав базові релігії, що на той час переважали у

110. Пам'ятник князю Володимиру Великому (980–1015) у Києві; робота скульпторів Петра Клодта і Василя Демута-Малиновського, 1853 р.

сусідніх країнах: іслам, юдаїзм і християнство в його західній, римо-католицькій, і східній, православній, версіях. За легендою, Володимир вибрав собі православне християнство східного обряду, яке практикували у Византійській імперії. Насправді християнство досягло українських земель навіть раніше. Адепти цієї церкви жили у Криму ще з VI століття, а на самому заході – у Закарпатті та Галичині – з IX та на початку X століття. Навернення Володимира, втім, стало вирішальним моментом, що його відтоді проголосили як остаточну християнізацію Русі, навіть попри те, що знадобилося ще кілька століть для того, аби ця релігія вкорінилася серед усього населення князівства.

Беручи до уваги, що християнство насаджувала згори світська влада, предки сучасних українців та інших східних слов'ян мали би забути своїх розмаїтих язичницьких богів і прийняти ідею одного всемогутнього Бога, який створив землю і все на ній. Адже християнство вийшло з монотейстичного світу юдаїзму, з його вірою в єдиного Бога й очікуванням Месії, якого Бог надішле визволити людство з його гріхів. Християни не тільки вшановували юдейських пророків, які передбачили прихід Месії, вони вірили, що Месія таки прийшов в особі Ісуса Христа, єврейського пророка з Палестини, народженого близько першого року нашої ери (близько 3758–3760 за єврейським календарем).

Дороги християн і євреїв розійшлися. Або, інакше кажучи, деякі євреї, які вірили, що Ісус був Месією, стали послідовниками Христа (християнами) після його смерті на хресті близько 30 р. н.е. Ці ранні юдео-християни, які спочатку трималися своєї єврейської ідентичності й зберігали юдейські ритуали, сформулювали засадничі принципи християнської віри: що Христос встав із мертвих й вознісся на небеса, де він сидітиме поруч з Отцем аж до Судного дня, коли Він повернеться воскресити померлих, які вірили у Нього за земного життя. Якщо язичницькі боги могли захистити людину від небезпек щоденного існування на землі, християнське послання обіцяло їй визволення та життя вічне після смерті. До V століття вже усталена Християнська церква забороняла вір-

ним виконувати юдейські обряди, як-от обрізання та дотримання шабату (зсунувши святий день на неділю), й стверджувала, що лише віра в Ісуса як Христа (Спасителя) забезпечує спасіння душі.

Протягом подальших століть усі народи, які претендували на культурний спадок Київської Русі – сучасні росіяни і білоруси, як і українці – вшановували чин персонального навернення Володимира та проголошення східного християнства офіційною релігією у його князівстві близько 988 р. Вже в часи середньовічної Київської Русі відбулося поступове злиття ідентичностей, завдяки якому бути мешканцем Русі й належати до православного християнства стало означати те саме.

Пізніше, вже у новітні часи, постало і зазнало широкого розповсюдження припущення, що не можна бути українцем, білорусом, росіянином, не будучи християнином східного обряду. Київський великий князь кінця X століття, який відіграв засадничу роль у християнізації східних слов'ян і поклав початок злиттю релігійної та національної ідентичності, заслужив цим церковної православної канонізації (проголошення святим) й шани з боку українців, білорусів і росіян, які нарекли його «своїм

111. Головний рабин Житомира Шломо Вільгельм готує понижені частини сувоїв Тори для поховання. Фото 2009 р.

власним» Святим Володимиром / Уладзіміром / Владіміром.

Юдаїзм

Євреї постали як монотеїстичний народ, чию релігію, юдаїзм, було засновано на вірі в одного, абсолютно всемогутнього Бога – невидиму й безтілесну божественну сутність. Євреї вірили, що цей єдиний Бог створив світ, об’явив себе євреям через Авраама, вивів їх з єгипетського полону і вибрав їх серед інших як обраний народ, щоб дарувати їм свої заповіді. Взаємну угоду євреїв з Богом відображено у перших п’яти книгах (П’ятикнижжі) Біблії, відомих як Тора. Ці п’ять книг, разом з двома іншими книгами – Пророками (*Невіім*) і Писанням (*Ктувім*), складають Гебрейську Біблію (Старий Заповіт для християн). Тора є центром гебрейської традиції, комплексної системи закорінених вірувань та усталених практик, що походять рівною мірою як з текстів – Писемної Тори, так і звичаїв та обрядів – Усної Тори. Усну Тору можна розглядати як розширений коментар Писемної Тори, в якій коментатором є або одна особа, або єврейська громада, чий спосіб життя сам по собі є формою коментування. З часом Усну Тору, тобто правила, як поводити себе в юдейський спосіб, також було записано – у формі Мішни (III ст. н.е.) та коментаря до неї, відомого як Гемара (III–VII ст. н.е.). Мішна і Гемара разом складають Талмуд, який до VIII століття став канонічною книгою – герметичною, канонізованою і класичною.

Закорінена в авраамових ритуалах і віруваннях, Усна Тора трансформувалася разом із еволюцією єврейського народу. Її трансформація проявлялася у рабиністичних писаннях, коментарях до сакральних текстів, *мідрашах* (рабиністичних оповідях), літургійних текстах, правових джерелах, респонсах та у багатьох інших писемних формах. І якщо Писемна Тора є відображенням тільки однієї частини розвиненої традиції Усної Тори, то остання є способом життя і мислення в тих рамках, які окреслені Писемною Торою. Євреїв можна вважати Народом Книги тільки в тому сенсі, що вони вивчають і тлума-

112. Вавилонський Талмуд. Трактат «Зевахім» («Жертвоприношення», Славута, 1821 р.).

чать своє священне писання через призму звичаїв та вірувань Усної Тори – плинного, оновлюваного і неоднорідного коментаря до ключових писаних текстів юдейської традиції.

Юдейські вірування беруть початок із різноманітних і різнорідних звичаїв, проте вони мають один спільний аспект: євреї переконані, що спасіння можна досягнути громадою, групою, общиною, народом, який дотримуватиметься 613 божественних заповідей Усної Тори. Іншими словами, спасіння досягається практикою – тим, що і як євреї роблять. Віра, таким чином, є радше вторинною. Оскільки заповіді охоплюють буденне єврейське життя, цілий спектр юдейських вірувань зосереджується переважно на тому, що людина робить і як живе в цьому світі, а не на житті після смерті. Хоча євреї таки посилаються на світ грядущий, утопічні месіанські часи, на страждання грішників та радість праведників в іншому світі, ці переконання не були ані канонізованими, ані обов’язковими. Важливіше було, чи людина дотримується

суботніх регламентів, вивчає класичні тексти і чи допомагає громаді.

Талмуд посилається на відомі рядки з Псалмів «Не мертві хвалитимуть Господа» саме для того, аби підкреслити, що це живі мусять виявляти любов і доброту, возносити хвалу Імені Його. Юдеї не мають розлогої візії життя після смерті, ані софістикованої троїстої концептуалізації раю, чистилища і пекла, як католики, ані дуалістичного потойбічного світу раю та пекла східного православ'я. Юдеї знають, що *геєна* (місце, де грішники відбувають покарання після смерті) насправді існує, й що треба чекати близько двадцяти років, аби потрапити туди після смерті, проте чим є геєна та як розподіляються винагороди і покарання – залишається нез'ясованим. Століттями рабиністичні вчені повторювали думку, що знання про те, що саме, як і з ким відбувається у геєні, не є обов'язковими. Іншими словами, євреям слід дбати про те, що вони роблять у цьому житті. Решта – коментарі.

Європейська версія традиційного юдаїзму – ашкеназький юдаїзм – відображав вищезгадані принципи, виходячи радше з практики, а не із всеохопної теологічної системи. Вірування євреїв Центральної та Східної Європи були закорінені у буденному житті, а релігійні практики – у 613 заповідях традиції Усної Тори. Деякі з цих заповідей втратили сенс після зруйнування Єрусалимського Храму у 70 р. н.е., тоді як інші мали сенс лише у Землі Ізраїлю або протягом месіанського періоду. Що ж до решти – а це приблизно двісті заповідей – вони й надалі були обов'язковими для кожного юдея.

Ці обов'язкові двісті з чимось заповідей регулювали теологічні відносини особистості з Богом, а також суспільні відносини між людьми. Серед них були Декалог (Десять заповідей), закони шабату і свят, ритуальні звичаї і служби вдома і в синагозі, сімейний закон (включно з приписами для шлюбу й розлучення), харчові приписи стосовно приготування і споживання їжі (включно з вимогою використовувати лише зарізаних згідно з ритуалом кошерних тварин), традиційна чистота статевих стосунків (включно із заборонаю інтимних контактів з жінкою

113. Філарет (Денисенко, нар. 1929 р.) – патріарх Київський і всієї Русі-України, проукраїнського крила православ'я в сучасній Україні.

під час менструації), цивільне право (власність і угоди, включно з єврейсько-християнськими економічно-торговельними відносинами), кримінальне право, а також загальна вимога не тільки жити згідно із законами юдаїзму, але й вивчати їх, аби приготуватися до приходу Месії (який для юдеїв ще не прийшов).

Організаційні структури

Наслідуючи византійську модель, Православна церква була тісно пов'язана із державою, а багато в чому їй підпорядкована. Володимир і його наступники, особливо великий князь Ярослав Мудрий (1036–1054), очолили створення вельми структурованої церковної організації. Таким чином, з часом усю Київську Русь було розділено на єпархії – адміністративні одиниці, кожна з яких очолював єпископ (або архієрей).

На чолі єпархіальної структури стояв митрополит, який вважався найвищим релігійним

авторитетом Київської Русі. Резиденція митрополита мала величезне символічне значення. Спочатку така резиденція існувала в місті Київ – політичному, економічному і культурному центрі Київської Русі. Кожна єпархія складалася з релігійних громад (парафій), в яких служили священники (лише чоловіки), що були відповідальними перед єпископом своєї єпархії. Східна церква також розбудовувала релігійні громади, які складали або чоловіки – ченці, або жінки – черниці, які мешкали у монастирях. На противагу священникам, які служили окремим громадам, члени чернецьких орденів жили закритими комунами, головною метою яких було життя у молитві та спогляданні і служінні церкві (виробництво церковного вбрання та інших предметів ритуального вжитку, копіювання, а з часом друк релігійних текстів тощо).

Священники як духовні і світські особи

Духovenство зі своїми священниками і ченцями загалом було у великій пошані як серед практикуючих, так і серед непрактикуючих християн східного обряду. Для будь-якого християнина священнослужитель не тільки виконував «Божу роботу», але і був єдиним посередником між людиною і Богом, разом з Його Сином і Спасителем роду людського, Ісусом Христом. Шлях до божественного пролягав через релігійний обряд – святу літургію, кульмінацією якої було причастя, в якому віруючі вбачали символ дивовижного перетворення хліба і вина у Тіло і Кров розп'ятого Спасителя. Тільки освячений православний духівник був уповноважений здійснювати причастя і проводити інші таїнства, пов'язані з перебігом життя людини: хрещення новонародженого, шлюб, відспівування померлого.

114. Хор україномовної школи зі своїм учителем. Три дівчинки (не у вишиваному одязі) – єврейки. Галицьке село Мшанець, на той час – Польща. Фото 1930-х рр.

Окрім виключного права на священні таїнства, православне духовенство України часто впливало на стосунки пастви із її мирським оточенням. Часом цей вплив мав негативні наслідки, особливо щодо нехристиянських сусідів, як-от євреїв. Розповсюджена у християнській Європі думка, нібито євреї відповідальні за вбивство Христа, звучала у проповідях та повчаннях українського кліру. Таке звинувачення могло іноді спонукати до спонтанного насильства проти євреїв, надто під час пасхальних святкування.

Дещо толерантною була позиція східнохристиянського духовенства щодо національної мови й приналежності пастви. Тут, щоправда, роль Церкви була неоднозначною, навіть суперечливою. Деякі отці, особливо серед православних священнослужителів Російської імперії, були дуже наполегливі у просуванні ідеї, мовляв, українці (в їхній термінології – «малороси») були частиною російського народу й мають навчатися російською мовою. Власне, деякі з провідних захисників ідеї, що буцімто українська мова й український народ взагалі не існують, походили саме з лав православного ду-

115. Рабин Езекіїль Галеві Ландау (1713–1793) – видатний релігійний авторитет і верховний рабин Праги; діяльність він розпочав у Західній Україні.

116. Хасидський двір (палац і резиденція) чортківського рабина. Чортків, півдавстрійська Галичина. Листівка 1910-х рр.

ховенства, зокрема декілька єпископів, які, хай і самі українці, опинилися серед найбільших українофобів Російської імперії.

З іншого боку, в габсбурзькій Галичині й, меншою мірою, на Закарпатті греко-католицьке духовенство прославилось завдяки своїй діяльності в обороні русинської/української ідентичності. Численні провідні національні поети, письменники і вчені походили зі священницьких лав. На селі священики й їхні дружини часто вчителювали у початкових школах і прищеплювали своїм учням стійке почуття українського патріотизму. Одним з найяскравіших символів взаємопроникнення національного і релігійного був митрополит Андрей Шептицький, який протягом практично всієї першої половини ХХ століття стояв на чолі Греко-католицької церкви Галичини. Шептицького на Західній Україні вважають Мойсеєм українських вірних. Протистояння між проукраїнським греко-католицьким та проросійським православним духовенством (особливо Московського патріархату) тривало аж до початку ХХІ століття.

Рабини як духовні особи та суспільні діячі

Юдейська традиція проявлялася в єврейській громаді й була неможлива поза її межами. Залежно від часу, місця та інших чинників (економічних, політичних і демографічних), громада набувала різноманітних форм. Від XIV до початку ХХ століття на українських землях, а також в усій Центральній і Східній Європі традиційна

єврейська громада називала себе «кегіла кедо-ша», тобто «свята громада».

Рабини були серед найважливіших осіб у громаді. Їх поважали як авторитетних знавців з юдейського права (*галахи*), які допомагали євреям вирішувати щоденні питання стосовно обрядів і ритуалів. У традиційній домодерній громаді рабин читав у синагозі тривалу проповідь двічі на рік: напередодні Песаху і перед Днем спокути (Йом Кіпуром). Рабин також відправляв шлюбні церемонії й панахиди, видавав документи про розлучення й, разом із двома помічниками з цивільного та кримінального права, виступав головою рабинського суду (давньогебр.: *бет дін*, на їдиш: *бездн*). У багатьох випадках рабин також викладав кільком учням своєї *ешиви*, тобто талмудичної академії. Багато знаменитих рабинів вчилася в невеличких українських талмудичних академіях – кожна з них до 1800-х років мала щонайбільше півдесятка учнів – в Острозі, Бродах і Володимирі-Волинському.

Поруч з рабином діяли інші добре освічені євреї, які не мали рабинської посвяти і належали до так званої другорядної інтелігенції. Громада могла зарадити собі без рабина, проте без цієї групи людей обійтися не могла. В цю групу незамінних общинних функціонерів входили *шойхет* (різник, відповідальний за ритуальний забій птиці і рогатої худоби), *могель* (робив обрізання), *магід* (проповідник, який читав щотижневі проповіді у синагозі), *мохіяx* (так званий обвинувач – тип проповідника, особливо популярний у Східній Європі, який докоряв громаді її гріхами), *сойфер* (писар, відповідальний за Тору та інші священні тексти, а також за *ктубот* – шлюбні угоди та *сет* – угоду про розлучення) і, нарешті, найменш освічений серед них – *меламед* (вчитель початкової школи). Завдяки своїй тривалій щоденній взаємодії з простими євреями ці представники громадської інфраструктури мали набагато більший вплив на серця й уми місцевого єврейського населення, ніж рабин.

117. Реконструкція зустрічі чільників Вааду Арба Арацот (Ради чотирьох земель) у Любліні. Музей діаспори, Тель-Авів.

Хоча рабин за юдейським правом мав певну владу, він не був головою громади. Цю роль відігравав *кагал* – парасолькова організація, що складалася з місцевої купецької еліти, щось на кшталт сучасної опікунської ради синагоги. Кагал наймав рабина або на певний термін, або на постійно. Рабин був членом ради кагалу й погоджував його рішення. Оскільки кагал був світською інституцією, створеною за взірцем міської ради в містах, яким було надано Магдебурзьке право, офіційний підпис рабина на документі кагалу робив кагальне рішення обов'язковим нормативним документом. Місцеві кагали звітували перед Радою чотирьох земель – центральним органом єврейської громадської автономії у Речі Посполитій. Чимало рабинів були членами Ради. Завдяки їхньому членству Рада домоглася законодавчого права виносити рішення, що ставали обов'язковими для східноєвропейських євреїв загалом. Розпуск Ради чотирьох земель 1764 року створив у житті євреїв вакуум влади, який в Україні заповнив релігійний рух відродження – хасидизм.

Організаційна структура єврейської громади трималася на колективному розумінні юдейського права. У своїй щоденній поведінці євреї не керувалися безпосередньо Торою або Талмудом. Радше вчені рабини тлумачили, пояснювали, канонізували й збирали до купи у *галахічних* кодексах (від слова «*галаха*» – як «ходити» згідно з приписами) певні закони з цих текстів, а потім у проповідях, суспільних практиках та опублікованих законодавчих збірках доносили їх до свідомості громади. Одними з найвідоміших галахічних кодексів, що з'явилися під впливом мусульманського раціоналізму серед євреїв-сефардів, були *Мишне Тора* Маймоніда (рабина Моше бен Маймона, або ж Рамбама) та *Шулхан Арух* («Накритий стіл»), укладений Йосифом Каро.

Тлумачення закону й застосування його до конкретних випадків було одним з основних завдань рабина. Наприклад, що має робити сільський шинкар, дбаючи про своїх відвідувачів, коли, згідно з приписами юдаїзму, йому та його родині не можна працювати у шабат? Що роби-

118. Титульна сторінка *пінкаса* (актової книги) Великої синагоги м. Старокостянтинів, 1836–1919 рр.

ти євреям, що живуть у селах, в яких нема мікви для ритуального омовіння? Як поводитись з переступником, чия мерзенна поведінка загрожує репутації усїєї єврейської громади? Чи може нерозлучена єврейка (*агуна*), чий чоловік пішов на далекі торги і безслідно зник, одружитися знову?

Рабини в Україні розв'язували ці та інші питання у так званих респонсах, які називались *ШУ"Т* (акроним з давньогебр.: *ше'елот у-тишувот* – запитання і відповіді). Відповідаючи на запитання осіб та цілих громад, рабини давали відповіді, які вважались такими ж обов'язковими для виконання, як і закони Писемної Тори. Серед рабинів, які користувалися впливом під час своїх службових термінів в єврейських громадах України і після закінчення цих термінів, були Йоель Сиркес з Меджибожа,

Езекіїль Ландау з Ямполья і Йосиф Шауль Натансон зі Львова.

Єврейські громади також мали численні *хавури* – добровільні братства, які відповідали за виконання і зміцнення певних заповідей. Найзаможнішим і найвпливовішим з них було Похоронне товариство (*Хевра кадіша*), яке відповідало не тільки за належний, відповідно до юдейського обряду, похорон, але також за створення інших добровільних братств у громаді. Чимало братств, як наприклад Луцькі кравці (*Хевра хаятім*), збирали представників певної професійної групи, які відтоді опікувалися своїми нужденними цеховими братами, наглядали за збалансованим розподілом доходів і витісняли небажаних конкурентів. Поруч з професійними братствами існували також благодійні, зосереджені на спеціальних потребах («Хліб для подорожніх», «Посаг для бідних дівчат», «Одяг для нужденних»), економічному добробуті («Това-

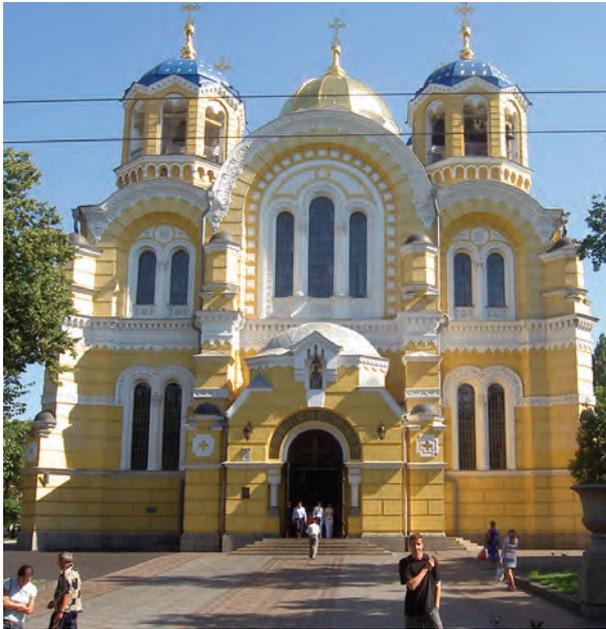
риство безвідсоткових позик»), освіті («Товариство вивчення Мішни і Талмуду») й літургійних функціях («Читці псалмів»). Були також групи євреїв, які допомагали громадським організаціям належно працювати: наприклад, реставратори книжок (*Тікун сфарім*) і носіїв трун (*Носей га-міта*). Кожне товариство мало свій статут й актову книгу (*пінкас*), яка містила протоколи, списки членів та інші подробиці. Пінкас був не тільки важливим свідченням про внутрішню структуру товариства. Саме існування книги, вважалося, мало захисну магічну силу: хто був у неї вписаний, був немовби вписаний у книгу життя громади – і народу.

Релігійне розмаїття українців

Як і в інших частинах Європи, християнство в Україні розвивалося не без внутрішніх конфліктів. Внаслідок такого тертя утворилося кілька

119. Собор Святого Юра (1744–1759) у Львові – історично головний храм Української греко-католицької церкви.

120. Кафедральний собор Святого Володимира (1862–1882) у Києві – історично головний храм Української православної церкви Київського патріархату.

релігійних течій, органів юрисдикції й церковних інституцій, які часто були запеклими супротивницями одна одної. Первісно була єдина християнська церква, яка дотримувалася різних обрядів і мала різних верховних ієрархів. Латиномовну Католицьку церкву латинського обряду очолював Папа з осередком у Римі, а грекомовну Православну церкву візантійського обряду очолював Вселенський патріарх з осередком у Константинополі. Починаючи від 1054 року й остаточно на початку XIII століття, ці дві гілки єдиної християнської церкви розійшлися. Їхні ієрархи утворили західну – Римо-католицьку і східну – Православну церкви. Українські землі були – та залишаються – у сфері впливу східної Православної церкви візантійського обряду.

Православні та уніати/греко-католики

Коли у першій половині XVI століття українські землі входили до Польсько-Литовської Речі Посполитої – офіційно римо-католицької держави – значну увагу церковні ієрархи приділяли об'єднанню (унії) двох головних складників християнського світу. Врешті, об'єднання церков, яке цілком охоплювало би православ-

ний та католицький світи, так і не було досягнуто. Натомість, лише деякі православні прийняли ідею унії і після 1596 року увійшли у церкву, яку згодом назвали Уніатською. Уніати не вважали себе наверненими у римо-католицизм. Радше вони думали, що повертаються з православної схизми у лоно вселенської Католицької церкви. Проте в цій вселенській Церкві вони здобувають можливість дотримуватись засадничих переконань та ритуалів, яких трималися в православ'ї. Вони зберігали літургію церковнослов'янською мовою (замість латини, як у католиків латинського обряду), зберігали можливість для одружених чоловіків висвячуватися, дотримувалися «старого» юліанського календаря (в якому деякі свята, як-от Різдво, святкували двома тижнями пізніше, ніж за новим григоріанським стандартом), а також успадкували деякі догми і ритуали, які різнилися від римо-католицьких. Словом, уніати не відрізнялися від православних нічим, крім однієї важливої деталі: як і римо-католики, уніати визнавали Папу Римського главою Церкви, тоді як православні й надалі визнавали Вселенського патріарха у Константинополі главою своєї церкви, хай символічним.

Розділення на уніатів і православних серед українців-християн залишається актуальним до сьогодні як на батьківщині – в Україні, так й у діаспорі. Уніатів, які ведуть свій початок від кінця XVI століття, згодом було перейменовано на греко-католиків (1774 рік), потім у XX столітті – на українських греко-католиків, або просто українських католиків. Українські православні пережили навіть складнішу еволюцію. На відміну від Римо-католицької церкви з її необмеженою юрисдикцією, що не залежала ні від етнічного, ні від громадянського складу її вірних, православний світ застосовував практику формування національних церков за етногеографічним принципом. Таким чином розвинулися юридично окремі утворення, як-от Російська православна церква, Грецька православна церква тощо. Мати свою власну, юридично незалежну (або ж автокефальну) Православну церкву і правлячого ієрарха (патріарха або митрополита) стало важливою метою, досягнення якої

було джерелом гордості для будь-якої нової національної держави.

Унаслідок експансії Московського царства і Російської імперії, після 1686 року місцеву українську Православну церкву нова влада примусила змінити підпорядкування і перейти від Вселенського патріарха у Константинополі під юрисдикцію патріарха Російської православної церкви у Москві. Пізніше, вже на початку ХХ століття, коли українці боролися за створення незалежної держави, деякі православні вірні захотіли заснувати свою власну церковну юрисдикцію. Наслідком було створення у 1920 році Української автокефальної православної церкви.

Автокефальний рух за окрему юрисдикцію Православної церкви в Україні було придушено радянським режимом; втім, напередодні проголошення української незалежності 1991 року автокефальний рух відродився. Українська автокефальна православна церква відновила своє існування на правових засадах, а незабаром постало ще одне утворення під назвою Українська православна церква Київського патріархату. Таким чином, сьогодні існують три православні юрисдикції в Україні, кожна з яких намагається привабити вірних за рахунок інших: Українська православна церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква. Кожна з них має власну повноцінну ієрархічну структуру на чолі з патріархом або архієпископом.

Ці церковні юрисдикції мають різні позиції стосовно української нації й національного

121. Щорічна конференція Християн евангельської віри (п'ятидесятників) у Пущі-Водиці під Києвом. Фото 2011 р.

спрямування державотворчого процесу. Українська греко-католицька церква традиційно наголошує на вживанні української мови та на зв'язку з патріотичними подіями та постатями минулого. Що ж до православних, Автокефальна церква займає таку ж україноцентричну позицію; і так само певною мірою – Київський патріархат. Кожна з цих трьох церков вважає себе патріотичною антитезою переважно русофільській Українській православній церкві Московського патріархату. З часів здобуття Україною незалежності 1991 року ця інституція вагалася у виборі однозначної позиції. Хоча Українська православна церква Московського патріархату й надалі включає ієрархів, священників і мирян, які не симпатизують, а в деяких випадках відкрито заперечують українські національні цінності (використання церковнослов'янської мови замість української під час служби є символом у цьому ставленні), є духовенство і миряни, які вважають свою церкву окремою українською інституцією, що потребує, можливо, більше автономної юрисдикції, ніж вона має тепер – аж до статусу екзархату, але нехай вона й надалі залишає зв'язок із Московським патріархатом.

Протестанти і секти

На початку ХVІ століття, саме в той час, коли українці Польщі-Литви вперше розділилися на православних і уніатів, християнська Європа постала перед іншим серйозним випробуванням – відходом широкої пастви і духовенства – протестантів-реформаторів – від Римокатолицької церкви. Спочатку протестантизм не мав значного впливу на українські землі, проте у ХІХ столітті певна кількість етнічних українців долучилася до Баптистської та Євангельської церков. Ці церкви помалу зростали, охоплюючи нові верстви населення, хоча найбільше навернень відбулося аж наприкінці ХХ століття, після розвалу Радянського Союзу. Нині найчисленнішими протестантськими громадами України є баптисти і п'ятидесятники, яких наздоганяють стрімко зростаючі громади, яких класифікують як офіційно визнані

122. «Фарбренген» (1966) – традиційне зібрання хабадських хасидів; картина нью-йоркського хасидського художника Залмана Кляйнмена.

релігійні деномінації: Адвентисти Сьомого дня, Свідки Єгови та інші.

Незалежно від того, чи вірні різноманітних християнських течій вважають себе нині або були в минулому етнічними українцями, самі ці церкви були протягом століть у ворожих відносинах. Це стосується минулих та теперішніх відносин між православними та уніатами/греко-католиками, стосунків між православними різних юрисдикцій і ставлення православних та греко-католиків до протестантських угруповань, бо ж більшість зневажливо ставляться до таких угруповань як до сект.

Релігійне розмаїття євреїв

Юдейські громади в Європі традиційно застосовували різноманітні практики, але водночас вони дотримувалися єдиної сукупності релігійних цінностей. Ця ситуація змінилася на початку XIX століття з розповсюдженням реформістського руху і виникненням ортодоксального руху як спроби стримати реформістську «навалу». Обидва напрями – реформістський і менш радикальний за нього консервативний рух в юдаїзмі – німецького походження, обидва мали досить обмежений вплив на єврейські громади на українських землях.

Хасидизм та його опоненти

Щоправда, всередині традиційної єврейської громади України трапився розкол іншого характеру. Наприкінці XVIII століття на сцені з'явилися послідовники нового руху – хасидизму, а також виникли опоненти хасидів – литваки. На противагу Центральній Європі, головна лінія розподілу між євреями в Україні проходила не між ортодоксальними і реформістськими напрямими, але між групами саме ортодоксальних юдеїв, що дотримувалися різних форм традиційного юдаїзму, тобто між, переважно, хасидами та їхніми противниками – литваками, чи то міснагїдами (*міснагдїм*).

Хасидизм поставав у другій половині XVIII століття серед розрізнених груп набожних євреїв Західної та Центральної України (на Поділлі та Волині). Цей напрям походив від течії єврейського містицизму, відомого як Кабала, яка від кінця XVII століття мала постійно зростаючий вплив на рабиністичні еліти і широкі верстви єврейського населення України. Розповсюдження Кабали, особливо її Луріанського різновиду (пов'язаного з іменем Ісаака Лурії із Сафєда, було певною мірою наслідком впливу невеликої кількості євреїв-сефардів з Османської імперії, які прибули в Україну після захоплення більшої частини Поділля Османами у 1670-х роках.

Кабалістичні ідеї і практики, що прийшли в Україну, ґрунтувалися на принципі іманент-

123. Велика синагога XVIII ст. у Бродях на підавстрійській Галичині. Листівка початку 1900-х рр.

ності божественної субстанції (*лейт атар пануй мінея*), на таємному (прихованому) духовному значенні кожної речі оточуючого світу (*ейн давар ше ейн бо нецоц*), на можливості кожної людини пізнати Бога через містичне споглядання (*ле-негді тамід*) і на практиці аскетичної побожності як одного із засобів змінити світ (*тіккун олам*). Перші кабалісти в Україні називали себе *хасидами*. Вони практикували регулярні ритуальні омовіння, дотримувалися посту від шабату до шабату, після заходу сонця обмежуючись скибкою хліба і водою, залишали домівки у добровільному вигнанні, щоб повернутися перед шабатом, притлумлювали свої фізіологічні потреби, брали участь у груповому вивченні чільних праць з єврейського містицизму, як-от «*Сефер га-Зогар*» («Книга Сяйва», близько 1290 року).

Хасидизм як повноцінний суспільний рух веде початок від Ізраеля бен Еліезера, більше відомого як Баал Шем Тов (давньогебр.: Володар доброго імені), або Бешт (акронім від гебрейського) – кабаліста з подільського містечка Меджибожа. Хоча і він сам, і багато з його перших послідовників вийшли з кабалістського *клойза* (свого роду елітарного клубу єврейських містиків), вони відкидали аскетичну форму побожності попередників-хасидів. Натомість їхні натхненні релігійні практики поєднували східноєвропейську побожність з новими формами Кабали. Називаючи себе хасидами нового типу (дослідники відрізняють їх від побожних аскетів, також хасидів, але попередніх поколінь – до 1750-х років), містики організували свої власні молитовні групи, заохочували простих євреїв до вивчення езотеричних кабалістичних джерел

124. «Прогресивна» синагога (темплъ) у Чернівцях, 1878 р. Перетворена на кінотеатр у радянські часи, тому її іронічно називали «кіногога».

та видавали книжки, що пояснювали таємне значення засадничих єврейських звичаїв. Хасиди також наполягали на суворіших правилах ритуального забою худоби та стверджували, що будь-хто, навіть неосвічений єврей, може говорити із Всевишнім завдяки містично натхненній молитві.

Міснагідім – вчені рабини та прості євреї, які були противниками хасидизму – відкидали надмірну емоційність хасидської молитви, заперечували хасидські молитовні обряди сефардського кшталту та відкрито критикували хасидів за популяризацію елітарної кабалістичної мудрості, як вони вважали, недосяжної для мас.

Осердя міснагідів знаходилося не в Україні, а в Литві (Вільні), й саме тому противників хасидів стали асоціювати із литваками – євреями литовських звичаїв. В Україні також були рабини-міснагиди, які вороже ставилися до хасидів, але вони були неспроможні підважити надзвичайну популярність нового руху.

На практиці, відносини між хасидами та міснагидами на українських землях у Російській імперії не були напруженими. У цьому Україна різко контрастувала із Білоруссю і Литвою, де у північній частині Смуги осілості нерідко відбувалися сутички між хасидами і міснагидами. Єврей в Україні міг користуватися традиційним ашкеназьким молитовником, оминати галасливі хасидські зібрання, але разом з тим, за наполя-

ганням дружини, міг зібратися і піти до хасидського вчителя-цадика за благословінням або порадою.

Хоча спочатку єврейські можновладці вважали хасидів небезпечними для традиційного юдаїзму й прагнули поставити їх поза законом, вони не могли зупинити розповсюдження нового руху. Навпаки, з попередньо маргіналізованої і навіть периферійної групи хасиди невдовзі посіли центральне місце в релігійному житті євреїв по всій Східній Європі. Серед хасидів поставали вчителі – цадика, які перетворилися на нових суспільних та духовних авторитетів. Через їх посередництво прохання й молитви простих євреїв могли дістатися небес.

Після поділів Польщі (1772–1795) більшість цадиків перейняли династійну форму правління російського царату – своєї нової влади – і започаткували власні династії. Із своїм прихильним оточенням вони осіли на Поділлі (в Барі, Брацлаві, Саврані), Волині (в Бердичеві, Корці, Шепетівці, Славуті) та Київщині (в Чорнобилі, Макарові, Ружині, Шполі, Сквирі, Умані) і загалом надавали перевагу малим єврейським громадам, які здебільшого мешкали в штетлах, аніж єврейським громадам великих міст. У штетлах, звичайно, цадика могли швидше впроваджувати свої ідеї і звичаї, інтенсивніше впливати на єврейське населення та ефективніше контролювати його буденне релігійне буття.

125. Делегати Варшавського з'їзду першої політичної партії ортодоксальних євреїв Агудат Исраель. Фото 1930 р.

Реформістський рух та реакція на ліберальні тенденції

На початку XIX століття хасидські лідери, попри розбіжності, дійшли до формування своєрідного єдиного фронту зі своїми співвітчизниками та опонентами – литваками-міснагідами. Як ортодоксальні традиціоналісти, обидві течії переймалися серйозними проблемами, які виникли завдяки *Гаскалі* (єврейському Просвітництву) та реформістському руху. На початку XIX століття реформістський рух виник у німецьких землях Вестфалії і Пруссії і під кінець століття швидко розповсюдився у Габсбурзькій імперії, Британії та Сполучених Штатах. Цей рух відкидав рабиністичну традицію як неймовірно застарілу, середньовічну й непристосовану для часів єврейської емансипації і європейського просвітницького лібералізму. В певному сенсі реформістські лідери вважали юдаїзм явищем суто релігійним, свого роду єврейським варіантом протестантської етики, але аж ніяк не всеохопним способом життя. Реформісти змінили мову літургії – з біблійної давньогебрейської на світську німецьку, відкинули як непатріотичні усі молитви, що благали про Єрусалим, прихід Месії та повернення до Святої Землі, а також запровадили інші радикальні новації, прагнучи підлаштувати юдаїзм до лібералізованого, емансипованого та модернізованого західноєвропейського суспільства.

З німецьких земель походили також інші євреї ліберальних переконань, які відчували потребу адаптувати юдаїзм до нових європейських соціально-політичних умов, але які, однак, відкидали радикалізм реформістського руху. Ці євреї були послідовниками рабина Захарії Франкеля, якого невдовзі назвали одним із засновників консервативного юдаїзму. Франкель був провідним істориком, знавцем історії юдейського права, який належав до визначних німецько-єврейських дослідників угруповання «Наука юдаїзму» («*Wissenschaft des Judentums*»), яке створило галузь в науці, що ми сьогодні називали б юдейськими студіями, чи юдаїкою.

Єврейські науковці закликали до впровадження еволюційної (прогресивної) форми юдаїз-

му, яка засновувалась би на засадах інновацій і тяглості, а не на радикальних революційних зламах, як того бажали реформісти. З часом Франкель став професором Єврейської семінарії у Бреслау/Вроцлаві, яку і досі вважають колискою консервативного юдаїзму. Означення «консервативний» може, на перший погляд, збити з пантелику. Коли його почали застосовувати, воно було доречним щодо реформістського руху в юдаїзмі, хоча з точки зору єврейських ортодоксів, які за природою своєю дотримувалися консервативних переконань, така назва виглядала цілком неправильною. Століттям пізніше у Сполучених Штатах із середовища консерваторів постав реконструктивістський рух. Цим рухом керували учні рабина Мордехая Каплана, який наголошував на потребі створити всеохопну (він дотепно називав її «католицькою») юдейську теологію і практику, які б об'єднали всіх євреїв, незважаючи на релігійно-ідеологічні розбіжності поміж ними.

Тисячі нащадків єврейських іммігрантів з України, живучи у Канаді, Великобританії та Сполучених Штатах, прийняли ту чи іншу ліберальну течію юдаїзму – реформістську, консервативну або реконструктивістську, проте у їхній рідній країні ці рухи (і в минулому, і нині) мали вельми обмежений вплив. Темплі нового стилю, які інколи називають «прогресивними синагогами» з різноманітними елементами реформістської архітектури і літургії, було засновано у Тернополі (1820-ті роки), Львові (1846), Чернівцях (1863) та Одесі (1863). Деякі з них імітували тогочасні реконструкції Єрусалимського Храму, тоді як інші було побудовано у неомавританському стилі (*мудехар*), в якому будувались німецькі та австро-угорські реформістські темплі.

Більшість прогресивних вірників були заможними євреями середнього класу, які успішно інтегрувалися у відповідні соціальні прошарки австро-угорського, польського (в межах Російської імперії) та російського суспільств. Вони вітали зміни у літургії, вважаючи їх демонстрацією лояльності до імперії. Попри це, переважна більшість євреїв на українських землях у Російській імперії та Австро-Угорщині не сприймала інновації реформістсько-прогресивного

кшталту, оскільки, окрім усього іншого, помпезний стиль реформістських темплів й зростаюче недотримання обрядів серед прогресистів суперечили традиційному єврейському світогляду. Тому більшість євреїв на українських землях залишилися традиціоналістами-ортодоксами. Ортодокси не тільки уникали контактів з євреями різноманітних ліберальних напрямів, але й вважали їх «некошерними» (на їдиш: *трейф*).

Пізніше, на початку ХХ століття, багатоманітність релігійних течій серед євреїв призвела до появи великих груп практикуючих євреїв, які відвідували службу або виключно в ортодоксальній, або виключно в ліберальній (реформістській, консервативній або реконструктивістській) синагозі. Якщо, втім, особа переходила з ортодоксальної синагоги до ліберальної, або навпаки – це вважалося зрадою.

Представники Гаскалі у Східній Європі, відомі як *маскіли* (*маскілім*), не заходили так далеко, як реформістські євреї, у своєму бажанні трансформувати єврейське життя. Натомість вони залишалися традиціоналістами, і лише ширші світські зацікавленості відрізняли їх від оточуючого юдейського середовища. Насамперед маскіли прагнули реформувати єврейську

освіту – і за допомогою освітніх реформ позбутися культурних і соціальних бар'єрів між євреями та оточуючим християнським суспільством.

Маскіли ані запропонували нової теології, ані сформували окремого руху. Попри це, вони шукали підтримку світської влади, яку вважали найбільшим своїм союзником у галузі єврейської освітньої реформи, а також пропонували уряду свою допомогу у галузі контролю над єврейськими виданнями, початковою освітою, вбранням, призовом на військову службу та іншими традиційними громадськими справами. Таке втручання в засадничі форми діяльності єврейських громад робило маскілів доволі небезпечними в очах євреїв-ортодоксів.

Врешті ортодоксальні хасиди і міснагіди дійшли згоди у спробі переконати російський та австрійський імперські уряди, що саме вони, а не оті всі реформатори-маскіли, є справжніми представниками єврейської громади. Стикнувшись із значним впливом маскілів-реформаторів на цісарську владу, хасиди і міснагіди відчували себе носіями істинних ортодоксальних цінностей. Вони чинили

126. Дві караїмські кенаси (молитовні споруди) у Чуфут-Кале в Криму. Фото 2009 р.

супротив змінам у релігійній, освітній чи громадській царинах, вбачаючи у будь-яких нововведеннях потенційну лазівку, через яку реформістський рух може протягнути світський спосіб життя, з їх точки зору – нищівний для євреїв. Невдовзі ортодокси розвинулися не тільки у релігійний рух всередині юдаїзму, але також у потужну політичну силу. Так, наприклад, в австрійських Галичині і Буковині рабиністичні лідери єврейських ортодоксів долучилися до політичної партії *Агудат Ізраель*, яка на початку ХХ століття захищала свій електорат і представляла його інтереси – наприклад, у польському сеймі. Коли у 1914 році почалася Перша світова війна, більшість релігійних євреїв на українських землях були традиціоналістами-ортодоксами: або литваками-міснагідами, або хасидами, хоча самі вони уникали терміна «ортодоксальний», адже навіть він звучав надто модерно.

Врешті-решт ліберальні тенденції в юдаїзмі, як-от реформістський та консервативний рухи ХІХ століття, реконструктивістський, егалітарний, прогресивний і трансконфесійний рухи у ХХ столітті, відіграли незначну роль в житті євреїв України. Зовсім не так було в діаспорі. Багато нащадків євреїв з українських земель, які емігрували за кордон, успішно інтегрувалися у Сполучених Штатах, Канаді та Великобританії, де вони або вливалися у ліберальні, модерні та постмодерні течії юдаїзму, або засновували синагоги ліберального напрямку. Деякі з цих ліберальних течій поруч із найортодоксальнішими різновидами юдаїзму вкорінилися у посткомуністичній Україні внаслідок релігійної роботи єврейських лідерів і організацій з діаспори. Ці різноманітні течії часто перебувають в напружених відносинах, адже кожна – і в Україні, і в діаспорі – конкурує за фінансову підтримку громади та нових членів.

Караїми

Протягом тисячі років у деяких регіонах Східної Європи поруч з євреями жила релігійна група, історично пов'язана з юдаїзмом – караїми. Караїми стверджували, що саме вони, а не євреї, є справжнім обраним народом. Як релігійна секта

127. Авраам Фіркович – караїмський вчений. Фото 1870-х рр.

VIII ст. н.е., караїми називали себе *Бней Мікра* («Сини Біблії»). Вони відкидали рабиністичний юдаїзм, у засадах якого був Талмуд, і вважали, що єдиними засадами їхньої нової релігійності мусить бути лише писаний текст Гебрейської Біблії, а не усна традиція, з нею пов'язана. Їхні релігійні практики втілювалися у певному типі літургії та ритуальних законах, пов'язаних зі спеціальним календарем, який відрізнявся від юдейського. Хоча самі караїми відкидали «рабиністичну» єврейськість, їхні обряди і звичаї спиралися на юдаїзм і були з ним тісно споріднені. На початок ХVІІІ століття караїми заснували громади у Криму (Чуфут-Кале, Мангуп, Ѓозлеве (Євпаторія), Каффа (Феодосія)), на Волині (Луцьк) та Поділлі (Деражня), у Галичині (Львів).

Вважаючи, що Талмуд і рабиністичні тлумачення непоправно зіпсували юдаїзм, караїми прагнули створити суто біблійну релігію. Вони наближалися до цієї мети через буквальне прочитання і часто недоладне тлумачення Біблії, яка буцімто не зазнала втручання жодної усної традиції. Наприклад, вони стверджували, що коли Тора забороняє запалювати вогонь у шабат, це передбачає необхідність вечеряти у

КАРАЇМСЬКИЙ ІДЕОЛОГ – ДОСЛІДНИК З УЯВОЮ

Авраам Фіркович (1787–1875) був провідним караїмським вченим, мандрівником й колекціонером старожитностей. Працюючи в Україні – чи то у рідному місті Луцьку, чи то в Криму (в Євпаторії і Чуфут-Кале), він зібрав неабияку колекцію унікальних середньовічних юдейських та караїмських рукописів. Його амбітна мета полягала в тому, аби переконати російську владу, що караїми були справжнім давнім *біблійним народом*, який осів на царських землях задовго до євреїв і задовго до того, як Росія взагалі виникла. Таким чином, караїми заслугоували на певні державні привілеї та звільнення від цивільних повинностей.

Для досягнення цієї мети Фіркович без вагань підробляв дати рукописів, а також дати кримських юдейських надгробків. Через його «відкриття» караїмських старожитностей серед провідних європейських семітологів спалахнули дискусії аж на півстоліття. Парадоксально, але саме підробки Фірковича спонукали вчених вивчати мову й культуру євреїв Криму та Київської Русі. Деякі з рукописів Фірковича, після двох століть подорожей і поневірянь, опинилися у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського Національної академії наук України.

темряві, нібито не маючи заздалегідь запаленого вогню.

Караїми відкидали рабиністичний молитовник і використовували натомість Книгу Псалмів. Власні правові норми караїмів (*га-атака*), по суті, виникли як альтернативна версія рабиністичним законам. Вони також спиралися на окреме коментування або тлумачення, хоча й відмінне від рабиністичного, але також з усіма ознаками усної традиції. Коли треба було передати своє вчення новому поколінню, караїми

робили це відповідно до законів Усної Тори, яких за інших обставин не визнавали. Кількісним нечисленним караїмам (на початку ХХ століття – близько 13 тисяч в усій Російській імперії, з них близько 9 тисяч – в Україні) вдалося переконати царський уряд, що вони не були суспільно зіпсуті, як євреї-традиціоналісти, й отже, заслугоували на певні привілеї та пільги. Успіх караїмської справи великою мірою завдячував працям Авраама Фірковича, уродженця України, який багато років працював у Криму, аж до своєї смерті 1875 року у віддаленому високогірному печерному місті Чуфут-Кале.

Юдаїзм у сучасній Україні

На початку 1990-х років ортодоксальні рабини (литваки, або міснагіді) і хасидські рабини різних династій (Брацлавської, Карлинсько-Столинської, Сквирської, а також Хабаду), зі Сполучених Штатів, Канади та Ізраїлю почали розбудову єврейського релігійного життя у десятках українських міст і містечок. Завдяки надзвичайним зусиллям цих лідерів, не кажучи вже про глибоке коріння юдейської традиції в Україні, сьогодні більшість українських євреїв, які дотримуються традиції, належать до ортодоксальних релігійних громад. З-за кордону в Україну прийшов також і реформістський рух, проте реформістам вдалося сформувати лише кілька невеличких громад (інколи під назвою «прогресивного юдаїзму») у найбільших містах України. Існує лише одна синагога юдеїв-консерваторів, й вона з'явилася тільки у першому десятилітті ХХІ століття.

Відродження юдейського релігійного життя за підтримки нових рабиністичних лідерів не означає, що євреї України перетворилися на винятково ортодоксів, чи то хасидів, чи литваків/міснагідів. Хоча деякі молоді євреї безумовно ідентифікують себе з певною течією, більшість євреїв, які беруть участь у відродженні релігійного життя України (максимум чотири відсотки із щонайменше 90-тисячного єврейського населення), вбачають бодай якийсь зв'язок із будь-якою синагогою достатньою ознакою своєї релігійності. Серед 1200 караїмів,

які проживають в Україні, і серед яких менше трьох відсотків є релігійними, ситуація майже подібна. Іншими словами, попри відродження і нормалізацію релігійного життя у сучасній Україні, переважна більшість євреїв цікавляться – в найкращому разі – юдейською традицією з культурної точки зору, проте вони здебільшого залишаються світськими – як і їхнє українське оточення.

Таке спостереження, вірогідно, стосується й євреїв з України, які нещодавно переселили-

ся за кордон, у діаспорні країни, де вони також переважно залишаються секулярними. Серед релігійних, перше покоління зазвичай долучається до однієї з кількох ортодоксальних громад, тоді як друге і третє покоління, народжене й сформоване у діаспорі, схиляється до різноманітних реформістських або консервативних, в цілому – ліберально орієнтованих громад. Тільки в Ізраїлі іммігранти з України, якщо не є секулярними, приєднуються, хай і в невеликих кількостях, до численних традиційних громад.

РОЗДІЛ 6

Мова і писемність

Етнічні українці сьогодні розмовляють українською, російською, інколи обома мовами, або українсько-російською мішаниною, яку ще називають *суржи́ком*. Що стосується української, державна мова незалежної України пройшла довгий історичний шлях.

Розмовна мова

Українська мова

Розмовна українська мова сформувалася внаслідок тривалої і складної взаємодії між трьома феноменами: по-перше, різноманітними діалектами, якими розмовляли племена та етнічні групи, які населяли Україну в минулому; по-друге, писемною мовою релігійної, світської і правничої літератури – зокрема, церковнослов'янською; і, по-третє, офіційними мовами держав, у яких жили українці: у центрі та на сході країни – польською і російською, у західній частині країни – польською і німецькою на Галичині, румунською на Буковині й угорською – на Закарпатті.

Українська є індоєвропейською мовою слов'яно-балтійської групи, й у цьому контексті найбільше пов'язана з іншими східнослов'янськими мовами – білоруською і російською. Українською користаються не тільки повсюдно в сучасній Україні, але також поза сучасними її політичними кордонами, зокрема у безпосередньо прилеглих прикордонних регіонах на сході Польщі, півдні Білорусі, у Воро-

незькій області, на Кубані – на південному заході Росії.

Завдяки географічній одноманітності центральних та східних теренів України, різні варіанти української, якими тут говорять, мають лише мінімальні відмінності у лексиці та вимові. Далі на захід польські впливи помітні в українській мові Волині, Поділля та Галичини, а румунські впливи відчутні у розмовній мові Буковини.

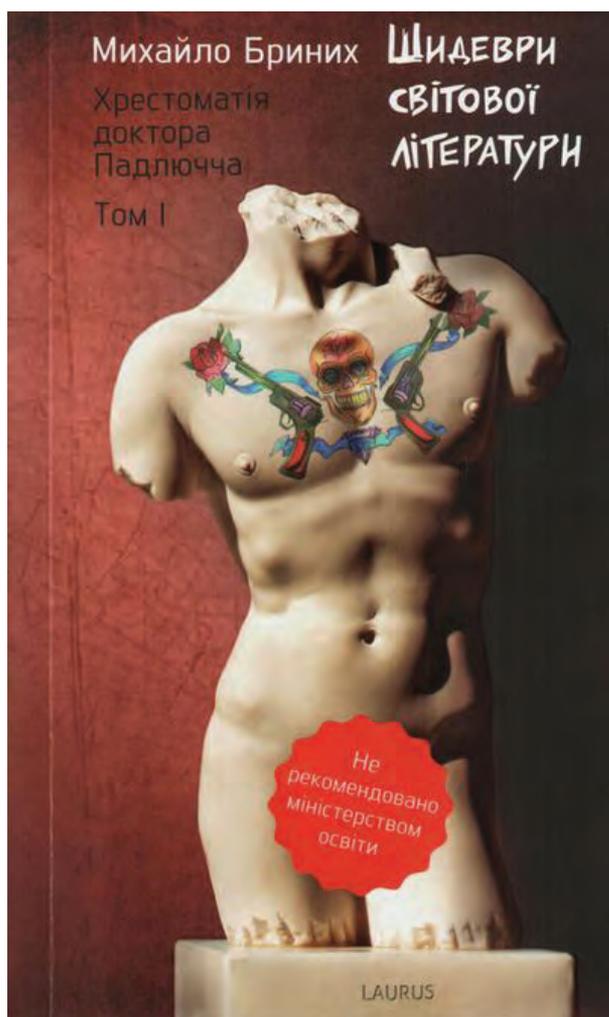
Справжня межа діалектів відрізняє південну Галичину і Закарпаття від решти України. Тут гірська гряда, ліси та ріки утворили розмаїття ізольованих мовних анклавів. Поєднання цього географічного положення із відчутним впливом польської, словацької та угорської мов спонукало впродовж XIX та XX століть палкі дискусії мовознавців й етнографів про те, чи галицька говірка є мовою окремишньою від української і чи русинська, яку вживають на Закарпатті, є окремою східнослов'янською мовою. Урбанізація Галичини, а також еміграція з інших частин України у другій половині XX століття наблизили галицьку українську до розмовної мови решти країни. Водночас місцева розмовна мова, зокрема у сільських місцевостях, зберегла свої особливості й загалом вважається західноукраїнським діалектом.

Суміжні території з різноманітним етнічним та мовним походженням їх мешканців також істотно вплинули на формування української мови та її діалектів. Наприклад, розмовна українська постала через взаємодію із неслов'ян-

128. Ліворуч: пам'ятник Івану Федорову – друкарю XVI століття – один з найпомітніших пам'ятників сучасного Львова.

Процес урбанізації українських земель наприкінці XIX і у XX столітті спонукав утворення нового мовного феномену, так званого суржика – російсько-української мовної мішанини містян у першому поколінні, які приїхали до міста й почали спілкуватися російською. З одного боку, суржик демонструє прив'язаність колишніх селян, що урбанізувалися, до мовної традиції, проте, з іншого боку, суржик виявляє ступінь, до якого російську нав'язували в Україні як обов'язкову мову повсякденного спілкування. Оскільки більшість населення проживає у містах, дехто вважає, що суржик є найрозповсюдженішою «мовою» сучасної України. Однак його не схвалюють носії стандартної української, і він є об'єктом жартів і висміювання мовної асиміляції і русифікації.

129. «Шидеври світової літератури. Хрестоматія доктора Падлючча» (2013). Збірка есеїв Михайла Бриниха, в якій він обіграє російсько-українську мішанину – суржик.

130. Фасад крамниці у Харкові з двомовними вивісками російською та українською. Фото 2008 р.

У наші дні українська розмовна мова вживається в країні нерівномірно – феномен, який відбиває колоніальне минуле країни. Хоча більшість промислових міст у Центральній, Південній і Східній Україні (Дніпропетровськ/Дніпро, Одеса, Донецьк, Кривий Ріг, Запоріжжя і Київ) і надалі є переважно російськомовними регіонами, українська зберегла чільну присутність на Західній Україні (на Волині й Галичині) та у сільській місцевості по всій країні. Згідно з даними 2001 року, хоча лише 10% населення Криму і 23-30% населення південного сходу (Донбасу) розмовляють українською, у Центральній Україні ця цифра сягає 80%, а на Волині, Галичині й Буковині становить 89-97%.

Їдиш, іврит і кримські єврейські мови

Традиційно для внутрішнього вжитку євреї в Україні послуговувалися двома мовами – їдиш як *мамелошн* («материнська мова») та давньогребейською, модернізований варіант якої сьогодні називають івритом, тобто *лошн койдеш* («священна мова»). Давньогребейська, або іврит переважала як писемна мова, хоча її також вживали, промовляючи молитви вголос. Ба більше, рабиністична еліта інколи вживала цю мову для спорадичного усного спілкування. Євреї також були поліглотами: єврейська еліта, яка мала справи із неєврейською владою, та єврейські жінки, які торгували на ринках, могли достатньо добре, хоча й не завжди правильно, розмовляти польською, російською й українською,

131. Відзначений нагородами «Їдиш-український словник» (2014) Дмитра Тищенко.

спілкуючись із польською шляхтою, царськими російськими чиновниками та українськими селянами – своїми сусідами і покупцями. На Галичині та Буковині єврейські купці та комерсанти розмовляли також німецькою й інколи румунською або угорською. Проте рідною мовою для більшості євреїв залишався їдиш. Навіть

у zenіті модернізації у царській Росії наприкінці 1890-х років 97% усіх тамтешніх євреїв вказували на їдиш як на свою першу мову, а 60% з них знали лише їдиш.

Чим власне є їдиш? Спочатку він виник з північного рейнського діалекту середньовісньонімецької мови. Писаний гебрейськими літерами, їдиш з часом став сплавленою (*fusion*) мовою, чимось на кшталт лінгвістичного мандрівника Європою, який абсорбує, перетравлює, адаптує й перелицьовує елементи різних інших мов. Серед складників мови їдиш були елементи традиційних мов євреїв, як-от семітських – гебрейської та арамейської, а також германських, романських та слов'янських мов, з якими євреї-ашкеназі контактували в Європі. Їдиш збагачував ці запозичення лексикою та фразеологією з давньогебрейської, яку вживали в освіті, діловому листуванні й літургії, а також з арамейської, якою послуговувалися у талмудичних студіях. Провідний вчений Бен'ямін Харшав визначав їдиш германською мовою, що заснована на слов'янському словнику і мешкає в гебрейській бібліотеці. Суть у тому, що жоден з цих різнорідних елементів не можна вилучити з мови їдиш так, щоб не зруйнувати самої фактури мови.

Є багато суперечок, де й коли виник їдиш. Більшість дослідників погоджуються, що їдиш постав як контактна мова, коли єврейські мігранти з Палестини перейшли через Аппенін-

ський півострів й осіли у Рейнській області, де й абсорбували середньовісньонімецькі діалекти. Наприклад, відомий коментатор Біблії і Талмуду Раші (акронім Раббі Шломо Іцхакі), який жив у XI столітті, уживав слова з середньовісньонімецької, а також німецької (у гебрейській транслітерації) у формі, дуже близькій до того, що ми розуміємо під їдиш. Коли у XIII та XIV століттях єврейські мігранти, які розмовляли північним рейнським середньовісньонімецьким діалектом, рушили Центральною і Східною Європою, вони запозичували елементи слов'янських мов, особливо польської, української та російської, адаптували їх семантично і синтаксично, й таким чином їдиш став взірцем сплавленої мови. З часом їдиш перетворився на спільну мову – і чільну культурну ознаку – для усіх ашкеназьких євреїв Європи.

Через складно скомпонований характер мови їдиш потрібно мати спеціальні мовні навички, аби виокремити різномовні частки його слів. Наприклад, у назві відомого оповідання Шолом-Алейхема «*Дер фаркішефтер инайдер*» («Зачарований кравець») слово «*фаркішефтер*» має німецькі префікс і суфікс (*ver-* і *-ter* у сучасній німецькій), гебрейський корінь (*к.ш.ф.*, який означає «магію» або «чари») й стійку присутність нередукованих голосних, що є ознакою відчутного впливу східнослов'янського мовного оточення.

Вживання запозичених слів відбиває особливо гнучку природу мови їдиш. Тож слова з близьким значенням, але різного походження співіснують, але передають різні нюанси і мають різне семантичне навантаження. Гебрейські слова, запозичені безпосередньо з давньогебрейських книжок або арамейських текстів, вважаються ознакою високого стилю, слова німецького походження позначають нейтральний стиль, а слов'янського – народну або більш побутову манеру мовлення. Наприклад, у мові їдиш є три відповідники на позначення слова «питання». Спираючись на Талмуд, рабин, який говорить на їдиш, глузував би зі свого учня: «*Із дос таке а шайле?*» («Чи це таки питання?»). Емансипований єврей, як-от у книжці Шимона Бікермана 1887 року, міг би, дискутуючи про новонароджений фемінізм, згадати «*дер*

ЯК ЇДИШ І УКРАЇНСЬКА ВПЛИВАЛИ ОДНА НА ОДНУ

Внаслідок багатостолітніх взаємних контактів між євреями й етнічними українцями – селянами, годувальницями, музикантами, слугами, козаками, злочинцями – єврейська усна мова їдиш, особливо його південно-східний (український) діалект, увібрав величезну кількість українських фразеологізмів, слів і понять, висловів і просторіч. Наприклад, щаслива людина – така, обличчя якої «хоч на виставці можна показувати» – *«ін виставе арайнциуштельн»*, і щоб це сказати на їдиш, треба вжити українське слово «вистава». Якщо хтось був скнарою, про нього казали, що він є *«балцедоке аф йеденс кешене»* – «благодійник із чужої кишені», уживаючи вислів із відомим українським словом.

Десятки слів на їдиш на позначення предметів матеріальної культури мають українське походження: *головешке* (від «головешка»), *годевен* (від «годувати»), *голобле* (від «голобля»), *голите* (від «голота»), *гальме* (від «гальма»), *качке* (від «качка»), *тачке* (від «тачка»), *сметнік* (від «смітник»), *скринє* (від «скриня»), *цацке* (від «цяцька»). Особливо багато українських вкраплень у їдишомовних просторіччях, наприклад такі слова як *нуднік* (від «нудний»), *хлоп* (від «хлоп» у значенні «кріпосний») і, безперечно, одне з найвживаніших слів у їдиш та в українській – «Ну?».

Натомість розмовний їдиш збагатив українську мову, зокрема багатим словником з арго будівельників, злодіїв і ремісників. Впливи мови їдиш, які особливо помітні в українських літературних творах із регіонів інтенсивних єврейсько-українських контактів, потребують

подальших досліджень. Наприклад, в одному з нещодавно опублікованих романів Юрія Винничука «Танго смерті» (2012) використано десятки слів галицького їдишомовного просторіччя, за допомогою яких відтворено поліфонічне щоденне життя Львова 1930-х років.

Багато слів із мови їдиш так глибоко вкорінилися в українській мові, що вже не потребують перекладу. Тож один з провідних українських письменників-постмодерністів Юрко Позаяк (псевдонім Юрія Лисенка) у своїй пародії на «Марш Будьонного» (марш Червоної армії) широко вживав слова та вислови з їдиш, які легко може зрозуміти українська читацька аудиторія:

Стрімкий будьонівській бекіцер!
Гевалт! Вейз мір! Азохен вей!
Тремтить денікінський офіцер –
В атаку красний йде єврей!
.....
Шолем, шолем, Гуляйполем
Козаки йдуть...

Після знищення східноєвропейського єврейського життєвого укладу у XX столітті феномен єврейського мовного або культурного впливу на сучасний український літературний дискурс зник майже повністю. Почасті, аби заповнити цю порожнечу, наприкінці XX та на початку XXI століть українська культура звернулася до своєї багатонаціональної спадщини. Українські письменники і поети всотують слова та вислови з міського фольклору та літературних джерел на їдиш, немовби компенсуючи в такий спосіб відчутний брак єврейських впливів.

женскер вопрос» («жіноче питання»). Їдишомовний марксист сказав би *«ді націонале фразе»* («національне питання»). Хоча кожен з цих трьох відповідників несе на собі відбиток чи то гебрійського (*шайле*), чи російського (*вопрос*),

чи німецького (*frage*) походження, усі вони означають те саме, але вибір слова залежить від контексту.

Розмовний їдиш загалом поділяють на дві великі категорії: західний, що його вживали

132. Літографія Анатолія Каплана (1955) для їдишомовного роману Шолом-Алейхема «З ярмарку».

євреї на німецькомовних землях (включно з Богемією та Моравією), і східний – їдиш євреїв слов'янських теренів, а також історичних Угорщини і Румунії. Східна мовна сфера ділиться на три діалекти: північно-східний (литовський) їдиш, південно-східний (український) і середньосхідний (польський), кожен з яких можна подекуди почути у сучасній Україні.

Північно-східний (литовський) їдиш був розповсюджений у північних і східних регіонах України: на Поліссі і в колишніх царських Слобожанщині і Катеринославщині. Переважно це було наслідком міграції євреїв з Литви та Білорусі на південь та схід України у 1860–1880-х роках. Південно-східний (український) їдиш розповсюдився частиною Центральної та Південної України, охоплюючи Волинь, Київщину, Поділля, Буковину, Бессарабію й Крим. На варіанти їдиш, яким говорять на Волині та Поділлі, особливо сильно вплинули місцеві українські діалекти цих регіонів. І нарешті, середньосхідний (польський) їдиш розповсюдився у Західній Україні, а саме на Галичині та Закарпатті, а також у сучасній Словаччині, Угорщині, західній

Румунії й більшій частині Польщі. Не дивно, що діалекти середньосхідного їдиш зазнали сильного впливу польської, угорської або румунської мов.

Після Другої світової війни і Голокосту їдиш рідко можна було почути як розмовну мову у містах Радянської України. Його, щоправда, далі вживали у містечках, зокрема в колишніх *штетлах*, де за відсутності суворого контролю з боку уряду їдиш лишався розмовною мовою набожних євреїв та небагатьох єврейських ремісників-кустарів, що там залишалися. У Галичині та на Буковині єдина синагога містечка стала місцем, де радянські євреї могли розмовляти на їдиш поза домом. Попри спроби радянської влади русифікувати євреїв, під час перепису населення 1989 року щонайменше 7% населення України задекларували їдиш як першу мову. У розквіт ери Горбачова вчетверо більше людей почали вивчати їдиш, порівняно з тими, хто почав вивчати іврит.

Після розпаду Радянського Союзу 1991 року цей неабиякий інтерес до вивчення мови їдиш зменшився внаслідок початку масової еміграції до Ізраїлю. Репатріація викликала значний попит на іврит, що привело до заснування десятків *ульпанів* – курсів інтенсивного вивчення цієї мови, спонсорованих Єврейським агенством (Сохнут). Твердження деяких єврейських лідерів антисіоністських переконань, також підтримуваних тогочасним урядом, що саме діаспорний східноєвропейський їдиш, а не ізраїльський –

133. Учні єврейської мовної школи (*ульпану*) святкують Пурим в Єврейському культурному центрі Харкова. Фото 2014 р.

134. Титульна сторінка караїмського івритомовного молитовника (Вільнюс, 1895).

пов'язаний з від'їздом – іврит повинен бути мовою, яка визначає ідентичність євреїв України, виявилось просто невиправданим оптимізмом.

Яким чином рабиністичні еліти і члени протосіоністських кіл (що називали себе «палестинофілами») уживали іврит – модернізовану давньогебрейську – як розмовну мову, відомо дуже мало. Найвірогідніше, в основу розмовної давньогебрейської XVIII–XIX століть на українських землях лягли сталі вислови з рабиністичної літератури, талмудична фразеологія і пишні фрази зі світських, переважно *маскільських* творів (тобто творів єврейських просвітників). Вимова була зазвичай ашкеназькою, що відчутно за манерою, в якій читали давньогебрейські тексти Тори під час служб у синагозі. Ця вимова, помітно відмінна від сефардської, так і залишилась вимовою для читання сувоїв Тори в ашкеназьких громадах, тоді як у сучасному Ізраїлі затвердили саме сефардську вимову як офіційну.

На відміну від більшості українських теренів, євреї-кримчаки та караїми Криму не вживали їдиш. Євреї Криму спочатку розмовляли місцевим візантійським діалектом грецької, але у зв'язку із Османським завоюванням узбереж-

жя у 1475 році почали вживати тюрксько-кипчацьку мову, зокрема варіант кримськотатарської під назвою «кримчацька». Караїми також розмовляли варіантом тюрксько-кримчацької мови – близьким до кримськотатарської. Мова називалася караїмською, і вона розвинулася у три форми діалектів, що їх визначало географічне розташування мовців: Крим, Галичина (Галич і Луцьк) і Литва (Тракай). У XVIII та XIX століттях караїмська виконувала функцію тюрксько-кипчацької літературної мови, писаної спочатку гебрейською абеткою, потім кирилицею для караїмів у Російській імперії (у Криму і Литві) та латинкою у її польському варіанті – для караїмів, які жили в Галичині. Мова євреїв-кримчаків та караїмів Криму також запозичила багато італійських слів (від генуезців у Каффі та інших чорноморських портах), а також слів з їдиш, привнесених євреями-ашкеназі, які малими групами почали оселятися на півострові у XVI–XVII століттях.

Писемна мова

Писемний стандарт (або стандарти) будь-якого народу, як правило, відрізняється від усної мови. Наприклад, французи, німці, італійці та інші народи Західної Європи століттями користувалися латиною як своєю писемною мовою. Аналогічно, багато народів Південної та Східної Європи, особливо ті з них, що належали до релігійної та культурної сфери східного православ'я (поміж інших, серби, болгар, українці, росіяни), користувалися літургійною церковнослов'янською мовою для писаних текстів.

Церковнослов'янська мова

Походження церковнослов'янської мови зазвичай пов'язують із посланцями Візантійської імперії – Костянтином/Кирилом і Мефодієм, яких з часом визнали святими. У другій половині IX століття вони принесли слов'янам східне християнство і створили для них абетку. Їхня місія, власне кажучи, пролягала у напрямку західних слов'ян (сучасних словаків і моравських чехів),

135. Сторінка з Радзивилівського рукопису – середньовічної історичної хроніки церковнослов'янською мовою (кінець XV століття).

однак ані християнство східного обряду, яке вони представляли, ані абетка, яку розробили (глаголиця), у тих регіонах не прижилися. Натомість саме серед деяких південних і особливо східних слов'ян справа Кирила та Мефодія не тільки довела свою життєспроможність, але й вкоренилася. Їхні християнські послідовники у Болгарському царстві розробили нову абетку, що спиралася на грецьку мову. Цю абетку назвали кириличною на честь святого Кирила. Кириличну систему писемності, що її використовували для церковнослов'янських текстів, згодом було модернізовано; і в цій модернізованій формі її донині використовують українці, а також інші східнослов'янські і деякі південнослов'янські народи.

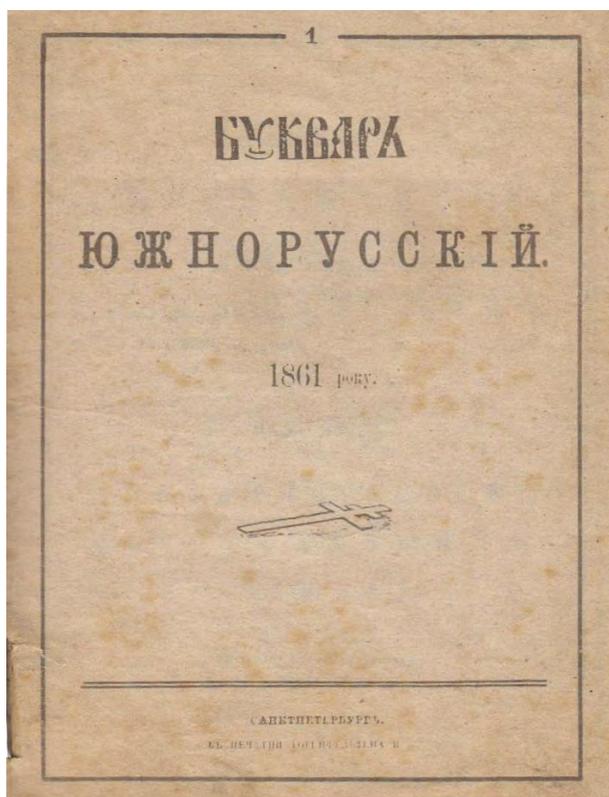
Церковнослов'янська не була «природною» мовою: ніхто цією мовою не розмовляв, вона не вживалась у живому спілкуванні. Попри це

церковнослов'янські тексти зазнали впливу середовища, в якому вони виникли і функціонували. Ці впливи набували різних форм: вони переймали елементи офіційної мови держави або лексику розмовного діалекту, яким користувався певний автор (упорядник). Упродовж XIV–XVII століть, коли українські землі перебували під владою Речі Посполитої, церковнослов'янські тексти містили польські слова, запозичені з міського вжитку, а також латинські, які автор надбав з освітою. Коли після XVII століття українські землі поступово переходили під Московію, а згодом – під Російську імперію, у церковнослов'янські тексти авторів з України частіше потрапляли російськомовні запозичення.

Хоча вже в середньовічну епоху були спроби створювати тексти на основі місцевого розмовного просторіччя, церковнослов'янська і, меншою мірою, польська та латина залишалися головними писемними мовами в Україні аж до кінця XVIII століття. Відтоді й надалі відбувалося повільне, але стале зростання кількості текстів розмовною українською народною мовою, й першою віхою цього розвитку був літературний твір «Енеїда» (1798) Івана Котляревського з Центральної України.

Українська мова й урядова політика

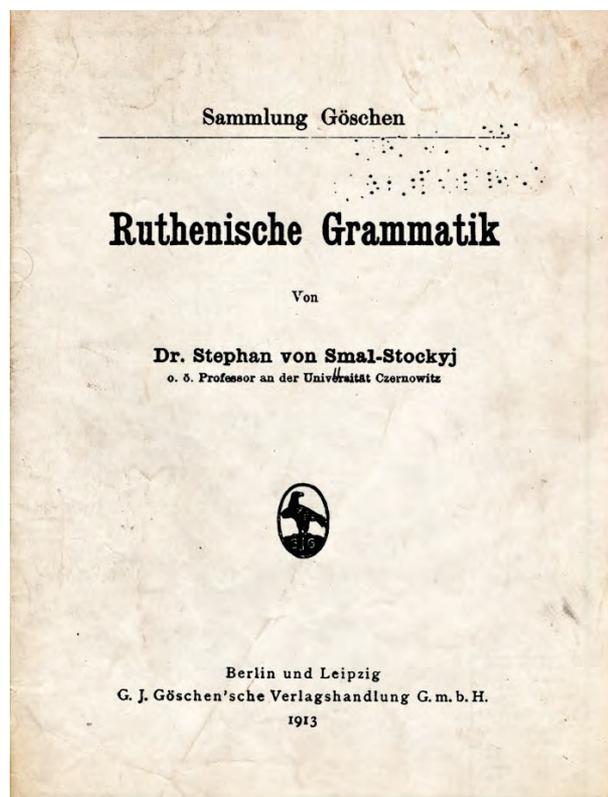
Зацікавленість рідною мовою поступово зростала серед української освіченої еліти, особливо протягом перших десятиліть XIX століття. У той час два феномени Західної і Центральної Європи сягнули українських земель: романтизм (з його наголосом на унікальній цінності будь-якої мови і культури у світі) та ідеологія націоналізму, згідно з яким народна мова є самою суттю цього народу, його природною національною ідентичністю. Прихильники націоналізму – національна інтелігенція – узяли на озброєння ідею мови як найпершої визначальної ознаки етнічної ідентичності особи. Серед національно налаштованих інтелігентів виникли палкі дискусії щодо того, яка саме говірка могла б стати найкращою писемною мовою їх народу. Так зародилося мовне питання.

136. «Букварь южнорусскій» (1861) Тараса Шевченка – один з найперших україномовних підручників, яким деякий час користалися у Російській імперії.

Упродовж «довгого» XIX століття (від 1780-х й до 1914 року) на українських землях у межах Російської та Австро-Угорської імперій мовне питання вилилося у дискусію між прихильниками різних проектів народної мови – церковнослов'янської, російської, української. Прихильники церковнослов'янської та російської стверджували, що обидві мови мають належну гідність (*dignitas*): церковнослов'янська – бо це мова сакральних релігійних текстів, які вживаються у церкві, російська – бо це мова могутньої імперії і *lingua franca* (спільний засіб спілкування) її міського середовища, якщо коротко – джерело «найвищого» втілення культури і знань. З іншого боку, романтично налаштовані прихильники української переконували, що саме розмовна народна мова повинна бути основою писемної мови спільноти, адже – як мова народу – вона була самим серцем і душею української нації.

Символом цих двох протилежних поглядів у Російській імперії на те, якою мовою послуго-

137. «Ruthenische Grammatik» («Руська граматика», 1913) Степана Смаль-Стоцького – граматика української мови, вживаної у південно-західній Галичині.

уватися, став вибір двох найбільших письменників України першої половини XIX століття: Тараса Шевченка, який обрав народну українську мову, і Миколи Гоголя, який обрав російську. Врешті, інтелектуальним дискусіям щодо того, яку писемну мову вживати, поклато край втручання можновладців. У середині століття російські інтелектуальні кола, а згодом – імперський уряд почали розглядати мовне питання крізь призму політики, прирівнюючи ідею окремої української мови (яка офіційно називалася малоросійською) до територіального й національного сепаратизму. Внаслідок цього царська влада вжила драконівських заходів для забезпечення будь-якої можливої загрози для держави: у 1863 та 1876 роках державними указами було заборонено усі публікації, викладання у школі й театральні вистави малоросійським «діалектом» (українською мовою). Навіть у православних церквах літургію мали служити російською, а не природнішою українською мовою. Попри те, що місцеві чиновники не поспішали втілювати

заборону усього українського, утиски української мови тривали до розпаду Російської імперії 1917 року.

В Австро-Угорській імперії Габсбургів інтелігенція також розділилася, у цьому випадку – на прихильників використання церковнослов'янської, російської або народної *русинської* (австрійський бюрократичний термін на позначення української мови, від русини/рутени – українці) мови. У Габсбурзькій імперії мова також виявилась тісно взаємопов'язаною з національною ідентичністю. Русини в австрійській Галичині й Буковині і карпаторусини в підугорському Закарпатті надавали перевагу використанню російської мови (русофіли), бо вірили, що є росіянами. Аналогічно, ті галичани та буковинські русини (українофіли), які воліли вживати українську, вважали що є представниками окремої української нації. Кожна група, а також прогабсбурзькі старорусини, відкидала національний і мовний вибір, на якому наполягала інша.

Оскільки в австрійській «половині» Габсбур-

зької імперії ніяких обмежень на вживання тієї чи іншої мови не існувало, русинська преса процвітала у Галичині і, меншою мірою, на Буковині. Перша газета громади – «Зоря Галицька», яка постала в контексті революції 1848 року, виходила протягом понад десяти років. Наприкінці століття ціла низка газет, часописів і видань різноманітних національних і мовних спрямувань в Австро-Угорщині свідчила про жваве галицько-русинське громадське і культурне життя. Це були, зокрема, газети «Слово», «Галичанин» (орган старорусинів), українофільські «Діло», «Буковина» і «Літературно-науковий вістник», русофільські «Голос народа» і «Прикарпатская Русь». Попри толерантність до місцевих мов, габсбурзька влада таки зайняла позицію щодо мовного питання: 1892 року було видано указ про те, який саме різновид русинської мови дозволялось вживати у державних школах. Це рішення було на користь української народної мови, яку вибрали українофіли.

Становище української преси у Російській імперії разуче відрізнялося, особливо якщо зга-

138. Титульна сторінка першої україномовної газети «Зоря Галицька» (Львів, 1848–1857 рр.).

139. Титульна сторінка однієї з перших україномовних газет Російської імперії – «Рада» (Київ, 1906–1914).

дати придушення, за указами царату 1863 і 1876 років, усіх публікацій «малоросійською» (українською). Після революції 1905 року імперські можновладці на деякий час послабили цензурний тиск, дозволивши друк україномовних газет («Громадська думка» і «Рада» – одні з перших серед кількох), що друкувались протягом кількох років напередодні Першої світової війни.

У ХХ столітті мовне питання було радше боротьбою за стандарт того чи іншого варіанта української літературної мови, ніж дискусією про те, яка з кількох мов, якими розмовляють на українських землях, найкраща. Що, наприклад, робити із передвоєнною літературною мовою русинів/українців південно-західної Галичини? З її місцевими діалектизмами та лексикою, але також із полонізмами і, меншою мірою, германізмами, особливо в бюрократичній й юридичній термінології?

Коли у 1920-х роках постала Радянська Україна й новий режим підтримав намагання систематизувати публічне вживання української літературної мови, галицький варіант відкинули на користь східного, який загалом прийнято було вважати мовою Шевченка. Згодом, у 1930-х роках, коли у Радянському Союзі настали часи постійно зростаючого ідеологічного контролю за науковою та культурною діяльністю, спроби стандартизації мови попереднього десятиліття

було знищено. Частинною ідеологічно виправданою державною політикою – зблизити три слов'янські мови – була поступова русифікація стандартної української літературної мови (запозичення русизмів).

У підсумку, на початок другої половини ХХ століття існувало два варіанти української літературної мови: «східний» (з його постійним посиленням русифікації),

140. «Український правопис» (1928) – стандарт української мови, згодом заборонений радянською владою як «надто націоналістичний».

141. Демонстрація у Києві на підтримку визнання української мови державною у Радянській Україні. Фото 1989 р.

який став стандартом у більшості міст Радянської України, і «західний» (із деякими вкрапленнями довоєнного галицького стандарту й певними ознаками радянських реформ 1920-х років), яким послуговувалися у міжвоєнній Галичині за польського врядування, а також серед українців діаспори. Різниця між «східним» і «західним» варіантами часом буває істотною, як-от вибір етноніма для позначення євреїв (див. вставку на стор. 7).

Після того, як Україна стала незалежною у 1991 році, негайно постало питання: яка з двох найбільш уживаних у державі мов – українська чи російська – повинна стати «офіційною» мовою спілкування. У 1996 році нова Конституція України проголосила українську державною мовою, а в 1999 році Конституційний суд уточнив, що Україна гарантує іншим мовам (російській, польській, румунській, угорській тощо) вільний розвиток, використання і захист.

Попри гарантії 1996 і 1999 років, мовне питання нікуди не зникло. Наразі дискусія точиться довкола внутрішніх лінгвістичних аспектів і зовнішніх суспільно-політичних. З одного боку, спроби створити новий літературний стандарт

неуникно провокують дискусії на мовознавчі теми (абетка, правопис тощо), включно із обговоренням того, що робити з русизмами радянського періоду, особливо у словниках. З іншого боку, мова стала яблуком розбрату між прихильниками виключної підтримки статусу та розширення вжитку української й тими, хто вважає, що Україні слід мати дві рівноправні офіційні мови – російську та українську. Цікаво, що багато етнічних українців – як і українські громадяни інших національностей – розділилися щодо цього питання: хтось воліє спілкуватися українською і віддавати дітей в україномовні школи, інші – вживати російську.

Мовне питання: між івритом та їдиш

Давньогреберейська була переважно писемною мовою й вживалася для рабиністичного листування, судових рішень й громадських нормативів, а також для написання праць з богословських, юридичних та філософських питань. Друковані тексти давньогреберейською називалися *сіфрей кодем* – священні книги. Із зростанням єврейського Просвітництва (Гаскалі) на початку XIX століття почали з'являтися світські книжки модернізованою давньогреберейською – івритом, зокрема оригінальні наукові та філософські твори, переклади світської літератури, газети, сучасна поезія та проза. Навіть попри те що давньогреберейська була писемною мовою, її досконале знання було привілеєм лише певного відсотка євреїв. Багато євреїв читали й розуміли літургійні і рабиністичні тексти, проте писати давньогреберейською вони не вміли.

Саме вміння писати відрізняло рабиністичні еліти від пересічних освічених євреїв. Хоча біблійна давньогреберейська була основою традиційної єврейської освіти, її не вивчали відповідно до граматичних правил. Натомість *меламед* – вчитель початкової школи – тлумачив біблійні словосполучення і речення на їдиш, аби учні могли запам'ятати кожен рядок Біблії разом із канонічним тлумаченням (*пшат* – прямим значенням). Таким чином, діти засвоювали слова давньогреберейської разом із усією сукупністю конотацій та семантичним полем, похідним від рабиністичної традиції, але разом із супровідним тлумаченням на їдиш.

Один із лідерів єврейського просвітництва у Східній Європі, Іцхак Бер Левінзон з Кременця, гостро критикував цю практику. Він стверджував, що давньогреберейська була мовою, яка пасувала будь-якому типу дискурсу. Ба більше, як мова престижу давньогреберейська мала бути рушієм створення єврейської просвітницької культури, що спиралася би на загальну освіту. Саме використання давньогреберейської для просвітницьких цілей – в підручниках і газетних публікаціях – і було тим кроком, завдяки якому давньогреберейська поступово перетворилася на сучасний іврит. Найбільший твір Левінзона на цю тему «*Те'уда бе-Ізраель*» («Свідчення євреям», 1827) було опубліковано за підтримки уряду царської Росії. Це сталося тому, що традиційні єврейські друкарі у ті часи відмовлялися публікувати твори вчених-просвітників, які вони називали зневажливо *біхелех* (з їдиш: дешеві книжки, у прямому та переносному значеннях).

142. Шапка першої івритомовної газети у Російській імперії «Га-Меліц» (Одеса, 1860–1904).

143. Шапка першої їдишомовної газети «Коль Мевасер» (Одеса, 1862–1872).

144. Учні початкової єврейської школи – хедеру – у Кам'янці-Подільському. Фото початку 1900-х рр.

Попри скептицизм і навіть спротив традиційних кіл, модернізована давньоєврейська повільно просувалася на перші позиції світського єврейського життя, починаючи від кількох обережних спроб у 1860-х роках, коли Олександр Цедербаум започаткував в Одесі «*Га-Мелиц*» («Захисник», 1860-1904) – першу у Російській імперії газету давньоєврейською. Щоправда, знадобилося чекати ще до 1880-х років, коли почалося відродження цієї мови та її перетворення на розмовний іврит. У той час, за два десятиліття до народження сіонізму, різноманітні групи інтелектуалів Одеси почали розмовляти на івриті на постійних засадах, а також писати есе на актуальні сучасні теми та засновувати студії івриту – на світських граматично-семантичних засадах – як невід'ємну частину єврейського духовного відродження у діаспорі. Найвпливовішими постатями цих груп – «*Бней Моше*» («Сини Мойсея»), «*Хіббат Ціон*» та «*Агават Ціон*» (обидві назви означають «Любов до Сіона») – були мислитель Ахад га-Ам (псевдонім Ашера Гінзберга) та поет Хаїм Нахман Бялик. Разом із одеським видавництвом «Морія» вони обстоювали відродження давньоєврейської/івриту як бажаної світської мови не лише серед євреїв Європи, але також і на землях давньої і майбутньої єврейської батьківщини – країни Ізраїлю. Саме у цьому контексті уродженець України Ахад га-Ам з часом перетворився на свого роду культову постать у пантеоні батьків-засновників сучасної ізраїльської культури.

Світські проповідники івриту, просвітники-маскіли, а також царська влада зверхньо ставилися до мови їдиш як до геттоїзованої мовної мішанини, свого роду єврейського суржика, який був значною перешкодою на шляху до єврейської асиміляції у велику і престижну російську культуру. Таким чином, і єврейські просвітники, і імперський уряд царської Росії, хоча й з різних причин, відмовляли їдиш у статусі мови, офіційно називаючи його жаргоном. Втім навіть противники мови їдиш усвідомлювали, що мусять вдаватися до цієї мови заради того, щоб спонукати євреїв до культурних реформ. Саме так міркував Олександр Цедербаум, коли видавав в Одесі першу газету на їдиш – «*Коль Мевасер*» («Голос вісника», 1862–1872). Уживаючи переважно український їдиш, газета Цедербаума опиралася русифікації, яку на той час активно просував царський режим. Саме тому можновладці не схвалювали вживання мови їдиш, як і української мови, й забороняли, серед іншого, неймовірно популярні театральні вистави на їдиш.

Із виникненням у Російській імперії різноманітних єврейських політичних партій, доволішня реальність змусила партійних лідерів – бундівців, фолькістів, сіоністів – звертатися до своїх послідовників саме мовою їдиш – рідною мовою 97% євреїв імперії. Їдишські газети, які накладами у сотні тисяч видавали у підросійських Польщі і Литві, знаходили серед українських євреїв відданих читачів. Для соціалістично орієнтованих бундівців їдиш як мова неосвічених і бідних єврейських пролетарських мас була не тільки засобом пропаганди, але й наріжним каменем класової марксистської ідеології. Бундівці вважали іврит мовою гнобителів: єврейської буржуазії, релігійних фанатиків, єврейських націоналістів – усіх, у кому вони вбачали класових ворогів єврейського пролетаріату. Тож коли сіоністи модернізували давньоєврейську, перетворили її на мову іврит – мову відновлення єврейського народу – й пристосували його до нових обставин єврейських поселень Землі Ізраїлю, бундівці проголосили їдиш у діаспорі поважною і повноцінною «мовою народу».

Політизація цього нового – світського – варіанта їдиш була головним пунктом порядку денного на Чернівецькій мовній конференції 1908 року, першій конференції такого типу, під час якої зустрілися письменники й освітяни, бундівці і сіоністи, визначні постаті культури; усі вони зазначали зростання популярності івриту серед єврейської молоді й водночас непокоїлися нехиттю до мови їдиш серед правлячих кіл Російської та Австро-Угорської імперій. Чернівецька конференція закликала підтримати літературну, освітню і мистецьку діяльність мовою їдиш, проте наприкінці ухвалила визнати їдиш *однією* з національних мов євреїв, а не їхньою єдиною національною мовою.

Різноманітні форми акультурації, притаманні єврейському життю на українських землях впродовж XIX століття, сприяли подальшій політизації мови. По суті, мову стали вживати задля того, щоб проголошувати, формувати й змі-

нювати різні форми лояльності – чи до держави, у першу чергу, чи до власного народу. Для євреїв Австро-Угорщини вибір, залежно від регіону, був між польською, німецькою, угорською, івритом, їдиш або певними комбінаціями цих доволі відмінних мов.

Євреї півдавстрійської Буковини надавали перевагу габсбурзькій імперській мові – німецькій, й таким чином перебували на маргінесі відродження івриту та їдиш у другій половині XIX століття. Хоча гебрейську друкарню заснували у Чернівцях ще 1835 року, вона друкувала переважно традиційні юдейські класичні тексти для релігійних студій і лише від 1870-х років – світські праці на їдиш та івриті. Німецькомовні єврейські школи у Сучаві (теперішня Румунія) та Чернівцях мали уроки івриту як обов'язкову частину програми. Проте більшість видань у політичній царині – сіоністські, марксистські та соціалістичні, національно-асиміляціоністські –

145. Делегати Першої мовної конференції з їдиш у Чернівцях (на той час – Черновіц) 1908 року. Справа наліво: Герш Давид Номберг, Хаїм Житловський, Шалом Аш, Іцхок-Лейбуш Перець і Авраам Рейзен. Листівка початку 1910-х рр.

146. Картина білоруського єврейського художника Єгуди Пена «За газетою» (1914).

публікувалися німецькою, як і ціла низка місцевих єврейських газет, зокрема «*Allgemeine Zeitung des Judentums*» («Загальна єврейська газета»), «*Jüdische Volksrat*» («Єврейська народна рада») та «*Czernowitzer Tagblatt*» («Чернівецький щоденник»).

Ситуація в підавстрійській Галичині була більш складною. Там багато євреїв почувалися частиною польської нації й воліли читати польськомовні газети «*Ojczyzna*» («Батьківщина») та «*Przyszłość*» («Майбуття»). Ті галицькі євреї, які бажали виявити лояльність до габсбурзької влади, послуговувалися німецькою, як-от газета «*Der Israelit*» («Ізраїльтянин»), яка спочатку виходила у гебрейській транслітерації, а згодом – німецьким готичним шрифтом. З іншого боку, публікації, звернені до ширших прошарків єврейського населення, й ті, що просували національно-демократичні ідеї, уживали їдиш, наприклад щоденні газети початку ХХ століття – «*Толблат*» («Щоденна газета») і «*Дер тол*» («День»), промарксистська «*Дер соціал-демократ*» («Соціал-демократ»). Були також газети на івриті, проте вони переважно орієнтувалися

на чоловічу аудиторію високоосвіченої еліти, зокрема три тижневики – «*Га-Іврі*» («Єврей») у Бродах, «*Га-Мевасер*» («Вісник») у Львові і хасидський «*Махазикей га-дам*» («Охоронці віри») у Белзі. Окрім того, десятки галицьких і буковинських єврейських авторів регулярно дописували в їдишиську пресу, що видавалася у підросійській Варшаві.

Ентузіасти, які переймалися ідеєю світської національної мови, ще за царату відкривали їдишиські школи. Перше задокументоване відкриття такої школи відбулося 1911 року в Деміївці – передмісті Києва. Сам Київ невдовзі перетворився на центр, де перед Першою світовою війною виходили видання провідних їдишиських авторів – Дер Ністера, Довіда Бергельсона, Єхезкеля Добрушина і Нахмана Майзеля.

Пізніше, за радянської влади, під час коренізації 1920-х років, влада оголосила їдиш мовою, прийнятною для єврейських мас. Наслідком кампанії було утворення сільських рад за національним принципом. На підпорядкованих цим радам територіях робочою мовою місцевих адміністрацій, судів та освіти була мова соціа-

лістичного єврейського народу – їдиш. Водночас провідники коренізації намагалися позбутися івриту, адже режим вважав його символом буржуазного, релігійного і націоналістичного класового ворога. Радянський режим також захоплював подальші реформи та стандартизацію мови їдиш, яка відтоді вважалася єдиною істинною мовою пролетарських єврейських мас.

Радянський режим зробив мову політичною справою. Майже всі основні слова гебрейського походження оголосили мовним «класовим ворогом» й викинули з їдиш, замінивши словами із німецьким або російським коренем. Було запроваджено нову фонетичну транскрипцію за принципом «пишеться, як чується». Внаслідок цього у тих випадках, коли слово неможливо було викинути, його залишали у транскрипції, яка не дозволяла розпізнати його біблійне або талмудичне походження. І нарешті, в їдиш впровадили сотні неологізмів, аби передати нові радянські реалії, як-от *опоросн зіх* (опороситися) або *колвірт* (колгосп). Радянський їдиш став мовою газет, школи та підручників, перекладів і театральних вистав. Радянські

148. Обкладинка єдиного сучасного їдишомовного журналу України «Мамелошн» (Одеса, 1990-ті рр.).

147. Титульна сторінка збірки поезій про героїчні мрії радянської дитини їдишиського поета Лейба Квітка «Коли я виросту» (Одеса, 1937 р.).

мовознавці, які жили в Україні (Нохем Штіф і Елі Співак), продовжили працю фольклориста Ноаха Прилуцького, який ще перед Першою світовою війною заклав мовознавчу основу для вивчення волинського різновиду українського варіанта їдиш. Звичайно, радянський ентузіазм щодо мови їдиш похитнувся під час полювання на буржуазних націоналістів на початку 1930-х років, насамперед в Україні.

Після Другої світової війни й спустошення Голокосту євреї постали перед закриттям практично усіх осередків їдиш в Радянському Союзі. Ці зміни, поруч із брутальними антисемітськими кампаніями 1950-х років та посиленням русифікації у різних сферах життя, залишили євреїв України без жодного їдишиського видання, яке відповідало би їхнім культурним запитам. Усе, що лишилося – то був єдиний їдишиський літературний журнал «*Советиш Геймланд*» (1961–1991) з редакцією у Москві, в якому почали публікуватися деякі українські їдишиські письменники, які пережили

Голокост і кампанію проти космополітів кінця 1940-х – початку 1950-х років.

Нині мовна ситуація серед євреїв в Україні дуже схожа на ситуацію в Ізраїлі, Сполучених Штатах і Канаді. Рабиністичні лідери ортодоксальної орієнтації (литваки) та ультраортодокси (хасиди), які живуть в Україні постійно, вживають їдиш для усного спілкування вдома й хіба спорадично – для навчання. З іншого боку, їдиш став мовою численних вищих навчальних закладів, зокрема Національного університету «Киево-Могилянська академія» у Києві та Центру міської історії у Львові, де він є частиною програми єврейських студій.

Більшість українських євреїв не розмовляють на їдиш, хоча дехто знає кілька слів, а дехто може пригадати вислів або навіть пісню. Нещодавні етнографічні експедиції на Поділлі виявили, що досі є люди, що пасивно володіють їдиш – мовою своїх батьків, які були частиною довоєнної єврейської громади України. Такі випадки є рідкісними, а це значить, що їдиш цілком зник з громадського життя в Україні, навіть якщо вкраплення залишилися у народній культурі і пам'яті. Спроби відродити їдиш протягом останніх радянських років протривали хіба до початку 1990-х. Відтоді на зміну цим спробам прийшли набагато послідовніші програми відродження івриту – мови, особливо важливої для тих, хто прийняв рішення емігрувати в Ізраїль.

149. Перша сторінка Остромирового Євангелія (1056–1057) – найдавнішої книжки старослов'янською мовою, що дійшла до наших днів.

Тож не дивно, що сучасний іврит став в Україні найпопулярнішою мовою в галузі єврейської освіти для дорослих. Словники, підручники й навчальні матеріали, переважно видані в Ізраїлі, доступні й нерідко розповсюджуються безкоштовно. Також новоприбулі рабиністичні лідери та місіонерські організації тисячами завозять у пострадянську незалежну Україну видані за кордоном священні книги давньогрецькою із традиційними текстами (*сіфрей кодем*). З освітньою метою кілька нових єврейських газет російською та українською також час від часу публікують тексти на івриті. Єдине періодичне видання із істотною часткою матеріалів на їдиш – одеський щоквартальний журнал «Мамелошн» («Мова матері»), який від заснування у 1995 році орієнтувався на невелику, але віддану аудиторію. У другій половині 1990-х років видавці з Чернівців опублікували на їдиш дві збірки прозових творів буковинського письменника Йосифа Бурґа, якого вважають «одним із останніх їдишомовних письменників у Східній Європі». А у царині поп-культури України єврейські мотиви знайшли особливо вдячну аудиторію. Це відбулося завдяки виконавцям клезмерської музики, які включають у свій репертуар пісні на їдиш, і це дає бодай якесь уявлення про зниклий світ єврейської культури України.

Рукописи і книгодрукування

Слов'янські мови та кирилиця

Як і в інших частинах Європи, найдавнішими центрами писемності в Україні були християнські (православні) монастирі, поміж головних цілей яких було забезпечення церкви рукописними релігійними текстами. Перший важливий осередок створення рукописів в Україні започаткувала держава і особисто великий князь Київської Русі Ярослав Мудрий. Пізніше названий «книголюбом», він віддав частину збудованого у 1040-х роках кафедрального комплексу собору Святої Софії у Києві під скрипторіум – центр переписування книг. Упродовж усього середньовічного періоду осередками книгописання були й інші монастирі по цій Україні,

150. Пам'ятник Івану Федорову (помер 1583) у Львові (1977), де він надрукував «Апостол» (1574) – першу книжку кирилицею на теренах сучасної України.

серед них найвизначніший – Києво-Печерська лавра. Саме у таких монастирях ченці створили церковнослов'янською мовою найдавнішу книгу з тих, що збереглися – вишукано оформлене Остромирове Євангеліє (1056–1057) і найдавніший східнослов'янський історичний документ – «Повість минулих літ» (розпочато у 1040-х роках).

Приблизно через півстоліття після того, як у 1450-х роках завдяки Йогану Гутенбергу в Європі поширилася друкарська справа, за допомогою нової технології для православного населення українських і білоруських земель було створено перші книжки релігійного змісту. Спочатку засновники слов'янського друкарства видавали книжки поза межами України. Серед цих перших друкарів були Швайпольт Фіоль у 1480-х роках у Кракові і Франциск Скорина у другому десятилітті XVI століття у Празі. Аж у 1570-х роках Іваном Федоровим у Львові було засновано першу на українських землях друкарню книжок кириличною абеткою. Десятиліттям

пізніше Федоров переїхав до маєтку князя Костянтина Острозького, де він і його послідовники друкували численні книжки в першому осередку друкарства в Україні – містечку Острог на Волині. Пізніше, у XVIII столітті, маленьку будівлю в Острозі, в якій була слов'янська друкарня, використовував під типографію єврейський друкар Клорфайн.

Перші друкарі постали перед проблемою, яка виникла також і перед багатьма їхніми наступниками: як забезпечити друкарні кириличною гарнітурою на українських землях під пануванням Речі Посполитої, в якій нормою була латиниця. Становище ускладнилося на початку XVIII століття, коли московський цар Петро I, який на той час правив щонайменше половиною України, запровадив реформовану кирилицю під назвою «гражданка» – із простішим, легшим для читання накресленням літер, аніж вишукана, стилізована традиційна кирилиця. Це означало, що відтоді й аж до XX століття для виготовлення книжок для українських читачів друкарям треба було мати «старий» кириличний шрифт (для більшості релігійних текстів церковнослов'янською) і «новий» кириличний цивільний шрифт, який з часом став стандартом для усіх видань, окрім церковних книжок.

Тож не дивно, що монастирі, які вже заробля-

151. Петро Порошенко, чинний президент України, складає присягу на Пересопницькому Євангелії (XVI ст.), червень 2014 року.

152. Титульні сторінки ранніх літературних творів українською мовою: «Енеїди» Івана Котляревського (Санкт-Петербург, 1798), «Кобзаря» Тараса Шевченка (Санкт-Петербург, 1840) та альманаху «Русалка Дністровая» (Буда [Будапешт], 1837).

ли істотну частку свого доходу переписуванням рукописів, швидко опанували нову технологію друку. Серед найвизначніших видавничих центрів постала давніша Києво-Печерська лавра – від XVII століття, і новіша Почаївська лавра на Волині. Ченці друкували книжки безперервно – від початків у XVI столітті на батьківщині і до сьогодні у Сполучених Штатах, де вони перезаснували друкарню у своїй новій домівці у Джорданвіллі, штат Нью-Йорк, після того, як радянська влада 1944 року викинула ченців з їх приміщень.

Впливові книжки українською

Друковані книжки завжди мали насамперед функціональне призначення – передавати інформацію читачам. Проте вони також мали естетичну цінність як взірці мистецтва друку й дизайну, або завдяки змістові служили символом гордості й патріотизму, особливо серед бездержавних народів, як-от українців, які століттями боролися за саме своє існування як незалежної нації.

Серед перших важливих зразків книжкової продукції, призначених для українського читача, були книжки релігійні, як-от перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою – Острозька Біблія (1581) та Пересопницьке Євангеліє (1555–1561), відоме широким вживанням української народної мови, що для ран-

ньомодерної доби є доволі рідкісним явищем. Після 1991 року перше видання Пересопницького Євангелія використовують у незалежній Україні під час церемоній президентської присяги. Ще одна доволі важлива книжка цього раннього періоду є за природою своєю світською. Йдеться про «Синопис» (1674), автором якого вважають православного священнослужителя Інокентія Гізеля. Вперше надрукована у Києві, й пізніше, до початку XIX століття, тридцять разів перевидана, вона стала свого роду основним шкільним підручником з історії в усій Російській імперії. Причиною її популярності й прийнятності для правлячої світської та релігійної верхівки було те, що в ній Гізель вперше обґрунтував думку, ніби Московія, а згодом Російська імперія були державами-наступницями Київської Русі, а отже, мали право претендувати на усі землі – Білорусь, Україну, а також європейську частину Росії, що колись були частинами цього середньовічного союзу.

У XIX столітті книжки набули особливого значення для національного пробудження. Серед тих книжок, що миттєво після своєї появи стали наріжним каменем української літератури і символом української ідентичності, були «Енеїда» (1798) Івана Котляревського – перша книжка, написана народною українською мовою; «Кобзар» (1840) та «Гайдамаки» (1841) Тараса Шевченка, які, власне, й принесли йому славу національного поета України; альманах

«Русалка Дністровая» (1837), який вважають першою українською книжкою Галичини, написаною народною мовою й надрукованою «сучасною» кирилицею – «гражданкою».

Словники були набагато практичнішим, але не менш важливим засобом донесення до простого народу стандартної форми української літературної мови. Найуживанішими словниками, що представляли різні варіанти літературної мови, були двотомний «Малоруско-німецький словар» (1882–1886) Євгена Желехівського у підавстрійській Галичині, чотиритомний «Словар української мови» (1909) на українських землях Російської імперії, опублікований Борисом Грінченком протягом короткого періоду, коли царська влада послабила заборону української мови; «Complete Ukrainian-English Dictionary» («Повний українсько-англійський словник», 1955) канадських вчених Костянтина Андрусишина і Дж. Н. Кретта, видрукуваний для діаспори, та 12-томний «Словник української мови» (1970–1980) за редакцією Леоніда Білодіда у Радянській Україні. Останній словник представляє той варіант української, що зазнав сильного впливу російської мови, а отже, на переконання сучасних мовознавців незалежної України, потребує суттєвих змін.

Видавництво та українська культура

Кількість примірників перших видань і перевидань україномовних книжок мала важливе суспільне і національне значення. Принаймні до ери інтернету, книжки (і газети) були головними засобами, за допомогою яких українська мова та національна ідентичність збереглися й розвивалися. Наприклад, у більш-менш толерантній політичній атмосфері габсбурзької підавстрійської Галичини кінця XIX століття русинські культурні і громадські організації, засновані громадами і фінансовані з приватних коштів, докладали усіх зусиль для друку своїх книжок якнайбільшими накладками, для деяких назв – до 100 000 примірників.

У Радянській Україні, де поліграфія перебувала винятково під орудою держави, наклад

153. Прес-конференція оргкомітету XIX щорічного Форуму видавців у Львові. Фото 2012 р.

певної назви залежав від політичних критеріїв не менше, ніж від економічних. Іншими словами, коли радянський уряд прихильно ставився до українських культурних устремлінь, як-от протягом 1920-х років, накладки україномовних друкованих видань були доволі великими (інколи сягали мільйонів), аби задовольнити потреби читацької публіки країни. Деякі назви, як-от українські переклади зібрань класиків марксизму та творів радянської думки – Карла Маркса,

154. Писана хабадським стилем мезуза – молитва на пергаменті у спеціальному футлярі, яку чіпляють на одвірток вхідних дверей єврейської домівки як оберіг, що її освячує та захищає.

Володимира Леніна, Йосифа Сталіна – друкувалися накладами у сотні тисяч, навіть попри те, що зазвичай вони стояли непрочитаними і збирали пил на полицях великих і маленьких бібліотек, у кожному місті, містечку, селі, школі, фабриці та колгоспному клубі. Дотепер дослідники, які пишуть про національну політику в колишній Радянській Україні, використовують статистичні дані щодо накладів книжок, намагаючись в такий спосіб оцінити політику держави відносно різних національних меншин.

У сучасній незалежній Україні наклади книжок більше не є питанням ані політики, ані націєтворення. У переважній своїй частині рушіями книговидавництва сьогодні є економічні чинники. Тому, навіть попри те, що українська мова є державною, переважна більшість книжкового асортименту у практично кожній книгарні є російською. Це пояснюється тим, що російські видавці мають кращі фінансові можливості, тому друкують великі наклади популярної літератури (детективи і любовні романи, технічну прикладну літературу, переклади з інших мов, спеціалізовані словники) та частину своєї продукції реалізують в Україні. Це провокує ситуацію на книжковому ринку, коли місцеві видавці попросту неспроможні конкурувати з російськими, бо нездатні виробити співвідносну кількість україномовних видань. Книговидавня, таким чином, залишається важливим чинником тривалої боротьби за розвиток і просування української культури й ідентичності.

Юдейські рукописи і перші друківані книжки

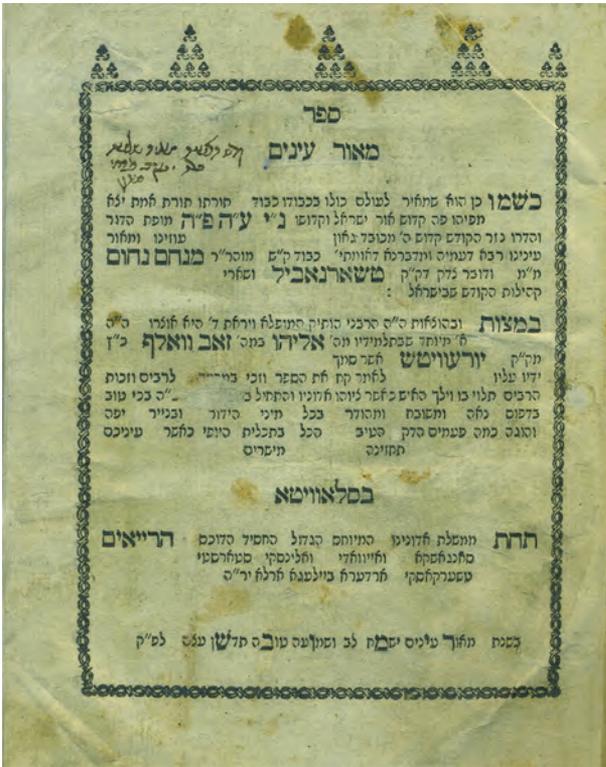
Першими гебрійськими рукописами в Україні були сувої Тори та громадські молитовники на пергаменті або веленовому папері, які у IX–XIV століттях привозили у Крим візантійські євреї, а в Центральну Україну – євреї-ашкеназі з Центральної Європи. Хоча жоден з рукописів не вцілів, дослідники припускають, що єврейські писарі у Криму, переписуючи П'ятикнижжя, використовували халєбський (алєпський, себто з Алєппо) стиль, а писарі Польсько-Литовської Речі Посполитої – ашкєназький.

155. Титульна сторінка основоположної праці хабадського вчення «Танія, або Лікутей Амарім» авторства Шнеура Залмана з Яди – засновника хабадського хасидизму (передрукована у Славуті з видання Жовкві).

Пізніше, у XVIII столітті, тут постав новий стиль письма, запропонований насамперед хабадською хасидською громадою. Засновник хабадського руху рабин Шнеур Залман пов'язував накреслення літер сувою Тори із кабалістичною традицією священних літер гебрійської абетки і через призму цієї традиції переосмислював графічне зображення літери. Так званий хабадський писарський стиль (*otiot ga-рав* – літери рабина [Шнеура Залмана]) широко використовували у хасидських громадах для переписування сувої Тори по всіх українських теренах.

Рабиністичні книжки переважно писалися давньогєбрійською, і серед найвідоміших були коментарі XV століття, як-от коментар до середньовічного містичного твору «Сефер ецира»

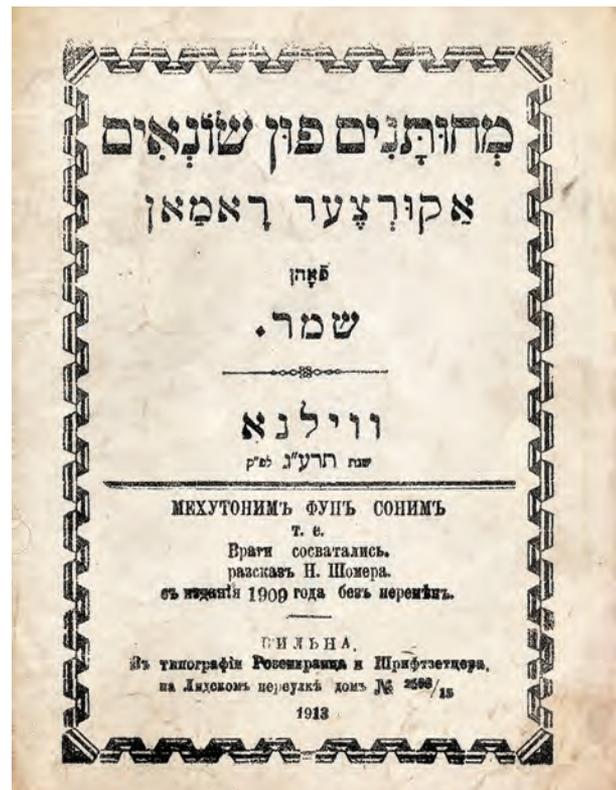
156. Титульна сторінка основоположної праці чорнобильської хасидської династії «Меор Ейнаїм» («Світло очей», Славута, 1802) авторства цадика Менахема Наума.

(«Книга творення»), що його уклав Моше бен Яков з Києва. Хоча більшість єврейських рукописів, укладених в Україні у пізньосередньовічні та ранньомодерні часи, не збереглася, винятком є актові книги (*пінкаси*) єврейських громад і братств XVII і XVIII століть, писані давньогебрейською.

Перші європейські рукописи, написані на їдиш, сягають XIII і XIV століть. На українських землях особливою популярністю користувалися їдишські збірки особистих жіночих молитов (*тхінес*) і моральних оповідей (*майсес*) XVIII століття, що виходили друком саме для жіночої читацької аудиторії. Час від часу їдиш також з'являвся в актових книгах єврейських братств, хоча його рідко використовували для записів в кагальних книгах. Найпопулярніша збірка на їдиш «*Цене рене*», яку Яков бен Ашкеназі, казнодій, уклав десь під Люблінном, вийшла друком близько 1613 року. Ця книжка стала найважливішим бестселером серед євреїв Східної Європи. Через те, що книжку було написано на їдиш й

вона звертала увагу на гендерний – від біблійних часів – розподіл в єврейській родині, книжка виявилась особливо близькою єврейським жінкам і стала відомою як «жіноча Біблія». Відтак книжка пережила більше ста видань, адаптацій і передруків, здійснених різними єврейськими друкарнями в Україні і Польщі від початку XVII і до кінця XIX століть.

Друковані книжки давньогебрейською та на їдиш почали з'являтися в Україні з 1691 року – після відкриття друкарні у Жовкві на Галичині. Ця друкарня, заснована голландсько-єврейським друкарем Урі Файвушем га-Леві, була однією з лише трьох друкарень з гебрейською гарнітурою на цілу Річ Посполиту. Файвуш зміг швидко перевершити своїх конкурентів – його друкарня на початку XVIII століття посіла домінуюче місце на східноєвропейському єврейському ринку книгодруку. Жовква випускала окремі трактати Талмуду, гомілетичні книжки, молитовники й книжки з єврейського містицизму. Нашадки Файвуша – родини Мадфісів і Леттерісів у

157. Титульна сторінка популярної кічової (*шунд*) їдишської повісті «Свати проти волі» авторства Шомера (псевдонім Нохема Мейера Шайкевича, бл. 1849–1905).

XVIII столітті заснували кілька друкарень в Україні (Львові та Судилкові) та Польщі.

Справжній розквіт єврейського друкарства відбувся після поділів Польщі, коли російська імператриця Катерина II дозволила вільне друкарство на всіх нових землях, що відійшли під її владу. Це був час, коли хасиди України потрапили під численні заборони через відлучення, накладені розташованим у Литві неймовірно авторитетним і впливовим єврейським кагалом. Доводячи, що вони не є маргінальною групою сектантів, натомість радше осердям юдейської громади, хасиди відповіли відкриттям кількох друкарень по всіх українських теренах: на Київщині (у Білій Церкві, Богуславі), Поділлі (у Брацлаві, Меджибожі, Миньківцях), Волині (у Бердичеві, Дубні, Корці, Межиричі, Острозі, Полонному, Славуті, Судилкові, Заславі). Ці друкарні видавали традиційні єврейські книжки, затверджені хасидськими вчителями-цадиками у спеціально написаних апробаційних передмовах. Тим самим хасиди доводили, що їхнє навчання не відвертає простих євреїв від традиційного вивчення класичних юдейських творів, а, навпаки, заохочує вивчати класичні гебрійські джерела. Окрім етичних творів (*мусар*), праць із правничих аспектів юдаїзму (*галаха*), щоденної побожної поведінки (*гангаот*), коментарів до Тори, кабалістичних молитовних книг, вони видали агіографію засновника хасидизму Баал Шем Това, яка з'явилася майже водночас як давньогебрійською, так і на їдиш.

Видавництво братів Шапіро з подільського містечка Славути було серед найвпливовіших єврейських видавництв. У ньому побачили світ кілька повних видань Талмуду, які уможливили інноваційні підходи до викладання в ешивах – талмудичних академіях XIX століття, а також молитовники та провідні кабалістичні та хасидські коментарі до різноманітних класичних праць юдаїзму.

Видавнича справа та єврейське суспільство

Друкарів вельми цінували у традиційному єврейському суспільстві. Власне, придбання

158. Титульна сторінка їдишського перекладу «Олівера Твіста» Чарльза Дікенса (Київ, 1925), що вийшов у видавництві Культур-Ліги.

книжок само по собі загалом вважалося виконанням заповіді про необхідність розповсюджувати Тору на увесь світ. Саме тому складно уявити собі єврейську домівку, навіть бідну, без юдейських книжок. В Україні XVIII–XIX століть бідний ремісник нерідко мав три-чотири юдейські священні книги (*сфорім*), дрібний купець або орендар – 20-30, заможний торговець або гільдійський купець – близько сотні, а рабин – кілька сотень. Книжки продавали незшитими, їх купували без обкладинки й віддавали майстерному палітурнику. Розповсюдженість цього фаху відбилася у типовому єврейському прізвищі – *Бухбіндер*.

Робота єврейських друкарень у Російській імперії перервалася 1836 року. Внаслідок наклепу славуцьку сім'ю Шапіро вислали зі Смуги осілости, а всі інші єврейські друкарні в Україні позакривали. Втім, на початку 1840-х років цар Микола I дозволив єврейське друкарство у Києві, а братам Шапіро дозволили повернутися із заслання. Замість Києва, вони відкрили друкарню у Житомирі, де працювало більше сотні

робітників – євреїв і неєвреїв, – за чистієї допомоги брата Шапіро щороку видавали від 20 до 50 різних книжок приблизним накладом у 2000 примірників кожної. Друкарня Шапіро у Житомирі мала власну паперову фабрику й домінувала на єврейському ринку книговидавництва в Україні аж до початку 1860-х років, коли цар Олександр II видав нові законодавчі акти, що лібералізували друкарство.

На початок останньої третини XIX століття у Російській імперії єврейські інтелектуали ліберальних переконань усвідомили, що єврейські маси, до яких вони намагалися достукатися, рідко читають періодику на івриті. Вони, однак, були відданими читачами їдишської газети «*Коль Мевасер*» та інших видань, які інтелектуали зневажливо описували як *шунд* (сміття). Шунд був раннім прикладом сучасної масової культури: дешевими, на кшталт теперішніх «мільних опер», творами, які наслідували російські театральні п'єси, а також західноєвропейські, зокрема французькі, бульварні романи. Намагаючись похитнути панування шунду (із сотнями таких романів) й донести до східноєвропейських єврейських читачів нове бачення, чим, власне, є сучасна єврейська культура, письменники, як-от Менделе Мойхер Сфорім та Шолом-Алейхем залишили свої ранні спроби писати давньоєврейською або російською та натомість звернулися до їдиш. Власне, більшість письменників, пов'язаних із початком сучасної літератури і театру на їдиш, народилися або працювали у містах і містечках України – Старокоштантиніві, Бердичеві, Житомирі та Вінниці.

Саме завдяки їхнім зусиллям світські романи, п'єси, оповідання та періодика – усі на високому літературному рівні, повільно, але впевнено заповнили ринок і змінили культурні стандарти серед єврейських читачів Російської імперії. Найпромовистішими були зміни у пресі. Якщо, наприклад, у 1860-х роках кількість передплатників єдиного – популярного! – східноєвропейського видання на їдиш, одеської «*Коль Мевасер*», не перевищувала 300, то у першому десятилітті XX століття наклад щоденних газет на їдиш на самих тільки українських землях Російської імперії перевищив 300 000 примірників.

Після більшовицької революції та утворення Радянського Союзу Радянська Україна стала одним з провідних центрів советизації єврейської культури. Саме в Україні почалась реформа мови їдиш, чий статус було посилено завдяки довгому списку видань. Їдишські друкарні тисячними накладками видавали світову класику – переклади від Шекспіра і Сервантеса до Діккенса і Золя; впродовж міжвоєнних років за радянської влади вийшли десятки книжок, журналів та газет на їдиш, кожна великим накладом, що часто перевищував сотні тисяч. Ці видання було призначено широкій аудиторії – від любителів літератури та професійних вчителів до ремісників, селян і робітничого пролетаріату, для яких їдиш став рушієм інтеграції у нове безкласове соціалістичне суспільство. Провідні видання на їдиш у Радянській Україні виходили у Києві, Харкові та Одесі.

У 1910–1930-х роках їдишомовна преса існувала й по інший бік кордону із колишніми габсбурзькими землями – у міжвоєнних Польщі, Румунії та Чехословаччині, хоча у Галичині найпопулярніші єврейські видання виходили польською. У підрумунській Буковині, як і в габсбурзькі часи, єврейське населення надалі послуговувалося німецькою – панівною мовою єврейських книговидавців, а також впливової газети «*Ostjüdische Zeitung*» («Східноєврейська газета», 1919–1938). Існували, щоправда, буковинські єврейські видавництва, які друкували їдиш- та івритомовні книжки і газети, як-от «*Фрайхайт*» («Свобода») і «*Черновіцер блетер*» («Чернівецькі сторінки») на їдиш та «*Га-Херут*» («Свобода») на івриті. У міжвоєнній Підкарпатській Русі/Закарпатті, що перебувала під владою Чехословаччини, їдиш залишався найпопулярнішим засобом спілкування для всіх суспільно-політичних груп, і ним послуговувалися, серед інших видань, ортодоксальний тижневик «*Ді їдише цайтунг*» («Єврейська газета») та популістський «*Дос їдише фольксблат*» («Єврейська народна газета»). Навіть нечисленні сіоністи на Закарпатті видавали свою власну газету «*Ді їдише штіме*» («Єврейський голос») саме мовою їдиш, хоча підтримували ідею івриту як найдоцільнішої мови для євреїв.

РОЗДІЛ 7

Художня література та театр

Розвиток української та єврейсько-української художніх літератур

Мова як проблема

Прийнято вважати, що літературу визначає мова, якою цю літературу створено. Тож англійська література – це література англійською мовою, французька – французькою тощо. Втім, раціональніше розглядати літературу як щось визначене не так мовою, а радше цінностями, досвідом і традиціями народу, про який вона оповідає, або народу, для якого вона пишеться. Власне, твори, які формують національний літературний корпус, або канон, багатьох народів Європи, часто було написано мовою, відмінною від сучасної національної мови. Наприклад, «Беовульф», написаний англо-саксонською мовою, вважається найдавнішою пам'яткою англійської літератури, твори перською є частиною турецької літератури, а твори латиною переважали у давні періоди творення літератури серед романських народів Європи – французів, іспанців, італійців і каталонців та, як на те пішло, німців, угорців і поляків також.

Саме у такому широкому європейському контексті літературні традиції етнічних українців і євреїв в Україні також виявляються багатомовними. Українська література середньовічного періоду Київської Русі писалася церковнослов'янською мовою. Ця мова в її різноманітних локальних варіантах вживалася й

після того, як Київська Русь припинила існування. Втім, протягом XVI і XVII століть, коли більшість українських земель перебувала під владою Речі Посполитої, чимало авторів писали латиною, польською та, принагідно, грецькою. Наприкінці XVIII століття, після анексії західних земель Польщі Російською імперією, домінуючою стала російська мова. Але на початку XIX століття їй кинули виклик українські романтики. Романтизм надихнув невелику групу письменників послуговуватися у творчості писемним стандартом на основі усної народної мови, тобто української, яку бюрократи царської Росії називали малоросійською.

Саме від часів романтизму, з його підкресленою увагою до мови як визначальної ознаки народу або нації, українська література почала асоціюватися переважно з творами, написаними українською мовою. Попри це у XIX і XX століттях деякі українські автори – у тому розумінні, що їхні твори втілюють досвіди, цінності і традиції етнічних українців – продовжували писати російською, як і українською.

Єврейська література в Україні була не менш багатомовною. Як і українці, євреї писали священною мовою – давньогебрейською, а також офіційною мовою держави, де вони жили, а згодом також звернулися і до літературного варіанта місцевої народної мови. Точніше, священною мовою була давньогебрейська, тоді як найпопулярнішими державними мовами серед єврейських письменників були польська і

159. Йозеф Рот (1894–1939) – австрійський письменник, народжений в Галичині. Фото 1930 р.

російська, а в окремих історичних регіонах України також німецька, польська, угорська або румунська – наприклад, на Західній Україні, а також тюркська (писана гебрейськими літерами) – серед кримчаків та караїмів Криму. Із поширенням світської літератури та становленням єврейської національної культури у другій половині XIX століття модернізована давньогебрейська (іврит) стала мовою, яку обирали багато письменників. Невдовзі, щоправда, численні єврейські автори зробили вибір на користь народної мови, себто почали писати на їдиш – рідною мовою практично всіх євреїв-ашкеназі в Україні. Тоді як їдиш постійно набирив силу як основна мова літературних творів протягом першої половини XX століття, єврейські письменники України й надалі вживали іврит, російську, польську, німецьку й іноді українську як засіб самовираження.

Вибір мови залежав від низки обставин, серед яких визначальну роль відігравали родинне середовище, освіта, особисті прихильності та певні місцеві та історичні контексти. Більшість євреїв України – як і більшість недержавних на-

родів – обирали домінуючу мову держави або імперії. Тож Зеєв Жаботинський та Ісаак Бабель з Одеси, Ілля Еренбург з Києва та Василь Гроссман з Бердичева – усі вони були мешканцями глибоко зрусифікованих міст і містечок – обрали російську мовою своєї художньої творчості. З іншого боку, уродженці габсбурзьких містечок і міст – Карл Еміль Францоз з галицького Чорткова й Роза Ауслендер та Пауль Целан з буковинських Чернівців – віддали перевагу німецькій. Бруно Шульц з Дрогобича та Станіслав Єжи Лец з Львова, які жили й працювали в польській Галичині, писали польською. Серед найвідоміших з цих письменників – Йозеф Рот, німецькомовний письменник із найсхіднішого галицького прикордонного міста Броди, де офіційною мовою за часів Австро-Угорщини була німецька. У кількох своїх новелах та оповіданнях Рот не тільки показує галицьких євреїв-традиціоналістів в умовах воєнного конфлікту та насильства, спричиненого Першою світовою війною та загострює увагу на проблемах адаптації до політичних змін міжвоєнних років, але також описує їх глибоку тугу за втраченим світом Австро-Угорської держави та її суспільного устрою.

Українські літературні твори

Поява наприкінці XVIII та на початку XIX століть літератури українською мовою була здебільшого наслідком взаємодії між загальноєвропейськими естетичними тенденціями та українськими етнокультурними та національно-демократичними прагненнями. Оскільки Україна у модерні часи пройшла різні етапи колонізації, реколонізації і деколонізації, українська література часто переступала суто літературну межу красного письменства і натомість перебирала на себе роль маніфесту національного відродження і соціального визволення. Водночас українська література розвивалася в тісних зв'язках із європейською літературою, використовуючи її численні наративні схеми та жанри для осмислення специфічних українських тем. Хоча маргіналізованим українським письменникам час від часу закидали, що вони продукують

третьосортні, переважно буколічно-селянські, відсталі та неймовірно провінційні літературні твори, українські автори постійно намагалися довести, що вони не бідні родичі, а співучасники європейського літературного дискурсу, себто – повноважні члени великої європейської літературної традиції. Тож не дивно, що українські літератори творчо використовували патерни, які відкривали європейську спадщину Україні, і водночас українських читачів – європейській літературній традиції.

У IX столітті візантійські місіонери Костянтин/Кирил та Мефодій написали найдавніші літературні тексти, які згодом було використано на українських землях для навернення різноманітних східнослов'янських племен у християнство. Саме з цією метою вони переклали із візантійської грецької мови на староболгарську певні уривки Євангелія, що використовувалися у християнській літургії між Великоднем (квітень або травень) та середньовічним релігійним Новим роком (вересень), а також для щотижневої недільної служби. Ці давні тексти (з часом вони були втрачені) вважають початками старослов'янської літератури на українських землях і, таким чином, провісниками української літератури. Оскільки ці тексти призначалися переважно для церковної служби, мову з часом назвали церковнослов'янською.

Згодом перекладачі посилили первинне ядро перекладених текстів, долучивши до них повне Євангеліє та інші книги Нового Заповіту. Деякі з цих ранніх перекладів збереглися, як-от Остромирове Євангеліє XI століття, Мстиславове та Галицьке Євангелія XII століття і Реймське Євангеліє XIV століття. Ці переклади церковнослов'янською спонукали розвиток інших літературних форм, насамперед повчань, наприклад «Слово про закон і благодать» (бл. 1050 року) митрополита Київського Іларіона. Їхнім призначенням було прищеплення християнської побожності, оспівування пошуків духовної істини (як протипагу зіпсутості світської влади Київської Русі) та просування – у формі агіографій (житійних оповідей про святих) – ідеї самовідданого чернечого життя. Багато з цих творів згодом було зібрано в антологію,

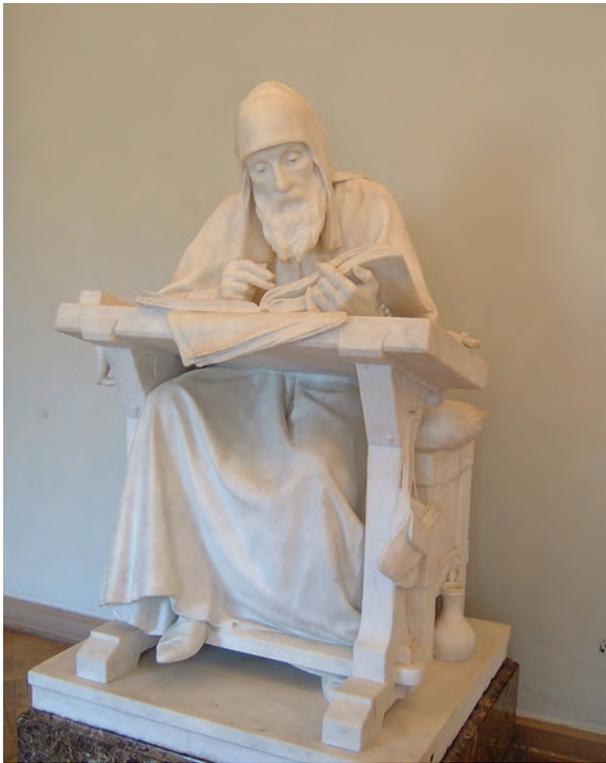

160. «Ісаак танцює під музику диявола» з ілюстрованого рукопису Радзивилівського літопису, XV ст.

упорядковану у XIII столітті й відому як «Києво-Печерський патерик».

Середньовічна українська література активно вбирала культурні патерни візантійської грецької. Це означало, що у X–XIV століттях у перекладі церковнослов'янською мовою з'явилися десятки давніших арамейських, гебрійських, сирійських і візантійських грецьких версій біблійних і постбіблійних текстів (як-от Апокаліпсис Авраама, Друга книга Єноха, Третя книга Баруха, Драбина Іакова та інші). У цих текстах розвинуто потужні містичні та апокаліптичні мотиви, й оскільки давніші версії іншими мовами здебільшого не збереглися, церковнослов'янські переклади виявилися не тільки внеском у розвиток ранньої української літератури, але також відбитком втрачених юдео-християнських містичних традицій.

Ченці Києво-Печерської лаври також зверталися до історичних наративів, намагаючись легітимізувати нове православне політичне утворення – Русь – та вписати його у священну

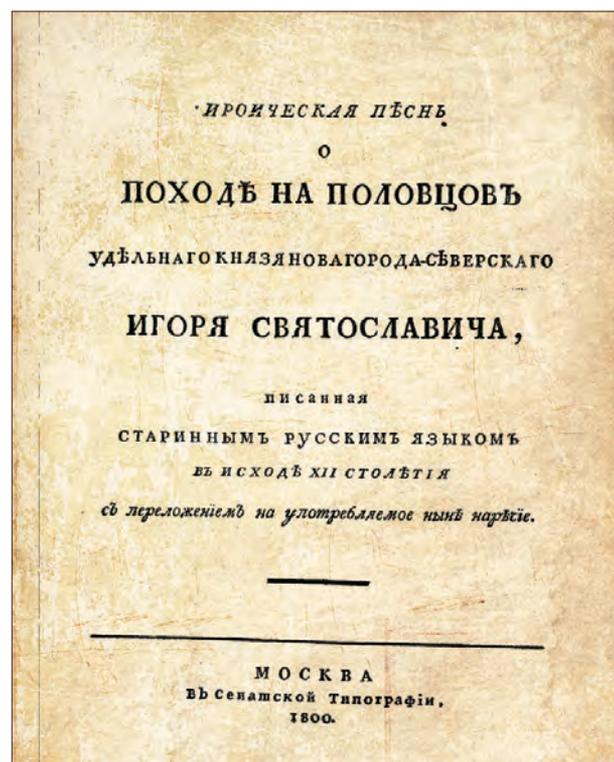
161. Монах Нестор (помер бл. 1112 року) – укладач середньовічної «Повісті минулих літ»; скульптура російського єврейського художника Марка Антокольського (1890).

історію християнства. Чернець Нестор Літописець зібрав кілька раніших літописів і створив єдиний наратив, відомий під назвою «Повість минулих літ» (бл. 1100 року). Оповідь починається описом біблійного потопу разом з іншими ключовими епізодами давньої єврейської історії, звертаючись до яких, Нестор пояснює, як із пришествям Христа роль обраного народу перейшла від ізраїльтян/євреїв до християн. Більша частина літопису присвячена «запрошенню» варягів до землі, згодом відомої як Русь, життєпису «слов'янських апостолів» – святих Костянтина/Кирила і Мефодія, християнізації Русі наприкінці X століття і правлінню її войовничих князів.

Оригінали літопису «Повісті минулих літ» не збереглися, тож насправді ми маємо пізніший – розширений і опрацьований – текст. Так званий «Іпатіївський літопис» (XV століття) розгортає своєрідну мега-оповідь – великий історичний наратив, що врешті підводить до ідеї політичної тягlosti від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства XIII століття, в якому пізніше

дехто з істориків вбачав українську протодержаву. В іншій версії «Повісті минулих літ», відомій як «Лаврентіївський літопис» (XIV століття), помітно прагнення редактора/компільатора довести, що насамперед велике місто-державу Новгород на російській півночі, а не Галицько-Волинське князівство на південному заході України продовжує традиції Київської Русі. Так, літературна хроніка періоду пізнього Середньовіччя, якій щонайменше п'ятсот років, надихнула досі актуальну і запеклу дискусію про те, кому власне «належить» минуле Київської Русі – сучасній Україні чи сучасній Росії.

Найвпливовішим літературним текстом, створеним у часи Київської Русі, було «Слово о полку Ігоревім» кінця XII – початку XIII століть. Ця анонімна епічна поема оповідає історію походу 1185 року проти степових кочовиків – половців. Похід очолив князь Ігор, володар одного з князівств на півдні Русі. Анонімний автор перетворив поразку Ігоря на заклик до об'єднання розрізнених князівств Русі в єдине державне утворення, що протистояло би майбутнім загрозам зі сходу. «Слово о полку

162. Титульна сторінка першого видання «Слова о полку Ігоревім» (Москва, 1800).

Ігоревім» відтворює складну гаму суспільних, релігійних і родинних контекстів середньовічної Русі: відносини між князем та його військом, християнською Руссю та кочовиками-язичниками, людьми та силами природи, між князем Ігорем та його коханою дружиною, що залишилась вдома чекати. Історія князя Ігоря надихнула десятки пізніших літературних переспівів, зокрема «Плач Ярославни» (1860) Тараса Шевченка, декілька перекладів англійською, включно з перекладом зnanого російського письменника-емігранта Володимира Набокова, романтичну оперу «Князь Ігор» (1890) російського композитора Олександра Бородіна. Навіть єврейського політичного діяча з України Зеєва Жаботинського «Слово о полку Ігоревім» надихнуло назвати свої спогади про героїчний Єврейський легіон, який воював у складі британської армії під час Першої світової війни, «Слово о полку» (1928).

Ранньомодерні автори на українських землях Польщі-Литви писали свої твори не тільки офіційними мовами республіки – польською і латиною, але й *руською* (також відомою як ранньосередньоукраїнська). Наприклад, митрополит Іпатій (Адам) Потій написав руською та польською полемічну працю під назвою «Анти-ризис» (1599–1600) – свого роду апологію новоствореної Уніатської (згодом – Греко-католицької) церкви, яку він перший очолив. Приблизно у той самий час анонімний галицький церковний автор створив комплексну історичну хроніку «Пересторога» (близько 1600 р.), в якій переповідав історії з багатьох раніших хронік і з жалем змальовував політичні та релігійні події XVI століття, як-от утворення Уніатської церкви.

Упродовж XVII і XVIII століть православні шляхтичі Речі Посполитої небезпідставно боялися, що римо-католики (та їхні уніатські союзники) утискатимуть те, що в уявленні православних вважалося істинними традиціями східного обряду. Аби запобігти цій загрозі, православні шляхтичі заснували близько тисячі шкіл і семінарій, серед яких найвідомішою була Києво-Могилянська академія. Із цієї нової для України православно-освітянської традиції, що увібрала елемент єзуїтської схоластичної освіти, вийшли нові літературні жанри й тенденції, вті-

163. Феофан Прокопович (1681–1736) – православний церковний діяч і письменник з України – серед інших провідних політичних і релігійних постатей монументу «Тисячоліття Росії» у Великому Новгороді. Фото 2010 р.

лені у творах поліглот Феофана Прокоповича. Коли 1716 року московський цар Петро I запросив Прокоповича до Санкт-Петербурга супроводжувати реформу Російської православної церкви та її новоствореної ради єпископів (синоду), київський прелат вирішив утвердитися в очах московських церковних ієрархів, в чиїх очах він був парвеню, тобто людиною з соціальних низів, що досягла успіху. Для цього Прокопович висунув концепцію триєдиного братського союзу слов'янських народів (українців, білорусів, росіян), створивши концепцію Російської імперії (замість Московії) та розвинувши ідею Росії як єдиної легітимної спадкоємиці Київської Русі. Тож фактично ключові російські

164. Григорій Сковорода (1722–1794) – поет і письменник, якого вважають першим українським філософом.

імперські концепти виробив український освітянин і мислитель!

У Києво-Могилянській академії, а також у кількох центральноевропейських університетах вчився і Григорій Сковорода – філософ і поет українського походження. На різку проти вагу Прокоповичу, Сковорода уникав вигідних посад, чи то в церкві, чи то у миру. Він натомість переїжджав з місця на місце зі своєю флейтою та рукописами, навчаючи приватних учнів у Східній і Центральній Україні та пишучи філософські трактати, притчі й прозу сумішню староукраїнської та церковнослов'янської мови із вкрапленнями латини й російської. Він також писав музику й пісні, зібрані у збірці «Сад божественних пісень» (бл. 1757 року). У своїх творах Сковорода розвинув новаторську «філософію життя», в якій були елементи ренесансного неоплатонізму, традиції стоїків та німецького містицизму XVII століття. Зasadничою для переконань Сковороди була ідея главенства людського самопізнання, яке він вбачав ключовим виявом духовної свободи. Цю ідею Сковорода розтлумачив у таких своїх творах, як «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе», «Розмова п'яти подорожніх

165. Іван Котляревський (1769–1838) – письменник, якого вважають батьком сучасної української літератури, підданий Російської імперії.

про істинне щастя в житті» та «Бесіда, названа Двоє, про те, що легко бути блаженним». Відносини між Сковородою і офіційною Православною церквою у тодішній Російській імперії були вкрай напруженими. Отже не дивно, що майже жоден зі сквородинських творів не публікувався за його життя. Проте сотні його текстів поширювалися у рукописах, а після його смерті й до 1861 року тільки декілька з них вийшли друком. Як мислитель, який спирався на доробок десятків ранньомодерних філософів, письменників та релігійних діячів, Сковорода суттєво вплинув на подальший розвиток української (і не тільки української) літератури, зокрема на чільних її представників XIX століття – Івана Котляревського і Тараса Шевченка.

Певною мірою модерна українська література почалася з Івана Котляревського – автора ірої-комічної епічної поеми «Енеїда» (1798). У цьому творі Котляревський зобразив події по Троянській війні, описані римським поетом Вергілієм, замінивши давніх троянців і римлян українськими козаками. Великою мірою спираючись на традицію італійсько-французьких

166. Маркіян Шашкевич (1811–1843), Іван Вагілевіч (1811–1866) і Яків Головацький (1814–1888) – перші українські письменники Австрійської імперії.

167. Автопортрет поета і художника Тараса Шевченка (1814–1861) – народного Кобзаря України (1840 р.).

ірої-комічних поем, Котляревський написав свою пародію розмовною українською, приправленою фразеологією селянської мови, козацькою говіркою та жаргоном тодішніх буршаків-семинаристів. Він не тільки висміяв різні прошарки російського імперського суспільства, до

якого належав, але й підвищив українську мову до рівня класичного латинського епосу й у насмішкватій, грайливій манері представив українців як прадавній народ, сучасний Давньому Риму. Ця манера доносити політично провокаційні ідеї у насмішкватій формі відтоді асоціюється в українській літературі саме з іменем автора «Енеїди» і називається «котляревщиною».

Романтизм відкрив нові можливості для українських письменників. Романтичні поети Німеччини звеличували *Volk* – простий сільський народ, який втілював абсолютну правду, фольклор якого (казки, епос, пісні) представляв найвищу літературну цінність. Поети-романтики також вважали, що місія поета – відкривати *Volksseele* – душу народу, використовуючи фольклор як засіб цього відкриття. Під впливом романтичних ідей три галицькі письменники – Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич – почали збирати український фольклор австрійської Галичини. У свою збірку «Русалка Дністровая» (1837) вони включили фольклорні тексти, переклади з європейської літератури й філологічні студії. Те, що вперше в південно-західній Галичині ці три галичанина звернулися до української народної мови й спрощеної форми кириличної абетки, перелякало габсбурзьких можновладців, які в часи консервативної реакції на революційні ідеї вбачали у будь-яких змінах і новаціях загрозу усталеному суспільному устрою. Для подальшого розвитку української літератури найважливішим було саме відкриття краси українського фольклору,

168. Марко Вовчок (псевдонім Марії Вілінської, 1834–1907) – українська письменниця, піддана Російської імперії.

що, власне, і зробило альманах трьох галицьких фольклористів-філологів епохальною подією.

З іншого боку кордону, у Російській імперії, Тарас Шевченко впевнено убезпечив українській літературі місце на європейській літературній мапі – так, як не зміг зробити ніхто до або після нього.

Селянин-кріпак, який з часом став визначним живописцем, Шевченко приїхав до столиці імперії – Санкт-Петербурга, відкрив для себе європейський і російський романтизм та наповнив його новим змістом. У «Кобзарі» (1840), «Гайдамаках» (1841) і збірці «Три літа» (1845) Шевченко, використовуючи романтичні прийоми, розкривав бунтівну та волелюбну душу українського народу, віддавав належне його кривавому, втім виправданому опорові соціальним утискам, викривав панівні еліти (чи то російські, чи українські, чи польські) та оплакував долю українців – овдовілого й осиротілого народу, що століттями потерпав від соціального і культурного пригнічення. Шевченко постав як поет-месія: як Байрон, що воював за греків, або Міцкевич, що стояв на захисті поляків, він відчував себе тим, хто несе високу місію – визволити свій народ поетичним словом. Шевченко звернувся не тільки до ритмів і метрів слов'янської романтичної поезії, але також до метафор і ритмів українського пісенно-танцювального фольклору, аби передати підривно, антиімперську ідею українського відродження і визволення. Життєвий досвід Шевченка – переслідування, заслання й життя в армійських бараках – утвердив його образ національного поета, подоби Христа, мученика за долю власного народу.

Приятель Шевченка Пантелеймон Куліш, який також писав українською і російською, усвідомив, що його голос на захист української самостійності був би набагато потужнішим,

169. Іван Франко (1856–1916) – найвидатніший інтелектуал південноукраїнської Галичини.

якби довести етнічну і культурну окремішність «малоросів» (так називали тоді українців), які не мали іншого вибору – тільки жити під владою Московії і Росії. Амбітний, втім суперечливий громадський діяч, поет і письменник Куліш видавав газети, журнали й альманахи, аби донести цю ідею. Він звертався до історичних розвідок

й романів, що прославляли – й формували в літературному дискурсі – концепцію буремного українського минулого. Неабияке значення мали кулішівські студії з української етнографії і фольклору та його праця (у співавторстві) над першим українським перекладом Біблії.

У другій половині XIX століття дві тенденції жили українську літературну діяльність – народництво у політиці й реалізм у літературі. Письменники Іван Нечуй-Левицький, Марко Вовчок (псевдонім Марії Вілінської) та Панас Мирний створювали образи українських сучасників у душі критичного реалізму: колишніх кріпаків, які отримали волю, але обмаль землі і згодом збідніли, перебралися у великі міста та стали низькооплачуваними найманими робітниками, швачками й повіями. Українські критичні реалісти наближались до французького натуралізму: вони дотримувалися естетичних принципів Еміля Золя з його наголосом на суспільному середовищі як головній рушійній силі формування особистого характеру. Хоча й зосереджені на поневоленні під впливом суспільного середовища в часи урбанізації й індустріалізації, українські письменники кінця XIX століття збагачували єврейський літературний натуралізм тим, що з неймовірною чутливістю вловлювали унікальний процес визрівання національної самосвідомості, який втілювали їхні протагоністи – жителі колонізованої України.

170. Леся Українка (псевдонім Лариси Косач, 1871–1913) – поетка і драматург, жила у Російській імперії.

їхній критичній, перекладах, філологічних, історичних і фольклорних студіях, хоча загальнонаціональну славу здобув саме як прозаїк і поет. Зображуючи зростання нафтової промисловості Східної Галичини, зубожіння українських мас й розгортання класової боротьби серед нового українського пролетаріату, у своїх повістях, як-от «Борислав сміється» (1881), Франко стилістично поєднував французький натуралізм з елементами марксистського класового аналізу. У своїй поезії, втім, Франко відкрився радше

171. Микола Хвильовий (справжнє ім'я Микола Фітільов, 1893–1933) – провідна постать культурного відродження у Радянській Україні 1920-х рр.

На південноукраїнських українських землях провідною літературною постаттю був Іван Франко. Він рушив від народницького реалізму у бік соціал-демократичного бачення майбутнього України на виразних національних засадах. Феноменально продуктивний поет, вчений і письменник, Франко працював практично в кожному жанрі – журналістиці, літературній критиці, перекладах, філологічних, історичних і фольклорних студіях, хоча загальнонаціональну славу здобув саме як прозаїк і поет. Зображуючи зростання нафтової промисловості Східної Галичини, зубожіння українських мас й розгортання класової боротьби серед нового українського пролетаріату, у своїх повістях, як-от «Борислав сміється» (1881), Франко стилістично поєднував французький натуралізм з елементами марксистського класового аналізу. У своїй поезії, втім, Франко відкрився радше як революційний романтик. Його поетичні рядки відверто закликають український народ скинути величезний тягар соціальних утисків все одно якої влади – Австрійської чи Російської імперій.

Тим часом у Російській імперії Леся Українка підхопила революційний романтичний запал. Поетка неперевершеного ліризму і майстерної мистецької чутливо-

стилістично поєднував французький натуралізм з елементами марксистського класового аналізу. У своїй поезії, втім, Франко відкрився радше як революційний романтик. Його поетичні рядки відверто закликають український народ скинути величезний тягар соціальних утисків все одно якої влади – Австрійської чи Російської імперій.

172. Меморіальна дошка на будинку «Слово» у Харкові, де жили найвидатніші українські та їдишиські письменники та поети наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

сті, вона чимало почерпнула з європейських літератур, особливо давньогрецької міфології та європейської модерністської драми, які вона знала бездоганно. У п'єсах Лесі Українки поставали персонажі: нонконформісти, чоловіки й жінки високих ідеалів, утопісти; вони нехтували суспільними реаліями, кидали виклик соціальному конформізму, зневажали прагматичні прагнення і, за потреби (як-от Мавка у «Лісовій пісні», 1912), віддавали життя за свій саможертвний самотній вибір.

Але якою була ціна цього вибору і як можна було перетворити його на дію за реальних суспільних обставин? Відповідь на це питання з'явилась у творах найважливішого українського драматурга початку ХХ століття – Володимира Винниченка. Він ставив своїх персонажів перед непростими етичними дилемами, і не у казковому або історично віддаленому минулому, а у найбільш нетипових обставинах: кримінальному світі, ув'язненні, українському селі, охопленому революційними заворушеннями, або під час сутичок між революціонерами різ-

ної політичної орієнтації. Тож як зберегти свою моральну чесність, коли становище вимагає негайних дій? Узгодження ціннісних векторів для Винниченка було аж ніяк не лише літературним питанням. Як політичний діяч, Винниченко став одним з трьох чільних лідерів недовговічної Української Народної Республіки; він намагався реалізувати свої ідеали у світі політики, але не зміг. Згодом він осів як письменник-емігрант у Франції, а поет висловлювався проти радянського режиму, більш ніж на півстоліття зник з українського літературного горизонту.

Період українізації і націонал-комунізму, який означив Радянську Україну протягом 1920-х років, створив виняткові можливості, тож був і періодом літературного відродження. Серед провідних письменників часів українського національного відродження був Микола Хвильовий (псевдонім Миколи Фітільова). Хвильовий – найхарактерніший приклад самого ества утопічного націонал-комунізму, який він вважав нагодою відкинути старі українські, в основі своїй фольклорні, патерни й якнайширше відкрити українську літературу європейським модерністським впливам. Михайло Семенко та Микола Бажан творили поезію у формі продуктивного діалогу із російським та європейським футуризмом, а Іван Кулик, тонкий симпатик пролетарських мас і сам свого часу пенсильванський шахтар, відкрив українській поезії ритми

173. Павло Тичина (1891–1967) – визнаний радянською владою український поет.

афроамериканського музичного і північноамериканського урбаністичного фольклору. Не менш марксистськоорієнтованим був Юрій Смолич, який, наслідуючи британські взірці, використовував у своїх творах наративні прийоми наукової фантастики, створивши цей жанр в українській літературі. У той-таки час Максим Рильський, Микола Зеров та

174. Ліна Костенко (нар. 1930) – одна з поеток-шістдесятників, яка виступила проти радянських обмежень літературного самовираження.

Юрій Клен (псевдонім Освальда Бургардта) відкривали спадщину французького символізму й перетворювали її на свій власний стиль – український неокласицизм, а Валер'ян Поліщук експериментував із австрійськими модерністськими оповідальними техні-

ками. Літературне відродження, пов'язане із періодом українізації, було особливо захопливим часом, коли

письменники різного етнічного походження – росіяни, німці, євреї – знаходили для себе чільне місце у царині української культури.

Коли у 1930-х роках радянський режим періоду розвиненого сталінізму вирішив, що соціалізм можна побудувати в одній країні і що ліві інтернаціональні ідеї зайві, неймовірно плідний розвиток літератури 1920-х обірвався. Десятки українських літераторів було заарештовано, за надуманими приводами звинувачено як ворогів народу й націоналістів, засуджено до тривалого ув'язнення, а у деяких випадках – страчено. Більшість із тих, хто уникнув арешту, як-от поети Максим Рильський і Павло Тичина, були так налякані, що їм вже більше і не вдалося досягти власних попередніх звершень. Наступне покоління письменників 1940-х і 1950-х, як-от Михайло Стельмах, Натан Рибак, Олександр Корнійчук та Олесь Гончар, працювало у параметрах єдиної офіційно схваленої ідейної тенденції – соціалістичного реалізму. Як і решта письменників, вони мусили прославляти класову боротьбу дореволюційного пролетаріату та змальовувати позитивні приклади сучасників – соціалістичних робітників у оптимістичному передчутті світлого комуністичного майбутнього. Їхні твори, доволі вишукані стилістично, втім невеликої мистецької цінності, уникали будь-якого діалогу із тогочасними європейськими лі-

175. Юрій Андрухович (нар. 1960) – сучасний український постмодерністський письменник.

тературними тенденціями і залишилися взірцем вбогої радянської провінційності.

Тож не дивно, що найважливіші й найбільш новаторські українські літературні тексти 1940–1950-х років з'явилися не в Радянській Україні, а в діаспорі. Такі письменники, як Ігор Костецький (літературний псевдонім Ігоря Мерзлякова), Улас Самчук, Юрій Косач

та Іван Багряний (псевдонім Івана Лозов'ягіна) обрали своєю темою відтворення недавнього минулого, безпосередніми свідками і жертвами якого вони були. Подекуди спираючись на європейський (німецький і французький) екзистенціалізм, Самчук створив епічний роман «Марія» (1934) про Голодомор в Україні. Багряний у романах занурювався у Великий терор 1930-х, а Юрій Косач у низці новаторських історичних романів про козацькі повстання XVII століття звертався до далекого минулого України, щоб осмислити досвід української незалежності у столітті двадцятому. Костецький – мабуть, найобдарованіший з-посеред цих літературних постатей української діаспори – утвердився як батько-засновник українського абсурдистського стилю, і цим він випередив і передбачив знахідки Семюела Беккета.

Протягом короткого періоду так званої політичної відлиги у Радянському Союзі покоління шістдесятників кинуло сміливий виклик усталеним ідеологічним обмеженням, волюючи відродити мистецькі експерименти 1920-х років. Шістдесятники із особливою увагою ставилися до українського символізму, історичного минулого і фольклору. Григор Тютюнник у своїх коротких оповіданнях із сільського життя звертався до традиції українського бароко, а Юрій Щербак у дивних на українському літературному небосхилі урбаністичних романах занурювався в етичні

аспекти екзистенціалістської літератури. Втім, найбільші прориви відбувалися у поезії, зокрема в творах Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Леоніда Кисельова й Мойсея Фішбейна. Пориваючи із каноном соціалістичного реалізму, ці поети поставили в центр свого художнього світу стражденного мислителя, що переймається долею свого краю й культури, таким чином відкрито заперечуючи колоніальне становище тогочасної української батьківщини. Іван Дзюба, плідний літературний критик і філолог філосемітських переконань, був серед ключових мислителів цієї неформальної групи шістдесятників.

Як тільки період відлиги закінчився – а закінчився він арештами та іншими урядовими репресіями – деякі представники шістдесятників, як-от поет Дмитро Павличко, пристосувалися до нової політичної ситуації літературного підлабузництва радянського ура-патріотизму. Інші відмовилися капітулювати. Найбільш послідовним серед них був Василь Стус (1985 року номінований на Нобелівську премію). Окрім літературної діяльності, Стус був активістом дисидентського руху і відверто протестував проти радянських переслідувань національно свідомої української інтелігенції. Не дивно, що саме ці поети (за винятком Симоненка, забитого кадебістами до смерті у 1963 році, і Стуса, який помер в ув'язненні у 1985 році) були в авангарді нових політичних починань напередодні й безпосередньо після проголошення Декларації незалежності України 1991 року.

У незалежній Україні цензуру було скасовано й відтепер застарілий соціалістичний реалізм втратив свою читацьку аудиторію. Ба більше, держава не була зацікавлена в тому, щоб просувати такі твори. Натомість твори десятків письменників 1920–1930-х років, засуджених до заслання або страти, повернулися до читачів завдяки величезній кількості посмертних публікацій. Численні діаспорні письменники і поети також вперше відкрилися читачам України і навіть потрапили у програми середньої і вищої школи. Хоча останніми роками книжковий ринок стрімко впав (українці посідають одне з найнижчих місць в Європі за читанням), проте

все нові українські письменники спроможні йти в фарватері західноєвропейських літературних тенденцій. У 1990–2000-х роках постало нове покоління письменників, яких можна віднести до постмодерністів (Юрій Андрухович, Сергій Жадан, Олександр Ірванець), національних літописців (Марія Матіос, Валерій Шевчук, Юрій Винничук), сатириків і гумористів, які використовують мовну мішанину – суржик (Богдан Жолдак, Михайло Бриних), фантастів, які часто пишуть російською (Андрій Курков). Також на початку XXI століття зникли колишні бар'єри між діаспорою і літературним світом України. Наприклад, поет Василь Махно вільно подорожує між Чортковим на Галичині і Нью-Йорком у США, і ці подорожі та географічна відкритість допомагають йому творити урбаністичну поезію, занурену у розмаїття культур, країн, міських обрисів і людських типажів.

Єврейські літературні твори

До ери лібералізму та секуляризації, притаманних другій половині «довгого» XIX століття,

176. Титульна сторінка «Магід деварав ле'Яаков» (Львів/Лемберг, 1792) – книжки проповідей, укладеної Дов Бером Магідом з Межиріча, найближчим соратником та учнем Баал Шем Това.

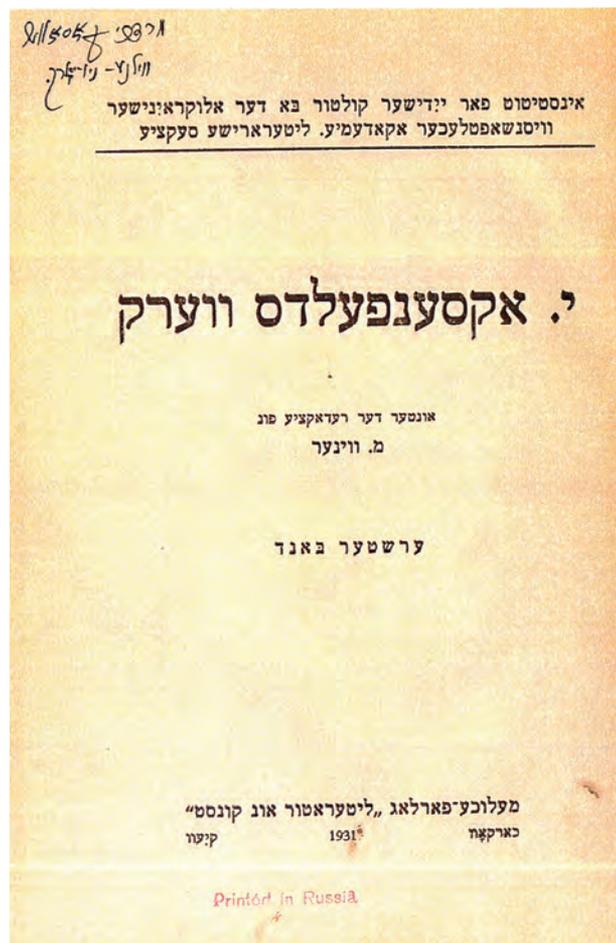
177. Йозеф Перль (1773–1839) – галицький єврейський просвітник (маскіл).

найрозповсюдженішими жанрами літературної творчості у традиційних єврейських громадах України були книжки для індивідуального і групового навчання, богослужінь і релігійної освіти. Серед таких книжок – рабиністичні респонси, коментарі до класичних юдейських текстів, правничі кодекси, праці з етики, богословські твори, трактати з Кабали та єврейського містицизму і, звичайно, молитовники. Переважно писалися ці книжки давньоєврейською – найголовнішим засобом письмової комунікації серед євреїв. Найдавніші з таких творів, написаних мешканцями українських теренів, датовано кінцем XV – початком XVI століть.

Деякі з традиційних книжок давньоєврейською стали такими впливовими, що євреї використовували їхні назви замість прізвищ їх авторів, тоді як самих авторів називали за назвами їхніх книжок. Наприклад, Йоель Сиркес, який служив рабином у Меджибожі на початку XVII століття, опублікував збірку респонсів, згодом вельми популярну, під назвою «*Байт хадаш*» («Новий дім»). У цій праці Сиркес запропонував багато поправок до релігійних законів, він дозволив традиційним євреям читати мирську літературу у шабат, жінкам носити чоловічий одяг за суворих погодних умов, єврейським лікарям, якщо вони мають потребу, відвідувати своїх пацієнтів-християн, не боячись порушити святість шабату. Наступні покоління називатимуть Сиркеса «*Бах*», за скороченою назвою його книжки, наприклад: «*Бах* написав», «*Бах* сказав», «*Бах* обстоював» тощо. Ця манера «плутати» автора з назвою його праці, тобто нехтувати його особою, була доволі розповсюдженою у традиційній єврейській культурі.

Серед найвідоміших рабиністичних респонсів був «*Нода бі-Єзуда*» («Відомо серед юдеїв»)

Єзекііля Ландау, впливового вченого рабина XVIII століття, який навчався у Бродах, а згодом переїхав до Праги. Ландау заохочував вивчення світських предметів, переконував у доцільності розтину в певних випадках (загалом юдаїзмом забороненого), пропонував, як юридично захистити жінок у випадку розлучення, яро борювався проти сектантських тенденцій в юдаїзмі, зокрема сабатіанців і франкістів (див. розділ 2). У XIX столітті найзначущою респонсою була шеститомна «*Шоель у-мешив*» («Запитання і відповіді») Йосифа Натансона – головного рабина Львова. Рабі Натансон схвалив нову технологію виготовлення пасхальної маці й дозволив використання продуктів і одягу, вироблених у промисловий спосіб на новостворених фабриках, власниками яких були неєвреї, що їх рабин особисто їздив перевіряти.

178. Титульна сторінка збірки Ісроеля Аксенфельда, опублікованої Інститутом єврейської пролетарської культури (Київ–Харків, 1931).

Україна була колискою численних фундаментально важливих містичних текстів. Серед них – «Шошан содот» («Роза таємниць») початку XVI ст., коментар Моше з Києва до середньовічної «Сефер ецира» («Книга творення»); праця видатного кабаліста з Волині Шимшона Острополера «Сефер карнаїм» («Книга проміння») середини XVII ст., а також надзвичайно популярний кабалістичний молитовник «Шаарей Ціон» («Врата Сіону», 1650-х рр.), укладений знаменитим літописцем Натаном Ганновером. Саме на початку XVIII століття найважливіші кабалістичні книжки було вперше надруковано у жовківський друкарні біля Львова.

Зростання хасидизму привнесло широке розмаїття нових книжок і жанрів, особливо відколи хасидські вчителі прагнули спростувати критику з боку своїх опонентів (*міснагдім*). Хасидські автори прагнули продемонструвати, що хасидське вчення істотно збагатило юдаїзм, що воно обстоювало юдейські цінності й що хасиди не були сектантами. Серед найвідоміших праць, що внаслідок цієї полеміки з'явилися друком у хасидських типографіях – коментарі до Усної та Писемної Тори, як-от «Толдот Яков Йосеф» («Історія Якова Йосефа», 1780), «Маггід деварав ле-Яков» («Слова Якову», 1781) та «Кедушат Леві» («Святість Леві», 1798). Ці книжки відкривали езотеричне і таємне значення юдейських вірувань і ритуалів, вони пояснювали, як особиста побожність може творити дива й як кабалістичні смисли допомагають зробити складні аспекти юдейської традиції прозорими й зрозумілими. Такі твори також допомагали залучити нових послідовників хасидських вчителів (цадиків), яких відтоді вважали стовпами єврейського релігійного життя. Приблизно в той самий час з'явилися нові жанри хасидської писемності, зокрема *сіпурей майсес* (оповідання про дивовижні діяння), народні казки, а деколи радше складні алегорії, зазвичай на їдиш, або написані про хасидських цадиків-чудодіїв, або написані самими цадиками-чудотворцями. Ці твори, багато з яких було видано новоствореними друкарнями у штетлах України, мали значущий вплив не тільки на хасидські маси, але й, згодом, на єврейських мислителів XX століття, серед яких

179. Шолом-Алейхем (1859–1916) – народжений в Україні їдишський письменник за своїм робочим столом у Санкт-Петербурзі, 1904 р.

найвизначнішими були Мартін Бубер, Соломон Шехтер й Абрам Єгошуа Гешель.

Просвітники-маскіли Східної Європи ненавиділи хасидських вчителів, намагалися нейтралізувати їхній вплив, поширюючи ідеї єврейського Просвітництва, або ж *Гаскалі*. Маскіли намагались ввести секуляризовану єврейську освіту й дуже критично ставились до хасидських вчителів. Наприклад, Мендель Лефін, маскільський автор з маленького прикордонного містечка Сатанів на підросійському Поділлі, у своєму трактаті «Хеїшон га-нефеш» («Етика», 1808) доводив, що покладатися на хасидських вчителів – хибна практика, яка відображає легковірність єврейських мас – ваду, яку він пропонував долати особистим самовдосконаленням. Інший освітянин-просвітник – Йозеф Перль з Тернополя на півавстрійській Галичині пішов навіть далі у своїй книжці «Мегале тмірін» («Той, що відкриває таємниці», 1819), яку вважають першим романом, написаним давньогребрейською мовою. У цьому сатиричному творі Перль зібрав, а радше вигадав, листування між послідовниками хасидів, проїняними ідеєю знайти і знищити загрожуючий їм і викриваючий їх антихасидський твір. Виклик хасидизму кинув також Іцхак Бер Левінзон – один з найвідоміших діячів-просвітників на українських землях Російської імперії. Після «Те'уда бе-Ізраель» («Свідчення для євреїв», 1827), в якому він наполягав на необхідності секулярного підходу до викладання давньогребрейської мови, Левінзон

180. Найновіша ізраїльська банкнота номіналом 50 шекелей із зображенням Шауля Черниховського (1875–1943) – івритського ізраїльського поета, народженого в Україні.

написав уїдливу антихасидську сатиру «Діврей цадики́м» («Слова праведників», 1830).

Два безпрецедентні твори єврейських просвітників (написані у 1820–1830-х роках, проте опубліковані набагато пізніше) проклали шлях новим формам єврейської філософської думки. Перший – це трактат «Море невухей га-зман» («Путівник для сучасних розгублених», 1851) Нахмана Крохмала з підавстрійського галицького прикордонного містечка Броди. Крохмал використовував ключові концепти німецької філософії (Гердера і Гегеля), аби довести, що євреї були народом (давньогебрейською: *ам*), а не релігійною спільнотою, що їх життя позначалося власним *Volksgeist* (національним духом). Іншими словами, вони належали до групи історичних народів, які мають своє національне майбутнє. Така переоцінка суті єврейської ідентичності послугувала стимулом єврейському національному відродженню, а воно, своєю чергою, вплинуло на Гайнриха Грецца – засновника нової єврейської історіографії, і Теодора Герцля – засновника сіоністського руху.

Другим з впливових єврейських просвітників України і провісником великих змін у літературі був Ісроель Аксенфельд з Немирова. У таких творах, як роман «Дос Штернтіхл» («Головна

181. Ізраїльська поштова марка (1981) із зображенням сучасного івритського письменника і нобелівського лауреата, уродженця Галичини, Шмуеля Йосефа Агнона (1888–1970).

хустка», 1861) і п'єсі «Дер ериштер ідишер рекрут» («Перший єврейський рекрут», 1862), Аксенфельд змалював проникливий портрет традиційного єврейського штетла XIX століття, сповнений іскристого гумору та впізнаваний за тонкими етнографічними деталями, виписаними соковитим ідиш. Стилістичне і мовне новаторство Аксенфельда передувало відомішим письменникам – Менделе Мойхеру Сфоріму та Шолом-Алейхему, твори яких вперше з'явилися на чверть століття пізніше.

Епоха великих реформ, яку у 1860-х роках розпочав у

Російській імперії цар Олександр II, й одночасна емансипація євреїв у Габсбурзькій імперії за імператора Франца Йосифа створили соціокультурні умови, що сприяли виникненню нових літературних жанрів. І ці жанри знайшли для себе найкраще місце у новоствореній єврейській пресі. Поява російсько-, їдишо-, іврито-, польсько- і німецькомовних газет забезпечила десятки нових шляхів для авторів просвітницьких переконань, які прагнули реформувати тогочасне суспільство, чи то йшлося про суспільства Російської та Австро-Угорської імперій загалом, чи про їхній єврейський складник. Оскільки єврейська читацька аудиторія в обох імперіях була переважно їдишиською, автори, які віддавали перевагу івриту (Менделе Мойхер Сфорім) або російській (Шолом-Алейхем), невдовзі опинились перед несподіваною реальністю: якщо вони бажали впливати на своїх читачів, мусили послуговуватися мовою їдиш. Саме в середині XIX століття народилась єврейська світська літературна культура – журналістика і белетристика, яка висловлювала себе усіма східноєвропейськими мовами, і так само давньогебрейською (на івриті) та на їдиш.

Вибір мови свідчив про щойно задекларовані культурні уподобання та про літературу, в яку письменник інвестував свій таланти. Завдяки розмаїттю мовних виборів, на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій протягом другої половини XIX століття постало кілька єврейських літератур. Практично у кожному літературному жанрі з'явилися сотні публікацій різними мовами.

Деякі письменники звертались до єврейських мотивів, користуючись давньогебрейською (івритом) та мовою їдиш, тоді як інші осмислювали єврейські теми, занурюючись у російську, польську, німецьку або українську літературну традицію. Водночас інші створювали тексти, які згодом стали творами єврейської літератури, написаної неєврейськими мовами Центральної та Східної Європи. Наприклад, ті, хто прагнув інтеграції у російське імперське середовище, як-от одеський письменник і видавець газети «Разсвет» Осип Рабинович, обирали як робочу мову російську. Його приклад наслідували

182. Їдишиські літератори Озер Варшавський, Перец Маркіш і Хаїм Лейвік у Парижі за роботою над першим числом авангардистського журналу «Халястра». Фото 1924 р.

десятки письменників, серед яких найпомітнішими були Ісаак Бабель і Зев Жаботинський з Одеси, Ілля Еренбург з Києва, Василь Гроссман з Бердичева, Борис Ямпольський з Білої Церкви й ціла одеська школа російсько-єврейських сатириків, починаючи від Іллі Ільфа й закінчуючи Михайлом Жванецьким.

Багатомовність українських земель XIX століття провокувала декілька питань. Як класифікувати письменників, які обрали мовою самовираження польську, російську чи німецьку? В який спосіб можна виміряти значущу присутність єврейських тем у їхніх творах? І якщо критики мають суперечливі погляди на це питання, існує консенсус, що літературу на їдиш та івриті, які найчастіше, якщо не винятково, вживали письменники-євреї, слід вважати єврейською літературою, навіть якщо ця література створює неєврейські типи і порушує теми за межами етнонаціональних єврейських.

Епоха *fin de siècle* (три-чотири десятиліття перед початком Першої світової війни) збілася з розквітом літератури на їдиш й початком івритської літератури. Шолом-Алейхем (справжнє ім'я – Шолом Рабинович) – постать, яка височіла на літературному небосхилі впродовж цих десятиліть, – звернувся до народного розмовного їдиш, сповненого багатющою фразеологією, щоб за його допомогою створити трагікомічні образи уявного типового штетла, який він назвав Касрилівкою. У багатьох своїх прозових творах Шолом-Алейхем також створив прототип вдумливого, підприємливого, самоіронічного, постійно саморефлексуючого, кумедного й відчайдушно нещасливого єврея, який намагається звести кінці з кінцями й прогледувати сім'ю. Шолом-Алейхем не тільки змалював конфлікт вразливого «маленького єврея» із зовнішнім світом, охоплюючим всю Європу – від Лондона до Одеси та позначеним антисемітизмом, асиміляцією, революційною політикою, радикалізмом і щоденним насильством з боку влади. Він також вшановував теплий гумор і єврейську мудрість, з якою його герої реагували на цей зовнішній світ.

Синтез гумору і мудрості також був притаманний творам двох їдишиських письменників, пов'язаних із Буковиною: поетичним байкам Еліезера Штейнбарга «*Дурх ді брілн*» («Кризь окуляри», 1928) та гротескній фантазії Іцика Мангера «*Ді вундерлехе лебнс-баширайбунг фун Шмуель-Абе Аберво*» («Дивовижна автобіографія Шмуеля-Абе», 1929).

Якщо їдишиські письменники зосереджувалися на відносинах між традиційним штетлом і містом, івритські письменники впевнено ставили своїх персонажів на порозі сучасного урбанізованого життя. Хаїм Нахман Бялик з Житомира і Шауль Черниховський зі степового села на півдні України прагнули відтворити у своїй івритській поезії слов'янську та європейську літературну спадщину – від неоромантичної образності до силабо-тонічної системи віршування. Під впливом зростаючого сїонізму вони осмислювали непрості відносини між старими європейськими єврейськими осередками і новим життям єврейських іммігрантів у Землі

183. Петро Равич (1919–1982) – галицький єврей, автор першого роману про Голокост «Кров з неба» (1961) французькою мовою.

Ізраїлю. До того ж, Черниховський неперевірено переказав на іврит фінську «Калевалу», старослов'янське «Слово о полку Ігоревім» та з американської літератури «Пісню про Гайавату», у такий спосіб активно насичуючи новими образами і ритмом світську івритську літературу.

Інші івритські письменники, які мешкали на українських землях, як-от Міха Йосеф Бердичевський з Меджибожа та Йосеф Хаїм Бреннер з Нових Млинів біля Чернігова, були особливо чутливими до європейських впливів. Зачаровані *fin-de-siècle*-івською фіксацією на людській хворобливості, міському кримінальному підпіллі, нестабільній психіці і незмінному лібїдо, Бердичевський вивчав маргінальних персонажів єврейського середовища, тоді як Бреннер заглиблювався у відображений виразною мовою конфлікт між людськими очікуваннями і брутальною реальністю в османській Палестині за часів Першої світової війни. Нобелівський лауреат Шмуель Йосеф Агнон (справжнє прізвище Чачкес) з містечка Бучач на сході Галичини, який згодом жив у Німеччині та Землі Ізраїлю, поєднував ностальгію за галицьким штетлом із стурбованістю стосовно очікувань і фантазій єврейських поселенців у Палестині. У таких романах, як «*Ореах ната лалун*» («Гість на одну ніч», 1939) та «Едо і Енам» (1950), Агнон осмислював швидке зникнення східноєвропейського єврейства і тверезо оцінював нереалізовані месіанські зазіхання сїонізму на єврейській батьківщині – Землі Ізраїлю.

Доля івритської літератури значно погіршилася у Радянському Союзі. Причина полягала в тому, що ідеологи нової революційної держави робітників і селян вважали іврит засобом комунікації брехливої ідеології (націоналізму), неправильного світогляду (релігійного) та

184. Володимир Винниченко (1880–1951) – український політичний лідер, письменник і драматург, із дружиною Розалією (дівоче ім'я – Ліфшиц).

ворожого класу (буржуазії). З іншого боку, вони вбачали в мові їдиш справжню народну мову, ба більше – пролетарську й атеїстичну. Таким чином, у 1920-х роках радянська влада створила неймовірно сприятливі умови для розвитку їдишської культури, літератури і преси. Їдишські письменники і поети, які залишили країну під час політичних і соціальних заворушень більшовицької революції і громадянської війни, тепер повернулися й осіли спочатку в Харкові, а згодом у Києві.

В обох столицях України єврейські поети і письменники – уродженці маленьких містечок по цілій Радянській Україні – Лейб Квітко з Голоскова біля Одеси, Перец Маркіш з Полонного, Іцик Фефер зі Шполи, Довід Гофштейн з Коростишева, Довід Бергельсон з Сарн – були надзвичайно популярними. Більшість, втім, залишили новаторські експерименти із стилем та образами, і натомість звернулись до мистецьких приписів соціалістичного реалізму, зосередились на класовій боротьбі і комуністичній ідеології. Врешті, хоча їдишські письменники і досягли неабиякого літературного успіху, часто вони платили за це творчою цілісністю. Наприклад, ще до революції 1917 року Довід Бергельсон створив кілька визначних прозових текстів (як-от «*Нох алемен*» / «Після усього, що сказано і зроблено», 1913), темою яких було відчуження та екзистенційна криза, перед якою постає особистість. Протягом радянського періоду він перейшов до соціалістичного реалізму, як-от

в епічному романі «*Бам Днепр*» («На Дніпрі», 1932), де головний герой, єврейський юнак і, вирогідно, майбутній міський пролетарій, зображений у конфлікті із корумпованим традиційним і лицемірним середовищем штетла.

Після Другої світової війни світ єврейської літератури кардинально змінився. Єдиний значимий івритський поет у Радянському Союзі – Хаїм Ленський з Радянської Білорусі – загинув у таборах ГУЛАГу. Майже усіх їдишських письменників і поетів, особливо тих, хто брав активну участь в радянському Єврейському антифашистському комітеті, було заарештовано у 1952 році, звинувачено у шпionажі й «безродному космополітизмі», піддано тортурам і страчено. Як казав київський літературний критик Мирон Петровський, Гітлер вбив єврейських читачів, Сталін – єврейських письменників. Однак на початку другої половини ХХ століття вкрай мало з тих, хто пережив кампанію проти космополітів за часів пізнього Сталіна, мали можливість публікувати якісь твори на їдиш. Серед тих, хто вижив, були вихідці з Радянської України – Натан Забара з Рогачева на Волині і Гершель Полякнер з Умані, які у романах «*Гальгаль га-хойзер*» («Колесо крутиться», 1979) та «*Гевен а мол а штетл*» («Було колись містечко», 1990) поєднували світ євреїв-сефардів з Іспанії та євреїв-ашкеназі з Східної Європи.

На початок останнього десятиліття ХХ століття найпродуктивнішим їдишським письменником в Україні був буковинський єврей Йосиф Бург. Він почав свою літературну кар'єру перед Другою світовою війною й продовжував публікуватися після війни, створивши численні новели, оповідання і скетчі, як-от «*Дос лебн лейт вайтер*» («Життя триває», 1980).

185. Грицько Кернеренко (псевдонім Григорія Кернера, 1863–?) – один із перших євреїв, який публікувався українською мовою.

ВЗАЄМНЕ ЗБАГАЧЕННЯ ЛІТЕРАТУР

Взаємні єврейсько-українські впливи помітні неозброєним оком у творах кількох єврейських письменників, які вирішили писати українською. У вірші «Нерідний син» Грицько Кернеренко (Григорій Кернер) висловлює власні глибокі стосунки з Україною, озираючись на Генріха Гейне з його любов'ю-ненавистю до Німеччини і використовуючи Шевченковий образ самотнього поета-сироти та фольклорний образ України як матері-годувальниці. Хоча й зневажений, осміяний і принижений недоброзичливими побратимами, Кернеренко зовсім не вдається до звинувачувального тону. Натомість оголошує, що якої б несправедливості й якої б зневаги він не зазнавав, він вічно любитиме свою рідну Україну.

Прощай, Україно моя –
Тебе я кинуть мушу;
Хоча за тебе я б оддав
Життя і волю й душу!
Але я пасинок тобі,
На жаль, це добре знаю.
Й проміж других дітей твоїх
Я не живу – страждаю.

Несила знести вже мені
Глумлінь тих понад міру
За те, що я й твої сини
Не одну маєм віру.
Тебе ж, Україно моя,
Я буду вік кохати:
Бо ти хоч мачуха мені,
А все ж ти мені – мати!

Леонід Первомайський (Ілля Гуревич) прагне дати слово загиблим поетам минулого й сучасності, звичайним жертвам «кривавих земель» ХХ століття і звичайним словам звичайної української мови в одному зі своїх українських віршів без назви:

Вірш починається не з звучання,
Хоч і не може він не звучати.
Вірш починається з твого мовчання,
Коли ти вже не можеш більше мовчати.

Вірш починається не з великої літери,
А з великого болю, якого не зміриш.
Тільки тоді йому можна вірити,
І тільки тоді ти йому віриш.

Якщо інші єврейські автори наголошували на соціальних та культурних утисках українців і прагнули їхнього визволення, у світі своєї поетичної уяви Мойсей Фішбейн наголошує на центральній ролі української мови та осмислює її як джерело святості й об'єкт милосердя:

Неторкані й гвалтовані, зужиті
Й недоторканні, наче польова
Невлонна і незаймана у житті
Мелодія, – наснилися слова,

І темрява клубочеться зимово,
І душі ним просотує сльота.
Горнись до мене, мовенятко, Мово,
Неторкана, гвалтована, свята.

Взаємне збагачення єврейської та української літератур

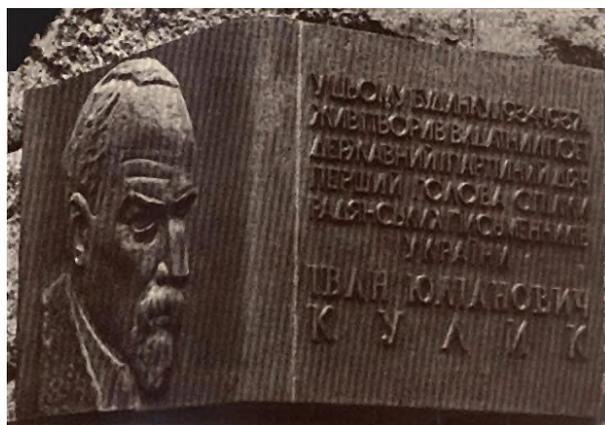
Незалежно від мови самовираження, єврейські письменники в Україні залишалися прихильними до українських та єврейських тем. Наприклад, німецькомовний письменник Еміль Француз був, вірогідно, першим, хто послідовно змальовував євреїв та українців Галичини.

Менделе Мойхер Сфорім та Шолом-Алейхем висміювали взаємні культурні стереотипи «іншого» серед євреїв та православних. Зокрема, Менделе використовував розлогі цитати українською (у транскрипції гебрейськими літерами), аби створити кумедне образне їдишо-українське мовне середовище, в якому живуть і діють персонажі. Одним з найпотужніших прикладів літературної багатомовності був єврейський

письменник Петро Равич, уродженець Львова, який провів два роки в Освенцимі як «український» в'язень. У своєму романі «Кров з неба» (1961), написаному французькою мовою, він створив образ галицького єврея, який намагається уникнути депортації до табору смерті, використовуючи підроблені документи й видаючи себе за українського інтелектуала. Йому вдається втекти і схватись саме завдяки глибоким знанням української мови та літератури, які він використовує, аби обдурити нацистів.

Деякі твори єврейських письменників України не тільки виявилися літературою найвищого європейського ґатунку, вони також збагатили польську, німецьку, російську, українську, іврит та їдишську літератури. Попри свої мовні уподобання та вибір на користь імперської, а чи бездержавної колоніальної культури, чимало єврейських авторів відчували прив'язаність до України. Так, сіоніст Зеев Жаботинський у своїх численних фейлетонах неодноразово заперечував російським шовіністам, наголошуючи на величчю й красі саме української літератури і мови та і на суверенітеті українців як нації. Єврейський письменник і нобелівський лауреат Шмуель Йосеф Агнон, подорожуючи в своїй уяві, постійно повертався у рідний Бучач, який під різними іменами щоразу з'являвся в його романах та оповіданнях. Шолом-Алейхем увічнив у своїх творах мешканців Анатевки, сповнивши свою прозу діалогами українською в їдишській транскрипції. Зрештою, російський письменник бердичівського походження Василь Гроссман був першим серед радянських письменників, хто поставив поруч Голодомор і Голокост та змалював українську трагедію як організований державою голод. Цікаво, що Гроссман зробив це задовго до того, як радянські дисиденти насмілилися бодай подумати про якусь тотожність єврейської і української трагедій. Прихильність єврейських письменників до української тематики істотно перевищувала потребу у місцевому колориті або ностальгійних образах дитинства, натомість була прикладом високого рівня міжетнічної солідарності й симпатії до української справи.

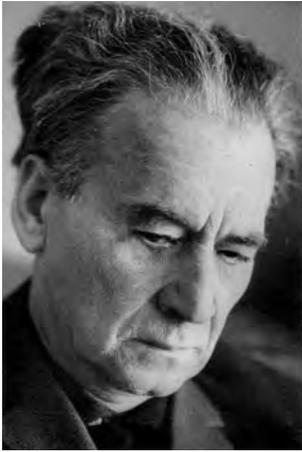
Кілька багатомовних євреїв, які обрали укра-

186. Меморіальна дошка у Києві на честь Івана Кулика (справжнє ім'я – Ізраїль Кулік, 1897–1937) – україномовного письменника і політичного лідера.

їнську мову і воліли інтеграції у культурні та інтелігентські кола країни, робили це саме у ті часи, коли етнічні українці переживали національне відродження – у 1920-х роках. Оскільки вони відкидали попередні романтичні й позитивістські аспекти націоналізму, то змушені були переоцінити стереотипи і поступово переосмислити, чим було їх власне єврейство.

Звичайно, етнічні українські письменники мусили боротися з цілою низкою суттєвих антиєврейських стереотипів, висловлених у наявних літературних творах, натхненних історичною працею початку XIX століття, насамперед – «Історією Русів» та її потужними ксенофобськими випадками, а також думами початку 1800-х років, ретельно обробленими поетами-романтиками й презентованими як справжній фольклор XVII століття. У найконтroversійнішому зі своїх творів – «Гайдамаках» Тарас Шевченко далеко вийшов за межі романтичних стереотипів, співчуваючи персонажу-єврею й оплакуючи трагедію українського повстання, яке перетворилося на кривавий вир насильства. Пізніше письменники-реалісти, як-от Панас Мирний, навряд чи відчували симпатію до соціального зла, яке вони називали єврейською експлуатацією, але попри це й вони змальовували персонажів-євреїв, особливо жінок, які наслідували цінності і культуру сільського українського населення. Два найплодовитіші й найпопулярніші письменники країни, Леся Українка й Іван Франко, прагнули мобілізувати український народ під

187. Леонід Первомайський (справжнє ім'я – Ілля Гуревич, 1908–1973) – український поет, драматург і письменник. Фото 1972 р.

антиімперськими гаслами, постійно проводячи паралелі між історичною долею тогочасних українців і біблійних євреїв, що виходять з єгипетського полону. На початок ХХ століття десятки українських письменників усіх політичних поглядів – від помірною націоналіста і симпатика соціалізму Володимира Винниченка до радянського антинаціоналіста

Юрія Смолича – змальовували євреїв у нюансований, часто суперечливий, а проте гуманний спосіб. Для них євреї, як й етнічні українці, були жертвами історії, в якій катами були імперські амбіції країн, де мешкали ці народи.

Переосмислення євреїв у контексті українських національних змагань і історико-культурної спорідненості двох народів було далеко не лише літературним. Українці та євреї також відкривали себе одні одним через інтенсивні загальнокультурні й особисті стосунки. Наприкінці ХІХ століття декілька євреїв, переважно з їдишо- і російськомовних родин, долучилися до вузьких кіл української інтелігенції у Львові, Харкові й Києві, де опинилися серед завзятих послідовників українських соціал-демократичних і національно-демократичних рухів. Етнічні українці відповідали взаємністю. Пантелеймон Куліш, наприклад, підтримував Кесаря Білиловського, поета єврейського походження, високо цінував його лірику (деякі його поезії стали популярними українськими піснями). Так само Іван Франко підтримував Григорія Борисовича Кернера, який писав під псевдонімом Грицько Кернеренко. Кернер-Кернеренко намагався поєднати орієнтальні й єврейські мотиви в українській прозі й поезії. Він написав кілька віршів про Тараса Шевченка й есеїв про поетичну спадщину українського Кобзаря, в яких, щоправда, царські цензори знайшли забагато небажаних

натяків й заборонили публікувати. Попри це Кернеренко правив своє: його по праву можна вважати першим, хто осмислив долю єврейської українофільії і увічнив образи українсько-єврейського зближення у поетичній формі.

У пореволюційні радянські часи чимало єврейських письменників, вчених і культурних активістів зробили вибір на користь української як мови літературної творчості. Особливо помітними серед них були поети Іван Кулик, Леонід Первомайський і Наум Тихий, драматург Леонід Юхвід, прозаїки Натан Рибак і Юхим Мартич, історик і філолог Йосип Гермайзе, історики літератури Ієремія Айзеншток і Олександр Лейтес, музикознавці Абрам Гозенпуд і Мойсей Береговський.

Саме 1920-ті були роками особливо плідної співпраці між українськими літераторами різних національностей. Директор Інституту єврейської пролетарської культури Йосиф Ліберберг викладав у Київському державному університеті – один з його студентів згадав у своїх спогадах «чудову українську мову» викладача. Критик і фахівець з порівняльного літературознавства Олександр Лейтес та їдишський письменник Довід Фельдман відіграли визначальну роль як засновники новаторського літературного угруповання, що об'єднало письменників українського та єврейського походження, відданих новому баченню соціально заангажованого пролетарського мистецтва – тенденції, яку вони означували як «вітаїзм», тобто активний життєствердний романтизм. Багато з цих літераторів і вчених не тільки поділяли ентузіазм українізації, вони також разом виступали у Будинку літераторів ім. Василя Блакитного у Харкові, де проводились поетичні вечори та театральні читання. Єврейські та українські літератори навіть були сусідами, найвідомішим «місцем сумісного проживання» був харківський Будинок письменників «Слово», де під одним дахом мешкали понад шістьдесят поетів і прозаїків (наприклад, Первомайський, Сосюра, Квітко, Хвильовий, Фінінберг і Тичина).

Одним із найвпливовіших українських поетів єврейського походження тієї епохи був Іван Кулик (справжнє ім'я Ізраїль Юдович Кулік).

У молоді роки, перед Першою світовою війною, він був закоханим в усе українське. Згодом він написав українською чотири поетичні книжки, два томи художньої прози й незліченну кількість журналістських нарисів для соціалістичних американських, канадських і радянських українських газет, а також уклав першу українську антологію американської поезії (1927). Для більшовицького утопіста Кулика сам факт існування постреволуційної Радянської України, в уряді якої він працював, був символом визволення його країни від колоніального гноблення. У цьому контексті українська для Кулика виступала мовою національного відродження і пролетарської емансипації. Україноцентричний (і ексцентричний) утопічний комунізм Кулика, втім, не міг вижити після того, як сталінський Радянський Союз рішуче звернув праворуч. У 1930-х роках Кулика заарештували, звинуватили в українському націоналізмі і розстріляли. Проте ще до цього він надихнув і підтримав кількох молодих поетів і письменників, серед них і двох єврейського походження – Саву Голованівського і Леоніда Первомайського.

Леонід Первомайський (справжнє прізвище: Ілля Шльомович Гуревич) розпочав кар'єру українського письменника, прагнучи слави Ісаака Бабеля. У збірці оповідань «День новий» (1927), романі «Земля обітована» (1927) і п'єсі «Містечко Ладеню» (1931–1934) Первомайський змалював зіткнення традиційних євреїв із глушини – із богом забутих штетлів – з етнічними українцями та їхньою культурою. Його звичайні українці та євреї стали жертвами історичної катастрофи, що підкреслювало їхню спільну трагічну долю і спільні страждання. Пізніше Голокост став важливою темою творів Первомайського, хоча він мусив надати йому універсального виміру, аби радянська цензура дозволила публікацію голокостних текстів. Мабуть, найкраще Первомайського знають за неперевершеними образами творчості і творчої людини – поета, поетичних книжок і поетичної мови, що постають в його творах як живі істоти, жертвні й занехаяні. Первомайський вбачав свою місію в тому, щоби надати голос кожному зі співучасників художньої творчості – письменнику на

засланні, спаленій книзі заарештованого поета, закресленому цензурою слову – і таким чином повернути їх із забуття. Останні три збірки поезій Первомайського, а саме: «Древо пізнання» (1971), «Уроки поезії» (1968) і посмертна «Вчора і завтра» (1974) заворожували читачів і в Україні й поза її межами, виявляючи, що (на противагу своїм набагато уславленим сучасникам) він якісно сягнув таких вершин, що критики у діаспорі (наприклад, Іван Кошелівець) називали його одним з найкращих українських ліриків в історії.

Єврейські літературні діячі, чия кар'єра почалася після відлиги 1960-х років, поділяли прихильність своїх українських колег щодо ідеї національного відродження. Серед них були молоді поети єврейського походження, які спочатку писали російською, проте згодом перейшли на українську, як-от Леонід Кисельов, Мойсей Фішбейн і Григорій Фалькович. Ще один, Мар Пінчевський, також обрав українську, з часом він став блискучим перекладачем європейської та американської літератури на українську. Найцікавіша з цих постатей – Мойсей Фішбейн з буковинських Чернівців. 1974 року він опублікував книжку поезій «Ямбове коло», яка нетривіально поєднувала оновлену українську ліричну традицію шістдесятників із австрійською філософською поезією. Фішбейн був настільки відданий своїй українській поетичній місії, що вирішив стати на сторожі української мови. Окрім кількох інших збірок української поезії і перекладів німецької літератури (зокрема, Рільке) на українську, Фішбейн заявив про себе, попри свою екстравагантність, як про громадського діяча і поета, який постійно бореться, публічно і приватно, проти русифікації української культури – і то у спосіб, що межує із месіанським самозреченням.

У пізньорадянський період єврейсько-українське взаємне збагачення вийшло за межі літературної сфери. Якщо єврейські інтелектуали обирали українську як засіб свого літературного самовираження, українські інтелектуали захищали євреїв і водночас вчилися на єврейському досвіді. Український філолог Святослав Караванський написав відкритого листа до

Верховної Ради УРСР, обстоюючи право українських євреїв мати школи з рідною мовою навчання, а єврейські дисиденти, ув'язнені у ГУЛАГах (як-от Семен Глузман), вчилися «як бути євреями» із взаємодії із товаришами по ув'язненню українського походження, особливо з тими, хто мав стійкі національні переконання, зокрема Зиновієм Антонюком, Мирославом Мариновичем, Євгеном Сверстюком. Були й інші єврейські дисиденти, чий внесок в українсько-єврейське порозуміння ще доведеться реконструювати і оцінити. Взяти, наприклад, Михайла Хейфеця, який допоміг зберегти поезію Василя Стуса і потай переправити її з виправної колонії для подальшої публікації за кордоном.

Театр

Українське театральне життя

Публічні театральні вистави в Україні беруть початок у XVII і XVIII століттях; вони пов'язані із богословськими семінаріями і колегіумами. Студенти, нерідко семінаристи, які вчилися на священників, розігрували шкільні драми, жанр яких був і релігійним, і світським за своєю природою. Найпопулярнішими серед них виявились вертепи, що оповідали історію Різдва і народження Ісуса Христа. П'єси цього жанру ставили щороку у різдвяну пору не тільки на шкільних сценах, але й в імпровізованій манері по селах. Серед світських п'єс особливу роль в становленні театру відіграли історичні трагікомедії Феофана Прокоповича і Феофана Трофимовича, найзначущі з яких змальовували звияти великого князя Київської Русі X століття Володимира (з'явилась друком 1705 року) і козацького гетьмана Богдана Хмельницького у XVII столітті (1728). Типові для епохи бароко в українській літературі шкільні драми часто ставили у вишуканих сценічних декораціях, костюмах і зі спеціальними ефектами. Ці драми ставилися високою книжною мовою, різновидом церковнослов'янської, а не розмовною народною.

Наприкінці XVIII століття шкільна драма виїшла з моди, а після 1780 року її навіть заборонили у впливовій Києво-Могилянській акаде-

мії. Приблизно у той самий час заможна шляхта України збирала театральні трупи із своїх кріпаків. Декілька палаців-садиб навіть мали власні театри; власник маєтку іноді сам був режисером вистав. Зазвичай ставилися драми, опери або балети іноземних авторів і композиторів. Традиція кріпосного театру, яка була розвагою для заможної суспільної верстви країни, впевнено протривала аж до кінця XIX століття; їй не завадило навіть скасування кріпацтва у 1861 році.

Виступи із платними театральними виставами для міської публіки також ведуть початок від 1780-х років; спочатку вони виникли у Харкові, пізніше, на початку 1820-х років, у Полтаві і кількох інших містах Східної України. Репертуар складали п'єси російською – оригінальні твори або переклади зарубіжних авторів. Як відповідь на панування російської, Іван Котляревський, автор першого сучасного літературного твору народною українською мовою, написав дві оригінальні п'єси українською мовою – «Наталка Полтавка» і «Москаль-Чарівник». Обидві поставили 1819 року: першу – як оперету, другу – як водевіль.

«Наталка Полтавка» Котляревського створила прецедент для безлічі подальших оригінальних постановок, які можна означити як народно-етнографічний театр, адже багато в ньому було почерпнуто з романтизованих селянських фольклорних традицій. На противагу церковнослов'янській традиції шкільної драми і переважно російськомовному репертуарові, що панували на сценах міських театрів, драматурги, які писали у так званому етнографічному стилі, шукали і знаходили теми в українському середовищі. Найпопулярнішими були історії із тогочасного селянського життя або історичні оповіді з минулого, в яких діалоги велися народною українською мовою й супроводжувалися народними піснями й танцями.

Комедії із щоденного сільського життя, особливо про негарзди молодих коханців на шляху до весілля, або про святкування Різдва, або про долю небагатьох, хто залишився, козаків краю, невдовзі стали основним репертуаром україномовного театру. Найвідомішим твором цього жанру, який до сьогодні знову і знову

188. Родина Брижан з м. Хмельницький з моделлю традиційного українського вертепу – переносного аматорського лялькового театру, в якому у XVIII і XIX ст. висміювали суспільні звичаї. Фото 2012 р.

з'являється на сцені як своєрідна квінтесенція уявлень про життя традиційних етнічних українців, є опера «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського. Це перший твір, який змалював тугу діаспорних українців за батьківщиною, а використання в цій опері фольклорних мотивів на роки стало невід'ємною парадигмою українського оперного репертуару.

Епоха етнографічного театру досягла свого апогею у другій половині XIX століття. Парадоксально, але саме в цей час у Російській імперії царськими декретами (1863 і 1876 року) заборонили публікації і вистави українською мовою, яку царський режим поблажливо називав малоросійським діалектом. У 1880-х роках, коли влада скасувала деякі обмеження, у театрі знову можна було ставити вистави українською, за умови, що театр водночас мав у своєму репертуарі виставу російською. Ба більше, царські цензори також обмежили репертуарну тематику, дозволяючи виключно жартівливі безневинні оповідки із сільського життя, проте забороняючи будь-які дискусії довкола міського життя, суспільних конфліктів або історичного минулого України.

На початок 1890-х років існувало 30 теат-

ральних труп, які на постійних засадах ставили україномовні п'єси не тільки на українських теренах у Російській імперії, але також в імперській столиці – Санкт-Петербурзі, де в україномовних виставах імперська еліта вбачала свого роду екзотичну і певну чудернацьку сільську протитроту великому місту. Своім успіхом україномовний театр у Російській імперії завдячував насамперед групі надзвичайно талановитих особистостей, кожен з яких міг бути одночасно драматургом, режисером, керівником і актором. Найвидатніші з них (їхні імена присвоєно кільком сучасним театральним інституціям України) були Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Марія Заньковецька, Марія Садовська-Барілотті і три брати Тобілевичі, кожен з яких обрав собі власне сценічне ім'я: Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський і Панас Саксаганський.

189. Незмінно популярна оперета Івана Котляревського «Наталка Полтавка»; постановка 1890-х рр. із Марією Садовською-Барілотті і Денисом Мовою у головних ролях.

190. Опера С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» (1863) на сцені Національної опери України. Фото 2015 р.

Фактично, у часи, коли україномовні публікації у Російській імперії було заборонено законом, у публічній сфері українська мова могла вживатися лише у театрі. Такі театральні вистави, безперечно, були популярними, адже етнічні українці принаймні могли відчувати, що їхній «кухонний діалект», в інших випадках часто зневажений, бодай на сцені, якщо вже ніде більше, міг користуватися повагою.

У толерантнішій Австро-Угорській імперії Габсбургів ХІХ століття театр був одним із засобів, за допомогою якого можна було розширювати сферу рутенської (української) мови і національної ідентичності. Починаючи з 1864 року Галичина була домівкою професійного театру «Руська Бесіда», зосередженого винятково на виставах місцевою галицько-українською народною говіркою, навіть якщо його актори були українцями Російської імперії або навіть галицькими поляками. Репертуар складався з п'єс місцевих галицьких авторів, найвизначнішим з яких був Іван Франко, а також україномовних адаптацій російських вистав до місцевих

галицьких реалій. Саме через театр галичани й буковинці дізналися про своїх співвітчизників на Сході й зміцнили культурну спорідненість із ними.

Розвал Російської імперії 1917 року поклав край переслідуванню української мови, забезпечивши українському театру друге життя. Із встановленням у 1920 році радянської влади держава перебрала управління культурними інституціями, які з того часу перетворились на рупор комуністичних ідеологів. Коли, починаючи з 1925 року, більшовики рішуче впровадили політику українізації, найбільші театри у великих містах, де російськомовні вистави вважалися нормою, було українізовано. Впродовж кількох років – до 1931 року – кількість українських театральних колективів сягнула 66-ти, порівняно із лише дев'ятьма російськими трупамі, яких виявилось навіть менше за кількістю, ніж їдишських колективів Радянської України, яких нараховувалося дванадцять. Втім, коли урядові настрої щодо українізації змінилися, багато українських театрів позакривали, водночас

191. Будова міського театру Єлисаветграда (сучасний Кропивницький, до недавня – Кіровоград), який 1882 року став першим україномовним театром у Російській імперії.

192. Народний дім у Львові, від 1864 року – осідок театру Товариства «Руська бесіда».

кількість російських театрів зросла втричі – до 30-ти у 1935 році.

Радянська урядова політика мала значний вплив на репертуар. У часи порівняно ліберальної атмосфери 1920-х років авангардні драматурги і режисери залишили в минулому спадщину українського етнографічного театру з його наголосом на сільському житті і козацькій тематиці. Натомість вони були зацікавлені у модерному експериментальному театрі, особливо в тогочасних творах експресіоністів Західної Європи і Північної Америки. Серед найвпливовіших драматургів-модерністів були Володимир Винниченко і Микола Куліш, чий п'єси висміювали кричущі суперечності між українськими національними прагненнями і новою радянською реальністю. Постановки п'єс цих та інших авторів стали можливими завдяки новаторським експериментам режисерів, серед яких найуспішнішим впродовж 1922–1933 років був Лесь Курбас з театру «Березіль» у Києві і Харкові. Окрім своєї модерністської орієнтації, «Березіль» принципово ставив п'єси українською мовою.

Нова тенденція періоду 1930-х років відповідала практичним потребам культурних ідеологів держави, які потребували п'єс, у тому числі й українською, що вихваляли б новий суспільний устрій сталінського СРСР. Герої і героїні тепер були класово свідомими, переконаними робітниками-пролетарями, а не такими етнографічно забарвленими забитими селянами, які, здається, споконвіку були неспроможні захистити себе від примх землевласників-феодалів та утисків царату.

Коли у 1930-х роках радянська система стала більш репресивною, ніж її попередниця – імперська Росія, й коли від мистецьких творів вимагалось виконання урядових приписів, в широкому сенсі – соціалістичного реалізму без відхилів, український етнографічний репертуар, тепер – як засіб обійти радянську цензуру, зазнав другого народження. Етнографічно забарвлений творчий принцип залишився притаманним театральному життю Радянської України на ціле півстоліття, аж до 1980-х років. Традиційне сільське життя й окремі події з історичного минулого, особливо такі, які можна було перетлумачити в такий спосіб, аби наголосити на суспільних заворушеннях у масах, режим прийняв за лояльне і навіть бажане. Невдовзі серйозні нові драматичні твори, як і зарубіжні п'єси класичного репертуару – так звана «висока» культура – перетворилися на прерогативу російськомовних постановок. Тим часом етнографічний репертуар, «низька культура» XIX століття, поруч із оптимістичними п'єсами соціалістичного реалізму із тогочасного радянського життя, які писали автори на кшталт Олександра Корнійчука, обернулися прерогативою україномовних постановок.

Тож поки україномовний театр перебував під радянським контролем, йому не вдалося набути престижу, який протягом другої половини XX століття мав російськомовний театр. Після здобуття незалежності театральне життя й надалі залишилося роздвоєним на «високу» та «низьку» культури; це наслідок подекуди непростих відносин між прихильниками української і російської мов, які ще й досі сперечаються, чия

193. Леся Курбас (1887–1937) – кіно- і театральний режисер із дружиною Валентиною Чистяковою (в центрі) та актори авангардного театру «Березіль» у Харкові. Фото середини 1920-х рр.

мова є найкращим засобом представляти культурне й інтелектуальне життя країни.

Єврейське театральне життя

Початки єврейського театру в Україні сягають ранньомодерних часів і народної п'єси жанру *пуримшпіль*. Це був єдиний вид театральної вистави, схвалений впливовими очільниками громади – рабинами, які загалом негативно ставились до театру – спадщини політеїстичного еллінізму. В основі пуримшпілю були події, описані у біблійній Книзі Естер, але осучаснені посланнями на тогочасне суспільно-політичне життя. Вистави відбувалися – зазвичай на їдиш – під час свята Пурим, 14-го Адара, наприкінці зими або на початку весни.

Із подальшою секуляризацією східноєвропейської культури з'явилися нові форми єврейського театру. У XIX столітті мандрівні аматорські трупи ставили так звані *шунд* («сміття») – мелодрами на кшталт «мільних опер», але з відчутними елементами суспільної критики. Артисти часто їздили українськими землями Російської імперії, а особливо габсбурзької Галичини. Засновник цього нового типу єврейського театру, Авром Гольдфаден, уродженець підросійської частини України, працював в обох імперіях, аж доки не залишив Російську назавжди. Однією з причин його від'їзду була заборона у 1880-х роках російською імперською владою театральних

вистав на їдиш. На противагу цьому, в Австро-Угорщині єврейські театральні трупи функціонували без обмежень й багато виступали по Галичині й Буковині із популярними мелодрамами Шомера (псевдонім Нохема Шайкевича) та серйознішими, із суспільним та історичним підґрунтям, п'єсами Шалома Аша та Якова Ґордіна.

Хоча переважну більшість театральних вистав було призначено для «внутрішнього споживання», себто для євреїв, взаємодія між євреями й ширшою українською публікою була скоріше нормою, ніж винятком. Грицько Кернеренко написав український водевіль у стилі *шунд* для театру в Харкові; Іван Кулик (коли ще був Ізраїлем Куліком) малював декорації для українського театру, а український прозаїк Юрій Смолич опанував їдиш і виступав із мандрівними їдишомовними театрами по цілій Україні.

Епоха новаторських обмінів і взаємного мистецького збагачення між українським і єврейським театрами у різноманітних вимірах продовжилася із заснуванням напередодні Першої світової війни Культур-Ліги (Товариства культури їдиш). Ця єврейська організація із осередком у Києві мала власну експериментальну театральну трупу, яка ставила короткі п'єси із потужною (проте секуляризованою) месіанською ідеєю, маючи перед собою мету замінити вузьке етноцентричне бачення єврейства на ширше, загальнокультурне, не обмежене етнонаціональними рамками. Режисер театру Ефраїм Лойтер вважав, що чистий мистецький експеримент є найпотужнішим проявом революційної і міжнародної ідентичності культури, найсучаснішого театру на їдиш.

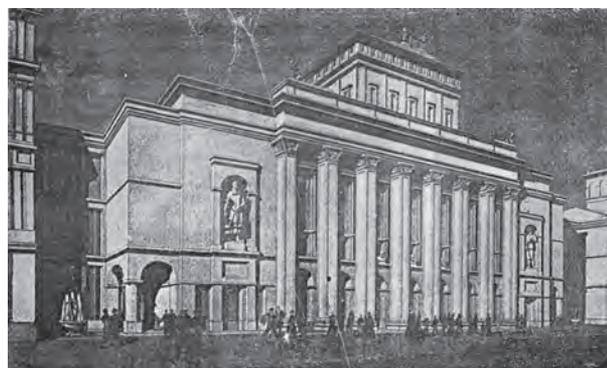
У 1920-х роках в Радянській Україні влада планувала створити новий пролетарський єврейський театр, спроможний пропагувати соціалістичні ідеї серед мас. Діючи у цьому напрямі, уряд спонсорував створення системи державних їдишомовних театрів по всій країні. Єврейський театр постав як нова провідна форма єврейської культури саме тоді, коли комуністична влада перенесла столицю Радянської України з буцімто буржуазного Києва до пролетарського Харкова і 1925 року створила там Всеукраїнський державний єврейський театр. Спираючись на

традиційні надбання їдишського театру, новий театр використовував візуальний символізм і експресивну мову тілесної динаміки, аби вистави сприймалися насправді інтернаціональними й всеохопними. Якою б не була літературна цінність їдишського театрального репертуару, загалом мистецька якість єврейського театру в Радянській Україні була доволі високою. Блискучий актор Соломон Міхоелс, головний режисер Всеукраїнського державного єврейського театру Ефраїм Лойтер, засновник україномовного театру «Березіль» Лесь Курбас – всі вони співпрацювали і обмінювалися модерністськими новаціями впродовж надзвичайно плідного харківського періоду. Декілька інших акторів з етнічних українців або почали свої кар'єри, або працювали у 1920–1930-х роках в їдишських театрах Вінниці, Одеси, Києва і Житомира. Окрім стилістичних експериментів і професіоналізму акторів, театри на їдиш мали власні оркестри, що виконували музику й пісні нового покоління українських єврейських композиторів. Кар'єра Якова Винокура була доволі звичною. Спочатку він працював капелмейстером у Російській імператорській армії, згодом очолив військовий оркестр у Червоній армії, аж нарешті став музичним режисером Всеукраїнського державного єврейського театру.

У репертуарі 1920–1930-х років визначне місце займали п'єси провідних їдишських письменників Переца Маркіша і Довіда Бергельсона. Й хоча їхні твори – і твори інших письменників

194. Свято Пурим у шетлі на картині канадського народного художника, уродженця Польщі Мейера Кіршенблатта.

195. Архітектурний проект нової будівлі Всеукраїнського державного єврейського театру на Хрещатику (кінець 1920-х рр.) авторства Йосифа Каракіса. Проект не було втілено.

і драматургів – загалом відповідали марксистському світогляду, їхні п'єси все ж залишалися чутливими до класичної їдишської спадщини, втіленої у популярних дореволюційних мелодрамах Аврома Гольдфадена. Театральні режисери й актори вважали, що своїми сміливими театральними експериментами долучаються до створення правдивого революційного мистецтва й до емансипованої української культури загалом. Хоча їхнє нове театральне мистецтво реалізовувало себе мовою їдиш, вони послуговувалися артистичним словником революційного авангарду, інтернаціонально орієнтованого і тому зрозумілого кожному глядачеві.

Цей життєдайний утопізм творців нового театрального мистецтва отримав перший удар на початку 1930-х років, коли Всеукраїнський єврейський театр переїхав з Харкова до Києва. Під політично зумовленим ідеологічним тиском колектив змусили змінити творчий підхід з лівої та експериментальної орієнтації на більш традиційну і реалістичну. Театр також змушений був відмовитися від маккав'ївського ушлявлення єврейського героїзму, наприклад, від п'єси «Гірш Лекерт» Кушнірова – про єврейського терориста, який вчинив замах на деспотичного царського губернатора-насилника. Замахи на можновладців більше не схвалювали: державу треба було поважати і любити. П'єси з нового репертуару, чи то молодших радянських єврейських письменників – Езри Фінінберга, Іцика Фефера, Аврома Вевьорки, Мойше Кульбака, Мойше Пінчевського, або більш знаних, як-от

196. Сцена з п'єси Карла Гюцкова «Уріель Акоста» на сцені Всеукраїнського державного єврейського театру у Києві. Фото початку 1930-х рр.

Переца Маркіша, були сповнені оповідями про євреїв зі штетла, які залишили традиційні професії і форми життя, аби у новому статусі радянських селян розбудувувати колгоспи або в статусі новачків-шахтарів зійти під землю й відтак стати радянськими пролетарями.

Наприкінці 1930-х років єврейський театр в Україні отримав, так би мовити, друге дихання, коли до кількох театральних труп долучилися нові кадри. Це були випускники заснованого 1928 року єврейського факультету Київського театального інституту. Вони походили з різних місць Радянської України і після професійного вишколу приєдналися до Всеукраїнського державного єврейського театру, новоствореного Київського єврейського лялькового театру або інших єврейських колективів Радянської України.

Вистави єврейських театрів завжди збирали повні зали. Звичайно, у класово забарвленій атмосфері раннього радянського суспільства актори насміялися із застарілих юдейських вірувань, висміювали представників рабиністичної еліти й сатирично обігрували усі аспекти традиційного укладу життя. Попри це, люди приходили в театр радіти самому факту, що євреї були не просто на сцені, але на сцені національного театру. Це було захопливе у мистецькому плані і суспільно надихаюче досягнення нового режиму, щось нечуване до революції 1917 року. Тож іноді дуже болючі антиюдейські випадки глядачі

залюбки випускали з уваги і натомість ідентифікували себе з їдиш, зі знайомими візуальними метафорами і символами – загалом із будь-якою демонстрацією етнонаціональної єврейськості. Водночас, коли у 1930-х роках радянський режим запустив агресивну кампанію, яка закінчилася знищенням багатьох культурних і політичних досягнень попереднього десятиліття, український єврейський театр – аж до кінця 1940-х – залишився унікальним майданчиком, де можна було утвердити і підживити власну єврейську ідентичність.

Всеукраїнський державний єврейський театр, який зазнав багатьох втрат протягом Другої світової війни, після її завершення отримав дозвіл відкритися знову. Тоді, саме на ранніх етапах Холодної війни, радянська влада воліла відкрити театр не в Києві, а натомість у західному обласному центрі – в Чернівцях, де відновлена трупа поставила кілька п'єс класичного репертуару, зокрема обробки Шолом-Алейхема і Шекспіра.

197. Афіша кінофільму «Дамський кравець» (1990) за п'єсою Олександра Борщаговського про київську єврейську родину напередодні трагедії у Бабиному Яру.

198. Сцена з вистави «Тев'є-Тевель» Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка у Києві за збіркою оповідань Шолом-Алейхема (1894) з найвідомішим українським актором Богданом Ступкою у головній ролі. Фото середини 1990-х рр.

Звичайно, їдишомовний театр не міг вижити у гнітючій повоєнній атмосфері підозр і навіть ворожій до єврейської культурної еліти. У Радянській Україні репресії почалися з нападок на театральних критиків Євгена Адельгейма, Абрама Гозенпуда, Олександра Борщаговського, яких звинуватили у «безродному космополітизмі». Започаткована урядом сумнозвісна антисемітська кампанія з часом зачепила і єврейських письменників, особливо тих, хто писав на їдиш. Кампанія сягнула кульмінації 1948 року, коли було закрито практично всі їдишиські театри Радянського Союзу. Власне, останнім з них був саме Єврейський театр у Чернівцях – його розформували назавжди двома роками пізніше. Попри закриття, різні театри, які працювали протягом перших десятиліть радянської влади, стали початковою школою майстерності для десятків єврейських діячів, які у повоєнні часи відіграли істотну роль у культурному житті

Радянської України: зокрема для композитора Юлія Мейтуса, актриси Лії Бугової, диригента Натана Рахліна.

З іншого боку, євреї як персонажі майже цілком зникли з радянської сцени. Хоча ті кілька, що залишилися, намагалися якимось чином пристосуватися до ширшого радянського театального життя, але продовжували натикатися на перешкоди. Наприклад, Олександр Галич, навернений єврей з Катеринослава, написав російською п'єсу «*Матросская тишина*» (1950) – про трагічну долю єврейського скрипаля з Тульчина та його напружені стосунки з містечковим батьком. П'єсу негайно заборонили, і сцену вона побачила аж у період горбачовської перебудови у 1988 році. Так само наприкінці 1970-х років Олександр Борщаговський написав драму «*Дамський кравець*» про київську єврейську родину напередодні трагедії у Бабиному Яру. Радянська цензура також заборонила її для постановки.

Попри культурні утиски й закриття єврейських театрів, на початок 1950-х років актори Державного єврейського театру у Чернівцях спромоглися перегрупуватися й створити народний *український* самодіяльний театр. Вони виступали з постановками єврейської класики, проте українською мовою і тільки на периферії. Інший тип єврейської театральної діяльності від 1950-х й до 1980-х років, що втілювала взаємодію між євреями й українцями, набрав форми нечувано популярних комедійних сцен, які виконували Єфим Березін і Юрій Тимошенко, краще відомі за псевдонімами Штепсель і Тарпунька. Своїм успіхом їхні виступи великою мірою завдячували комедійним текстам єврейсько-українських сценаристів і сатириків – Роберта Віккерса й Олександра Каневського.

У роки після занепаду Радянського Союзу й особливо у незалежній Україні ентузіасти-культуртрегери здійснили декілька короткотривалих спроб відновити єврейське театральне життя, щоправда російською або українською, а не мовою їдиш. У 1990-ті роки з'явилися самодіяльні трупи у Києві («Мазл Тов»), Житомирі («Єврейська вулиця»), Білгород-Дністровському («Бейт лец» / «Дім блазня») і Чернігові (єврейський дитячий театр «Шпігель»), а також невеликий професійний колектив – Єврейський музично-драматичний театр Шолом-Алейхема у Києві. Їхній репертуар був переважно фольклорно-етнографічним. У певному сенсі, єврей-

ський театр в Україні пройшов у власній історії повний цикл і повернувся до своїх фольклорних джерел. Тож від середини 1990-х і до середини 2010-х років єдиним масовим театральним видовищем стала щорічна вистава пуримшпіль під час святкувань Пуриму – вона відбувається на сцені Палацу культури «Україна» у Києві і приваблює щороку декілька тисяч людей.

Зникнення формальних єврейських театральних інституцій у незалежній Україні не означає відсутність єврейського театру. Сьогодні вистави, які спираються на єврейські теми, ідуть на сцені Київського національного академічного театру оперети (музична вистава «Єврейське щастя»), а кілька українських театрів поставили драму Неди Неждани «Мільйон парашутиків» – про часи Голокосту й позицію українців щодо єврейської біди. Проте, напевно, найважливішою виставою, що донедавна прикрашала українську сцену, був «Тев'є-Тевель» Шолом-Алейхема. Головну роль у виставі, яка користувалася великим успіхом на сцені Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка у Києві, зіграв найвідоміший актор України Богдан Ступка. Етнічний українець Ступка зміг блискуче зловити характер Тев'є – єврейського філософа зі штетла, який читає життя, мов книгу, й намагається знайти універсальну моральну суть у несамовито багатій на особистості, часом трагічній долі євреїв України.

РОЗДІЛ 8

Архітектура та мистецтво

Український культурний ландшафт скрізь усіяний широким розмаїттям будівель, які відбивають цілу гаму європейських архітектурних стилів. Архітектори, які приїжджали з-за кордону, використовували у будівництві знані їм техніки і стилі своєї батьківщини, а місцеві архітектори створювали оновлені версії цих стилів і часом розробляли місцевий стиль, суто український. Тож не дивно, що стилістичне різноманіття, використовуване в інших частинах Європи, має місце й в Україні, де існують залишки будівель або цілком збережені (інколи відреставровані) будівлі; й їх можна записати до періоду класичної греко-римської давнини, середньовічного візантійського, романського періодів, готики, раннього ренесансу і бароко, неокласицизму і ар-нуво «довгого» XIX століття, модернізму і інтернаціонального функціоналізму XX століття тощо.

Залишки доісторичної архітектури

Найдавніші залишки архітектури в Україні пов'язані із аграрною і скотарською цивілізацією, відомою як Трипільська культура, ареал якої поширювався на центр і південний захід України. Розквіт Трипільської культури припав на період між 4500 і 2200 роками до н.е. На пізніх її етапах деякі з поселень сягали трьох тисяч будівель, більшість з яких були заглибленими або напівзаглибленими у ґрунт житлами (землянками) і будинками, зведеними на дерев'яних

палях. Останнім часом віднайдено багато трипільських поселень, й вони перетворені на місця культурного туризму, аби продемонструвати високий рівень осілої цивілізації на українських землях, яка бере свій початок чотири-шість тисяч років тому.

Набагато краще знані залишки архітектури, пов'язані із класичними грецькими поселеннями. Грецькі поселення почали з'являтися від XVII століття до н.е., і їм судилося пережити елліністичну та візантійську епохи й достояти принаймні до XVII століття н.е. Ці поселення виникли на самому півдні України, вздовж берегів Чорного моря, поблизу гирла головних річок (Тирас – поблизу Дністра і Ольвія – поблизу Південного Бугу) та на Кримському півострові (Херсонес/Севастополь і Пантікапей/Керч). Залишки мармуру і каменю, що збереглися дотепер, – це колони палаців і базилік церков, а також фундаменти житлових будівель, переважно укладені вздовж вулиць правильної геометричної форми. Унікальним є радше інший архітектурний феномен тих давніх часів: печерні міста Криму, збудовані у VI столітті н.е. візантійськими будівельниками для аланських і готських поселенців регіону. Оскільки ці будівлі було висічено з міцного каменю на пласких вершинах гір, вони досі є промовистим прикладом того, як жили й у що вірили мешканці гірських регіонів Криму майже півтори тисячі років тому.

199. Рештки архітектури давньогрецького міста Ольвія поблизу гирла Південного Бугу, IV ст. до н.е.

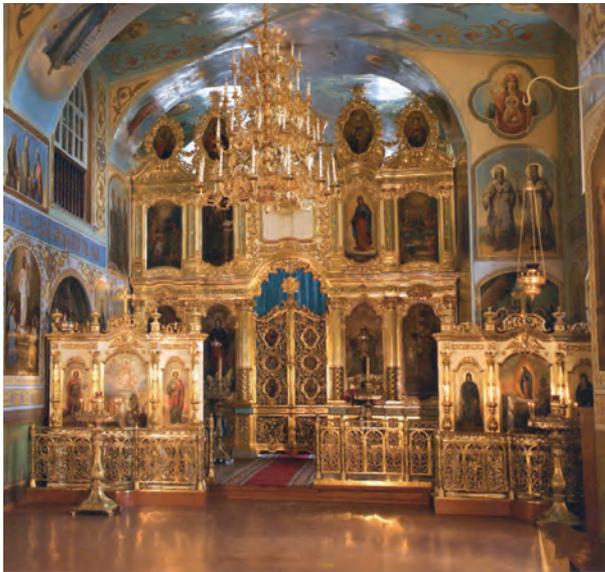
Східна і західна церковна архітектура

Серед будівель, які досі прикрашають міста, містечка і села України, були й такі, що слугували релігійним потребам, – християнські церкви, єврейські синагоги, а в регіоні Криму – також і мусульманські мечеті. Однак більшість церковних споруд України збудовано для вірних двох головних гілок християнства – західного католицизму і східного православ'я. Кожна гілка розвивала окрему церковну архітектуру, базовану на взірцях, які за допомогою стилістичних варіацій, завдяки талановитим будівничим, модифікувалися й вдосконалювалися.

Панівною архітектурною формою релігійних споруд на українських землях є форма, притаманна православним церквам, що походять зі Східної Римської, або Візантійської імперії. Характерна композиція візантійських церков мала в основі грецький хрест із двома рівносторон-

німи перекладами. Іноді хрестоподібну основу вписано у квадрат – тоді виникала так звана хрестово-купольна церква. Ззовні така церква примітна завдяки куполам нагорі ротонд у чотирьох кінцях грецького хреста із п'ятим, найбільшим куполом над центром хреста. Як правило, куполи обшивали позолотою, а в останні століття – увінчували трираменними хрестами.

Усередині східні церкви мали обмаль зовнішнього світла, адже у стінах зазвичай прорізано лише невеличкі віконця. Великі поверхні внутрішніх стін вкрито фресками та/або мозаїками з позолоченого скла із зображеннями отців східного християнства та православних святих і образом Христа на почесному місці – над вівтарем або у центральній частині під куполом. Панівним елементом інтер'єру, розташованим під центральним куполом, був іконостас – висока стіна із чотирма ярусами ікон із зображенням головних постатей християнства. На першому

200. Іконостас православного собору Успіння Пресвятої Богородиці Почаївської лаври на Волині, 1864 р.

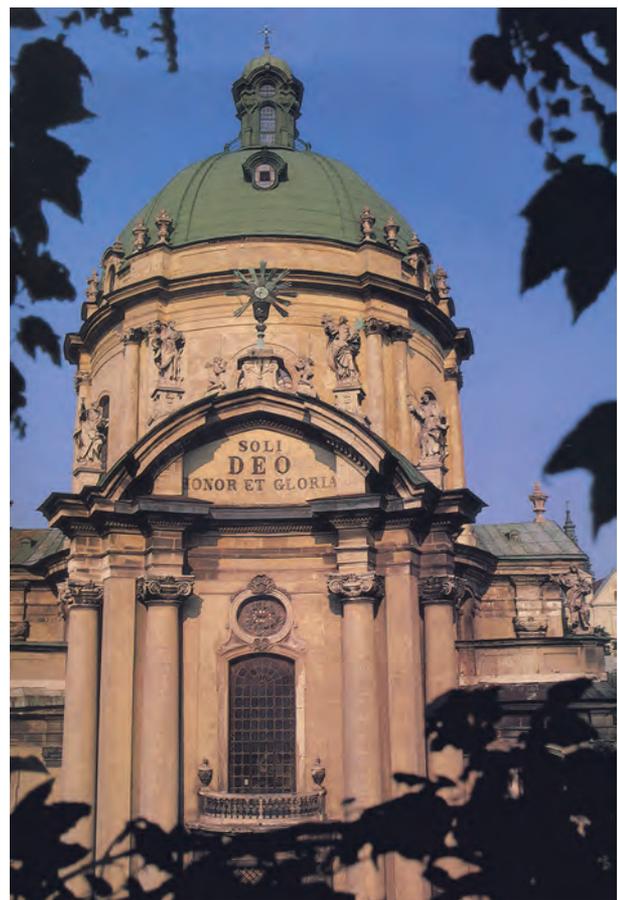
(нижньому) ярусі іконостасу, із царськими вратами у центрі, розташовано ікони Марії Богородиці, Христа, Івана Хрестителя та ще одного святого, нерідко пов'язаного із місцевим релігійним культом, якому, власне, і присвячено церкву. Наступні три яруси містять менші ікони з апостолами, святими-великомучениками, пророками, а на верхньому – з біблійними патріархами Старого Заповіту.

Зовнішній і внутрішній вигляд західних (тобто католицького обряду) церков істотно відрізняється від східних. Основа будівлі західної церкви походить з класичної римської базиліки подовженої конструкції, в одному кінці якої розташовано трансепт, завершений напівкруглою апсидою. План храму нагадує стилізований західний тип хреста. Інтер'єр складають чотири основні компоненти: у західному кінці – передсіння, або ж нартекс, далі – головне святилище (санктуарій) для церковної громади, із подовжньої нави із одним або більше проходами обабіч, потім – трансепт, посередині якого – вівтар. У східному кінці – апсида, зазвичай відведена для високих церковних ієрархів і хору. У наві розташовано переносні або стаціонарні сидіння (на противагу східним церквам, де службу слухають стоячи), а оточують її бічні проходи, в яких розташовано індивідуальні каплички, місця для молитви та сповідальні

вздовж зовнішніх стін. Самі стіни можуть бути прикрашені картинами або скульптурами, а також прорізними великими вікнами, як правило – з вітражами.

Ізовні храм зазвичай було вкрито похилим дахом, переважно із вузьким шпилем над центром трансепта, саме у точці, де всередині розташовано вівтар. Головний вхід із західного боку увінчували вежею із одним дзвоном або будували фасад на дві вежі. Зовнішні стіни і портал довкола головного західного входу прикрашали скульптурами.

Цю стандартну архітектурну модель західної церкви було втілено у романського і готичного стилі кафедральних соборів середньовічної Франції, з їхніми різьбленими з каменю округлими або стрілчастими склепіннями, високими стелями інтер'єрів та, у разі готичних соборів, різьбленими аркбутанами, функціональним призначенням яких було підтримувати стіни наві і водночас забезпечувати природне

201. Необароковий римо-католицький собор – творіння Мартина Урбаніка. Львів, 1749–1764 рр.

202. Модель Софіївського собору у Києві взірця XI ст.

освітлення всередині завдяки розширеним вітражним вікнам. Готичні елементи також зустрічаються у церквах Центральної та деяких частин Східної Європи, хоча в Україні декілька наявних взірців готичних церков було побудовано значно пізніше, у неоготичному стилі, зокрема великі, завбільшки із кафедральні, собори поляків-римо-католиків у Києві (1899–1909) та Львові (1903–1911).

Східна церковна архітектура візантійського походження пов'язана із періодом середньо-

вічної Київської Русі. Найважливішими прикладами в Україні є Софіївський собор у Києві (1017–1050-ті) і собор Святих Бориса і Гліба у Чернігові (кінець XII століття). Софія Київська була з архітектурного погляду унікальною через кількість куполів (тринадцять), хоча її, як багато інших церков Київського періоду, після XVII століття кардинально реставрували, в результаті чого овальні бані, притаманні візантійському стилю, переробили на грушеподібні барокові куполи. З іншого боку, інтер'єр Київської Софії зберіг оригінальні позолочені мозаїки і фрески. Архітектурна цінність собору Святих Бориса і Гліба у Чернігові полягає у тому, що, попри пізніші реставрації, ззовні він загалом залишився таким самим, яким був наприкінці XII століття.

Пам'ятки архітектури України

Архітектура XV–XVII століть – періоду, коли українські землі переважно перебували у політичних сферах Речі Посполитої та Криму, – несе

203. Замок у Кам'янці-Подільському; збудований в середині XVI століття.

відбиток двох тенденцій: по-перше, впливів Західної Європи через Польщу на Галичину і Волинь та через італійські Геную і Венецію на Крим і Причорномор'я, і по-друге, спроб місцевих архітекторів адаптувати або накласти на західні прототипи деталі, притаманні українській архітектурі.

Перша тенденція особливо помітна у численних замках Західної України і Причорномор'я (у Хотині, Луцьку, Меджибожі, Кременці, Кам'янці-Подільському, Мукачеві, Старому Селі – під Львовом, Білгороді – поблизу гирла Дністра, Судаку – в Криму), церквах-фортецях (у Сутківцях, Острозі, Рогатині) та монастирях-фортецях (Межирічі, Зимному). Переважно ці замки і фортеці наслідували взірцям Західної та Центральної Європи. У їхньому дизайні помітні елементи готики, ренесансу і бароко. Такі впливи були найочевиднішими у міській архітектурі, особливо у підконтрольному на той час Польщі Львові, із його ренесансною Чорною Кам'яницею (1577), палацом Корнякта (1580) на Ратушній площі, неподалік від нього – православною Успенською церквою (1598–1631) із дзвіницею – вежею Корнякта (1573–1578), римо-католицькою церквою монастиря бернардинців (1600–1630) і каплицею Боїмів часів пізнього ренесансу/маньєризму (1607–1617).

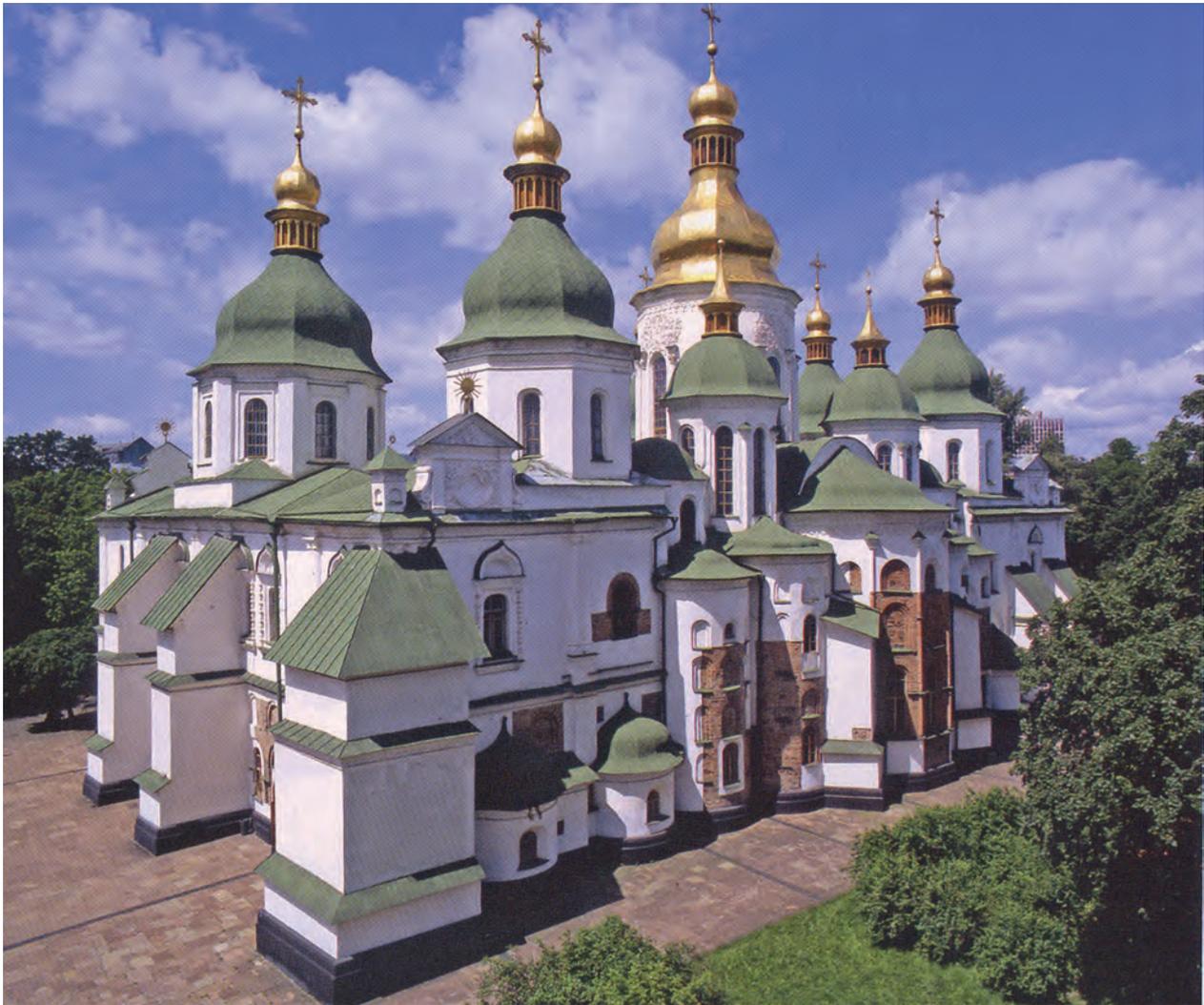
Архітектурний стиль бароко, первісно пов'язаний із римо-католицькою Контрреформацією, почав з'являтися на українських землях у другій половині XVII століття. Великою мірою він ґрунтувався на бароковій польській архітектурі, яку прихильно сприймали православні світські братства у містах і, особливо, керівники центральноукраїнської козацької Гетьманщини. Козацьких очільників, зокрема гетьмана Івана Мазепу, приваблювала велич і розкіш барокових фасадів та інтер'єрів. Тамтешні архітектори також використовували місцеві елементи дизайну, особливо у будинках урядовців Козацької держави. Серед кількох збережених зразків цієї архітектури – будинок полкової канцелярії (будинок полковника Лизогуба) у Чернігові. Архітектори також додавали барокові елементи до екстер'єрів православних церков, зокрема

204. Ренесансне внутрішнє подвір'я палацу Корнякта, збудованому П'єтро ді Барбоне. Львів, 1580 р.

штучні фронтони на фасадах, декоративні колони і скульптурне оздоблення довкола вікон і під'їздів (Успенський собор Києво-Печерської лаври, перебудований 1720 року, церква Мгарського монастиря у Лубнах, 1684).

Козацьке бароко, як його назвали, сягнуло свого апогею під час правління гетьмана Мазепи (1687–1709). Лише завдяки йому особисто було профінансовано відновлення або будівництво двадцяти церков, переважно у Києві, зокрема Богоявленського собору Братського монастиря (1690) та собору Миколи Чудотворця (1696). Найбільше враження справляє проект реконструкції церкви Святої Софії XI століття (1691–1705), яку ззовні було повністю перебудовано у барокову будівлю із банями. Вона досі є візитівкою давнього Києва. До пошуків унікального українського стилю будівництва у постмазепинську епоху найбільше долучився архітектор Іван Барський. Його творіння, переважно у Києві, поєднували традиції козацького бароко із стилістичними впливами пізнього рококо, чи то у православних церквах (Кирилівська церква, яку він перебудував 1760 року, Покровська церква на Подолі, 1766), чи у

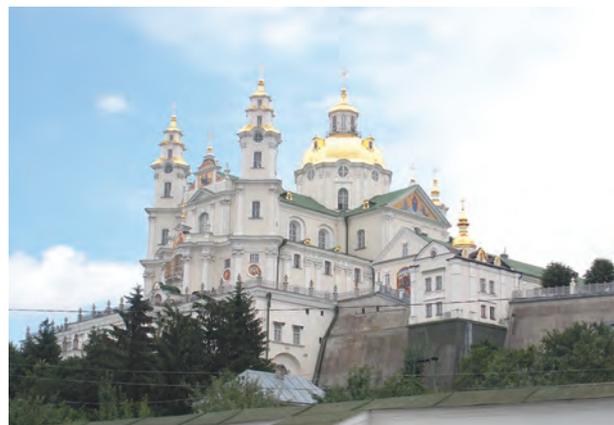

205. Відновлений бароковий екстер'єр Софіївського собору у Києві – вигляд початку XVIII століття.

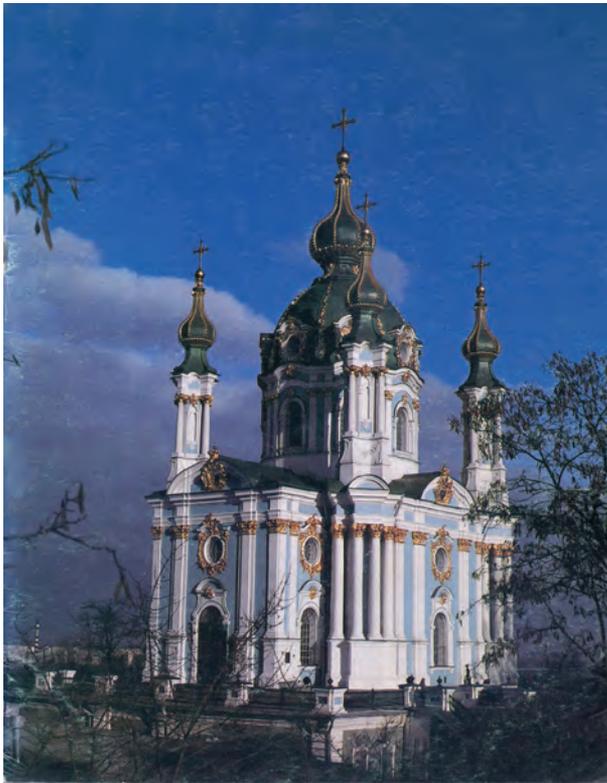
муниципальних громадських об'єктах (павільйон-фонтан «Феліціал», або фонтан «Самсон», 1748–1749).

Особливо вражають західноукраїнські римокатолицькі церкви у бароковому стилі, з їхніми рельєфними фасадами, напівфронтами, величезними відкритими інтер'єрами, багатством скульптури ззовні й всередині, розписами стелі, підсвітленими з допомогою винахідливого використання непрямого зовнішнього природного світла. Ці риси виразно притаманні не тільки львівському собору римокатолицького домініканського монастиря (1745–1749) та грекокатолицькому собору Святого Юра (1745–1760), де помітні також рококові впливи (див. ілюстрації 119 і 120), але також й іншим осередкам римокатолицької польської культури, як-от костелу Кременецького єзуїтського колегіуму (1730–

1740-ві) та православної церкви Почаївської лаври (1771–1783), перебудованої в часи, коли лавра стала грекокатолицькою.

206. Соборний храм Почаївської лаври на Волині, збудований у стилі пізнього бароко-рококо Готфрідом Гофманом, 1771–1783 рр.

207. Рококовий екстер'єр Андріївської церкви у Києві – творіння Бартоломео Растреллі (1747–1753 рр.).

Деякі будівлі кінця XVIII століття містять елементи стилю рококо, з його химерними вигнутими формами і орнаментами з мушель, які, на різку протигагу важкому бароко, надавали відчуття легкості. Усі найкращі взірці рококо в Україні було створено іноземними архітекторами: ратуша у Бучачі (1751) – Бернадом Мердерером-Меретені, Андріївська церква у Києві (1747–1753) і палац імператорської резиденції (1747–1755) – Бартоломео-Франческо Растреллі. Останній, відомий також як Маріїнський палац, є офіційною резиденцією українських президентів.

Інший тип будівлі, що є особливо яскравим прикладом місцевої української архітектури, – це є дерев'яна церква із окремо збудованою поруч дзвіницею. Хоча дерев'яні церкви зазвичай асоціюються із лісами Карпат на заході України (на півдні Галичини, півночі Буковини і Закарпатті), їх також будували по цілій Центральній Україні та на північному сході. І якщо у Карпатах стандартною формою є приземкувата будівля – одне тридільне приміщення, кожна з трьох частин якого накрито куполом округлої

або видовженої форми, то далі на схід це були набагато вищі багатозрубні будівлі, з п'ятьох і більше зрубів у формі бочарного склепіння, увінчаних куполами у стилі козацького бароко. Найбільші з цих дерев'яних будівель мали сім (Вознесенська церква у Березні на Чернігівщині, 1761) і навіть дев'ять зрубів (Троїцький храм у Новоселиці/Новомосковську на Дніпропетровщині, 1755–1778), близько 37-38 метрів заввишки.

Архітектурі XIX століття (1780-ті – 1914 р.) у усій Європі притаманний історизм, тобто вибір певного стилю минулого для копіювання або, за необхідності, адаптації під сучасні потреби. Першим із історичних стилів в Україні з'явився неокласицизм із його наголосом на чистих вертикальних лініях, впізнаваний за використанням колон, що нагадували грецькі та римські античні храми. Раннім провісником неокласицизму була головна дзвіниця Києво-Печерської лаври (1731–1745), творець якої, архітектор Йоган Готтфрід Шедель, все ж увів у будівлю барокові елементи. Повноцінними взірцями неокласицистичних будівель були університет Св. Володимира у Києві (1837–1843) за проектом місцевого архітектора Вікентія Беретті та Націо-

208. Церква Іоана Богослова у селі Скорики поблизу Тернополя (1744 р.). Фото [Валерія Яцишина] 2011 р.

209. Неокласицистичний портал бібліотеки Оссолінських (тепер – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України), спроектованої і збудованої Петером Нобіле і Йозефом Бемом (1817–1830 рр.).

нальна бібліотека Оссолінських (Національна бібліотека Польщі, збудована у 1827–1851 рр.), тепер Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, віденського архітектора швейцарського походження Петера Нобіле.

Найбільш приголомшливі приклади неокласицизму можна побачити не в містах, а в архітектурі палаців і у сільських маєтках. Йдеться, зокрема, про кілька проектів останнього гетьмана Козацької держави Кирила Розумовського. Найвеличнішим з них був Батурин (1799), авторства британського архітектора Чарльза Камерона (див. ілюстрацію 21). Також справляють враження монументальні палаци маєтків польських землевласників, особливо у Волинській та Подільській губерніях на Правобережжі: родинні маєтки Потоцьких у Тульчині (1781–1782), палаци Франциска Ксаверія Грохольського у Вороновиці (1780–1790) і Сангушків у Славуті (1782–1786). У більшості випадків палаци польських аристократів було оточено елегантними, спланованими у дусі романтизму парками із неокласицистичними скульптурами і будівлями – подобами грецьких або римських храмів, колонадами, гротами. Парки того періоду й до сьогодні приваблюють тисячі відвідувачів, зокрема «Софіївка» в Умані та «Олександрія» поблизу Білої Церкви. Ще один палац цієї епохи, щоправда, у неєвропейському історичному стилі – відновлений Ханський палац у Бахчисараї, що в Криму.

210. Неокласицистична колонада на вході в парк «Олександрія» у Білій Церкві (кінець XVIII ст.).

В Україні представлено практично кожний історичний стиль Європи XIX століття. Це і неовізантійські церкви східного обряду, і неоготичні римо-католицькі костели для поляків-містян або простіші варіанти для етнічних німців по селах, оперні театри у стилі віденського неоренесансу у Львові, Чернівцях, Харкові, Одесі та Херсоні тощо. У стилі історизму збудували численні урядові будівлі, школи, музеї, житлові будинки, банки, офісні будівлі приватних компаній і вокзали у великих містах і навіть у деяких регіональних залізничних вузлах, як-от у Жмеринці. Хоча у їх дизайні застосовувалися найновіші будівельні матеріали і технологічні досягнення, ці деталі було структурно вписано й сховано за стінами й фасадами, які поєднували усю гаму історичних стилів – від неоготики і неоренесансу до необароко і неокласицизму.

«Довге» XIX століття добігало кінця, коли напередодні Другої світової війни архітектори

211. Будинок Полтавського губерньського земства (тепер – Полтавський краєзнавчий музей), збудований в українському стилі Василем Кричевським. Полтава, 1903–1908 рр.

212. «Будинок з химерами» у стилі ар-нуво архітектора Лешека Дезидерія Городецького. Київ, 1901–1903. Фото 2005 р.

почали розробляти стиль, який взагалі не покладався на відтворення минулого, а радше втілював правдиві українські риси з долученням елементів народної архітектури до модерних будинків. Чільна постать цього руху, Василь Кричевський, створив низку унікальних будівель, зокрема будинок Полтавського губернського земства, тепер – Полтавський краєзнавчий музей (1903–1908), а також житлові і громадські будівлі у багатьох українських містах. У першому десятилітті ХХ століття в Україні з'явився стиль ар-нуво, а відтак – ціла низка приголомшливих житлових і громадських будівель, особливо у Києві, з-поміж яких справді непересічними є творіння Лешека Дезидерія Городецького, відомого під іменем Владислав Городецький, – народженого в Україні поляка з Поділля. З його споруд особливо можна відмітити Караїмську кенасу (1898–1902) і «Будинок з химерами» на вулиці Банковій (1901–1903).

У першому десятилітті радянської влади розвиток української архітектури і надалі йшов

у фарватері європейських трендів. Архітектори Радянської України охоче використовували визначальний для інтернаціонального стилю функціональний метод конструктивізму,

213. Будинок державної промисловості (Держпрому) – приклад конструктивістського напрямку інтернаціонального стилю, проект Сергія Серафімова, Марка Фельгера і Самуїла Кравця. Харків, 1925–1929. Фото 2005 р.

214. Донецький театр опери і балету, збудований Людвігом Котовським, 1935–1940 рр.

започаткований у Німеччині. «Форма йде за функцією», – гучно закликали творці інтернаціонального стилю. Тож архітектори використовували найновіші будівельні матеріали, особливо сталь і високоміцне скло, проте без декоративних елементів, що вважалися зайвими, ідеологічно застарілими символами феодально-буржуазно-капіталістичного світу, який радянський режим заповзязвся поховати навіки. Будівлі в інтернаціональному стилі зазвичай були частиною масштабних урбаністичних проектів оновлення й модернізації радянських міст. Найвідоміші приклади нової революційної архітектури – Будівля Держпрому (1925–1929) і Головоштамт (1927–1929) у Харкові (на той час столиці Радянської України), Центральний вокзал (1927–1933) і будинок житлового кооперативу «Радянський лікар», або ж Будинок лікаря (1928–1930) у Києві і Дніпровська ГЕС (1927–1932) під Запоріжжям.

На початку 1930-х років, коли радянська влада оголосила соціалістичний реалізм керівним принципом мистецької творчості, контрольованої державою і цензурованої, був заборонений й функціоналізм інтернаціонального стилю. Від архітекторів очікували, що замість нього вони працюватимуть у стилі, прийнятному для нововладців. Цим стилем була еkleктична мішанина класицизму, ренесансу, бароко і деяких елементів конструктивізму, поєднаних у різних пропорціях для досягнення ідеологічних цілей: донести через велич і монументальний ви-

гляд будинків могутність і престиж радянської держави.

Приклади офіційно схваленої архітектури кінця 1930-х років можна знайти по всій Україні у будівлях найрізноманітнішого спектра призначень, як-от Державний академічний театр опери та балету (1933–1940) і кінотеатр ім. Шевченка (1933–1938) у Донецьку, Академічний театр імені Горького у Дніпропетровську (1941), стадіони «Динамо» і Центральний (нині Олімпійський) у Києві. Претензійність цих та інших будівель іноді називали сталінським «стилем весільного торта», особливо через форму головного корпусу Московського державного університету (1949–1953), який згодом копіювали у головних радянських містах (київською версією є готель «Україна», що раніше мав назву «Москва») та багатьох столицях колишніх комуністичних сателітів у Центральній Європі.

Від 1936 року, коли Київ знову став столицею України, історичні церкви, зокрема Михайлівський Золотоверхий собор, та інші будівлі було знищено, аби розчистити місце для грандіозних проектів, як-от частково завершеного нового приміщення уряду Радянської України (1938), приміщення Верховної Ради УРСР (1936–1939) – будівля сучасної Верховної Ради України і будівлі Ради Міністрів (1935–1937). Цей відверто стерильний стиль, пов'язаний із тогочасним диктатором Йосифом Сталіним, починаючи з 1930-х років став загальноприйнятим архітектурним стандартом по всьому Радянському Союзу. Через спроби імітувати хмарочоси

215. Житлові блочні будинки у стилі радянського функціоналізму на Оболоні у Києві, 1980-ті рр.

Нью-Йорка і Чикаго початку століття він заслужив іронічну назву «соціалістичної готики».

Від кінця Другої світової війни і до розпаду Радянського Союзу, протягом майже півстоліття, масштабні громадські будівлі по цілій Радянській Україні будували або в різновидах функціонального конструктивізму, або у помпезному офіційному стилі з еkleктичними запозиченнями з минулого. Прообразом офіційної еkleктики в її найкращому – або найгіршому – втіленні є повоєнна реконструкція Хрещатика – головної вулиці Києва, з кінотеатром «Дружба» на першому поверсі 14-поверхового «Будинку із зіркою» (1954) як квінтесенцією соціалістичної готики. Поширенішими, втім, були довгі ряди однотипних блочних житлових будинків на околицях швидко зростаючих міст України. Їх

216. Пам'ятна монета Національного банку України із ренесансною синагогою XVII ст. у Жовкві.

найчастіше будували з дешевих матеріалів, без жодних декоративних елементів або навіть кольору (окрім вкритого вологими плямами бетонного або вапняного покриття), і переважно вони до сьогодні визначають німі й знеособлені міські ландшафти України, особливо у центральних та східних регіонах.

Єврейські архітектурні пам'ятки в Україні

Єврейські архітектурні пам'ятки в Україні – це переважно синагоги. Найдавніші з них – так

звані «фортефікаційні синагоги», які беруть початок від XVI століття. Вірогідно, вони з'явилися замість старих синагог, що стояли на тих самих місцях раніше. Спроектвані фаховими архітекторами-християнами, такі синагоги загалом будувалися у вишуканому стилі ман'єризму – із подібною до фортеці (з планом, наближеним до квадрату), прикрашеною різьбленими з каменю візерунками основною будівлею, товстезними стінами з бійницями парапету, напівколоннами з усіх чотирьох боків, величезними напівкруглими вікнами високо під склепінням й незвично масивними контрфорсами, що підтримували опорні стіни. Оскільки єврейські громади у містах тих часів могли дозволити собі лише одну синагогу, ці будівлі використовували не тільки як місце для богослужінь, а й як прихисток для захисту від пожеж. Більшість синагог були достатньо великими, аби вмістити цілу єврейську громаду міста. Окрім синагог-фортець у Шаргороді, Сатанові і Жовкві, однією з найстаріших міських синагог в Україні була «Золота Роза» у Львові, будівництво якої профінансував єврейський фінансист польського короля Ісак Нахманович, а побудував 1582 року італійський архітектор швейцарського походження Павло Щасливий.

Наприкінці XIX та на початку XX століть у найбільших осередках українського єврейства, як у Російській імперії – у Києві, Харкові, Одесі, так і в Австро-Угорській імперії – у Чернівцях

217. Колишня Бродська синагога, збудована Йосифом Коловичем. Одеса, 1840. Сьогодні – Одеський обласний архів.

218. Ортодоксальна синагога, проект Дюли Паппа і Ференца Сабольчі. Ужгород, 1904 р. Сьогодні – концертний зал Закарпатської обласної філармонії.

і Ужгороді з'явилися синагоги нового типу. Ці будівлі були незвично великими, часто доволі помпезними, на взірць німецьких і австро-угорських «прогресивних» темплів із доволі помітним орієнтальним оздобленням, який називають романо-мавританським стилем.

Як і євреї-реформісти Центральної Європи, міські і модернізовані заможні єврейські еліти України прагнули відмежуватися у культурному плані від занепаłego, з їхньої точки зору, традиційного молитовного дому – *шул*, типового для штетла і міських околиць. Вони також не бажали асоціюватися з ортодоксами, особливо із хасидами-ашкеназі – втіленням, з їхньої точки зору, відлюдного і відсталого життя маленьких містечок у російській Смузі осілості. Натомість вони орієнтувалися на архітектурні взірці євреїв середньовічної Іспанії, які вільно взаємодіяли із довколишньою мусульманською культурою й не боялися її раціоналістських імпульсів. Це пояснює використання середньовічного мавританського стилю у нових синагогах України, архітектори яких таким чином наголошували на паралелях між освіченими, урбанізованими євреями Європи XIX століття і добре інтегрованим іспанським єврейством й всім його середньовічним досвідом «під знаком півмісяця» у

X–XIII століттях. Розташування новітніх, псевдомавританського стилю, єврейських синагог у центрі міста та їхній домінуючий вигляд були своєрідним способом висловити свою приналежність до найсучасніших урбаністичних тенденцій російського та австро-угорського суспільств. Синагоги Києва та Одеси, профінансовані магнатами заможної родини Бродських, служили красномовним символом цих нових відчуттів.

Кам'яні синагоги XVI–XVII століть і синагоги у мавританському стилі, збудовані після 1860-х років, були певною мірою винятками. Більшість синагог ранньомодерної України були дерев'яними, нерідко їх проектували архітектори-християни. Дерев'яні синагоги, як-от у штетлах Гвіздець, Ярмолинці, Китайгород, Миньківці, Порицьк та Погребище, нагадували дерев'яні костели. Щоправда, було кілька відмінностей. Синагоги не мали ані втіленої архітектурно концепції Трійці, ані хреста – але мали купол, закритий ззовні багатоярусними шатровими дахами. Синагогам також була притаманна внутрішня галерея для жінок – нагорі або по периметру, довкола головної зали, бо у традиційних єврейських громадах жіноче молитовне приміщення мало бути відокремлене від чоловічої молельні. Також до цих дерев'яних синагог добудовували кілька менших бічних приміщень, які слугували за окремі молитовно-навчальні приміщення (на івриті: *бет мідраш*, на їдиш: *бесмедреш*) і використовувались також як «теплі» молельні між сезоном Високих осінніх свят і Песахом.

Більшість єврейських синагог і громадських будівель більшовики експропріювали, перетворивши на спортивні клуби, молодіжні танцмайданчики і краєзнавчі музеї. Ті синагогальні будови, що пережили перші десятиліття радянської влади, під час Другої світової війни нацистська влада висадила в повітря. Деякі з давніших «фортефікаційних» синагог збереглися, хоча й зазнали певних перебудов – у Гусятині, Сатанові, Шаргороді, Сокалі і Жовкві. Уманська Велика синагога XVII століття була – і досі є – частиною тракторної станції, Хоральна синагога XVIII століття у Бердичеві перетворилася на

219. Мозаїка у центральній частині Софіївського собору у Києві, XI ст.

фабрику рукавичок, синагога Бродського в Одесі – на державний архів, а синагога в Ужгороді – на обласну філармонію.

Живопис і скульптура

Пам'ятки образотворчого мистецтва на українських землях можна відстежити аж до VII століття до н.е., коли вздовж берегів Північного Причорномор'я виникли грецькі колонії і коли кочові скотарі – скіфи взяли під контроль степові обшири. Часом живопис виконував декоративну функцію на горщиках і кераміці – або імпортованих з Греції класичного та елліністичного періодів, або виготовлених ремісниками Херсонесу та інших грецьких і римських міст Північного Причорномор'я, включно з тими, що перебували у сфері Боспорського царства на східному узбережжі Криму. Мозаїка на підлогах, фрески із зображеннями давніх грецьких богів і сцени рослинного та тваринного життя прикрашали житлові і громадські будівлі, а та-

кож підземні усипальниці, знайдені у Криму та прилеглих південноукраїнських степових обширах.

Мозаїки, фрески та ікони

Запровадження східного християнства у Київській Русі наприкінці X століття дало новий поштовх живопису, який став головним жанром релігійного мистецтва. Внутрішні стіни мурованих храмів вкривали мозаїкою та фресками із зображеннями Христа, апостолів, Діви Марії, біблійних пророків і християнських святих. Іноді, як-от у монументальному київському Софіївському соборі, на деяких фресках було зображено світські сюжети – сцени полювання, придворні розваги за участі музикантів, акробатів й танцюристів, а також церковних благодійників (у випадку собору Святої Софії – великого князя Ярослава Мудрого з родиною).

Безумовно, найпоширенішим різновидом релігійного живопису була ікона. Ці «писані» образи, найчастіше Діви Марії та Христа, самі по собі стали предметами поклоніння. Православні християни, заходячи у церкву, мусять підійти до її центру, вклонитися, перехреститися і вшанувати образи, поцілувавши ікону на аналої перед іконостасом – перший крок перед богослужінням. Вшанування ікон відбувається і вдома, бо у східному, так званому «червоному» куті вітальні та спальні традиційно ставили одну або більше ікон. У минулому гості, які заходили в дім, мали перехреститися і вклонитися родинним образам, навіть скоріш, як привітатися з господарями.

220. Галицький іконопис: ікона Богородиці Одигітрії з Красова, XV ст.

Образи на іконах неправославним християнам можуть спочатку видаватися дивними через двовимірне «пласке» зображення людських облич і фігур на незаповненому золотистому тлі. Іконописці уникали творчої уяви,

притаманної західному релігійному мистецтву, адже вони мали відтворювати канонізований образ сакральної постаті й робити це анонімно. Оскільки образ репрезентував певний небесний архетип, ікона перетворилася на своєрідне віконце із земного, минушого життя – в потойбічне. Православне богослов'я вчить, що ікони відтворюють архетипи сакральних постатей світу небесного, які відкриваються людям на «віконній» поверхні ікони. Тривимірні образи заборонені, а золотисте тло символізує ауру святості, що завжди оточує небожителів. Також вважається, що ікони, особливо Ісуса Христа, є архетипами «нерукотворного» образу. Іншими словами, іконописці, поодиночі чи працюючи спільно над різними елементами образу, перетворюються на інструмент, за допомогою якого святий дух уможливує, мов дивом, появу образу.

221. Карпатська ікона «Страшний суд» з Мшанця, XV ст.

222. Галицький іконопис: ікона «Успіння» з Калуша, кінець XVI ст.

Беручи до уваги богословські приписи, якими регулювався іконопис, можна було би припустити, що усі ікони, створені для православних церков від Греції і Сербії до України і Росії, виглядають більш чи менш подібно. І для непосвячених, напевно, так і є.

Однак, оскільки іконописці створювали образи протягом тривалого часу – від періоду раннього Середньовіччя до наших днів – і до того ж на великих географічних обширах, неминуче виникали стилістичні варіації. Таким чином, хоч про типово український стиль іконопису говорити складно, хіба за винятком географічного розташування місця створення, можна розрізнити різні іконописні традиції, які зазвичай визначають за монастирськими майстернями, де було створено образи.

Найдавніші ікони, пов'язані із середньовічною Київською Руссю, були або привезені від візантійських іконописців, або створені за візантійськими прототипами у київських монастирських майстернях. У подальші століття іконописці в Україні, як і деінде, відійшли від візантійських взірців. Найсамобутнішими серед тих, хто шукав своїх шляхів у релігійному мистецтві, були митці галицької школи XIV–XV століть. Відлуння галицько-українського середовища виразно відчутне в іконі Богородиці з Красова (XV ст.), образ якої відповідає типу етнічної української селянки, або в іконі Преображення з Яблунева (XVI ст.), на якій Христос вбраний у шати з народною вишивкою.

Іншу течію з часом стали називати «карпатською», під нею мають на увазі сукупність ікон, створених для місцевих церков не тільки в Україні (зокрема, на півдні Галичини і Закарпатті), але також у сусідніх регіонах Східних Карпат – у сучасних кордонах Румунії, Угорщини, Словаччини і Польщі. Карпатській іконі XVII і XVIII століть притаманне поступове посилення

223. Народний живопис початку XIX ст.: вбраний на західний манер Сатана спокушує алкоголем козака Мамай.

реалізму в зображенні персонажів із тогочасного життя. Надто це стосується ікон, які змальовують Страшний суд: на них легко впізнати грішників із різних суспільних прошарків або різного етнічного походження, зокрема й євреїв.

У Центральній та Східній Україні іконопис XVII–XVIII століть розвинувся у бік відверто реалістичних зображень. Найвірогідніше, ця зміна сталася під західноєвропейськими – ренесансними і бароковими – впливами, які досягли України за посередництва Польщі. І хоча ікони зберігали деякі традиційні елементи, як-от обов'язкове золотисте тло, риси обличчя писали радше у реалістичній манері. Ба більше, поруч із святим образом у центрі там опинялись тогочасні громадські діячі, зокрема старшини Козацької держави. Прикладами такого реалізму

224. Акварель Тараса Шевченка «Вознесенський собор у Переяславі» (1845).

є ікона «Розп'яття» XVII століття із портретом благодійника – козацького полковника Леонтія Свічки або ікона XVIII століття «Покров Богородиці», на якій біля Богородиці стоїть козацький гетьман Богдан Хмельницький.

Світський живопис

Ту саму епоху – XVII і XVIII століття – ознаменувала поява зростаючої кількості живописних творів, що не мали релігійного призначення (не ікон і не фресок), а служили радше для світської насолоди. Беручи приклади з фламандських і голландських взірців, на той час добре відомих у Польсько-Литовській Речі Посполитій та інших частинах Центральної Європи, живописці в Україні задовольняли бажання власної козацької старшини та інших громадських діячів – бути увічненими у портретах. Та ж таки Києво-Печерська лавра, що віками була головним осередком іконопису, тепер стала домівкою кількох художників-портретистів.

Панівним стилем було бароко, але під пензлями українських художників барокові портрети часто ставали темними і похмурими. Колір зберігався хіба у візерунках на одязі та на родинному гербі у правому верхньому кутку, призначенням котрого було й ідентифікувати, і підкреслити суспільну значущість зображеної особи. На простішому, народному рівні й у дещо більш фольклорно-наївному стилі існувала традиція народно-лубочного живопису, серед найпопулярніших персонажів якого був легендарний козак на ім'я Мамай. На картинах він з'являвся в образі козака-кобзаря, який сидить у позі Будди, зі схрещеними ногами, тримаючи музичний інструмент – кобзу або бандуру. Численні народні художники постійно зверталися до таких світських постатей, як козак Мамай, репродукуючи їх стилістично, немовби сакральні образи на іконах.

Як і в попередні періоди, художники України протягом «довгого» XIX століття перебували під впливом панівних європейських інтелектуальних течій і мистецьких стилів. Романтичний рух із його усвідомленням могутності сил природи, зокрема стихійної природи людської,

225. Картина Миколи Пимоненка «Жнива в Україні» (1896).

захопленням екзотичними місцями й подіями легендарного минулого, наголосом на індивідуальному творчому генії окремого митця, був особливо важливою мистецькою тенденцією. Усі ці ознаки можна знайти у творах Тараса Шевченка, чи то у самозаглиблених автопортретах, чи в офортах із зображеннями міських чи сільських споруд і традиційного життя українського села, чи у реалістично відображеному знуванні над солдатами в ро-

сійському війську, яке поет безпосередньо зазнав протягом десяти років примусової служби.

Як і релігійне мистецтво попередніх часів, світське мистецтво ХІХ століття мало функціональне призначення. Цього разу його призначенням було підносити, навіть прославляти, українську націю – реалістичними сценами повсякдення, сільського життя, справжніх або уявних подій історичного минулого. Серед визначних майстрів, чиї твори досі переважають у постійних експозиціях музеїв України, – Сергій Васильківський з його незабутніми сценами козаків у степу та Микола Пимоненко з ідилічними зображеннями сільського повсякденного життя. Сільські краєвиди, соціально забарвлені жанрові сцени і портретний живопис залишилися головними темами, коли на рубежі ХХ століття стиль французьких імпресіоністів досягнув українських теренів. Цей стиль знайшов втілення у роботах Миколи Бурачека, Олександра Мурашка і Петра Левченка.

Ці та низка інших живописців найбільш відомі жанровими сценами, пейзажами й образами

226. Картина Миколи Івасюка «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року» (1912).

історичних персонажів і подій, які свідомо чи несвідомо надихали етнічних українців гордістю і самоповагою у ті часи, коли (принаймні у Російській імперії) їх навіть не визнавали окремою нацією. Саме до цього періоду належать іконічні портрети двох найбільших українських письменників кінця XIX століття – Лесі Українки (1900) й Івана Франка (1903), обидва авторства Івана Труша. Серед відвертіших прикладів живопису, який прославляв українське минуле, – великоформатні реалістичні історичні полотна Миколи Івасюка, найвідомішим з яких є «Вїзд Богдана Хмельницького до Києва 1649 року».

Той самий період відомий роботами художників, яких, попри їхнє українське коріння й увагу до української тематики, загалом класифікують як російських живописців. Найвизначнішим з них є уродженець України Ілля Рєпін, чия життєствердна картина «Козаки пишуть листа турецькому султану» (1880–1891) стала свого роду іконічним символом українськості для зовнішнього світу. Серед інших – два художники з Криму: Іван Айвазовський, вірменського

походження, всесвітньо відомий своїми морськими пейзажами, а також жанровими сценками з життя українського села, та Архип Куїнджі, грецького походження, впізнаваний за темними нічними пейзажами кримського узбережжя й українського степу.

Як і в інших частинах Європи, модернізм в українському мистецтві розвивався в різних напрямках. Іноді художник відмовлявся від «етнографічного» реалізму та вишуканого імпресіонізму на користь потужнішого й динамічного використання кольору і форми, як-от Олекса Новаківський у своїх експресіоністських портретах. Інші художники зверталися до модернізованого фрескового живопису, зображували людські обриси у неовізантійському або доренесансному стилі, малювали постаті, монументальні за розмірами і величні у позах, як це робив Михайло Бойчук та його послідовники – бойчукісти, що їх згодом назвали школою монументалістів. Живописці «Товариства незалежних художників в Одесі» (багато з яких були євреями) динамічно використовували барви у стилі французького фовізму. Нарешті,

227. Картина українського авангардного художника Михайла Бойчука «Пророк Ілля» (1912–1913).

228. «Хліб» (1949), картина Тетяни Яблонської.

деякі художники повністю відмовились від фігуративного мистецтва на користь ігор з абстрактними формами і кольором. Нічого безпосередньо українського у таких абстрактних роботах не було, хіба їхні творці могли працювати в Україні й надихатися її пейзажами, частіше урбаністичними, ніж сільськими.

Під впливом кубістських і футуристських рухів довоєнної Західної Європи в останні роки існування Російської імперії східноєвропейські художники виробили свій власний варіант абстрактного мистецтва, відомий як кубофутуризм, який поєднував елементи французького кубізму й італійського футуризму, тоді як вихідці з України стояли біля витоків супрематизму (Казимир Малевич) і конструктивізму (Володимир Татлін). Завдяки цим та іншим митцям – Давиду і Володимиру Бурлюкам, Олександрі Екстер, Михайлу Ларіонову, Олександрю Богомазову, Анатолію Петрицькому, яких часто відносять до провідних російських модерністів, Київ перетворився на чільний осередок європейського авангарду часів Першої світової війни та на початку 1920-х років.

Протягом міжвоєнних років митці Західної України – які мешкали за межами Радянського Союзу – підхопили різноманітні модерністські течії. Серед них були художники міжвоєнної польської Галичини, особливо львів'яни Олекса Новаківський, Іван Труш і Модест Сосенко, і художники чехословацького на той час Закарпаття – Адальберт Ерделі, Йосип Бокшай, Федір Манайло, представники так званої Закарпатської школи живопису. Усі вони й надалі вільно творили у стилях, які найбільше відповідали їхнім особистим смакам.

Тим часом у Радянській Україні держава саме почала накладати жорсткі обмеження на художню творчість. Декілька модерністів, відтоді віднесених до ідеологічно неприйнятних, опинилися в ув'язненні у таборах ГУЛАГу. Деякі емігрували в країни Центральної і Західної Європи, інші залишилися й пристосувалися до дозволеного творчого методу – соціалістичного реалізму. Офіційно впроваджена 1933 року ідеологія соціалістичного реалізму засуджувала абстрактні форми й очікувала від митців творів фігуративного мистецтва, бажано у стилі реалізму XIX століття. Зокрема, художники мали обирати тематику, яка б надихала робітничий клас на більші досягнення у промисловості й

229. Чаша – зразок Трипільської культури (III тис. до н.е.).

сільському господарстві під керівництвом мудрих комуністичних державних мужів, неминуcho зображуваних у величних і часто солодкових, емоційно забарвлених позах праведників нового радянського суспільства.

Самі тільки назви робіт, представлених публіці наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років, декларують їхнє ідеологічне призначення: уславлення продуктивної праці («Герой соціалістичної праці Євгенія Долинюк» або «Хліб»), сакралізація Комуністичної партії («Сталін» або «Перший секретар Хрущов вітає космонавта»), політичне виховання робітників і молоді («Ленін говорить з донецькими шахтарями» або «Вступ до комсомолу»), данина старшому російському брату («Навіки з Москвою – навіки з російським народом»). Історія також виступала

230. Золота скіфська пектораль з кургану Товста Могила на півдні України (бл. 300 р. до н.е.).

джерелом натхнення, хоча на картинах, призначених для радянської української публіки, «буржуазно-націоналістичні» герої і події тепер замінили на сцени, які звеличували маси в їхній нібито віковій боротьбі проти феодальних загарбників. Художники брали сюжети з віддаленого або недавнього минулого, і найкращими такими прикладами були великоформатні полотна, сповнені барокового динамізму і сили, як-от «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (1934) та «Перехід Червоної армії через Сиваш» (1935) Миколи Самокиша або «Переможці Врангеля» (1930) Федіра Кричевського.

Поруч із офіційно дозволеними художниками соціалістичного реалізму працювали художники-нонконформісти, які, незалежно від модерністського стилю, в якому працювали, схвалення від радянської влади не отримали. Нонконформістам забороняли виставляти свої роботи, але попри заборони вони і в 1970-х роках продовжували творити у широкому спектрі авангардних стилів (серед них – митці Феодосій Гуменюк, Володимир Макаренко, Іван Марчук). Деякі з них використовували барвисті мотиви народних декоративних орнаментів (Марія Приймаченко, Ганна Собачко-Шостак і Катерина Білокур). Їхнім творам судилося вплинути

на подальші покоління митців, які працювали у вільнішій політичній атмосфері. У роки занепаду Радянського Союзу й постання незалежної України, коли обмеження соціалістичного реалізму як єдиного методу впали, художники України відкрили широке розмаїття стилів – фігуративних, абстрактних або різні їх поєднання.

Скульптура

Скульптура має надзвичайно тривалу традицію на українських землях. Артефакти, знайдені археологами, датовано доісторичними часами. Найрозповсюдженішими знахідками є маленькі теракотові стилізовані фігурки людей і тварин, які створювали впродовж періоду Трипільської культури на більшій частині теренів Центральної і Південно-Західної України між 4500 і 2200 роками до н.е. У пізніші періоди про високий рівень культури півдня України, зокрема

231. «Свята Єлизавета» (1755); дерев'яна скульптура Іоана Георга Пінзеля.

232. Придорожній хрест у селі.

Причорномор'я і Криму, свідчили рештки статуї і рельєфів давньогрецьких богів (III–II ст. до н.е.) та невеличких скіфських вишуканих ритуальних предметів та різьблених золотих ювелірних прикрас (IV ст. до н.е.).

Після хрещення Київської Русі наприкінці X століття Православна церква загалом протилежно ставилася статуям, що зображували людей, адже вони нагадували язичницьких ідолів, яких нова християнська релігія заповзялася знищити. Тож «релігійна» скульптура обмежувалася кам'яними рельєфами на порталах церков, капітелях колон, саркофагах, а також переважно дерев'яною різьбою іконостасів, типовою для інтер'єрів православної церкви. Це означало, що впродовж більшої частини середньовічного і ранньомодерного періодів антропоморфні скульптурні зображення розвивалися переважно серед тих народів і культур України, які не були пов'язані із православним християнством. Серед них були половці та інші кочові тюркські племена: у степах, де вони панували у XI–XIII століттях, залишились так звані кам'яні баби – огрядні, переважно стоячі чи сидячі жі-

ночі фігури, від одного до чотирьох метрів заввишки. Баби широко використовувалися як надгробки.

Більш промовистими в українському культурному просторі були вишукані зображення людських фігур (переважно святих та інших релігійних постатей), виконаних скульпторами у стилі італійського ренесансу та бароко для римо-католицьких храмів і усипальниць, велику кількість яких було збудовано впродовж XVI–XVIII століть за часів панування Речі Посполитої, особливо у Західній та Центральній Україні. Найвидатнішим був Іоан Пінзель, галицький скульптор XVIII століття. Його статуї святих на повний зріст прикрашають рококовий фасад греко-католицького собору Святого Юра у Львові, а дерев'яні скульптури – бічний вівтар римо-католицького костелу у Монастириськах.

Окрім скульптурних робіт для католицьких церков Західної України, протягом XVIII–XIX століть і на початку XX століття сільські різьбярі робили придорожні хрести – і для католицьких, і для православних громад. Такі хрес-

233. Напис на пам'ятнику авторства Михайла Мікешина: «Богдану Хмельницькому єдина й неподільна Росія». Київ, 1888 р.

234. «Батьківщина-Мати» (1981); монумент роботи Василя Бородая.

ти досі можна побачити по околицях більшості сіл, особливо на заході країни. Професійні міські скульптори працювали також у дереві й бронзі, створюючи невеличкі скульптури для заможних меценатів, які бажали прикрасити побут приватного житла або приватних художніх галерей мистецькими творами. Тож два найцікавіші скульптори-експериментатори ХХ століття – Олександр Архипенко і Володимир Татлін – прийшли не на порожнє місце, хай навіть обидва працювали переважно за кордоном й у рідній Україні їхніх творів залишилося небагато.

Саме великомасштабні скульптурні роботи стають найбільш відомими широкому загалу і саме вони часто визначають культурний ландшафт України, особливо у міських скверах, парках та урядових будівлях. Більшість із того, що тепер можна побачити – роботи ХІХ, ХХ і першого десятиліття ХХІ століть. Майже без винятку публічні скульптурні проекти тією чи іншою мірою фінансувала влада або місцева громада. Іншими словами, скульптура служила державі та/або народу.

Не дивно, що предметами увічнення у скульптурі незмінно були історичні постаті (правителі, державні діячі, полководці, культурні та релігійні лідери) або символічні, найзначніші події. Звичайно, те, що має історичне значення, визначав правлячий режим, який фінансував роботу над монументальними скульптурами. Оскільки герої чи визначні події одного режиму з погляду наступників можуть бути потрактовані як вороги чи трагедії, в Україні – як і всюди – монументальні скульптури нерідко відживають своє – їх демонтують і на їхньому місці постає щось на той момент більш прийнятне з погляду ідеології.

«Довге» ХІХ століття залишило в Україні твори, які є відбитком політичних і релігійних феноменів, спільних для усіх східних слов'ян, особливо росіян та українців. Найкращі приклади цього періоду – дві монументальні статуї у Києві – Святого Володимира (1850–1853) над Дніпром і гетьмана Богдана Хмельницького (1888), які немовби демонструють українську відданість Москві. З іншого боку, численні пам'ятники царям та урядовцям (за винятком полководців) колишньої Російської імперії, польським, румунським, угорським і чехословацьким монархам і державним діячам попередніх режимів Західної України були політично неприйнятними для нової радянської влади,

235. Пам'ятник Тарасу Шевченку на тому самому постаменті, де до 2014 року стояв пам'ятник Леніну. Андрушівка, Житомирська область.

236. Пам'ятник Леоніду Утьосову (справжнє ім'я – Лазар Вайсбейн, 1895–1982) – джазовому музиканту, керівнику оркестру та співаку. Паркова скульптура авторства Олександра Токарева у центрі Одеси (2000).

відтак їх було демонтовано й знищено. Серед небагатьох винятків – пам'ятник польському національному поету Адаму Міцкевичу, який і досі залишається на головній площі Львова, де його встановили 1904 року.

Протягом радянського періоду – від 1920 року на Східній, а після 1945 року – і на Західній Україні, інколи на тих самих місцях, де колись стояли скульптури з «феодалного» чи «буржуазно-націоналістичного» минулого, поставили тисячі пам'ятників героям нової влади – Володимирі Леніну, Карлу Марксу, Йосифу Сталіну і тогочасному революційному класово свідомому російському письменнику Максиму Горькому. Ці та інші пам'ятники революційним діячам – більшовицьким активістам, генералам і солдатам, ударникам промисловості і сільського господарства, а також вибраному пантеону ідеологічно «прогресивних» постатей культури минулого (особливо – українському національному поету Тарасові Шевченку) виготовляли відповідно до схваленого державою творчого методу – соціалістичного реалізму. На практиці це найчастіше втілювалося у помпезні, титанічні фігури, за стилем відчутно подібні на тоталітарне мистецтво – скульптуру фашистської Італії, нацистської Німеччини й, пізніше, комуністичного Китаю. Гігантomanія сягнула свого апогею у 102-метровому монументі «Батьківщина-Мати» (1981), збудованому на честь

перемоги у Другій світовій війні, що постав на схилах Дніпра.

В останні два десятиліття, відколи Україна стала незалежною державою, спостерігається тривала культурна суперечка протилежних сил, кожна з яких намагається привласнити публічний простір для своїх ідеологічних потреб. Монументальна скульптура – на передовій цієї боротьби. Багато (хоч не всі) пам'ятників Леніну знесли (пам'ятники Сталіну з політичних причин зникли ще наприкінці 1950-х та у 1960-х роках), тоді як пам'ятники деяким постатям часів царату відновили (найпромовистіші приклади – відновлений 2007 року пам'ятник імператриці Катерині II в Одесі та пам'ятник Григорію Потьомкіну, її фаворитові, відновлений у Херсоні 2003 року).

Дуже часто на місцях, раніше відведених «під Леніна», постають нові пам'ятники Тарасу Шевченку, тоді як постаті, яких ігнорувала або попросту забороняла радянська влада, тепер вшановано скульптурами, що переозначили цілу низку площ і парків. Серед них – пам'ятник княгині Ользі у Києві (1996), Ярославу Мудрому в Білій Церкві (1983), Данилу Галицькому у Галичі (1998) і Львові (2001), Роксолані – наложниці, а згодом дружині султана Османської імперії XVI століття у Рогатині (1999), козацькому полководцю XVII століття Петру Сагайдачному

237. Містичні мотиви та алегорії про прихід Месії на розписній стелі дерев'яної синагоги XVII ст. у Ходорові.

у Києві (2001), із вдячністю згадуваному (у Західній Україні) австро-угорському імператору XIX ст. Францу Йосифу Габсбургу в Чернівцях (2009), а також кільком постатям XX століття – історик у першому президентові України Михайлу Грушевському у Києві (1998), шанованому греко-католицькому митрополиту Андрею Шептицькому та його братові Климентію у Прилбичах (2011), «націонал-комуністу» Миколі Скрипнику у Харкові (1969) та контрверсійному антирадянському націоналістичному лідеру Степанові Бандері у Дрогобичі (2004). Українці єврейського походження також стали частиною міського публічного простору країни, представлені недавніми пам'ятниками поетові Паулю Целанові у Чернівцях (1992), популярному джазовому співаку Леоніду Утьосову / Лазарю Вайсбейну та письменнику Ісаакові Бабелю в Одесі (2000 і 2008 року відповідно), письменнику Шолом-Алейхему та акторові Зиновію Гердту у Києві (1997 та 1998 року відповідно).

Питання, хто заслуговує бути увічненим у скульптурі – чи то окремим пам'ятником, чи то у скульптурній композиції, часом спричиняє гарячі публічні дискусії, наприклад, як у випадку відновлення одеського пам'ятника імператриці Катерині II (якому протилежно українська патріотична частина громадськості) та спорудження кількох нових пам'ятників на Західній Україні, що вшановували УПА та її провідника в екзилі Степана Бандеру і головнокомандувача Романа Шухевича – у Львові (2008) та Тишківцях (2012) відповідно. В останньому випадку проти його спорудження виступали ветерани війни та інші прихильники радянського минулого. Суперечки також точилися довкола спорудження пам'ятників, пов'язаних із деякими українськими меншинами, як-от пам'ятника на честь переходу мадяр/угорців через Карпати наприкінці IX століття (проти виступали галицькі українські націоналісти) і кількох нефігуративних монументів на вшанування примусово депортованих у травні 1944 року кримських татар (проти виступали російські націоналісти у Криму); й ці дискусії значно затримали спорудження згадуваних пам'ятників. Менш контрверсійними, за винятком хіба естетичних засад, є кілька

238. Витинанку *мізрах* вшали на східній стіні єврейської оселі, аби позначити напрям молитви.

монументів (декотрі з них – із фігуративними скульптурами), що вшановують Голодомор 1933 року, винищення єврейських громад під час Голокосту і жертв комуністичного режиму.

Єврейське традиційне мистецтво

Єврейська традиція з давніх-давен забороняє створення образів, які потенційно могли б

239. Надгробок із рослинними орнаментами у Сатанові на одному з найдавніших єврейських цвинтарів в Україні.

використовуватись як об'єкти поклоніння, проте схвалює образи, які є атрибутами або символами божественного. Тож більшість дерев'яних синагог в Україні – а тут добрими прикладами є синагоги у Гвіздеці, Ходорові, Михальполі і Смотричі – всередині і ззовні було щедро розписано народними єврейськими художниками. Відомі хіба кілька імен таких художників, один з них – Мордехай Лісницький. Розписували рослинними орнаментами із мотивом спасіння, часто пов'язаними із образом *цемах* (паросток), що своєю чергою відсилає до біблійного *цемах Давид* (паростка або нащадка царя Давида) – довгоочікуваного Спасителя, що має прийти. На стелях синагог зображували знаки зодіаку, які впродовж двох тисячоліть схвалювалися як легітимні символи у місцях юдейських богослужінь. На менорах-семісвічниках і колонах малювали тваринно-рослинні орнаменти, притаманні традиційному єврейському символізму.

Усі елементи релігійного єврейського мистецтва у синагозі – зокрема різьблені скульптури з дерева або каменю, що прикрашають Святий Ковчег (давньогебр.: *арон га-кодеш*), завіса, яка його накривала (*парохет*), тваринні та рослинні орнаменти на стелях і стінах – служили своєрідними візуальними текстами і призначалися для прочитання, розуміння, тлумачення та інтерпретації. Вони складали візуальне продовження традиційних коментарів до класичних текстів і частин літургії. Практично ж вони були образотворчим розширенням єврейської усної культури. *Біма* (подіум на підвищенні із столом, на якому у шабат та свята читали сувої Тори) накривали високим навісом, схожим на весільний, виходячи з того, що момент читання Тори подібний до читання шлюбного контракту між єврейським народом – нареченим і Божою Присутністю – нареченою.

Були деякі звичні декоративні елементи, які в інтер'єрах більшості синагог з'являлися з незначною стилістичною варіацією. Дві колони Святого Ковчегу символізували дві колони Другого Єрусалимського Храму, зруйнованого римлянами у 70 р. н.е., два леви, що підтримували колони уявного Єрусалимського Храму,

240. Олександра Екстер (1882–1949) – авангардистська художниця й господиня художнього салону у Києві. Фото 1912 р.

позначали плем'я Юдине. Відповідно синагоги в юдейській традиції називалися *мікдаш меат* – маленький храм. Єдинорога, пов'язаного з Йосифом, і лева, пов'язаного з Юдою, зображували разом, і саме «прочитані» разом вони відсилали до остаточного спасіння, яке відбудеться, коли ці дві месіанські постаті юдаїзму (один – син Йосифа, інший – син Юди) зустрінуться. Для синагогального орнаменту були характерні квіти, які виростили одна на одній, – то був ще один символ спасіння, яке було – і буде – неминучим, подібно незупинному зростанню в'юнких рослин. Зображений на завісі олень (давньогебр.: *цві*) стоїть на сторожі землі оленів (*ерец цві*), яка є біблійною метафорою Святої Землі, а орел над Святим Ковчегом відсилає до біблійних рядків «і носив вас на крилах орлиних». Значення усіх – прямих і непрямих – послань було зрозумілим кожному юдею. Тож, заходячи у синагогу, він починав уявну прощу до обителі Всевишнього у Священному місті Єрусалимі. Із синагоги десь в українському містечку спільне богослужіння на орлиних крилах переносило юдея у Святу Землю (на їдиш: *Ерец Ісроель*).

Єврейські оселі зазвичай прикрашали народні малюнки та витинанки. Відомі як *Мізрах* та *Шивіті*, вони візуально відтворювали, окрім інших символів, Псалом 67 (відомий як «Псалом Менори») у формі семісвічника. Їх вішали на східній стіні будинку, аби позначити напрям щоденної молитви на схід, тобто до Єрусалиму. Цей народний живопис – розмальовані

паперові витинанки – символізував Святу Землю, відновлений Храм й остаточне спасіння.

Релігійно забарвлений символізм також широко вживався в унікальному напрямі єврейського традиційного мистецтва – надгробках (давньогебр.: *мацевот*, на їдиш: *мацевес*). На надгробках, як правило, висічених з вапняку професійними єврейськими різьбярями, з'являлись не тільки епітафії, але й вишукані орнаменти, як-от руки священика у жесті благословення (*біркат коганім*), руки левитів із глечиком для омовіння рук священиків, лев (якщо покійну особу звали Лейбом), або вовк (якщо особу звали Зеєвом), розкішні рослинні орнаменти, а також олень і орли, що символізують Землю Ізраїлю. Якщо особа не могла потрапити до Святої Землі, у народній уяві євреїв символи на могилі уявно переносили її туди після смерті. Великі рабини і вчені знавці Тори заслуговували на корону на своїх могильних каменях, що

241. Обкладинка їдишиського авангардистського журналу «Багінен» (Київ, 1919), дизайн Йосифа Чайкова.

242. «Єврейське весілля» (1920) – картина авангардистського художника України Іссахара Бер Рибак.

служувала символом їхнього статусу вчителів юдаїзму і знаком найвищого людського знання. Надгробки XVI, XVII та XVIII століть стали істотною частиною українського культурного ландшафту. Унікальні приклади можна знайти на єврейських цвинтарях у Белзі, Бердичеві, Косові, Меджибожі, Садгорі, Шепетівці та Зінькові, багато з яких виринали на тлі єврейських фільмів і вистав, в єврейській поезії і прозі або у працях провідних східноєвропейських авангардистських художників.

Світський єврейський живопис

Перші модерні художники єврейського походження в Україні з'явилися у Російській імперії у 1860-х роках. У результаті реформ, розпочатих за правління царя Олександра II (1855–1881), євреям було надано доступ до вищої освіти разом з обіцянкою соціальної мобільності й культурної інтеграції. Багато обдарованих євреїв проторували собі шлях до мистецьких шкіл у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві та Одесі. Серед перших був Абраам Маневич (Абрам Маневич),

уродженець Білорусі, який вчився і викладав у Києві. Під впливом французьких імпресіоністів Маневич створив десятки українських пейзажів, деякі з яких, як-от «Весна на Куренівці» (1913), мають впізнаване єврейське відлуння. Інший митець, на якого вплинув західноєвропейський модернізм кінця XIX століття, – Натан Альтман, уродженець Одеси і випусник Одеського художнього училища; згодом він здобув славу як художник театру і сценограф.

Перед початком Першої світової війни Україна і, зокрема, Київ перетворилися на один з чільних осередків мистецьких новацій XX століття – футуризму, кубізму, ар-нуво й суміші авангардних течій. Серед художників, які відкривали студії і салони у Києві і мали значний вплив на культурне життя міста, була Олександра Екстер (уроджена Григорович) із польсько-білоруського прикордонного містечка Білосток (Бялисток). Це також був час, коли кілька єврейських митців почали кар'єру в рідній Україні, перед тим як назавжди виїхати до Німеччини, Франції, Сполучених Штатів або Ізраїлю. Через бездержавне становище України й обмаль інформації про неї ці постаті згодом стали відомими як «російсько-єврейські» або «російсько-французькі» художники. Серед них були Соня Делоне (уроджена Сара Штерн) з Катеринославщини, яка оселилася у Франції, Борис Аронсон, який починав у Києві з Культур-Лігою й врешті став неймовірно плідним американським театральним художником (найбільш знаним за сценографією до фільму «Скрипаль на даху»), і Йосиф Зарицький, який (ще коли був в Україні) підхопив новаторські колористичні експерименти Матісса і Сезанна, а коли у часи Британського мандату виїхав до Палестини, став одним з найвизначніших художників Ізраїлю.

Надзвичайно важлива для післявоєнного театального життя Культур-Ліга (або ж Товариство культури їдиш), включала митців, які плідно працювали протягом періоду української незалежності (1917–1920). Художники-авангардисти Культур-Ліги ототожнювали себе з безіменними єврейськими народними митцями далекого минулого – тими, хто різьбив надгробки і прикрашав синагоги. Як і їхні попередники, які

243. М'ясний магазин радянських часів. Малюнок художника Давида Мірецького, уродженця Києва.

створювали народне мистецтво для ритуальних потреб, нові революційні митці також були відданими своєму народові, але з іншою метою і заради інших ритуалів. Цю нову мету найкраще втілює обкладинка журналу «Багінен» («Світанок»), яку намалював Йосиф Чайков, переплаваючи традиційні символи юдаїзму у революційну форму. Чайков намалював нагого новонародженого Адама – людину нової ери, без жодних етнічних ознак, звичайного молодого чоловіка, який підносить до губ баранячий ріг, аби просурмити народження нового світу, як сурмлять у шофар у синагозі під час єврейського Нового року (*Рош га-шана*), закликаючи до каяття і сповіщаючи про початок Судного дня. Це творче застосування давніх єврейських символів тепер створило новий революційний ритуал через авангардне мистецтво, що виходило далеко за межі етнонаціонального.

У сузір'ї видатних митців, які допомагали розгортати програму культурної революції Культур-Ліги через мистецтво й освіту, були Олександр Тишлер, Йосиф Чайков, Марк Епштейн; паралельно з ними працював Іссахар Бер Рибак. Експерименти з формою не заважали їм створювати етнографічно точні й історично обґрунтовані образи, закорінені в автентичне

єврейсько-українське середовище. Рибак, наприклад, намалював кілька альбомів офортів, натхненних єврейським життям України: «Штетл» (1923), «Погром» (1918), «Єврейські типи України» (1924). Художник Мане-Кац (Емануель Кац) з Кременчука, великою мірою спираючись на мистецькі експерименти своїх українських і єврейських сучасників, був, напевно, першим авангардним художником, який створив мистецький образ штетла.

Усі ці єврейські митці працювали пліч-о-пліч із засновниками революційних течій в українському мистецтві, як-от Олександром Архипенком, Михайлом Бойчуком і Давидом Бурлюком. На додачу до навчання мистецтву єврейських мас та дизайнування пропагандистських плакатів і книжкових обкладинок, єврейські художники України, залучені до Культур-Ліги, розписували робітничі гуртожитки, розробляли емблеми для військових бронепотягів і створювали сценографію для їдишських театрів.

На початку 1930-х років, після впровадження радянською владою соціалістичного реалізму як панівного творчого методу, авангардні техніки зазнали переслідувань, а традиційна символіка виявилася класово ворожою. Деякі єврейські художники з України, втім, працювали у реалістичному стилі, який невдовзі став нормою радянського мистецтва. Арон Футерман із села поблизу Коростеня спроектував близько десятка пам'ятників революційним вождям, а Ісак Бродський із Софіївки на численних портретах Леніна та інших радянських вождів, а також у своїх епічних полотнах, як-от «Розстріл 26 бакінських комісарів» (1925), створив вельми романтизовану, психологічно забарвлену і колористично вишукану версію соціалістичного реалізму. Саме такі роботи лягли в основу візуальної радянської пропаганди та офіційної масової культури, хоча стосовно Бродського принаймні результати були високої мистецької якості.

Єврейські митці та вчені з інших частин Російської імперії та Радянського Союзу також звертались у своїй творчості до українських сюжетів. У 1920-х роках ленінградський художник Соломон Юдовін створював гіркі апокаліптич-

ні образи штетла. Вони спиралися на враження, яке справили на нього єврейські містечка України під час подорожі, здійсненої на початку століття із етнографом С. Ан-ським центральними губерніями Смути осілості (переважно Волиню і Поділлям). Ця подорож надихнула Юдовіна на створення його знаменитих офортів, які й сьогодні вважають квінтесенцією образів традиційного українського штетла.

Втім, наприкінці 1930-х років єврейська тематика у радянському мистецтві майже зовсім зникла, хіба була пов'язана із вшануванням єврейських пролетарів і селян. Після закриття їдишських шкіл у 1930-х і театрів у 1940-х роках єврейські митці перевинайшли себе як демократично налаштовані ілюстратори дитячих книжок, призначених для широкої радянської публіки. Разом із десятками євреїв, які стали дитячими письменниками і поетами, вони допомогали творити популярний корпус дитячої літератури ХХ століття, яка органічно оминала ідеологічно спрямовану класову боротьбу. Проте це не врятувало єврейських митців від антиєврейських переслідувань, типових для повоєнного періоду. Зиновій Толкачов став об'єктом нападок за свої художні альбоми з офортами і малюнками на тему Голокоста – «Майданек» і «Квіти Освенцима». Чому? Радянські мововладці звинуватили його у буржуазному націоналізмі за те, що він наголошував на винятковості єврейських страждань під час Другої світової війни.

У 1960-х роках, під час короткотривалої політичної відлиги, кілька митців єврейського походження збагатили художню сцену Радянської України. Провідна представниця соціалістичного реалізму в Україні художниця Тетяна Яблонська надихнула Давида Мірецького, киянина і сина неможливого чоботаря, створити барвисті образи *гомо советікус*. Ця ідеалізована радянська людина, із ознаками простакуватого люмпен-пролетарія, видавалася постанню із впізнаваними єврейськими рисами. Із глибокою симпатією до простих людей, Мірецький по-брейгелівському виписав трагікомічний радянський народ, який так-сяк дає собі раду із щоденним життям, купуючи м'ясо

і хліб, граючи в доміно на подвір'ї або прогулюючись вулицями міста. Михайло Туровський (як і Мірецький) – киянин і також учень Тетяни Яблонської; він став плідним книжковим ілюстратором і портретистом. Його численні, у дусі Матісса, яскраві оголені образи кидали виклик комуністичному пуританському офіціозу, представники якого так чи інакше забороняли йому виставляти найкращі його роботи. Серед досягнень харків'янина Бориса Лекаря, архітектора і художника, – його проект бульвару біля собору Святої Софії у Києві. У своїх портретах відомих композиторів і письменників Лекарь прагнув подолати людську приземленість і тілесність, зображуючи людське обличчя як потік променів світла. Надзвичайно плідний киянин Акім Левич, походженням з радянської Центральної Азії, створив низку робіт, які змальовують традиційні містечка і штетли України, ніби під пеленою призабутих спогадів й ностальгії за минулим. Не маючи можливості виставляти свої

найкращі твори, часто без засобів до існування, усі ці художники (окрім Левича) емігрували на Захід у 1970-х чи 1980-х роках.

Після здобуття Україною незалежності нові художники єврейського походження відкрито декларували своє бажання поновити зв'язок із мистецькими та релігійними традиціями, якого їх та їхніх попередників було силоміць позбавлено. Тож художник Олександр Ройтбурд звертається до постмодерної тематики, створюючи образи краху радянського всесвіту. Матвій Вайсберг практикує, за його власною метафорою, «художній ар'єргард» – фігуративне й тематичне мистецтво, яке поєднує східноєвропейську іконографію з елементами народного мистецтва, біблійною та сучасною ізраїльською тематикою (як-от у серіях «Юдейська пустеля» та «Сім днів»). У монотипіях й полотнах Вайсберга часто з'являються відтінки золота – як згадка про втрачену велич традиційних єврейських образів і сакрального мистецтва.

РОЗДІЛ 9

Музика

Народна музика

Українська народна музика

Музичний фольклор є частиною колективної пам'яті народу, представленої у співах, інструментальній музиці й танцях, які пов'язані з усною традицією, що її передавали від покоління до покоління. Український музичний фольклор дуже давній: згадки про виконавців пісень є у середньовічних східноєвропейських хроніках, а дипломати XVI століття згадують їх як повсюдних і шанованих осіб при дворах володарів.

Пісні і багатство їх жанрових різновидів були – і надалі є – найвизначнішою рисою української культури і традицій. Не дивно, що єврейські прихильники української культури закохувалися в Україну та її мову саме завдяки пісням, почутим у дитинстві. Для дитини з етнічної української сім'ї знання мови, звичаїв, музики, поезії та ритму починається з колискових і забавлянок. Раннє знайомство дитини з фольклором не обходиться без музики, в якій переважає мінорний лад та сумні вірші, часом сповнені страхітливих образів. Така музика виконує ритуальну захисну функцію – оберігати дитину від зла.

Етнічні українці створили безліч пісень, які супроводжують практично кожен національний, громадський, релігійний, календарний, родинний й приватний життєвий подія. Серед таких ритуаль-

244. Різдвяна коляда в Україні, 2014 р.

них пісень – веснянки (аби привітати початок весни), гаївки (привітати нову зелень і квіти у лісах), колядки (різдвяні обрядові пісні), щедрівки (новорічні обрядові пісні), риндзівки (вітальні пісні для одружених і неодружених жінок на початку року, переважно в Галичині). Жартівливі пісні – як-от давніші коломийки на Західній Україні або, починаючи з радянських часів, частівки на Східній – висміюють егоїзм, жадібність, ненажерливість, хтивість, п'янство та інші людські вади.

Український музичний фольклор поєднує народні та християнські елементи, тож у результаті в ньому знайшли собі прихисток дохристиянські язичницькі натяки, образи, вірування. Наприклад, веснянки, купальські пісні (еротичні, ліричні та пов'язані з ворожінням

245. Акварель російського художника Лева Жемчужнікова «Кобзар при дорозі» (1854) зображує сліпого українського кобзаря.

пісні до свята Івана Купала) та заклички ведуть початок від язичницьких вірувань, пов'язаних із побожним ставленням до змін пір року, вибору нареченого, анімістичної природи – або одухотворення – рослин, дерев, збіжжя. Так само царинні пісні, пов'язані з обереговим ритуалом захисту рідлі, підсилюють дохристиянські забобони, згідно з якими, наприклад, ворони приносять нещастя. Усі ці пісні було з часом пристосовано до різноманітних свят християнського календаря.

Пісні виконують настільки важливу роль у національній самоідентифікації, що етнічні українці створили жартівливий, недошкульний образ козака, який реагує на усе, що з ним трапляється, співаючи придумані експромтом пісні. У відомому анекдоті XVIII століття козак їде із побратимами на возі, аж тут потрапила йому нога між спицями колеса. «Ой но-о-га!...» – заголосив козак, й ціле товариство негайно підхопило заспів: «Ой но-о-га!...»

Український музичний фольклор багатий на

жанри, в центрі яких – чоловіки. Окрім козаків, були чумаки, які волами возили сіль з Криму, рекрути, яких забирали служити у царську армію, селяни, чиї пісні супроводжували садіння, сівбу, збір урожаю й випасання худоби. Серед жанрів музичного фольклору, що поставали з подій життєвого циклу, були весільні пісні та журні (жалобні); й перші, й другі зазвичай виконували групи жінок. Ці жанри базуються на мелосі, якому загалом притаманна поліфонія, побудована на чергуванні мажору і мінору довкола таких інтервалів, як квінта, терція й октава.

Завдяки зв'язку із ранньомодерною українською державою і становленням національної свідомості, козацькі пісні, безумовно, є найулюбленішими і найпопулярнішими серед етнічних українців. Хоча їх присвячено давнішим подіям, більшість козацьких пісень, що до нас дійшли, мають відбиток світовідчуття XVIII століття. Вони славлять козацькі повстання XVII століття і гайдамаків XVIII століття, оплакують

страждання козацьких ватажків, яких захопили і закатували вороги, й нарікають на втрату войовничих здібностей. Серед різноманітних жанрів цих пісень – думи і псалми (біблійні або квазібіблійні). Доволі вишукані за формою, козацькі пісні використовують і кантилену (спів), і речитатив, кладучи їх на діатонічну мелодію, в якій чергуються мажорний і мінорний лад.

Козацькі пісні традиційно виконувались мандрівними кобзарями та лірниками, яких так називали за їх інструменти – кобзу (струнний лютнеподібний інструмент) і ліру (струнний смичковий інструмент). Сотні слухачів збиралися довкола кобзарів під час річних ярмарків або у базарні дні, аби послухати виконання, яке в певному сенсі продовжувало усну епічну традицію часів Середньовіччя. Кобзарі та лірники звертались до уяви слухачів, допомагаючи їм впізнати себе в спільному славному історичному минулому, ідентифікувати себе з

ним і звеселитись ним. Важливість кобзарських виступів у культурному житті етнічних українців демонструє не тільки назва найвідомішого літературного твору Тараса Шевченка – «Кобзар», але й також народне образотворче мистецтво, в якому надзвичайно розповсюдженим є образ озброєного та спорядженого козака Мамая, що грає на кобзі.

Український музичний фольклор розвивався в інтенсивній взаємодії з традиціями сусідніх народів. На північному заході України, Поліссі можна почути музичні лади, подібні до білоруських і російських, тоді як козацький фольклор на півдні і сході України неабияк збагатився елементами кримськотатарського і турецького мелосу. З іншого боку, на самому заході Галичини (включно з лемківським регіоном) та Буковині спів, а також танцювальні мелодії потрапили під вплив словацьких, угорських, румунських і циганських мотивів та ритмів.

246. Танці на гуцульському сільському весіллі у Галичині. Картина «Коломийка» (1895) польського художника Теодора Аксентовича.

По всій Україні чільні події життєвого циклу, особливо весілля, відзначають із співами і танцями під акомпанемент музичних інструментів. Українські народні ансамблі традиційно склалися з трьох музикантів, які, залежно від ситуації, географічного розташування та потреб, використовували низку інструментів, зокрема сопілку або флююру (тип флейти), цимбали (струнний інструмент, на якому грають тонкими паличками), бандуру (струнно-щипковий музичний інструмент) та її попередницю – кобзу, дримбу (невеличкий ревербераційний металічний щипковий інструмент), тамбурин і тулумбас (барабани різного розміру), басолу (свого роду народна віолончель) і сербин (різновид скрипки). Деякі з цих інструментів мали іноземне походження – балканське, турецьке, італійське, польське, але їх було адаптовано під місцеві потреби. Інші інструменти – місцеві, притаманні українським обширам від Карпат до кубанського степу – відображали місцевий триб життя і традицій, глибоко закорінені у сільське життя. Танці як жанр народної традиції також мали подвійне – й місцеве, й іноземне – походження. Окрім автентичних українських – аркана, гопака, коломийки, козачка і метелиці, серед інших поширених танців були полька і краков'як моравського і польського походження, а також кадрили – походження західноєвропейського й аристократичного.

Окрім інструментальної музики і танців з нагоди різних зібрань, на хрестинах, весіллі, похороні та інших найважливіших подіях життєвого циклу звучала вокальна музика – хорова співи, переважно жіночі. Розповсюдженість хорових співів підсилила християнська церковна традиція (усіх конфесій в Україні), яка спонукувала участь у літургії у формі діалогу між півчим і паствою. У XIX столітті хорове виконання народних пісень стало центральною частиною української музичної сцени та важливим складником культурної тяглості дореволюційної, радянської і пострадянської України. Хорова традиція також потрапила на «високу полицю» літератури (Винниченко написав п'єсу про «співочі товариства») та у міський фольклор, зокрема численні анекдоти про

247. Ансамбль танцю ім. П. Вірського виконує гопак.

українців, які, опиняючись у ситуації життя і смерті, якимось знаходять час і енергію, аби організувати хор.

Хоча у радянські часи публічно виказувати гордість українськими національними традиціями вважалося поведінкою буржуазно-націоналістичною й небезпечною, влада все ж підтримувала широкий спектр політично благонадійних самодіяльних і професійних вокальних ансамблів і на державному (Ансамбль імені Вірського, Камерний хор під керівництвом Іконника), і на місцевому рівнях. Разом з тим, радянська влада суворо забороняла деякі жанри українських пісень, як-от військові пісні і марші, пов'язані із армією УНР (стрілецькі пісні), та пісні збройних об'єднань часів Другої світової війни – повстанські пісні.

Під впливом співочої традиції бельканто, відомої завдяки опері й новій романтизації фольклору, україномовні автори XIX століття писали ліричні поезії, які з часом ставали настільки популярними, що сприймалися як істинно народні пісні. Серед найвідоміших із цих парадоксальних «народних пісень літературного походження» – «Не щєбечи, соловейку» Віктора Забіли, «Дивлюсь я на небо» Михайла Петренка, «Чорнії брови, карії очі» Костянтина Дмитрашка і (найвідоміша з-поміж них) «Ніч така місячна» Михайла Старицького. Декілька поезій Шевченка, просотаних українським музичним фольклором, повернулися у народну стихію, перетворившись на пісні. Також стали загальновідомими пісні «Рідна мати моя»

Андрія Малишка і «Червона рута» Володимира Івасюка.

Український музичний фольклор здобув не-втомних прихильників серед композиторів як в Україні, так і за її межами, як-от Петра Чайковського, Миколу Лисенка, Миколу Леонтовича і Белу Бартока. Усі вони записували й увічнили народні українські мелодії у формі класичних музичних творів. Фольклорні мотиви також увійшли до знаменитих оперет «Весілля у Малинівці» (1938) та «Сорочинський ярмарок» (1936) композитора Олексія Рябова, своєрідного Франца Легара української оперети – жанру, особливо популярного в Радянській Україні напередодні і після Другої світової війни. У другій половині ХХ століття понад 40 популярних музичних колективів і ансамблів використовували у своєму репертуарі народну музику. Нове покоління композиторів (Євген Станкович, Леонід Грабовський, Іван Карабиць тощо) продовжувало традицію використання елементів народної музики – і сільської, і міської – у своїх операх, кантатах і симфоніях. Ці традиції і надалі живуть на сучасній музичній сцені України, чи то у «високих» класичних жанрах (Леся Дичко і Олександр Щетинський), чи у популярній рок-музиці, адже десятки груп здобувають масову аудиторію, покладаючись на українську народну музику. Саме запальний, на гуцульських мотивах, виступ поп-співачки Руслани Лижичко приніс їй перемогу на престижному конкурсі Євробачення у 2004 році.

Єврейська народна музика

Музика просотувала щоденне життя простих євреїв так само, як і щоденне життя українців. Насамперед єврейські чоловіки й жінки завжди виспівували свої щоденні молитви. Співи поєднували мелодію і речитатив так, що це виглядало і канонічно, і індивідуально. Діти в початковій школі, тобто хедері, й юнаки в талмудичній академії, тобто ешиві, також виспівували тексти, що вони їх вивчали, користуючись так званою *геморе-нігн* (талмудичним духовним співом). Його емоційна виразна тональність легко запам'ятовується, секвенційні, немов-

248. Єврейська мати співає колискову. Картина Саула Раскіна, американського книжкового ілюстратора та карикатуриста, уродженця України.

би запитальні, мелодії будуються на квінтових інтервалах, а завершується спів спаданням голосу.

За святковим столом у шабат та свята євреї завжди співають добре знаних усім пісень, чи то *нігунім* (духовні мелодії), чи *змірос* (релігійні пісні). Це правда, що у Талмуді є сувора заборона дорослим чоловікам слухати жіночий голос (*коль іша*), бо це нібито спричинює неконтрольоване еротичне збудження. І все ж, до виникнення юдейської ультраортодоксії (середина ХХ століття) жінки часто – але не завжди – співали за сімейним столом і в синагозі разом із чоловіками. Талмудична заборона не стосувалася матері і дитини. Колискові, які єврейська мама співала своїй дитині, часто були такими ж, як у сусідніх народів. Тож не дивно, що в основі українських та єврейських колискових – подібні мінорні мелодії, м'які модуляції й тужливі образи.

Хоча майже кожна синагога мала власного кантора (іврит: *хазан*, їдиш: *хазн*) – соліста,

249. Єврейське весілля у супроводі клезмерського оркестру на однойменній картині (1893) художника Ісака Ашкеназі, уродженця Білорусі.

який користався великим попитом, практично кожен освічений єврей міг за потреби заспівувати молитви. Адже, по-перше, читання молитви вголос було звичною всім і зною практикою, а по-друге, для деяких основних молитов – як-от тих, що промовляли у великі свята, святкування нового місяця і в шабат, – існувало декілька усталених мелодій, з яких вірник міг вільно обирати й відтворювати будь-яку.

Мелодії різнилися від громади до громади й від штетла до штетла. Нерідко професійні кантори запозичували неєврейську музику: чи то народні пісні ранньомодерних часів, чи з оперного або оперетового репертуару XIX століття або ж з популярних міських мелодій XX століття. Шукаючи стабільної заробітної платні, багато видатних канторів з України переїхали на Захід й обійняли високооплачувані посади у впливових громадах Європи (у Варшаві, Відні, Берліні) та Північній Америці (у Нью-Йорку). Наприклад, Гершон Сирота з Одеси виступав у Вільнюсі та Варшаві, гастролював Європою, записував платівки, а Йоселе Розенблат з Білої Церкви, якого

іноді називають єврейським Карузо, виступав з концертами по всій Австро-Угорщині та Німеччині, а завершив свою неймовірно успішну кар'єру у США – як зірка у голівудському фільмі про джазового співака.

Традиційна ортодоксальна єврейська літургія, на відміну від модернізованої реформістської, відбувалася (і відбувається) без музичного супроводу. Юдаїзм, як і східне християнство, забороняє грати на музичних інструментах у свята, на які заборонено працювати. Натомість євреї співали. Зрештою, синагога була певною моделлю Єрусалимського Храму, де левити співали гімни, псалми та релігійні пісні. У діаспорі уся синагогальна громада брала на себе роль співаючих левитів. Тижневі уривки з Тори також проспівували, і в цих співах читець (*бал-койре*) уживав певні музичні тропи (*та'амім*), які й євреї-ашкеназі, й сефарди – в різних варіаціях, щоправда – уживають ще від VIII–IX століть. Проспівування уривків з сувою Тори і *гафтари* – уривку з книг Пророків – є центральною частиною церемонії *бар міцви* –

ЩО ТАКЕ КЛЕЗМЕР?

Слово «клезмер» мовою їдиш поєднає значення двох гебрейських слів – *клеј* (інструменти) та *земер* (пісня). На початку XIX століття *клезморім* (клезмерські музики) використовували цимбали, тамбурін або барабани, скрипку, контрабас або віолончель і сопілку (згодом замінивши її на кларнет). Цимбали – інструмент, спільний для євреїв і етнічних українців; їх також часто використовували українські мандрівні музики і співаки-лірники.

Клезмерські гурти доволі часто складалися з єврейських та неєврейських музик, особливо на Буковині й Галичині. Були навіть випадки, коли християнські виконавці ігнорували заборону своїх священників та виступали на єврейських святах, в єврейських корчмах і брали участь в єврейських виставах. Збагачуючи та вносячи розмаїття у свій репертуар, клезмерські музики долучали до своїх композицій гуцульські, козацькі, татарські, румунські та угорські народні мелодії, долаючи таким чином культурні, географічні, психологічні й етнічні кордони. Композиції клезмерських гуртів було побудовано на запальних танцювальних ритмах, чергуванні сольних імпровізацій і оркестрових композицій, рубато й ритмічних варіаціях з переходами від повільної і сумної мелодії до шаленої і радісно-швидкої, на різких змінах ритму і модуляції, майже завжди синкопованих, аби підкреслити танцювальні рухи.

Серед найвідоміших клезмерських музикантів XIX століття були Авраам Холоденко з Бердичева, Великий Мардер з Вінниці, Хоне Вольфштал з Тернополя, Йоселе Друкер з Бердичева. Усі вони були віртуозними, приголомшливої технічної вправності виконавцями на цимбалах і скрипці. Друкер (за життя відомий як Стемпеню) разом зі своїм музичним талантом повернувся після смерті до публіки – через головного героя роману Шолом-Алейхема «Стемпеню» (1888).

ініціації тринадцятилітнього хлопчика, через яку він стає повноцінним членом громади. Тож майстерність у виконанні мелодій і тропів під час читання сувою Тори стала інтегральною частиною вступу єврейського хлопця у доросле життя.

Попри відсутність інструментальної музики у традиційних синагогах деякі щедро обдаровані кантори XIX століття і навіть рабини таки грали на скрипці, акомпануючи читанню вступних молитов у шабат, до трьох останніх куплетів «*Леха доді*» – кабалістського гімну, яким зустрічали шабат. У той момент, коли «приходив» шабат, наприкінці релігійного гімну «*Леха доді*» («Вийди, коханий»), вони відкладали інструменти. З іншого боку, інструментальна музика супроводжувала такі святкування, як весілля, а також свята, на які не поширювалися обмеження шабату (наприклад, Ханука і Пурим), а також впродовж днів між початком і кінцем свят прощі – Песахом навесні і Суккот восени.

Інструментальна музика була особливо важливою, тому що свята були часом танців. Євреї танцювали рядком, у колі і парами. Здебільшого, коли танцювала пара – парубок і дівчина – використовували хустки, аби не торкатися партнера протилежної статі. Хоча є десятки типових народних мелодій, спільних для євреїв та українців, кожний народ також має власні танці. Серед українських найвідомішими є козачок, гопак і коломийка. У євреїв їх кілька: *хосідл* – ритуальний хасидський танець, який перетворює *їхуд* (єднання з божественним) та *двейкус* (наближення до містичного джерела) на театральну виставу, *фрейлехс* – весільні танці під чергування сумних і веселих мелодій, *шер* – парний танець з елементами доволі відчутного, втім стриманого еротизму. Євреї (а в цьому випадку етнічні українці також) наймали мандрівних музикантів – *клезморім* грати на святах.

Наприкінці XIX століття хасидські релігійні вчителі – цадики – заохочували використання народної музики, хоч і прагнули переробити її еротичні і світські обертони на духовні й містичні. Як і їхні попередники – містики-кабалісти у Землі Ізраїлю і сабатіанці на Балканах, хасиди

250. «Хасиди танцюють» (1980-ті рр.) – картина нью-йоркського хасидського художника російського походження Зельмана Кляйнмана.

України стверджували, що музика допомагає одуховнити рутинні обряди й спрямувати молитву, тож сприяє тому, щоб у безпосередніший і простіший спосіб донести вбудоване в літургію звертання кінцевому адресату. Позаяк хасиди вірили, що все у матеріальному і духовному світі несе у собі божественну іскру й «вагітніє» духом, вони застосували це переконання і до розуміння музики. Вони не вагалися запозичувати українські (й інші нееврейські) мелодії, залюбки підлаштовуючи їх під єврейське уживання. Як і їхні українські сусіди, євреї робили з веселої мелодії сумну, змінюючи тональність мелодії на мінорну за рахунок зменшеної терції – третього ступеня звукоряду. Частіше вони збільшували секунду між третім і четвертим ступенями звукоряду, в такий спосіб імітуючи фригійський лад (*фрейгіш*), широковідомий як «циганський лад».

Земля Ізраїлю настільки ж солодка – промовляла ця музика, – наскільки солодкі мелодії хасидського цадика. Іншими словами, виспівуючи її, можна було перенестися в своїй уяві у Святу Землю. Збираючись довкола цадикового стола (*тиш*), присутні співали пісні, черпаючи з розмаїття народних мелодій, аби відзначити відхід шабату у суботній вечір, сповнений суму, немовби це розлучалися наречені. Надзвичайно впливовий у XVIII столітті рабин Нахман з Брацлава вчив, що тільки поєднання співу – *нілн*, читання Тори вголос і танцю приносить вищу радість. Отже, танець і спів нібито здатні пом'якшити та допомогти пережити жорсткі урядові (часто – антиєврейські) заборони, або й навіть відвернути небесний вирок.

Рабину Нахману приписують чимало пісень, мелодії яких схожі на мелодії лірників і цимбалістів – мандрівних українських музикантів.

Релігійні голови хасидських дворів містечок Белз, Боян, Макарів, Ружин і Вижниця наголошували на важливості музики, переконуючи, що мелодія допомагає людині зосередитися на глибинному значенні текстів релігійних пісень (*змірос*), а отже, піднятися до екстатичного злиття з божественним. Саме хасиди принесли єврейську музику України на Святу Землю. У XIX столітті посланець до єврейських громад у Палестині повідомляв, що його запросили зустрітися з хасидським цади́ком у Цфаті (Сафеді). Хасидський вчитель, який приїхав з українського містечка Овруч, співав за столом зворушливих шабатних пісень, аби запалити ентузіазм (*гітлагавут*) у послідовниках.

Хасидські й єврейські народні мелодії також надихали найвідоміших європейських композиторів. У XIX столітті Михайло Глінка включив симфонічну обробку єврейської пісні до трагедії «Князь Холмський». Модест Мусоргський використав єврейські літургійні мелодії у «Картинках з виставки» та хасидські духовні мелодії у кантаті «Ісус Навин». Густав Малер побудував цілу третю частину своєї Першої симфонії нав-

251. Гетьман Кирило Розумовський – меценат музикантів і художників; портрет роботи французького художника Луї Токке (1758 р.).

коло мелодії єврейського східноєвропейського весільного танцю (*фрейлехс*). У XX столітті Ернест Блох використав єврейську літургійну і хасидську музику у кількох творах, як-от єврейська рапсодія «Соломон» для віолончелі з оркестром, «Три єврейські вірші» для оркестру («Trois Poèmes Juifs») і «Баал Шем» – сюїта для фортепіано і скрипки.

Класична музика

Починаючи з хрещення Київської Русі музика в Україні була невід’ємною частиною релігійних практик. Літургію співали або підспівували, чи то в один голос (священника або півчого), чи хором, а інколи цілою громадою. Як і в інших аспектах раннього церковного життя України, Візантія надала взірці сакральної музики, й коли в XI столітті постала Руська церква, візантійські грецькі співці приїхали навчати братів у Києві.

Церква східного обряду забороняла використання музичних інструментів, виходячи з того, що Господа можна славити тільки тим, що Він створив – людським голосом. Аби забезпечити постійний приплив співаків до численних українських церков, у середньовічній Київській Русі відкривали осередки навчання співу, й у подальші століття поступово піднялися до високого рівня.

Церковна музика (вокал)

Як і у Візантії, церковна музика Київської Русі була переважно монодичною, себто одну мелодію співали на три голоси (один співав мелодію, а двоє підтягували в унісон) без музичного супроводу. У XVI та XVII століттях, переважно під впливом польських композиторів, поліфонічний спів увійшов також і в церкви східного обряду. Отже, поліфонія відтепер охоплювала від чотирьох до дванадцяти різних голосових партій із двома або декількома мелодіями, які виконували водночас. Цей складний бароковий стиль було пояснено у «Граматичі музичного співу» українського композитора і музичного теоретика того часу Миколи Дилецького («Граматика мусикійского пѣнія», 1677), який також

252. Пам'ятник Миколі Лисенку (1842–1912) у Києві. Скульптура Олександра Ковальова, 1965 р.

просував ідею великих хорів, які виконують музику *a cappella* (без інструментального супроводу).

Написання і виконання хорової музики сягнуло апогею у XVIII столітті. Саме тоді Києво-Могилянська академія заснувала свій власний оркестр із сотні музикантів і трьохсот співаків, а в Глухові відкрили співочу школу (1738). Містечко на півночі України, Глухів на той час був столицею Козацької держави, на чолі якої невдовзі став гетьман Кирило Розумовський, щедрий меценат музикантів і художників. Саме Могилянська академія і Глухівська школа подарували Україні її перших широковідомих композиторів – Максима Березовського, Дмитра Бортнянського й Артема Веделя, хоча на Заході їх звичайно вважають представниками раннього періоду сучасної російської музики. Ці композитори започаткували акапельні концерти для голосу та хору й створили велику кількість поліфонічних творів для церковного хору. Бортнянський і Березовський також писали твори для оркестрів, переважно концерти, та опери в італійському дусі або на теми давньогрецьких міфів.

Симфонічна й оперна музика

Епоха романтизму і пов'язане з ним національне пробудження, з його безпрецедентною зацікавленістю до простих людей «з народу» та їхніх творчих здібностей, виражених у народній музиці, були вирішальними для долі українських композиторів. Упродовж XIX століття, одночасно з композиторами всієї Європи, які прагнули створити національні музичні школи, зокрема чеську, польську, угорську, фінську і російську, українські композитори також намагалися створити національну школу, спираючись на народну музику і звертаючись до тем, які вони вважали найбільш притаманними минулому й сучасному Україні. Серед найпопулярніших творів цього жанру були комедійна опера «Запорожець за Дунаєм» (1863) Семена Гулака-Артемовського та опера Миколи Аркаса «Катерина» (1908), в основу якої лягла однойменна поема Тараса Шевченка.

Найуспішнішим композитором цього періоду був Микола Лисенко, який писав музику, свідомо прагнучи підняти український національний дух. Він зібрав і опублікував тисячі народних пісень, деякі з них увійшли в його «високі»

253. Микола Леонтович (1877–1921) – український композитор, підданий Російської імперії.

254. Сцена з балету Михайла Скорульського «Лісова пісня» (1946) за однойменною драмою-феєрією Лесі Українки 1911 року.

музичні твори. Найпопулярнішим з них є оперета про молодих закоханих українських селян – «Наталка Полтавка» (1889), а також опера «Тарас Бульба» (1890), присвячена ватажку антипольського повстання запорозьких козаків на початку XVII століття. Дотримуючись потужної української традиції вокальної музики, композитори довоєнної підавстрійської Галичини створили в романтичному дусі перші у краї українські опери. Серед них – «Купало» (1892) Анатолія Вахнянина і «Роксолана» (1909) Дениса Січинського. Водночас Станіслав Людкевич створив низку хорових композицій, найвідоміша з яких – кантата-симфонія «Кавказ» (1902–1913), натхненна однойменною поемою Тараса Шевченка. Особливо популярним жанром були романси для сольної партії або дуету і фортепіано на вірші українських та зарубіжних авторів. У цьому жанрі у перші два десятиріччя XX століття плідно працював впливовий композитор Микола Лисенко та його послідовники – Микола Леонтович (найбільше відомий у світі за-

вдяки його «Щедрику»), Лев Ревуцький, Кирило Стеценко й Яків Степовий.

На початок 1920-х років українські композитори вже експериментували з різноманітними авангардними музичними стилями та техніками, які напередодні й протягом Першої світової війни хіба тільки почали з'являтися у Західній Європі. Порівняно толерантна культурна політика протягом перших десятиліть існування Радянської України дозволяла різноманітні мистецькі експерименти – від експресіонізму й атональності Бориса Лятошинського та незвичної модальності у творах Михайла Вериківського до неокласичних сюїт для оркестру Віктора Косенка. А ще – тяглість імпресіонізму XIX століття з модерністськими варіаціями, побудованими на ритмі й мелосі українських народних пісень і навіть американського джазу; прикладом тут можуть бути симфонічні та хорові твори Льва Ревуцького й Миколи Коляди.

Намір нової радянської держави створити сучасне індустріалізоване суспільство вписувався

у загальноєвропейську тенденцію того часу, з її тодішньою концепцією урбанізму, тобто перетворенням міського простору, який відтепер мусив містити усі атрибути сучасності, як-от фабрики, хмарочоси, автомобілі, швидкі потяги, літаки, й загалом прискорений, навіть шалений стиль життя. У цьому модерному дусі українські композитори захоплювались урбаністичною тематикою і втілювали її у творах із такими назвами як «Три гімни індустріальної доби», «Опера про сталь» і «Авто», у партитурі яких можна почути звуки й шуми машин, літаків і автомобілей, а також синкоповані ритми, які вийшли з популярних кав'ярень, цирку, кабаревого шансону.

Як і стосовно інших видів мистецтва, відносно широкий простір свободи музичного життя впродовж 1920-х років у Радянській Україні у наступному десятилітті значно звузився. Відтоді й надалі композитори мали дотримуватися приписів соціалістичного реалізму і створювати симфонічні твори й опери, які прославляли комуністичних вождів та комуністичне будівництво, героїв праці й ідеологічно ухвалені події історичного минулого або – що навіть краще – недавні події часів більшовицької революції.

Метою була музика, доступна широким масам. Відповідно створення такої музики передбачало використання простого музичного матеріалу, як-то (коли тільки можливо!) відомих народних пісень та банальної тематики, наголос на радянському патріотизмі, класовій рівності й боротьбі за мир у всьому світі. Практично усі українські композитори, яких державні функціонери визнавали через членство в Спілці радянських композиторів (заснованій 1932 року), писали пісні про Сталіна й музику до патріотичних фільмів. То був своєрідний добровільний обов'язок, аби вижити.

Опера вважалась ідеальним музичним засобом розповсюдження ідеології – чи то у середовищі партійної еліти, чи місцевої інтелігенції, чи робітників, які часто за місцем роботи отримували безкоштовні квитки на мистецькі заходи. Ідеологи комуністичної партії особливо заохочували теми, пов'язані із нещодавніми революційними подіями. Наприклад, в операх Бориса Лятошинського «Перекоп» (1938) і «Щорс» (1937–1938) йшлося, відповідно, про штурм і перемогу Червоної армії над білогвардійцями і про більшовицького ватажка, що загинув у боротьбі з огидними буржуазними

255. Сцена з опери Миколи Лисенка «Тарас Бульба» (1890). Вистава у Харкові, 2014.

націоналістами. Історичну тематику з давніших часів також можна було використати, подавши її сучасній аудиторії у певний спосіб, аби надати подіям минулого ідеологічного забарвлення. Наприклад, антипольські повстання XVII–XVIII століть з'являться на оперній сцені як перші приклади народної революції проти феодалного гніту. Прикладом є опери Костянтина Данкевича «Богдан Хмельницький» (1951–1953) і спільна робота трьох композиторів – «Гайдамаки» (1941).

Від слухачів ораторій Михайла Вериківського про більшовицьку революцію («Жовтнева кантата», 1936) та опір іноземним загарбникам («Гнів слов'ян», 1941) також очікували сплеску патріотичних почуттів, не кажучи вже про інші численні симфонічні і вокальні твори на слова чільних українських авторів XIX століття – Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, а також про кілька балетів. Що стосується балетного мистецтва, до сьогодні часто ставлять «Лісову пісню» (1941) Михайла Скорульського. А оскільки романтичний репертуар на фольклорній основі «масами» буцімто сприймався досить жваво, постановки «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемівського та «Наталка Полтавка» і «Тарас Бульба» Лисенка увійшли у канон соціалістичного реалізму. Рік за роком їх ставили на сценах опер і консерваторій по всій Україні до і навіть після розвалу Радянського Союзу 1991 року.

Сучасні композитори охоче використовують традиційну українську тематику і народні мелодії у симфоніях, операх і музиці до фільмів, час від часу використовуючи мелодійні пісні, які легко впізнати, у незвичних для цих пісень дисонансних обробках або з експериментальними ритмічними візерунками. На відміну від композиторів минулого, сучасні українські композитори Мирослав Скорик, Євген Станкович і Валентин Сильвестров працюють рівною мірою за кордоном, на міжнародній музичній сцені, і вдома. Вони, втім, не втрачають інтересу до українських тем, зокрема – трагічних тем XX століття. Прикладом є ораторія для симфонічного оркестру Станковича – реквієм-кадиш «Бабин Яр» (1991).

256. Портрет композитора Петра Чайковського у маєтку мадам фон Мекк у Браїлові на Поділлі наприкінці 1870-х рр.

Українська тема у класичній музиці

Українська тематика і народні пісні також увійшли у музику композиторів інших країн, чії твори стали важливою складовою західної музичної спадщини. Вже на початку класичного періоду наприкінці XVIII століття Франц Йозеф Гайдн використав закарпатські народні мелодії (коломийки) в «Угорському рондо» свого «Фортепіанного тріо соль мажор» (1795), а наступного століття угорський композитор Бела Барток, який жив на Закарпатті напередодні Першої світової війни, звертався у своїх творах до русинських народних мелодій.

Мабуть не дивно, що російські композитори XIX століття особливо багато почерпнули в Україні (як вони сказали би – «Малоросії»). «Малоросійські» народні пісні часто використовував і в незмінній, і в стилізованій формі найпопулярніший композитор Російської імперії Петро Ілліч Чайковський (прямий нащадок української козацької родини Чайок) – у своїй Другій симфонії («Малоросійській») та в опері «Черевички» (1887). Деяких російських композиторів надихали пов'язані з Україною теми.

257. С. Ан-ський (справжнє ім'я – Шлойме Занвел Рапопорт, 1863–1920) – визначний російсько-єврейський етнограф, записує єврейські народні перекази і пісні в одному зі штетлів Поділля. Фото початку 1910-х рр.

Запальний фінал «Картинок з виставки» (1874) Модеста Мусоргського має назву «Богатирські ворота (У стольному граді у Києві)». В основі опери «Князь Ігор» (1890) Олександра Бородіна (відомої своєю екзотичною сценою «Половецькі танці») – історія боротьби київського князя проти тюркських кочовиків у степах України у XII столітті. Музику оперної партитури Бородіна та інших творів пізніше використали у бродвейському мюзиклі «Кісмет» (1950). Проте найпопулярнішим українським сюжетом були діяння (радше уявні, ніж справжні) гетьмана Івана Мазепи, глави Козацької держави кінця XVII – початку XVIII століття. Він став героєм опери Чайковського 1883 року, хорової кантати ірландського композитора Майкла Балфа 1862 року та симфонічної поеми угорського композитора Ференца Ліста у 1851 році.

Для інших композиторів уже лише самі відвідини України ставали джерелом творчого натхнення. Чайковський згадував, які він протягом кількох літніх сезонів провів декілька «найщасливіших в житті» тижнів у маєтку своєї патронеси (мадам фон Мекк) у Браїлові на Поділлі. Пізніше він увічнив їх у трьох п'єсах для скрипки і фортепіано «Souvenir d'un lieu cher» («Спогади про дороге місце», 1878). Кілька десятиліть потому саме в Україні народилися два з найоригінальніших творів в історії сучасної музики – балети Ігоря Стравінського «Loiseau du feu» («Жар-Птиця», 1910) і «Le Sacre du printemps» («Весна священна», 1913),

написані в його родинному маєтку в Устилузі на Волині.

Єврейська симфонічна й оперна музика

Євреї Російської імперії з ентузіазмом скористалися освітніми можливостями другої половини XIX століття й долучились до модерної культури, здобувши вищу освіту не тільки в юридичних чи медичних інститутах, але також і в художніх училищах і консерваторіях. Наприклад, якщо на початку століття такий собі Антон Рубінштейн, народжений поблизу Бердичева, мусив перейти у християнство, аби зробити музичну кар'єру й врешті заснувати Санкт-Петербурзьку консерваторію, то після 1860-х років євреям не обов'язково було відмовлятися від свого єврейства. Ба більше, коли романтична ідея народного мистецтва як справжнього національного мистецтва полонила серця й уми єврейської інтелігенції,

258. Учасники дослідницької експедиції українськими губерніями Смути осілої Російської імперії: фотограф Солонмон Юдовін, етномузикознавець Залман Кісельгоф та етнограф С. Ан-ський. Фото початку 1910-х рр.

єврейські музиканти також стали збирачами (*замлерами*), свого роду етнографічними археологами, відкривачами шарів раніше занедбаних єврейських музичних жанрів, які вони обробляли і аранжували для сучасного виконання. Деякі єврейські етномузикологи і композитори також брали активну участь у Товаристві єврейської народної музики (Київське відділення цієї організації відкрили 1913 року), яке займалося записами та публікацією єврейського музичного фольклору.

Етнографічні дослідження єврейського фольклору на початку ХХ століття виконали посередницьку місію між народною музикою штетла і сучасною єврейською музикою для концертної зали. Декілька музикологів присвятили себе вивченню єврейського фольклору в Україні. Йоель Енгель з Бердянська, збирач єврейських їдишомовних пісень, відіграв у 1911 році важливу роль в організації музичної частини етнографічної експедиції С. Ан-ського трьома українськими губерніями Смути осілости, а пізніше написав камерну сюїту за п'єсою Ан-ського «Диббук». Тодішній учасник експедиції Ан-ського Зусман (Залман) Кісельгоф об'їздив близько 60 громад на Волині та Поділлі, де зібрав понад 1500 народних пісень й тисячу літургійних та інструментальних мелодій. Феноменальна скарбниця єврейських мелодій (зокрема, духовних мелодій – *нігунім*), яку він відкрив, з часом надихнула на створення оперних, симфонічних й хорових творів кількох єврейських композиторів, наприклад Лазаря Самінського з Одеси. 1920 року Самінський переїхав до Сполучених Штатів, де писав літургійну музику і створив десятки стилізацій єврейських народних танців і пісень, використовуючи саме той, зібраний у Центральній Україні, фольклорний матеріал. Мойсей/Мойше Береговський, музиколог Київської консерваторії, продовжив роботу попередніх єврейських етнографів. Він організував близько двох тисяч експедицій Україною у 1920–1940-х роках. Маршрути його експедицій проходили місцями зруйнованих після Другої світової війни громад та гетто. Окрім роботи над каталогами і описами давніших колекцій Ан-ського та Кісельгофа, Береговський також зібрав величезну кількість

музичних п'єс для традиційних вистав, що виконувались під час Пуриму (*Пуримшпілі*).

Наприкінці ХІХ століття вплив секуляризації значно дистанціював світських євреїв великих міст від їхніх традиційних побратимів у штетлах Смуги осілости. Спроби скоротити цю дистанцію в середовищі міської єврейської інтелігенції привели до появи квазіштетлівських пісень, які сьогодні вважають народними. Ці пісні великою мірою спиралися на музичні традиції штетла, хоча писали їх «з відстані» – у цілковито урбанізованому міському середовищі, як-от Києві. Найуспішнішим композитором цього жанру був уродженець Одеси Марк Варшавський, який писав мелодії та вірші до них, які нагадували фольклорні їдишські народні пісні. Він виконував їх на просторах усїєї Смуги осілости під час мистецьких та політичних (сіоністських) зібрань, часто разом із письменником Шолом-Алейхемом, який на таких зборах читав свої оповідання. Мабуть, найпопулярнішою піснею євреїв не тільки України, але й цілої Східної Європи є пісня Варшавського «*Афн припечек*» («На припечку»). Ця пісня, як і багато інших його пісень, хоч насправді народилася у міському середовищі, сповнена непідробної ностальгійної туги за втраченим світом традиційного штетла.

Як і С. Ан-ський, двомовні їдиш-російські письменники Російської імперії, як-от уродженець України Шимон Фруг, вважали губернії центру України колискою справжніх єврейських народних традицій. Саме ці традиції надихнули їх вірші, які невдовзі стали гімнами двох найважливіших єврейських політичних рухів останніх десятиліть перед Першою світовою війною: Фруг написав «Єврейську мелодію», яку канонізували сіоністи, а Ан-ський написав «Клятву», яку підхопили соціал-демократи-бундівці. Ці гімни та інші пісні супроводжували масові політичні акції євреїв усїєї Східної Європи. У сусідній Австро-Угорщині новий національний гімн став символом політичної співпраці між євреями та українцями. Після запровадження загального виборчого права у 1907 році єврейські та українські депутати з Галичини у відповідь на шовіністичні антиукраїнські

259. Оперний композитор Юлій Мейтус (1903–1997) та викладач гри на скрипці Петро Столярський (1871–1944).

260. Віртуозний скрипаль Давид Ойстрах (1908–1974) та оперна діва Соломія Крушельницька (1872–1952).

випади їхніх політичних опонентів, галицьких поляків, вставали й разом співали український національний гімн у залі Райхсрату – австрійського парламенту.

Композитори єврейського походження, які працювали в Радянській Україні, намагалися цілковито інтегруватися у кола української музичної інтелігенції. Тож вони хіба зрідка зверталися у своїх творах до єврейського музичного фольклору. Такий вибір мав свої культурні і політичні причини, особливо беручи до уваги, що працювали вони за канонами соціалістичного реалізму в літературі й у мистецтві, з його обов'язковим наголосом на пролетарському інтернаціоналізмі. Попри це, зовсім єврейські теми вони не ігнорували. Наприклад, Соломон Файнтух, автор кількох оперет і керівник українського клезмерського оркестру у 1930-х роках, написав ораторію «Моріс Вінчевський», присвячену одному з провідних американських єврейських соціалістів, а Яків Цегляр (або Ціглер) – ораторію «Єврейська трагедія». Щоправда, ці твори залишилися загалом невідомими широкому загалу.

Що сильніше звучала єврейська тема в музиці, то менш доступною була така музика для слухача. Цей зв'язок єврейського змісту і загальної недоступності твору можна проілюструвати Першою симфонією («Бабин Яр») харківського композитора єврейського походження Дмитра Клебанова. Під враженням трагедії у Бабиному Яру 1941 року Клебанов відтворив у музиці трагедію знищення київських євреїв. Для радянського режиму твір Клебанова був вельми

проблематичним з ідеологічної точки зору, тож після двох прем'єр симфонії (1947 і 1948 року) її забороняли для публічного виконання аж до останнього року існування Радянського Союзу.

Більш пощастило Юлію Мейтусу – популярному композитору, якого вважають батьком радянської української опери. Він широко використовував елементи єврейської народної музики, хоча і змішував їх – аби уникнути можливого цензурування – із гуцульськими та румунськими музичними мотивами. Такий самий підхід до єврейського фольклору застосовував Ігор Шамо, добре знаний автор пісні «Як тебе не любити, Києве мій», яка стала візитною картою міста. У свої симфонічні твори на гуцульські, молдавські і карпатські сюжети Шамо також включав елементи єврейської клезмерської музики.

Примітно, що навіть Дмитро Шостакович – один із провідних радянських композиторів – використав у своїх творах цілу низку єврейських народних мотивів і пісень, зібраних відомим українсько-єврейським етномузикознавцем Мойсеєм Береговським. Шостакович був у дисертаційній комісії, коли Береговський захищався, і мав доступ до цілого корпусу зібраного київським дослідником матеріалу. Отже, традиційні єврейські мотиви увійшли до вокального циклу «З єврейської народної поезії» (1948), до «Другого фортепіанного тріо» (1944), до «Восьмого струнного квартету» (1960), не кажучи вже про монументальну «Тринадцяту симфонію» (1962) для хору й оркестру, в якій використано ідеологічно небезпечну (навіть у

контексті політичної відлиги) поему Євгенія Євтушенка «Бабин Яр» (1961).

Визначні вчителі й виконавці

Євреї

У Російській імперії й пізніше у Радянському Союзі єврейська культура вбирала найкращі елементи високої міської культури. Багато євреїв потрапило до консерваторій, де вони опанували різноманітні музичні інструменти, зокрема й ті, що надавалися для віртуозних виступів. На початку ХХ століття особливо багато євреїв було серед вчителів гри на фортепіано – інструменті, який (після штетлівської скрипки) став безперечною ознакою цивілізованої єврейської домівки. Упродовж ХХ століття кілька єврейських піаністів, уродженців українських теренів, здобули славу світового масштабу. Володимир Горовіц з Києва і Еміль Гілельс з Одеси відомі своїм невгамовним романтизмом, сміливими інтерпретаціями й соковитими динамічними контрастами. Серед знаних виконавців на струнних інструментах – віолончеліст Григорій П'ятигорський з Катеринослава / Дніпропетровська / Дніпра. Один з найзнаменитіших віолончелістів ХХ століття Міша Елман, онук клезмерського скрипаля з Тального, також зробив блискучу кар'єру в Європі й Америці. Дві найкращі українські скрипальські школи пов'язані з іменами Петра Столярського в Одесі і Якова Магазинера та Давида Бертьє у Києві: ці талановиті вчителі підготували кілька поколінь визначних східноєвропейських музикантів, серед яких Михайло Фіхтенгольц, Єлизавета Гілельс, Натан Мільштейн, Давид Ойстрах і Абрам Штерн.

Декілька композиторів – авторів найпопулярніших у Радянському Союзі пісень – мали єврейсько-українське коріння. Вже у дитинстві вони відкрили для себе український, єврейський і циганський фольклор, а також міську вуличну пісню. У багатьох випадках вони служили канторами в синагогах, танцювали на вулицях й виступали у кабаре, аж потім стали знаменитими композиторами. Радянській

аудиторії найкраще знані були Матвій Блантер з Чернігівщини, Ісаак Дунаєвський з Лохвиці, Леонід Утьосов з Одеси й чотири брати Покрас з Києва, зокрема Данііл і Дмитро. Усі вони збагатили радянську музику безпосередньою відвертістю музичної експресії та запозиченою з українського музичного фольклору сентиментальністю, м'якою іронією єврейських мотивів й притаманною одеському стилю виконавчою артикуляцією – або акцентом. До того ж вони були першими, хто ввів у радянський музичний репертуар джаз і джазові принципи інтерпретації і виконання.

Євреїв досі пам'ятають за їхній вплив у радянське музичне життя. Тому у 1970-х роках ізраїльтяни жартували, що коли новий емігрант (*оле*) прибуває в аеропорт Тель-Авіва без скрипки під пахвою, то це, певно, піаніст. Внесок єврейських митців у радянську музичну культуру визнає й сучасна незалежна Україна. 1991 року у Києві започаткували Міжнародний конкурс молодих піаністів імені Володимира Горовіца. В Одесі вшанували пам'ятною скульптурою музиканта єврейського походження Леоніда Утьосова (Лазаря Вайсбейна) – співака, музиканта, кінозірку і керівника джаз-бенду. А нещодавно Одеська міська рада ухвалила рішення встановити у центрі міста пам'ятник Давиду Ойстраху.

Українці

Мабуть не дивно, що маючи за плечима тривалу традицію церковного хорового співу, українці досягали значних успіхів як співаки. Українська вікова традиція і школа бельканто дала низку неймовірно талановитих співаків, які від кінця ХІХ століття виступали на провідних оперних сценах Європи й Північної Америки. Найвідоміші з них – Соломія Крушельницька, Борис Гмиря, Іван Козловський, Євгенія Мірошниченко, Анатолій Солов'яненко, Анна Нетребко, а також народжені в еміграції Пол Плішка й Павло Гунка. Окрім оперної сцени, ці артисти виступали з камерними концертами, й більшість з них залишила вагому колекцію записів. Дехто з них також «дозволяв собі» працювати

в популярному жанрі і записував музику для фільмів.

Серед скрипалів школи Столярського, Магазинера і Бертъе в Одесі та Києві – українські виконавці й викладачі Ольга Пархоменко й Олексій Горохов. Із Київської консерваторії у ХІХ столітті вийшла високо поціновувана гру-

па піаністів – Володимир Пухальський, Всеволод Топілін, Тетяна Кравченко і Віталій Сечкін. Також викладачам цієї музичної установи зобов'язана своїм успіхом нова школа музикантів із Західної України, серед яких Богодар Которович та Олег Криса, відомі виступами в Україні та за кордоном.

РОЗДІЛ 10

Діаспора

Позаяк Україна була та є багатонаціональною країною, єдиної української діаспори не існує, є радше кілька українських діаспор, або діаспор з України. Це діаспори тих народів, чії предки залишили терени України: менонітів – у Канаді, кримських татар – у Туреччині, карпаторусинів – у Сполучених Штатах, росіян – в Ізраїлі, а також українського та єврейського народів, яким присвячено цю книжку.

На сьогодні приблизно 6,1 мільйона етнічних українців (далі тут – українців) мешкають практично на кожному придатному для життя континенті, не враховуючи Африки. Найбільше їх в Азії, особливо в Росії й кількох центральноазійських країнах. У Північній Америці українців дещо менше кількісно, а найбільші організовані діаспорні (іммігрантські) громади – у Канаді (1,1 мільйона) та Сполучених Штатах (893 тисячі). Саме на імміграції до Північної Америки та Ізраїлю зосереджено увагу у цьому розділі.

Головні центри української імміграції

Більш-менш постійний потік великої кількості українських іммігрантів до Сполучених Штатів (починаючи з 1880-х років) і Канади (від 1890-х років) не припинявся до початку Першої світової війни. Далі імміграція перервалася – або через події на світовій арені (дві світові війни – 1914–1918 і 1939–1945 років), або через обмеження,

ДІАСПОРА ЧИ ІММІГРАЦІЯ?

Термін «діаспора» споконвіку використовувався на позначення розпорошених колоній євреїв, які оселилися поза межами Землі Ізраїлю після Вавілонського полону у VI столітті до н.е. Згодом цей термін стали використовувати для єврейських громад будь-де у світі. І вже зовсім нещодавно термін «діаспора» почали вживати стосовно будь-якої етнічної громади, що виїхала за межі своєї батьківщини й осіла в одній або кількох країнах у світі. Тому, власне, ми і говоримо про єврейські діаспори США, Канади, України та низки інших країн.

Етнічні українці, які залишили свою історичну батьківщину, традиційно називають себе вигнанцями, емігрантами, але найчастіше іммігрантами – й так само називають їх інші. Тож доволі часто можна зустріти словосполучення «українська імміграція» або «українські іммігранти» (та їхні нащадки) у Канаді, Сполучених Штатах та в інших країнах. Термін «українська діаспора» увійшов в обіг і таким чином у цій книжці він уживається як синонім «української імміграції».

накладені країнами походження (Російською імперією, Радянським Союзом і комуністичними сателітами СРСР) та країнами, які приймали

іммігрантів (зокрема, США після 1924 року). Тому прийнято говорити про кілька хвиль української імміграції до Північної Америки.

Маршрути розселення

Перша хвиля, яка тривала від 1880-х років до початку Першої світової війни у 1914 році, кількісно була найбільшою: 250 тисяч осіб прибули до США і 170 тисяч – до Канади. Емігранти цієї першої хвилі окреслили основні географічні регіони розселення, в яких і сьогодні фіксується найвища концентрація американських і канадських українців: колишній промисловий пояс на сході та в центрі американської Півночі – Нью-Йорк, Пенсильванія, Нью-Джерсі, Мічиган, Огайо, Іллінойс та степові провінції Канади (канадські прерії) – Манітоба, Альберта, Саскачеван. Через обмеження еміграції, накладені Російською імперією, переважна більшість українських іммігрантів першої хвилі походить із теренів тодішньої Австро-Угорської імперії, зокрема з Галичини і Буковини, де українців тоді називали русинами. Угорська частина імперії, надто кілька повітів у північно-східній час-

тині королівства, також була джерелом великомасштабної русинської імміграції, особливо до Сполучених Штатів. Ці люди, втім, швидко еволюціонували в іммігрантську громаду карпато-русинів, доволі відмінну від русинів з Галичини та Буковини. Останні сформували осердя громади, яку, власне, називають українцями.

Русинські, себто українські, іммігранти до США першої хвилі оселялися переважно у містах, де більшість з них знаходила роботу на фабриках та у різноманітних сферах індустрії послуг. І навпаки, тих, хто прибув до Канади, влада країни спонукала оселятися на землі – у надії (яка справдилася), що вони допоможуть перетворити прерії на рілля. У сільськогосподарських регіонах Манітоби і Саскачевану українські іммігранти заснували окремі колонії, або так звані компактні поселення. Там українці поступово перетворилися на панівну більшість, тож у селах звичним стало використання української як основної мови спілкування (*lingua franca*) – навіть для неукраїнців, що мешкали у цих громадах.

Перервана Першою світовою війною українська імміграція відновилася у 1920-х роках,

261. Шахтарське містечко на сході Пенсильванії перед Першою світовою війною.

проте через обмежувальні квоти США (1921 і 1924 року) більшість прибульців (68 тисяч) їхали до Канади. Як і перед війною, переважна більшість іммігрантів міжвоєнного періоду – вихідці із західноукраїнських теренів, зокрема із підпольської Галичини; зазвичай вони оселялися на теренах вже наявних компактних поселень у степових провінціях.

Початок Другої світової війни 1939 року фактично призупинив будь-яку українську імміграцію на захід. Коли вона ближче до закінчення війни врешті відновилася, ознаки третьої хвилі, як і позиції країн, що приймали іммігрантів, істотно відрізнялися від двох попередніх періодів. Самі іммігранти були біженцями – вони втікали або від війни, або від наступу радянської влади, після 1945 року встановленої безпосередньо в окупованих Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті, а також встановленої непрямо, через прорадянські комуністичні режими, у сусідніх повоєнних Польщі, Чехословаччині і Румунії, у кордонах кожної з яких залишалася українська меншина.

Після Другої світової війни прибульці до США (85 тисяч) і Канади (34 тисячі) відрізнялися від своїх попередників двома аспектами. На відміну від попередніх хвиль міграції, спричинених переважно економічними труднощами на батьківщині, третю хвилю великою мірою склали освічені фахівці з міст усіх регіонів України – і Радянської України, і підпольської Галичини. Їх або привезли до нацистської Німеччини (й Австрії) на примусові роботи (як остарбайтерів)

під час війни, або вони втекли від наступу Радянської армії. Багато з них були колишніми політичними і громадськими активістами антирадянських переконань, релігійними діячами або працівниками поліції, солдатами і партизанами. Декого під час війни залучав нацистський режим, дехто проти нього боровся. Розкинутих по таборах біженців у західній зоні повоєнної Німеччини, їх оголосили переміщеними особами (Displaced Persons; Ді-Пі), і на цій підставі наприкінці 1940-х і на початку 1950-х років вони отримали право легально в'їжджати до США і Канади. Ця третя хвиля біженців-мігрантів осідала переважно в уже існуючих українських громадах на північному сході Сполучених Штатів Америки. Ті, хто рушив до Канади, не оселялися, як раніше, у західних преріях; вони радше осідали у містах на півдні Онтаріо – як правило, у Торонто.

Жорсткі заборони емігрувати на «капіталістичний Захід», які існували у Радянському Союзі та його центральноєвропейських державах-сателітах, приблизно на чотири наступні десятиліття практично припинили поповнення діаспори новими українськими іммігрантами. Врешті, четверта хвиля все ж таки проторила шлях до Північної Америки: спочатку, протягом 1980-х років, це була незначна за кількісними показниками еміграція з Польщі, а потім, від 1990-х і донині, але вже у великих масштабах – із незалежної України.

262. Новоприбула українська іммігрантка розвозить молоко у сільській місцевості. Манітоба, Канада, 1909 р.

Українські іммігранти четвертої хвилі переважно потягнулися у міста на північному сході США та у провінції Онтаріо в Канаді. Більшість із цих мігрантів були високоосвіченими фахівцями; щоправда, перед переїздом до Північної Америки майже всі вони жили й виховувалися в авторитарних країнах, де до 1989–1991 років соціально-економічний статус особи визначала меншою мірою її особиста ініціатива, а радше диктат комуністичної влади. Радянський досвід та культурні цінності ускладнили четвертій хвилі не тільки успішну інтеграцію у чинні українські діаспорні організації, а й можливість акультурації в індивідуалістично орієнтовані американське і канадське суспільства.

Про присутність етнічних українців в Ізраїлі відомо небагато. Вони є часткою великої хвилі громадян України – більше 350 тисяч, які від початку 1990-х емігрували до Ізраїлю. Переважна більшість з них – єврейського походження, хоча близько 35 тисяч є етнічними українцями: або діти іммігрантів, або змішані подружжя, в яких один з партнерів вирішив емігрувати до Ізраїлю на постійне проживання. Мабуть, також є близько 50 тисяч мігрантів змішаного єврейського і неєврейського слов'янського походження.

Мігранти змішаного походження, визнаючи слов'янську складову своєї ідентичності, найчастіше схильні атрибутувати її як російську, аніж як українську. Що стосується іммігрантів з етнічних українців, більшість знайшла роботу на фабриках та в індустрії послуг, вони переважно живуть у менших містах і містечках, зокрема таких, як Рішон ле-Ціон, Ашдод, Хайфа і Беер-Шева.

Громадське і культурне життя

Українську діаспору у Північній Америці можна розглядати з перспективи розвитку, який відбувався у два основні етапи. Початковому етапові, який збігається з першою хвилею імміграції (1880-ті роки – 1914), була притаманна боротьба за визначення національної ідентичності. У певному сенсі, українців було «зроблено в Америці» і Канаді. Адже коли іммігранти спершу прибували із західноукраїнських земель, що

263. Комікс Росола (Джона Росоловича) 1936 року про роль газети Українського народного союзу «Свобода» в процесі українізації у США. Діалог вверху: «Національність?» – «Е-е... австрієць... Тобто росіянин... тобто поляк...» Внизу [та сама особа через 30 років тримає газету «Свобода»]: «Хто Ви за походження?» – «Українець!».

тоді були частиною Австро-Угорської імперії, вони називали себе «русинами» (англійською «Ruthenians»), не усвідомлюючи або лише приблизно усвідомлюючи себе українцями. Вони мали навчитися усвідомлювати себе українцями від своїх національно орієнтованих світських та релігійних лідерів, в першу чергу – беручи участь у житті світської та релігійної громад.

У процесах формування ідентичності русинські іммігранти навіть з одного регіону на батьківщині, з одного села, інколи навіть з однієї родини по-різному визначали свою ідентичність: одні могли прийняти українську ідентичність, тоді як інші її не приймали. Тому до сьогодні у США і, меншою мірою, у Канаді можна зустріти нащадків русинських іммігрантів періоду до Першої світової війни із Західної України, які вважають себе або росіянами, або карпаторусинами, але не українцями.

Тож як частина русинських іммігрантів стала національно свідомими українцями? Переважно

264. Колишній маєток Стайвезентів, а від 1955 року – Український інститут Америки. П'ята авеню, Нью-Йорк.

їх своєрідне навернення було результатом освітньої і культурної роботи, яку проводила низка організацій, заснованих і фінансованих самими іммігрантами. Спочатку найважливішими з них були братства, товариства взаємопідтримки, як от Руський (пізніше – Український) народний

265. Штаб-квартира (від 1918 року) прокомуністичного Товариства «Український робітничо-фермерський дім». Вінніпег, Манітоба.

союз у США (заснований 1894 року) та сотні читалень, просвітницьких гуртків (товариства «Просвіта»), розсіяних по компактних поселеннях західної Канади. Такого кшталту організації, засновані перед Першою світовою війною і після неї, включно із численними, переважно лівої орієнтації, робітничими клубами у Канаді, спонсорували широкий спектр мистецьких подій, відкривали мовні курси, видавали газети, журнали і книжки, робили усе можливе, аби піднести національну українську самосвідомість й поширити знання української мови. У степових провінціях Канади національна самосвідомість поширювалася серед молоді через систему освіти, яка до 1920-х років (а також і пізніше) передбачала двомовне викладання – українською й англійською; в деяких школах на рівні провінцій та у католицьких парафіяльних школах заняття проходили на тижні або по суботах.

Наступний етап у житті української громади почався у 1920-х роках, і він певною мірою

266. Перший осідок (1973–2007) Українського наукового інституту Гарвардського університету, Кембридж, Массачусетс.

триває до сьогодні. Самосвідомі українські громадські організації та діячі вирішили поширити знання і розуміння своєї історичної батьківщини у навколишньому суспільстві, чи то у США, чи в Канаді. Події української революційної ери (1917–1920) і спроби побудови незалежної України мали двозначний вплив на північноамериканську імміграцію. З одного боку, політична боротьба на батьківщині зміцнила свідомість іммігрантів з України і посилила їх гордість за свою українську ідентичність. З іншого боку, північноамериканські громади розділилися за різними політичними орієнтаціями, які виникли на батьківщині: відтепер націоналісти, соціалісти, комуністи і монархісти змагалися за прихильність і підтримку українських мігрантів та їхніх нащадків.

Із прибуттям після Другої світової війни великою мірою національно свідомих вчених та інших професіоналів північноамериканське громадське життя отримало новий приплив інтелектуальної енергії. Ціла низка наукових інституцій, які на батьківщині було з ідеологічних міркувань трансформовано або попросту заборонено радянською владою, відродилися у Північній Америці, як-от Українська вільна академія наук у Канаді (рік заснування – 1949), Українська вільна академія наук у США (рік заснування – 1950), Наукове товариство імені Тараса Шевченка в обох країнах (рік заснування – 1947). Новоприбулі науковці сформували сере-

довище кваліфікованих фахівців, деяких із них північноамериканські університети запросили викладати курси української мови та літератури, здебільшого у Канаді – в університетах Манітоби, Альберти, Саскачевану, Торонто. Інші обійняли постійні посади у багатьох університетах і публічних бібліотеках, що відтоді почали комплектувати збірні матеріалів, дотичних до Радянського Союзу, супротивника Заходу у Холодній війні. Тоді ж, у 1970-х роках, дослідницькі інститути та професорські посади були відкриті у Гарвардському університеті у США, а також Університеті Альберти та Торонтському університеті в Канаді.

Усі ці інституції допомогли донести до широкого загалу в Америці й Канаді, що українці є окремим народом, а їхня культура варта вивчення. Серед найвідоміших досягнень була вдала спроба привернути увагу суспільства до Голодомору 1933 року. З нагоди 50-ї річниці цих трагічних подій (які на той час радянські можновладці не визнавали навіть як факт) Український науковий інститут у Гарвардському університеті започаткував низку публікацій й наукових конференцій, які почасти підхопили й інші північноамериканські університети з програмами україністики. У результаті цих зусиль багато вчених з часом визнали Голодомор як факт, і вже на початку XXI століття річницю Голодомору щороку відзначали на рівні багатьох міст, штатів, провінцій і навіть федерального уряду як історичний акт геноциду українського народу.

Релігійне життя

Попри внесок світських інституцій, саме релігія і церква відіграли провідну роль у підтримці згуртованості української громади у Північній Америці. Саме так було під час першої хвилі українських іммігрантів перед Першою світовою війною. У ті часи церква була єдиною інституцією, де особа, на противагу відчуженості північноамериканського оточення, могла відчутти душевний та психологічний комфорт у спілкуванні з іншими людьми, які говорили тією самою мовою і поділяли ті самі культурні

267. Греко-католицька церква Св. Миколая (1908–1980, Шенандоа, Пенсильванія) – найстаріша парафія українців та інших християн східного обряду в США; парафія заснована 1884 року.

цінності. Церква, таким чином, виконувала не тільки сакральну функцію, а й забезпечувала доступ до «захристя» для соціальних і культурних заходів – бенкетів, театральних вистав, занять початкової школи та різноманітних заходів для дорослих і молоді.

Коли громади мігрантів збільшилися, а їхні члени покращили свій загальний соціальний і економічний статус, більшими стали й церковні будівлі. Інколи українські громади викупували колишні протестантські церкви й повністю реставрували їх зсередини й почасти ззовні. Набагато частіше громади будували нові церкви, спираючись на європейські взірці. «Українська» церква у будь-якому північноамериканському містечку чи місті (яку необізнані могли сприймати як «російську») була добре помітною завдяки куполам із трираменними хрестами нагорі й інколи – блиском мозаїчної позолоти на частинах фасаду. Тож приходити до церкви було для іммігрантів та їхніх нащадків подібним до

«повернення до України», адже церковна будівля опосередковано відтворювала у Північній Америці дім предків.

Навіть для невоцерковлених вірних або невірних церква була – й досі залишається – місцем, де більшість осіб можуть глибше і сильніше відчутися своєю українськістю. І хоч для багатьох українців відвідини церкви щотижня є рідкістю, зовсім інша річ – Різдво і Великдень. У Північній Америці відвідування служби у ці святкові дні вважається серед українців важливим засобом публічно декларувати свою національну ідентичність.

Церкви як інституції у Північній Америці не завжди велося добре. З багатьох оглядів вона опиралась численним загрозам. Ця ситуація виникла внаслідок умов і в Північній Америці, і в Україні. По суті, конфесійні розбіжності, які досі існують у Північній Америці, відбивають становище вдома, де переважна більшість етнічних українців є християнами східного обряду (або православними, або греко-католиками), а невелика частка належить до різноманітних протестантських течій. Коли перед Першою світовою війною перша хвиля русинських іммігрантів прибула із західноукраїнських підавстрійських земель, більшість з них, безумовно, були греко-католиками з Галичини і Закарпаття, невелика кількість буковинців були православними.

Русинських греко-католиків, втім, не вельми радо вітали в громадах та інституціях католицької церкви, до якої русини намагались долучитися. Єпископи і священники, які становили римо-католицьку ієрархію у Північній Америці, майже всі без винятку нічого не знали про вірних східного обряду, що належали їхній «власній» вселенській церкві. Тому коли римо-католики зустріли у своєму середовищі цих дивних людей, які дотримувалися іншого католицького обряду й використовували незнайому мову (церковнослов'янську, а не латину), писану нечитабельною азбукою, й чиї священники могли одружуватися й мати дітей, вони жахнулися. Правила Католицької церкви не тільки вимагали від кожного священника дотримуватися celibату, вони також передбачали, що кожен священник у будь-якій єпархії підпорядкований

268. Меморіальний собор Святого Андрія Первозванного Української автокефальної православної церкви, Саут-Баунд-Брук, Нью-Джерсі. Збудований 1965 року.

чинному єпископу цієї єпархії. Спочатку римо-католицькі єпископи у США та Канаді відмовлялися визнавати русинських греко-католицьких священників, яким заборонили справляти таїнства (хрещення, причастя) і навіть ховати вірних своєї громади на католицьких цвинтарях. Одним словом, русини-греко-католики у Північній Америці були ізгоями у власній Католицькій церкві.

Священники і миряни, які відмовлялися коритися вимогам римо-католицьких ієрархів, виказували своє незадоволення, приєднуючись до єдиної доступної альтернативної церкви східного обряду – Православної. У Північній Америці це означало Російську православну церкву, громади якої почали різко зростати саме завдяки напливу русинів, себто греко-католиків з Австро-Угорської імперії. Деякі греко-католики віддавали перевагу місцевим римо-католицьким парафіям, до яких вони могли би приєднатись (особливо до таких, де було багато поляків і словаків). Втім, інших греко-католиків, які мешкали у компактних поселеннях канадських прерій, місіонери переконували долучатися до

протестантських церков, ба навіть до унікальної протестантської форми християнства східного обряду, «зробленого у Канаді» – Незалежної грецької церкви.

Хоча статус греко-католиків поступово покращувався (вони отримали власного єпископа 1908 року в США і 1912 року – в Канаді), відчуття постійної зовнішньої загрози не зникло. Цього разу причиною були політичні потрясіння «на материку», де після більшовицької революції 1917 року в Радянській Україні церкви української орієнтації потрапили під дискримінацію, а з часом були заборонені. Зокрема, це стосувалося Української автокефальної православної церкви, забороненої у Східній Україні 1930 року, та Греко-католицької церкви, забороненої у Західній Україні у 1946–1949 роках.

Внаслідок радянських репресій українські церкви могли вижити тільки в діаспорі. Найбільші парафії діаспорних українських католиків (так після Другої світової війни називали греко-католиків) та православних існували у Північній Америці, а осідок ієрархів Української автокефальної православної церкви було

269. Напис українською на вітрині офісу з податкового консалтингу на Мейн-Стріт у Вінніпезі, Манітоба, бл. 1990 р.

розташовано, власне, у США – у Баунд-Бруку, штат Нью-Джерсі. Із повоєнною третьою хвилею іммігрантів та їхніх нащадків обидві церкви зазнали напливу вірних. У Галичині, яка до того була під Австрією і Польщею, Греко-католицька церква стала bastionом українського національного духу. Відтоді у повоєнній Північній Америці й Українська греко-католицька й Українська

270. Вулиця на Нижньому Іст-Сайді у Манхеттені, Нью-Йорк, – традиційний осідок єврейських, українських та інших східноєвропейських іммігрантів. Фото зроблено перед Першою світовою війною.

автокефальна православна церкви перетворилися на інституції, які прищеплювали українським американцям й українським канадцям розуміння, що саме церква захищає релігійні традиції предків, яким вдома, під радянським урядуванням, загрожує знищення. По суті, греко-католицьке або православне віросповідання або хоча б формальна приналежність до цих церков стала – і досі залишається – центральним складником української етнічної ідентичності у Північній Америці.

Економічне життя та взаємодія з євреями

Оскільки євреї та українці у діаспорі нерідко живуть по сусідству, особливо на північному сході США, не дивно, що обидва народи взаємодіють в економічній сфері. Особливо такою взаємодією відзначені перші два етапи імміграції (від 1880-х до початку Другої світової війни), коли у центральних районах багатьох північно-східних американських містечок і міст зазвичай траплялись маленькі крамнички, а з часом й універмаги, власниками яких були євреї, а постійними покупцями – українці, не з якихось особливих причин, а просто тому, що це було звичкою економічної поведінки на батьківщині.

Українські іммігранти третьої хвилі з Ді-Пі (переміщених осіб), які прибули після Другої світової війни і яких вирізняло гостре почуття своєї національної ідентичності і високий рівень самосвідомості, привезли з собою організаційні навички, здобуті у підавстрійській і підпольській Галичині. І тому, замість того, щоб залежати від фінансових інституцій, власниками яких були євреї або будь-які інші американські чи канадські особи й організації, галицькі українські іммігранти створили власну широку мережу кредитних спілок і товариств взаємодопомоги (деякі з яких вже існували у Північній Америці). Ці товариства надавали позики новим підприємствам або спонсорували розширення бізнесів у містах, допомагали придбати сільськогосподарське обладнання або забезпечували іпотеку на купівлю житла. Багато з цих кооперативних організацій ще й досі існують

271. Єврейські робітники в орендованій майстерні на Ладлоу-Стріт. Нью-Йорк. Фото 1889 р.

в містах і містечках Північної Америки, де їх легко знайти за кириличними (точніше – двомовними) вивісками, а інколи – за синьо-жовтим прапором над входом.

Головні центри єврейської еміграції

Єврейська еміграція в Америку на початку XVII та у XVIII століттях була переважно міграцією сефардів із Голландії і голландських колоній, проте на початку XIX століття вона перетворилася майже повністю на ашкеназьку. До 1880-х років більшість євреїв-ашкеназі приїжджали з німецьких земель, але відтоді більшість походила зі слов'янських теренів Центральної та Східної Європи. Від 1881 до 1924 року не менше 2,3 мільйона євреїв вперше потрапило до США. Понад 75% з них були з Російської імперії та близько 20% – з підавстрійської Галичини. На відміну від інших європейських іммігрантів, що вирушали до Північної Америки, 44% єврейських прибульців становили жінки, отже єврейські мігранти приїжджали саме на постійне проживання, а не заради швидкого заробітку, щоб потім повернутися додому. Власне, 3-4% все ж таки поверталися до Європи, переважно до Англії. Декого вислали назад або через хвороби (трахоми або туберкульоз), або через неприйнятну політичну діяльність; інші поверталися з особистих причин, переважно сімейних.

Друга половина XX століття була часом масової єврейської еміграції з Європи: спершу, одразу по Другій світовій війні, – тих, хто вижив

у Голокості, згодом, від початку 1970-х років, невпинно зростала кількість вихідців з Радянського Союзу – політично і соціально незгодних з радянською дійсністю. Найголовнішими напрямками були Ізраїль, куди переїхало більше мільйона мігрантів, США – де поселилися близько 500 тисяч, і Німеччина – куди мігрували близько 200 тисяч, а також, меншою мірою, Канада, куди вирушили 30 тисяч осіб. Єврейські мігранти їхали також до інших країн. Найновішу хвилю спричинили революції 1989 року, що скинули комуністичні режими у Центральній Європі, й розпад Радянського Союзу 1991 року. У результаті зі Східної Європи на Захід і до Ізраїлю виїхало півтора мільйона євреїв. Серед цих емігрантів близько 60% вирушили до Ізраїлю і 30% – до США і Канади.

Євреї з України становили близько третини єврейської еміграції з Центральної та Східної Європи, тож з України впродовж 1989–2010 років прибули близько 330 тисяч осіб до Ізраїлю, 150 тисяч – до США і понад 60 тисяч євреїв – до Німеччини.

272. Повідомлення про «жахливу загибель «Титаніка»» у номері нью-йоркської їдишиської щоденної газети «Форвертс» від 16 квітня 1912 р.

273. Вулиця «радянських євреїв» у районі Брайтон-Біч у нью-йоркському Брукліні. Фото 2010 р.

Від самого початку єврейські іммігранти до США і Канади вирізнялися релігійним і культурним розмаїттям, говорили різними мовами – від ладіно та їдиш до російської й угорської. Більшість була кваліфікованими робітниками затребуваних професій, себто таких, якими фахівці-мігранти могли займатись в країнах, де вони оселились. Протягом ХХ століття в обох північноамериканських країнах трудові біографії цих мігрантів були схожі: спочатку вони працювали простими робітниками у легкій та тютюновій промисловості або на будівництві, потім ставали дрібними торговцями та власниками крамничок (зокрема, пекарями й м'ясниками), згодом – власниками виробничих підприємств. Багатьох таких євреїв з робочого класу приваблювали ліві ідеології та робітничі й профспілкові рухи. Боротьба американських євреїв проти експлуатації та їхні соціалістичні симпатії віддзеркалюються на шпальтах найпопулярнішої нью-йоркської їдишиської щоденної газети «Форвертс», яка у 1930-х роках виходила накладом 175 тисяч примірників. Після Другої

світової війни було скасовано расові та антисемітські перепони, а також антиєврейські квоти у закладах вищої освіти США і Канади, а відтак євреї ставали лікарями, юристами, фармацевтами, дантистами, інженерами, адміністраторами й університетськими викладачами. Невдовзі євреї уже були диспропорційно багато представлені у професіях, до яких зовсім недавно їм було зась.

Закономірності розселення

Кінцеві пункти призначення для єврейських емігрантів з України були різними, географія розселення залежала від імміграційної політики країни, що приймала мігрантів. Наприклад, у 1990-х роках Ізраїль тиснув на США, намагаючись перерозподілити потік емігрантів. Намір полягав у тому, аби таким пунктом призначення був Ізраїль, а не США, де адміністрація й так шукала приводу згорнути єврейську імміграцію із Східної Європи. Тож хоча у 1980-х роках 72% усіх євреїв, що емігрували з Радянського

Союзу, надавали перевагу США і лише 26% – Ізраїлю, після розпаду СРСР 1991 року ситуація радикально змінилася. Відтоді виникло істотно більше тих, хто робив вибір на користь Ізраїлю як кінцевого пункту призначення; йдеться про 70% усіх емігрантів. Щодо решти, то кількість тих, хто вирушав до США, зменшилася, а тих, хто обирав Німеччину, залишалася незмінною.

Як правило, євреї виїжджали до Ізраїлю з ідеологічних причин, проте після 1989 року емігранти керувалися переважно економічними міркуваннями й шукали країни з кращим й стабільнішим соціально-економічним становищем.

Таким чином, якщо був вибір, євреї із вищою освітою і з молодшої вікової групи воліли обрати Сполучені Штати, тоді як мігранти старшого віку – Ізраїль або навіть Німеччину, особливо якщо не очікували знайти відносно прийнятну для себе роботу або якщо планували жити, розраховуючи переважно на соціальне забезпечення. Візьмімо, до прикладу, Ізраїль. Від 2000 до 2012 року третина з 27 тисяч нових єврейських іммігрантів (*олім*) з України була віком близько 30 років або старше, а 70% з них – змішаного походження (один з батьків був неєвреем). Лише третина походила з великих міст (Києва, Одеси,

274. Меа Шеарім (Сто воріт) – квартал ультраортодоксальних євреїв, переважно хасидів, у Єрусалимі.

Харкова і Дніпропетровська/Дніпра), водночас дві третини – з маленьких міст. Тож емігранти 2000-х були значно менш урбанізованими, ніж їхні попередники, які вирушали до Ізраїлю у 1990-х роках. Водночас частка нових українських єврейських іммігрантів з вищою освітою до Ізраїлю зменшилася з 75 до 30%, що знизило шанси новоприбулих знайти високооплачувану роботу в економічному або державному секторі Ізраїлю. Саме з цих економічних причин євреї з України надавали перевагу дешевшим місцям для проживання (як-от Ашдод, Ашкелон, Бат-Ям, Хайфа, Нетанія, Реховот, Рішон ле-Ціон), які вони перетворили на ізраїльську діаспорну версію багатомовної та секулярної Одеси, подібно до того, як раніше євреї змінили в культурному сенсі район Брайтон-Біч у нью-йоркському Брукліні.

275. Вітрини «радянських євреїв» у Хайфі, Ізраїль.

Починаючи з першої великої хвилі єврейської еміграції у 1880-х роках, євреї намагалися селитися у великих містах США і Канади міськими анклавами, на кшталт гетто. На початку 1920-х років, наприклад, чверть усіх американських євреїв мешкала у Нью-Йорку, а шість інших міст (Клівленд, Ньюарк, Філадельфія, Бостон, Піттсбург й Чикаго) у середньому отримали по 10% з усіх єврейських мігрантів до США. Водночас у Канаді більшість євреїв осідала у великих містах – Монреалі, Торонто й Вінніпезі, хоча деякі вже перед Першою світовою війною оселилися в колоніях-фермах у канадських преріях або пізніше – у сільській місцевості Квебеку й Онтаріо, й відтак стали фермерами.

Бажання триматися ближче до єврейських громадських та релігійних центрів у містах великою мірою визначало закономірності розселення. Втім, наприкінці ХХ століття радянські єврейські іммігранти, набагато секуляризованіші, ніж їхні брати сто років перед тим, керувалися радше економічними, а не релігійними інтересами. Тож остання хвиля єврейських іммігрантів до США географічно розселялася рівномірніше: близько 40% – на північному сході Сполучених Штатів (у штатах Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Массачусетс та Пенсильванія), 10% – на Середньому Заході (у штатах Огайо та Іллінойс), 26% – на півдні (у Флориді й Техасі), і 24% – на західному узбережжі (у Каліфорнії). За винятком Брукліну у Нью-Йорку, де осіли щонайменше 100 тисяч

276. Молоді американські активісти в Єврейському громадському центрі готують плакати до демонстрації проти утисків радянських євреїв. Фото 1973 р.

277. «Танці у кабаре» (2001) – малюнок олівцем нью-йоркського художника Давида Мірецького, уродженця Києва.

евреїв з України, більшість новоприбулих надавали перевагу передмістям великих урбаністичних центрів.

Громадське та культурне життя, добробут

У Північній Америці євреї організували так звані *ландсманшафтн* – волонтерські самоврядні товариства (земляцтва), члени яких походили з одного міста або регіону у Східній Європі. Упродовж десятиліть перед Першою світовою війною виникли десятки таких товариств, які об'єднували колишніх мешканців з тих чи інших місць у підросійській Україні та підавстрійській Галичині. *Ландсманшафтн* реєструвалися як неприбуткові організації, покликані займатися благодійництвом та соціальною допомогою, що передбачало цілу низку функцій: такі товариства спонсорували будинки для людей похилого віку,

сприяли створенню початкових релігійних шкіл (*хадарім*), лікарень і сиротинців, а також допомагали доглядати за єврейськими цвинтарями. З часом ці спільноти перетворилися на впливові самодостатні інституції на службі не тільки євреїв з Центральної та Східної Європи, але й цілої єврейської громади Північної Америки.

Євреї з колишньої Російської імперії і Радянського Союзу рішуче змінювали культурний простір тих регіонів, де вони оселялися як іммігранти. Спочатку так сталося у Нью-Йорку на Нижньому Іст-Сайді, потім у Бронксі, а в останні десятиліття ХХ століття – у Брукліні, де їдиш та російська стали панівними мовами публічного простору. Зовсім нещодавно ця закономірність повторилася вздовж середземноморського узбережжя Ізраїлю. Російська мова, здається, існує всюди: на вулицях, у кафе й супермаркетах, у книгарнях і перукарнях. Нові ізраїльські

278. Підпільне вивчення Талмуду у Ленінграді. Група молодих російських євреїв, зокрема Хаїм Бурштейн (крайній ліворуч) – майбутній головний рабин Литви. Фото початку 1980-х рр.

іммігранти (*олім*) з України читають російськомовні газети, дивляться російські та українські телеканали, купують продукти у крамницях, вівіски на яких запрошують покупців російською мовою.

Єврейські іммігранти з колишнього Радянського Союзу становлять 45% світського населення Ізраїлю. На піку активності наприкінці 1990-х років на цю громаду працювало більше сотні російськомовних газет, зокрема щоденна «Вести» (накладом понад 50 000), а також декілька російськомовних радіостанцій і телеканалів, як-от «Израиль Плюс», аудиторія якого сягала мільйона глядачів. Врешті в Ізраїлі утворився сплав російської та єврейської культур, несхожий ні на ізраїльську культуру, ні на культуру іммігрантів з України. Цю нову реальність найкраще підсумували взимку 2014 року, коли в Ізраїлі стався надзвичайно сильний снігопад. Щоби впоратися із прибиранням снігу, уряд змушений був вивести на вулиці військову техніку, й на Центральній автобусній станції Єрусалиму подорожній ізраїльтянин нерадянського походження зреагував вигуком: «Танки. Сніг. Росіяни. Де я?!»

Якщо перше покоління єврейських іммігрантів трималося світських цінностей радянської високої культури й самоідентифікувалося через спогади про антисемітизм і дискримінацію на

батьківщині, їхні діти, народжені або виховані у Північній Америці, потрохи асимілювалися у глобалізовану американську поп-культуру. Молоді євреї, що цілком зрозуміло, не можуть себе ідентифікувати із тим, через що пройшли їх батьки. Соціологи вживають спеціальний «індекс відмінності», аби позначити рівень відмінності іммігрантської групи у певному суспільстві від суспільства в цілому. Попри постійний приплив нових іммігрантів, серед колишніх радянських євреїв відмінність є нижчою, ніж в інших іммігрантських групах. Наприклад, у Сполучених Штатах наприкінці ХХ століття індекс відмінності серед євреїв знизився з позначки 40 до 30.

Беручи до уваги доволі скромний рівень інтеграції радянських євреїв у громадське життя єврейської діаспори, стає зрозумілим, що замість примусової асиміляції, яка визначала їхній спосіб життя у Радянському Союзі, єврейські іммігранти у США надали перевагу асиміляції за вибором. 1990 року багато єврейських організацій у США святкували перемогу своєї 25-річної боротьби за дозвіл євреям емігрувати з СРСР, яка тоді відбувалася під гаслом, запозиченим з біблійного вірша: «Відпусти Мій народ!». І все ж на початку ХХІ століття ті самі організації усвідомили, що вони майже цілком програли у намаганні залучити колишніх радянських євреїв у північноамериканське єврейське діаспорне життя.

Наприклад, нові іммігранти, звиклі у Радянському Союзі до безкоштовної освіти, не були готові відправляти дітей до доволі дорогих єврейських приватних шкіл Північної Америки. Вони також не мали можливості або бажання сплачувати чималі членські внески у синагозі. Тож вони залишалися громадою, або радше групою осіб, чиї цінності і традиції мали небагато спільного із цінностями і традиціями північноамериканських євреїв, відданих своїм єврейським національним, етнічним і релігійним традиціям, хоч би яких коштів це вимагало. Тоді як деякі колишні радянські євреї долучилися до тієї чи іншої релігійної конфесії (реформістської, консервативної, реконструктивістської, ортодоксальної, хасидської – особливо хабадської), переважна більшість євреїв

279. Обкладинка радянського українського журналу «Перець» (Київ, 1981) зображує українського націоналіста й єврея-сіоніста в упряжці, якою керує Холодна війна у вигляді жінки.

з України (і Росії) залишалися поза північно-американським громадським і синагогальним життям. Виявилось, що до другої половини біблійного вірша «Відпусти Мій народ», а саме: «... і вони служитимуть Мені!» – якось не дійшло. Таким чином, релігійна ідентичність, на протигагу етнокультурній, у сучасній північноамериканській діаспорі та в Ізраїлі була затребувана хіба невеликою частиною колишніх радянських євреїв.

Наскільки малозначною є юдейська традиція для нових іммігрантів зі Східної Європи, особливо впадає в очі у Нью-Йорку – місті, де мешкають принаймні 250 тисяч колишніх радянських євреїв. Вони сформували нову особливу ідентичність, щось на кшталт єврейсько-американської версії *homo sovieticus*. У Брукліні, де вони оселилися найщільніше, недавні іммігранти ходять до крамниць, кафе і ресторанів зі слов'янськими назвами, купують делікатеси, які були практично недоступні у Радянському Союзі, але були мрією для певного середови-

ща, читають російськомовні газети та книжки, слухають російські музичні записи, дивляться російськомовне телебачення, заповнюють зали на концертах поп-зірок з колишнього Союзу та, не кажучи вже про звичку розмовляти російсько-англійською мішаниною, надають перевагу стилю одягу, який був модним в СРСР у 1970–1980-х роках. Культурна відмінність цих єврейських іммігрантів із Радянського Союзу є милою, але водночас тривожною в очах тих, хто прибув раніше. Маючи змогу давати собі раду у мультикультурному американському житті без знання англійської, ці нові емігранти жартують: «Навіщо мені англійська? Я в Америку не ходжу». Ця самодостатня культура – в осерді трагікомічних літературних творів Володимира Матліна, Сергія Довлатова й Діни Рубіної.

Ситуація серед колишніх радянських іммігрантів в Ізраїлі істотно відрізняється. Молодше покоління безболісно й успішно влилося у суспільство завдяки ефективності ізраїльської шкільної освіти на всіх рівнях, порівняно ефективній бюрократії країни й, особливо, обов'язковій службі в армії Ізраїлю. Молоді люди, які змалечку мусять вчити

280. Герб із тризубом Рея Гнатишина – генерал-губернатора Канади (1990–1995).

іврит, із легкістю долучаються до різноманітних громадських та соціальних груп ізраїльського суспільства, оселяються у різних регіонах країни, активно виявляють себе в армії, світі бізнесу, університетському житті та у високотехнологічних галузях.

Релігійне життя

Після розпаду СРСР у 1991 році єврейські іммігранти відкрили у нових країнах речі, недоступні або малодоступні для них за життя у Радянській Україні. Серед них були різні форми інституціоналізованої релігії, якщо коротко – юдаїзму. У діаспорних країнах євреї молодшого покоління відкривали для себе своє єврейське коріння, долучалися до єврейських недільних шкіл, синагог, молодіжних рухів, ортодоксальних ешив (талмудичних академій) і навчальних груп, традиційного громадського життя загалом. Особливо успішним у залученні великої кількості молодих євреїв був хасидський рух Хабад-Любавич. Втім, хасидський ортодоксальний напрям, доволі негнучкий, із персональними обов'язками, які багатьом видавалися обтяжливими, не здобув широкої підтримки.

Більшість радянської єврейської молоді, особливо у Північній Америці, не переймалася історією давньої боротьби ортодоксів проти реформістів у європейських країнах свого походження. Байдужі до справ минулих, вони зробили вибір на користь розмаїття ліберальних рухів – від консервативного й реформістського до егалітарного. Проте навіть ці гнучкіші форми юдаїзму виявилися обтяжливими. Не маючи можливості платити громадські/синагогальні внески, не зацікавлені у платній системі середньої освіти в релігійних школах, найновіші іммігрантські єврейські родини відмовлялися відправляти дітей в такі єврейські школи. Так відбувалося і в Ізраїлі, і у Північній Америці.

Стосунки з етнічними українцями

Чому більшість євреїв з України стали частиною саме російськомовних єврейських громад у країнах, до яких емігрували? Чому так небагато

з них зробили вибір на користь ідентифікації з українською мовою та культурою? Із тих, хто вирушив до Ізраїлю або Північної Америки в останні десятиліття ХХ століття, більшість походила з урбанізованих і в культурному плані значно зрусифікованих регіонів України. Тож для цих іммігрантів було логічним й надалі вживати мову, до якої вони звикли в Україні у радянські часи або після здобуття незалежності. Ба більше, російська також була широко вживаною мовою в іммігрантських організаціях і культурних інституціях, які постали у 1970 – 1980-х роках. Через спрощене бюрократичне сприйняття чиновники у країнах, що приймали мігрантів, здебільшого ідентифікували усіх єврейських прибульців із Радянського Союзу – чи то з України, чи з інших радянських республік – як «російських євреїв». Це не дивно, адже для більшості американців, канадців та ізраїльтян цілий колишній Радянський Союз був «Росією».

З іншого боку, наявні громади етнічних українців у США, Канаді або Німеччині були загалом не надто схильні ані щиро приймати єврейських іммігрантів із Радянської України, ані вважати їх «своїми». Як це зазвичай трапляється у багатьох діаспорах, українська громада була не тільки закритою, але й сповненою усіх можливих непорозумінь стосовно євреїв, а впродовж тривалого періоду – ще й певною мірою латентного антисемітизму. Попри роки переслідувань євреїв у Радянському Союзі, багато хто в українській діаспорі й надалі вірив, що євреї завжди були непопулярною опорою комуністів, а отже, невід'ємною частиною радянської системи, яка, своєю чергою, переслідувала етнічних українців. Також слід взяти до уваги, що діаспорні українські громади більшою мірою поєднувала релігія, яка мала набагато меншу вагу для переважно світських євреїв, які емігрували з Радянської України після Другої світової війни. Таким чином, ані євреї з України, ані етнічні українці не були готові до того, щоб прийняти одні одних за «своїх», чи визнати своє спільне минуле або порозумітися одне з одним – як два народи, культури яких пригнічували й переслідували по всій Радянській імперії. Ця ситуація почала змінюватися – хоча дуже повільно – від 1990-х років.

Бар'єр між етнічними українцями та євреями з України у діаспорі є наслідком не тільки внутрішніх, але також важливих зовнішніх чинників. Політики сучасної Росії успішно маніпулюють проросійськими мовними й культурними уподобаннями єврейських іммігрантів з колишнього Радянського Союзу. Мета цих політиків – розвинути концепцію згуртованого російськоцентричного імперського утворення і, розвиваючи цю концепцію, спалювати колишні радянські, а тепер незалежні республіки, насамперед Україну, яку часто вважали заледве не маріонетковою державою. Радянські, а тепер російські політики тривалий час намагалися перешкоджати порозумінню етнічних українців та євреїв у діаспорі й в Україні, очорнити Україну й етнічних українців у очах євреїв, переконати, що кожного разу, коли Україна прагне стати незалежною, це закінчується сплеском несамовитого антисемітизму.

Із документів нещодавно розсекречених архівів КДБ в Україні зрозуміло, що радянські спецслужби щонайменше від часів Холодної війни були ініціаторами кампаній, скерованих на провокування ворожих настроїв діаспорних євреїв щодо українців та українців щодо євреїв, особливо у Сполучених Штатах. Сучасна мовна політика видається логічним продовженням тенденцій попередніх п'ятдесяти років. Як наслідок, російськомовні медіа у діаспорі доволі часто передрукують російські публікації, у яких щодо України попросту дотримуються стандартної московської антиукраїнської лінії. Цей тип агресивної антиукраїнської пропаганди досі є важливою складовою міжнародних медійних кампаній Російської Федерації, особливо коли доходить до делікатних тем, пов'язаних із єврейсько-українським історичним минулим.

Вплив української діаспори

Канада та США

Статус українців у Сполучених Штатах і Канаді залежав від відповідного впливу українських іммігрантів на суспільство, що їх прийняло. Основний чинник змін у статусі діаспорної гро-

мади – відносний розмір групи. Нині кількість осіб, офіційно зареєстрованих як українці, і в Канаді, і в США – близько мільйона. Це означає, що у Канаді на кожні 35 мешканців один має українське походження, тоді як у США це співвідношення – один із 350.

Окрім того, що українці не створили кількісної переваги в США, вони також не утворили у Сполучених Штатах критичної маси в жодній галузі, отож не змогли сформувати потужного блоку голосів, який був би відчутним для американських політичних партій, хоча б на муніципальному рівні. З іншого боку, у Канаді принаймні з 1920-х років українці стали силою, на яку зважали не тільки на рівні місцевих громад, а й також на рівні провінцій. Політики українського походження, які з політичних міркувань відкрито себе визнають українцями, були і є чимось звичним у канадській політиці – на рівні прем'єрів, заступників губернаторів, урядовців, депутатів місцевих рад провінцій Альберта, Манітоба й Саскачеван, а також парламентарів федерального рівня й позитивних сенаторів в Оттаві. У 1990-х роках найвищу посаду в країні – генерал-губернатора Канади, представника королеви – обіймав Рей Гнатишин, канадський політик українського походження. Тож майже усе минуле століття українці були важливим чинником канадського політичного життя.

Важко уявити більшу різницю стосовно статусу українців, ніж між Канадою та Сполученими Штатами. Окрім мізерної кількості українців відносно загальної кількості населення США та їхньої обмеженої присутності на політичній арені, американське суспільство, чи то у медіа, чи то в інших аспектах публічного дискурсу, традиційно не визнавало навіть існування українців як окремої нації. Донедавна звичним був такий сценарій. Знайомий американець запитує: «Якого ви походження?» й отримує відповідь: «Українського». Наступна репліка була чимось на кшталт: «Ага, то ви росіянин!». Ситуація поволі змінювалася від 1991 року: незалежна Україна мала власні олімпійські команди, Помаранчева революція 2004 року широко висвітлювалася в американських медіа, а популярні телепрограми іноді згадували українців і навіть

«українську мафію». Однак хибне припущення, нібито українці та росіяни – це те саме, у США ще не відійшло у минуле.

Беручи до уваги малозначні демографічні реалії й упереджене сприйняття українців, не дивно, що американська українська громада мала обмежений вплив, або й жодного реального впливу на політичне життя Сполучених Штатів. Не мали українці США ніякого впливу і на зовнішню політику країни стосовно історичної батьківщини українців. Не можна сказати, що американські українські активісти не пробували якось змінити таку ситуацію. Вони займалися лобіюванням у Вашингтоні наприкінці Першої світової війни, намагаючись здобути підтримку незалежній Україні або сприяти бажаній розв'язці українсько-польської війни за Галичину. Проте їхні антипольські та антирадянські погляди не знайшли ніякого відгуку серед американських політиків, особливо протягом Другої світової війни, коли Сполучені Штати були союзниками Радянського Союзу.

Єдиним періодом, коли політичних активістів з американських українців нарешті почули й коли вони досягли деяких своїх цілей, була початкова стадія Холодної війни. Лобістські зусилля Українського конгресового комітету Америки у Вашингтоні – заснованої незадовго перед тим (1944 року) парасолькової інституції, здається, принесли результати на початку 1950-х років, коли американський уряд дозволив антирадянським переміщеним особам – Ді-Пі (Displaced Persons), близько 50 тисяч з яких були українцями, переїхати до США. Щоправда, деякий час потому Український конгресовий комітет Америки й заснований згодом (1967 року) Світовий конгрес вільних українців перетворилися на головний біль американських політиків, які займалися міжнародними відносинами. Урядовці та їхні радники (зокрема, нове покоління американських фахівців із проблем Росії) із недовірою, яка постійно посилювалася, ставилися до крайніх, як вони вважали, антирадянських поглядів та непотрібної провокаційності громадських протестів американських українських активістів під офісами дипломатичних місій у Вашингтоні й Нью-Йорку,

а надто у 1970–1980-х роках, коли на порядку денному американської зовнішньої політики було послаблення напруженості у відносинах із Радянським Союзом. В останні місяці існування Радянського Союзу американські українці постали перед новою реальністю, коли президент Джордж Буш-старший під час кількогодинних відвідин Радянської України у серпні 1991 року виступив із промовою, яка увійшла в історію як «Котлета по-київськи» («Chicken-Kyiv speech»); він закликав українців відмовитися від екстремальних вчинків й натомість залишатися у вже

281. Антирадянська демонстрація американських українців біля штаб-квартири ООН, Нью-Йорк. 1967 р.

вкрай розхитаній радянській державі. І лише від часів української незалежності американські українці здобули певний реальний вплив на свій уряд – чи то через роботу із Конгресовим українським підрозділом, чи через дорадчу роботу американських українських активістів і фахівців, які виступали перед різними конгресовими комітетами та урядовими органами у Вашингтоні.

Натомість канадські українці користувалися більшим успіхом у просуванні своєї точки зору й обстоюванні своїх інтересів на різних рівнях канадського суспільства. Активісти Конгресу українців Канади – парасолькова група організацій, заснована з ініціативи федерального уряду Канади 1945 року, успішно переконала урядовців Оттави дозволити в'їзд і постійне проживання українським воєнним біженцям. Серед них були й певні групи та особи, які, цілком можливо, служили на боці нацистської

282. Голова Офісу релігійних свобод Канади виступає на Конгресі українців Канади у Торонто, Онтаріо, 2013 р.

Німеччини. Ще впливовішою була роль канадських українців у формулюванні політики мультикультуралізму. Ця політика, яку впровадили у 1970-х роках, заохочувала федеральний уряд та уряди провінцій забезпечувати державне фінансування україномовних освітніх програм та засад, покликаних зберігати і розвивати українську етнокультурну ідентичність у Канаді. Беручи до уваги усі ці заходи, не дивно, мабуть, що Канада була країною, яка разом із Польщею першою після проголошення Україною незалежності у серпні 1991 року офіційно визнала нову державу.

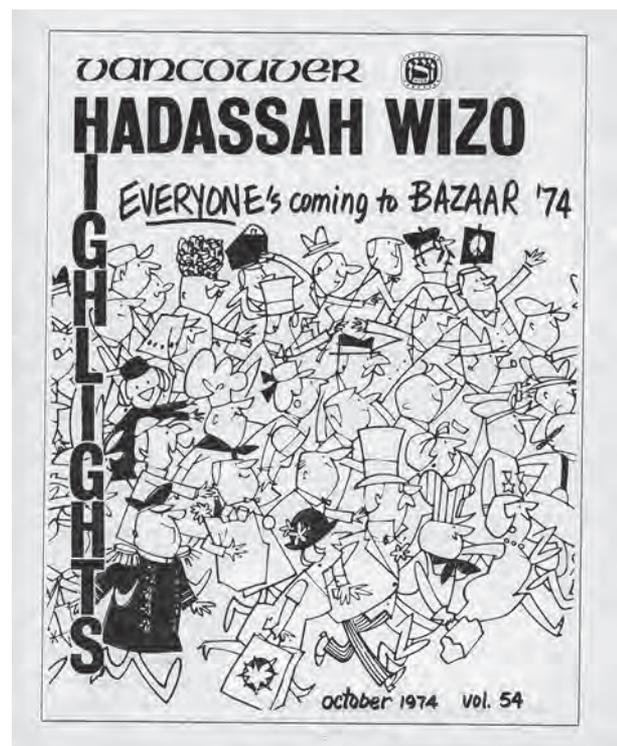
Вплив єврейської діаспори

Північна Америка та Ізраїль

Невдовзі після того як східноєвропейські євреї заснували свої різноманітні *ландсманшафтн* (земляцтва), у різних містах Північної Америки постали парасолькові організації, які опікувалися насамперед відносинами між євреями та неєвреями. Однією з найперших таких організацій був Американський єврейський комітет, заснований 1906 року для лобювання внутрішніх єврейських питань у Сполучених Штатах, як-от антиєврейські законодавчі антиімміграційні обмеження, освітні квоти та антисемітизм. Після Першої світової війни новостворений Американський єврейський розподільчий комітет мав на меті забез-

печити соціальною допомогою нововідновлені єврейські громади в Європі. Згодом, протягом Другої світової війни, для допомоги біженцям під час Голокосту було створено Єврейську раду благодійників.

У 1960-х постало кілька організацій – від радикальної Ліги захисту євреїв до поміркованого Американського комітету допомоги радянським євреям, метою яких було покращити становище радянських євреїв та допомогти їм в їхній боротьбі за право емігрувати за кордон. У Канаді також з'явилися подібні організації, зокрема – впливовий Канадський єврейський конгрес, заснований 1919 року. Спочатку він зосереджувався на боротьбі з антисемітизмом, проте з часом став провідною лобістською організацією. Пізніше Конгрес підсилила одна з найефективніших проізраїльських груп у світі – заснована 1967 року Канадська сіоністська федерація Hadassah-WIZO. Федерація займалася масштабними кампаніями зі збору коштів для потреб ізраїльського суспільства, особливо в галузі медицини, боролася з антиізраїльськими

283. Примірник інформаційного видання Канадської сіоністської федерації Hadassah-WIZO «Highlights» (Ванкувер, 1974) із закликом долучитися до благодійної кампанії на підтримку Ізраїлю.

284. Сало Вітмейєр Барон (1895–1989) – очільник першої кафедри єврейських студій у США. Фото 1940-х рр.

бойкотами, а також просувала низку проектів соціальної допомоги.

Серед головних проблем на порядку денному єврейських організацій було питання єврейської освіти. Адже навіть у ХХ столітті євреям було заборонено обіймати професорські посади у багатьох американських коледжах та університетах. Це становище почало змінюватися наприкінці 1930-х років, коли провідного літературного критика єврейського походження Лайонела Трилінга призначили професором факультету англійської літератури Колумбійського університету у Нью-Йорку. Упродовж цього ж десятиліття з'явилося більше можливостей для академічного розвитку єврейських студій в Америці: у Колумбійському університеті було вперше відкрито кафедру єврейських студій, яку очолив всесвітньо відомий єврейський історик Сало Барон, виходець з Галичини. Його соціальна історія євреїв у сімнадцяти томах та тритомна історія єврейської громади певною мірою сформували напрями сучасних єврейських історичних студій.

Наприкінці 1960-х років професори в галузі єврейських досліджень стали нормою для американських та канадських загальноосвітніх університетів, а предмет їхніх досліджень – невід'ємною частиною багатьох інституцій вищої освіти. З'явилися в Сполучених Штатах (дещо раніше) й навчальні інституції іншого плану, пов'язані суто з провідними релігійними течіями юдаїзму, а саме: університет реформи-

ваного юдаїзму під назвою Hebrew Union College (1875), університет консервативного напрямку в юдаїзмі – Jewish Theological Seminary of America (1886), Yeshiva University (1886), пов'язаний із сучасною ортодоксією, а також найновіший з усіх реконструктивістський Rabbinical College (1968). Окрім програм, потрібних для посвячення у рабини, ці навчальні заклади також готували студентів у галузі гуманітарних, суспільних, прикладних і природничих наук.

Що ж до політичних уподобань, прибуття радянських євреїв в останні десятиліття ХХ століття істотно змінило виборчі тенденції східноєвропейської єврейської діаспори. У Канаді 40% євреїв середнього віку голосують за консерваторів і 30% – за лібералів, тоді як серед молодших євреїв пропорції зворотні: 20% голосують за консерваторів і 40% – за лібералів. У Сполучених Штатах більшість євреїв традиційно голосує за демократів, зокрема через прихильну позицію Демократичної партії до програми медичного страхування Medicare та інших питань соціального забезпечення. Проте на початку ХХІ століття багато радянських єврейських іммігрантів перейшли на бік республіканців, переважно через прихильну позицію Республіканської партії стосовно Ізраїлю та через незадоволення риторикою лівого крила американських демократів – з її постійним посиленням доволі сумнівної соціалістичної та антиізраїльської орієнтації.

В Ізраїлі єврейські та неєврейські іммігранти з колишнього СРСР складають приблизно 17% усього єврейського населення країни. Тобто

285. Давид Сторобін, сенатор штату Нью-Йорк, у своєму Окружному офісі в Брукліні, Нью-Йорк. Фото 2012 р.

286. Зеев Елькін (нар. 1971) – визначний ізраїльський політик, уродженець України.

вони стали істотною частиною електорату, на яку зважають у примхливому світі ізраїльської політики. Спочатку євреї з України і колишнього Радянського Союзу загалом увійшли в ізраїльську політику, формуючи партії з місцевим порядком денним. Однак на початку XXI ст. вони розширили спектр свого політичного бачення, зосереджуючись на проблемах, важливих для ізраїльського суспільства загалом. Хоча деякі радянські євреї підтримували ізраїльське демократичне і соціалістичне ліве крило, багато хто з них схилився до підтримки правоцентристських партій, як-от Лікуд та Ізраель Бейтейну («Наш дім – Ізраїль»). Тож не дивно, що провідні політики, як-от Беньямін Нетаньягу та Авігдор Ліberman, великою мірою поклалися і покладаються на політичну підтримку недавніх іммігрантів (*олім*) з України, Молдови, Білорусі, Росії та центральноазійських республік колишнього Радянського Союзу.

Від заснування Ізраїлю 1948 року багато євреїв з України відіграли вельми помітну роль на ізраїльській політичній сцені. Троє з них – Моше Шарет, Леві Ешколь і Голда Меїр – були прем'єр-міністрами, а двоє – Іцхак Бен-Цві та Ефраїм Кацир (Качальський) – президентами Ізраїлю. Нещодавно декілька інших вихідців з України обіймали важливі посади в ізраїльському уряді. Серед найхаризматичніших з них – Натан (Анатолій) Щаранський з Донецька, дисидент, який за свою правозахисну діяльність відбув повні

287. Натан Щаранський (нар. 1948) – колишній радянський дисидент з України, правозахисник і засновник партії Ізраель ба-Алія.

вісім років покарання у радянських в'язницях. У 1990-х роках, після переїзду в Ізраїль, він заснував партію Ізраель ба-Алія («Ізраїль на підйомі»), був депутатом парламенту, міністром уряду, очолював Єврейське агентство (Сохнут). Серед інших вихідців з України були Юлій Едельштейн – провідний сіоніст і колишній радянський *отказник* з Чернівців, депутат парламенту і міністр у кількох урядах Ізраїлю, Фаїна Кіршенбаум зі Львова – чільна активістка партії Ізраель Бейтейну і депутатка парламенту, а також Зеев Елькін з Харкова – історик, який пішов у політику, належав до кількох ізраїльських партій і навіть очолив широку політичну коаліцію у парламенті Ізраїлю – кнессеті.

Взаємодія з етнічними українцями

Упродовж десятиліття одразу по Другій світовій війні окремі євреї у Північній Америці та Європі намагалися подолати бар'єр між етнічними українцями та євреями у діаспорі, а також чинили опір спробам нацькувати народи один на одного. 1953 року юрист-міжнародник Рафаель Лемкін, американський єврей з Польщі, який свого часу навчався у Львові, виступив із промовою у Манхеттен-центрі Нью-Йорка на пам'ять 20-річчя Голодомору в Україні. За десять років до того, у 1943-му, Лемкін вперше ужив слово «геноцид», щоб означити винищення

народу за суто його етнічною ознакою. І тепер він класифікував український Голодомор як акт геноциду.

На початок 1960-х років українські та єврейські інтелектуали, переважно у Канаді, Ізраїлі та США, дійшли до усвідомлення того, якою мірою ці два народи виявились ключовим чинником у боротьбі за майбутню незалежну Україну. Звичайно, у діаспорі діяло чимало українських емігрантів, які й далі трималися поглядів Дмитра Донцова – міжвоєнного радикального націоналістичного мислителя, який, мешкаючи після Другої світової війни у Канаді, продовжував просувати ідею України як демократичної країни, де політичні права мають винятково етнічні українці. На противагу його баченню, представники нового покоління українських інтелектуалів прийняли ідеї іншого політичного мислителя міжвоєнної діаспори – ліберального націоналіста В'ячеслава Липинського, який бачив майбутнє незалежної України як монархії, проте організованої на кшталт англосаксонської багатонаціональної держави.

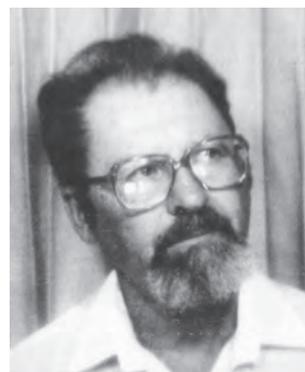
Наслідуючи Липинського, деякі українські активісти з американської зони в Німеччині, починаючи від 1960-х років, намагалися налагодити співпрацю між етнічними українцями та євреями. Особливо активними у цьому були діячі, пов'язані з Українським вільним університетом у Мюнхені, радіо «Свобода»/«Вільна Європа» та щомісячним журналом «Сучасність». Наприклад, «Сучасність» – мабуть, найвпливовіший інтелектуальний часопис української діаспори другої половини ХХ століття, особливо за часів Івана Кошелівця, регулярно публікував статті авторів-євреїв про досвід колишніх в'язнів сумління (Йосифа Менделевича, Ізраеля Кляйнера, Авраама Шифріна, Якова Сусленського), про єврейську літературу (Йозефа Рота, Ісаака Бабея), мистецтво, театр (Соломона Міхоелса), про єврейські дослідження (Мойсея Береговського), а також про єврейсько-українські відносини загалом, зокрема й про важливі постаті минулого й сучасності, які підтримували діалог двох народів – Соломона Гольдельмана, Арнольда Марголіна, Зиновія Антоноюка та Євгена Сверстюка.

288. Рафаель Лемкін (1900–1959) – американський юрист польсько-єврейського походження.

В Ізраїлі ця нова тенденція виявлялася у діяльності групи громадських активістів, які 1981 року заснували Товариство єврейсько-українських відносин, дописували у журнал «Діалоги» за редакцією єврея-українофіла Якова Сусленського. У цю групу входили колишні радянські дисиденти, сіоніст-підпільники, в'язні, які «відкрили» Україну, українську мову і культуру саме завдяки своїм товаришам по ув'язненню – за часів, коли вони відбували покарання у ГУЛАГах разом з українськими націоналістами. Ці активісти всіляко намагалися продемонструвати мешканцям Ізраїлю з кіл колишньої радянської інтелігенції, що в українській літературі, політиці й культурі споконвіку існували помітні філосемітські тенденції, а також робили численні спроби, аби переконати російськомовних ізраїльтян, що антисемітські ексцеси в Україні не завжди й не обов'язково здійснювали й організовували етнічні українці, що українцям та євреям, які є жертвами імперської політики, притаманний спільний культурний та історичний досвід.

Від середини 1980-х до середини 1990-х років ця неформальна та неафілійована група добивалася від ізраїльських можновладців визнання унікальної ролі тих українських націоналістів, які протягом Другої світової війни опиралися і більшовикам, і нацистам та які не вчиняли злочинів проти євреїв у Західній Україні.

289. Яків Сусленський (1929–2009) – радянський правозахисник, засновник ізраїльського Товариства єврейсько-українських відносин.

290. Примірник ізраїльського щоквартальника «Діалогі» (Єрусалим, 1986), присвяченого українсько-єврейським проблемам.

Сусленський і його товариші також розпочали міжнародну кампанію, аби переконати керівників ізраїльського Музею Голокосту «Яд Вашем» визнати греко-католицького митрополита Андрея Шептицького Праведником народів світу. Хоча їм це не вдалося, їхні зусилля привернули міжнародну увагу до цієї все ще не вирішеної проблеми та спонукали дослідників і мислителів у діаспорі та у пострадянській Україні переосмислити роль українських національних лідерів під час Другої світової війни, що їх радянські історики й надалі зображували як вбивць та сповнених ненависті до євреїв нацистських маріонеток. Редагований Сусленським журнал «Діалогі» навіть здійснив відважний вчинок: опублікував повний спектр суперечливих поглядів на судовий процес над Іваном Дем'янюком в Ізраїлі (див. розділ 12).

Багато етнічних українців, які оселялися в Ізраїлі від початку 1990-х, останніми роками зазнавали цілу низку діаспорних організацій. Се-

ред них – Союз українців Ізраїлю, Український інформаційний центр, а зовсім нещодавно – Товариство ізраїльських друзів України. Через розмаїту діяльність – концерти, лекції, фестивалі, інтернет-сайти – ці організації прагнуть просувати розуміння України й української культури серед широких культурних осередків ізраїльського суспільства.

Ізраїльтяни-ашкеназі сприймали цих порівняно нових ізраїльських українців із симпатією, визнаючи спільне із ними європейське коріння. З іншого боку, ізраїльтяни-сефарди часто відгуквалися про новоприбулих етнічних українців як про чужинців, яких вони не вважали (як і євреїв-ашкеназі) справжньою частиною єврейського народу, якому обітована була Земля Ізраїлю. Попри це й посольство України, й уряд Ізраїлю підтримували етнічних українців країни, фінансуючи різноманітні культурно-просвітницькі інституції на кшталт Асоціації українських іммігрантів Ізраїлю.

Українське літературне життя в Ізраїлі пульсує завдяки роботі перекладачів, які докладаються до справи українсько-єврейського порозуміння публікаціями праць провідних українських та єврейських письменників у перекладах на іврит або українською. Дописувачі двох україномовних часописів – «Соборність» і «Відлуння» є маленьким островом української мови і культури в Ізраїлі. Втім, вони існують переважно ізольовано від більшої громади євреїв радянського походження й усе ще мусять поодиноці доводити ізраїльському істеблішменту, зазвичай зверненому до російських літературних і культурних інституцій, важливість своїх україноцентричних культурних устремлень. Деяко інтегрованішими в ізраїльське суспільство, хоча й у вузькій сфері академічного життя, є різноманітні університетські проекти, які займаються Україною та євреями з України. Ізраїльські вчені в Єврейському університеті Єрусалима та у Тель-Авівському університеті, поміж інших, впродовж останніх двох десятиліть опублікували дослідження, зокрема з аспектів середньовічної і ранньомодерної (слов'янської) історії і культури на українських землях, а 1993 року для вчених, зацікавлених українською

291. Обкладинка книжки канадських дослідників Ховарда Астера і Петра Потічного, яка 1983 року започаткувала новий етап єврейсько-українського примирення.

тематикою, було засновано Ізраїльську асоціацію українських досліджень.

У Північній Америці взаємозацікавленість та зближення українців та євреїв має тривалу традицію. Наприкінці 1960-х років на сторінках американського журналу «Jewish Social Studies» розпочалася жвава дискусія між українськими та єврейськими істориками (Тарасом Гунчаком і Зоєю Шайковським) про

долю євреїв наприкінці Першої світової війни, з особливим акцентом на проблемі єврейських погромів за часів Петлюри та його уряду. Тоді, 1983 року, у канадському Університеті Макмастера відбулася епохальна наукова конференція стосовно цілого спектра історичних стосунків між євреями та українцями. Конференцію організували український та єврейський канадські історики Петро Потічний і Ховард Астер, а участь взяли вчені та літературні діячі з Канади, США та Ізраїлю. Дискусії, пізніше опубліковані окремою монографією, підняли кілька нерозв'язаних проблем, стосовно яких представники різних поколінь двох народів не могли дійти згоди. Попри труднощі порозуміння, організатори конференції Потічний та Астер залишилися переконаними у подібності українського та єврейського історичних досвідів. Саме ця переконаність, випробувана реальністю, спонукала їх окреслити історичний досвід євреїв та українців як «дві самотності».

Концепція «двох самотностей» визначила наступну чверть століття єврейсько-українського діалогу. Попри все, суперечливі матеріали конференції у Макмастері, опубліковані та поширені, відкрили низку тем і підтем, що ними раніше нехтували через загалом русоцентричний підхід більшості північноамериканських та ізра-

їльських вчених, які займалися історією Росії та Радянського Союзу. Діалог, розпочатий на макмастерській конференції, продемонстрував, що фахівці-історики, громадські діячі і мислителі у діаспорі могли дійсно допомогти примиренню історичних наративів двох народів, особливо якщо співучасники міжетнічного діалогу були здатні вийти за межі етноцентричних стереотипів «іншого» – єврейського та українського. Особливо важливим з цього огляду був розпад Радянського Союзу: це уможливило доступ до архівних матеріалів в Україні та Росії, тривалий час закритих для українських і зарубіжних фахівців. Практичні реалії у поєднанні з деполітизацією історичних студій та запровадженням нових дослідницьких методологій (наприклад, постколоніальної теорії) створили позитивну інтелектуальну атмосферу для нового етапу українсько-єврейського діалогу.

Вплив української діаспори на Україну

Вплив української діаспори в Україні та єврейської діаспори на суспільно-політичне життя в Ізраїлі виявлявся у багатьох сферах – чи то в громадському житті, економічних відносинах, релігії, культурі, чи то в освіті. Інтенсивність та ефективність цього впливу у будь-якій із цих сфер залежали від політичної ситуації на історичній батьківщині та того, наскільки відкритою була Україна для зовнішніх впливів.

Громадське та економічне життя

Перша хвиля іммігрантів у Північну Америку перед Першою світовою війною залишалася у тісному контакті із своїми родинами та селами на західноукраїнських землях. Ці відносини за природою своєю були переважно економічними. Нерідко іммігранти, попрацювавши певний час, поверталися додому. Часто заробітчани впродовж років перед Першою світовою війною кількаразово виїздили на роботу за океан, привозячи додому заощадження, аби купити землю. Більшість же, залишаючись за кордоном, надсилали додому частину заробітку для бать-

292. Американські українки протестують біля Білого дому проти польського урядування на їхній батьківщині – у Галичині. Вашингтон, 1922 р.

ків або дружин. Такі грошові перекази збільшували доступність капіталу у селах, допомагали покращити тамтешнє економічне становище, хоча водночас і піднімали ціни на землю.

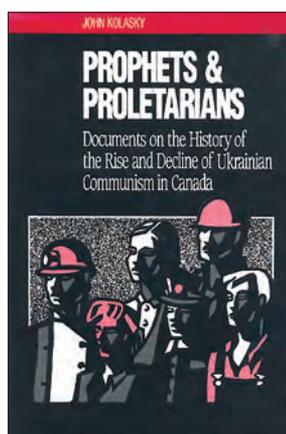
Поки в Україні у міжвоєнні роки окремі сім'ї отримували фінансову підтримку, товариства та громадські іммігрантські організації проводили у громадах кампанії зі збору коштів на допомогу політичним та економічним справам на батьківщині. Прикладами фінансової підтримки були перекази резервних фондів для відкриття офісів екзильного уряду Західно-Української Народної Республіки у Відні 1920 року або допомога, яку українські благодійні, освітні та політичні інституції у підпольській Галичині отримували у 1930-х роках від американських Українських злучених організацій. Коли наприкінці Другої світової війни радянська влада заборонила будь-яку зовнішню фінансову допомогу на українських землях, діаспорні організації спрямували діяльність на інше, наприклад, допомагаючи біженцям з таборів Ді-Пі (переміщеним особам) в Європі іммігрувати до Сполучених Штатів і Канади або політичним емігрантам, які мешкали переважно у повоєнній Німеччині та Великобританії, співпрацюючи із західними контррозвідувальними службами, аби відродити антирадянський повстанський рух в Україні.

До кінця 1980-х років єдиним засобом мати відносини з історичною батьківщиною був

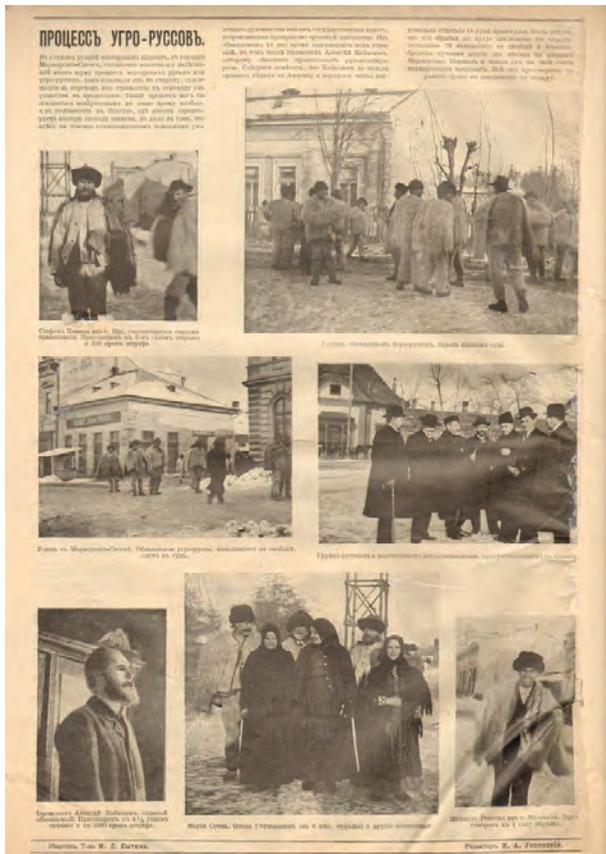
культурний зв'язок, який підтримували переважно українські діаспорні групи лівого спрямування (особливо з Канади), біля яких ще з 1930-х років упадали радянські діячі. Від 1960-х років певному відсотку антинаціоналістично налаштованих канадських та американських лівих дозволили відвідувати Радянську Україну, й деякі з них навіть критикували радянську політику – чи щодо української мови, чи щодо радянського вторгнення у Чехословаччину у 1968 році.

Із багатьох причин українська діаспора виявилася спроможною бодай якось істотно вплинути на історичну батьківщину лише напередодні того, як Україна здобула незалежність 1991 року, й одразу після цього. Наприкінці 1980-х років кількість діаспорних українців, які почали відвідувати Радянську Україну, постійно зростала. Гості з-за кордону надавали моральну й фінансову підтримку демократичним течіям, як-от «Рухові», що на той час був на передовій боротьби за незалежну державу. Після здобуття незалежності кілька діаспорних українців «повернулися додому», де вони отримали посади професійних радників нового уряду, а також засновників або провідних діячів низки неурядових організацій, покликаних допомогти Україні в її переході до ринкової економіки та громадянського суспільства, заснованого на демократичних принципах. Певна кількість успішних американських та канадських українських підприємців

відчули, що вони також, можливо, здатні допомогти – поєднуючи свої українські патріотичні почуття із бізнесовими інтересами. Щоправда, рано чи пізно більшість діаспорних інвесторів виїхали з країни, яка не змогла надати безпечне середовище для ділових практик західного типу.

293. Обкладинка книжки Джона Коласкі (1988) про впливовий колись серед канадських українців комуністичний рух.

294. Висвітлення процесу проти угорських православних карпаторусинів (угро-росів) в Австро-Угорщині 1913–1914 рр. у російському журналі «Искры» (Санкт-Петербург, 1913 р).

Релігія

Релігія та церква завжди були важливою частиною діаспорного життя, проте їх вплив на батьківщину був обмеженим. Серед українських греко-католиків Північної Америки, які належали до першої хвилі імміграції, перед Першою світовою війною поширився рух «повернення до православ'я». Це явище невдовзі вплинуло й на материкову Україну. Деякі «навернені» у православ'я іммігранти, повернувшись додому, привозили гроші й книжкові видання задля того, щоби переконати своїх греко-католицьких родичів та друзів у перевазі однієї релігії над іншою. Як наслідок, в Україні виник ще один рух «повернення до православ'я», і часто саме в тих селах південної Галичини і Закарпаття, до яких поверталися «американці». Греко-католицькі громадські діячі та священники на західноукраїнських землях були настільки стривожені, що

закликали австро-угорську владу втрутитися у ситуацію. У відповідь уряд порушив проти православних вірних кілька справ про так звану державну зраду (1905, 1913, 1917), багато з них отримали звинувачувальний вирок і за свою віру провели певний час за ґратами. Проте православний рух не було знищено: він навіть зростає після Першої світової війни, коли частина південної Галичини і Закарпаття перейшли під Польщу і Чехословаччину.

Війна, політичні зміни й особливо репресії радянської влади аж до останніх років Радянського Союзу унеможливлювали будь-який діаспорний релігійний вплив на батьківщину. Врешті-решт, заборонена Українська греко-католицька церква та Українська автокефальна православна церква наприкінці 1980-х років відновили свій легальний статус та впродовж кількох років ієрархи цих церков (що до того були у Римі та у Нью-Джерсі) повернулися в Україну назавжди.

Починаючи від 1990-х років діаспорні громади як українських греко-католиків, так і автокефальних православних вирізнялись неабиякою щедрістю, збираючи кошти на будівництво нових семінарій та церков в Україні, тоді як багато молодих священиків, народжених і освічених у діаспорі, приїхали в Україну – на тимчасових або постійних засадах – допомагати у підготовці нового покоління священиків і релігійних лідерів. Найвизначнішим прикладом діаспорного впливу було відновлення у Західній Україні довоєнної Львівської богословської академії (від 2006 року – Український католицький університет). Очолюваний і великою мірою укомплектований українцями і неукраїнцями із Заходу, львівський Український католицький університет успішно впровадив стандарти університетів Північної Америки, зокрема англійську мову викладання поруч із українською, а також програми єврейських студій, які втілилися завдяки підтримці канадського благодійника Джеймса Темертея.

Освіта і наука

Незалежна Україна дозволяла й інколи заохочувала діаспорну допомогу та залучення до

295. Джеймс Темертей (нар. 1941) – канадсько-український бізнесмен і засновник організації «Українсько-єврейська зустріч» (UJE).

освітніх і наукових інституцій. Починаючи від 1990-х років керівники двох відновлених історичних шкіл вищої освіти – Києво-Могилянської академії та Острозької академії подавали запити і отримували істотне фінансування від українських благодійників із Північної Америки, що уможливило їхнє перетворення на університети. Обидва університети запрошують на роботу професорів з Північної Америки та вживають англійську як мову викладання поруч із українською.

Північноамериканські центри українських студій, особливо в Університеті Альберти, Торонтському університеті, Гарвардському університеті, від 1990-х років започаткували численні програми обміну, видавничі проекти, спільні засади з українськими університетами, а також допомогли заснувати кілька інститутів у На-

296. Бібліотека Національного університету «Острозька академія», збудована коштом української діаспори Північної Америки. Острог, фото 2000-х рр.

ціональній академії наук України у Києві. Намагаючись покращити інтелектуальний клімат України загалом, один із підприємливих діаспорних вчених з Гарварду, Григорій Грабович, заснував видавництво у Києві, яке, окрім іншого, видає україномовний часопис «Критика» на взірець «The New York Review of Books». Хоча і без зв'язків з університетами, інші діаспорні активісти започаткували Канадсько-українську парламентську програму за підтримки уряду Канади, метою якої є щорічне ознайомлення 30-40 молодих українців із західними демократичними практиками врядування.

Вплив єврейської діаспори на Україну

Громадське та економічне життя

Упродовж перших трьох десятиліть ХХ століття єврейські іммігранти у Сполучених Штатах і Канаді надсилали частку своїх невеличких заощаджень родичам у підросійській, а згодом підпольській і підрадянській Україні. Ці перекази були істотною допомогою єврейським родинам (та українській економіці загалом), особливо у 1920-х роках, тобто після людських і матеріальних втрат Першої світової війни, громадянської війни, погромів і голоду 1921 року – тих подій, що зруйнували життя громад та підточили добробут євреїв у колишній підросійській Україні.

Намагаючись зарадити занепаду єврейського життя після громадянської війни і злиднів початку 1920-х років, десятки лівих організацій у Сполучених Штатах, Канаді та Аргентині забезпечували допомогу єврейським сиротинцям та школам, а релігійні організації надсилали борошно й продукти як подарунки на Песах. Починаючи від 1924 року Американський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт) заснував підрозділ – Агро-Джойнт, який безпосередньо спонсорував програму переселення євреїв у новостворені колгоспи на півдні України та у північному Криму (див. мапу 20). Джойнт надсилав сотні одиниць сільськогосподарської техніки і тракторів у ці нові сільськогосподарські комуни. На початку 1930-х років Джойнт припинив свою діяльність, і невдовзі радянські

297. Учні токарної майстерні, фінансованої корпорацією Агро-Джойнт. Фото кінця 1920-х рр.

можновладці звинуватили організацію у шпіонажі на користь іноземних країн. Визнати зв'язки з такою організацією в 1930-х роках – все одно, що зізнатися в тому, що ви готували антирадянський державний заколот.

Втім, від 1941 року, коли Сполучені Штати і Радянський Союз стали союзниками, американські єврейські організації ефективно лобіювали започаткування програми ленд-лізу, яка уможливила поставки до Радянського Союзу зі США військового обладнання, їжі та одягу. Цей короткий воєнний період американсько-радянського зближення закінчився 1945 року, великою мірою через радянські експансіоністські амбіції у Центральній Європі та зростання ксенофобії і шовінізму, притаманне останнім рокам сталінського правління.

Упродовж подальших років Холодної війни керівництво радянської Комуністичної партії і служби безпеки вважали, що безпосеред-

ня допомога будь-якої діаспорної єврейської організації радянським євреям є втручанням у внутрішні справи країни. Починаючи від 1960-х років радянські євреї вступали в спорадичні контакти з єврейськими туристами, які приїжджали відвідати місцеву синагогу в кількох відкритих для іноземців радянських містах. За такими туристами пильно стежили агенти радянських спецслужб під прикриттям, цілком свідомі, що деякі з цих закордонних відвідувачів могли бути представниками діаспорних єврейських організацій. Радянські можновладці докладали великих зусиль до створення «потьомкінських поселень» для іноземних відвідувачів із Заходу, часто знайомлячи їх із активістами єврейських громад, які стверджували, нібито євреїв за релігійні переконання «не переслідують», що радянським євреям загалом «нічого не бракує» й що вони «не потребують» іноземної допомоги або підтримки.

298. Центр опіки для євреїв старшого віку у центрі «Хесед – Шаар Тіква» в Харкові, фінансований Американським об'єднаним розподільчим комітетом Джойнт. Фото 2014 р.

Із приходом до влади у 1985 році реформатора Михайла Горбачова радянська політика Холодної війни поступово відійшла у минуле. Упродовж кількох років відвідувачі й представники провідних ізраїльських, європейських та північноамериканських організацій змогли безпечно подорожувати Радянською Україною. Організаціям на кшталт Джойнта дозволили започаткувати десятки центрів соціальної допомоги «Хесед» («Доброта»), які розповсюджували продуктові набори малозабезпеченим, засновували безплатні їдальні для євреїв старшого віку, допомагали єврейським ветеранам Другої світової війни та започатковували місцеві громадські ініціативи по всій Україні. Джойнт також допомагав у співфінансуванні різноманітних ініціатив соціальної допомоги Вааду – Асоціації єврейських організацій і громад України, яка мала власну широку мережу соціальних працівників.

Єврейські релігійні організації Північної Америки та Ізраїлю були особливо активними у відновленні громадської інфраструктури та її використанні для поширення соціальної допомоги, насамперед людям похилого віку, нездатним впоратись із труднощами початкових стадій переходу до капіталізму на початку 1990-х років – переходу, який позначився неймовірною інфляцією та широким розповсюдженням корупції. Приватні американські та ізраїльські спонсори допомагали рабинам і єврей-

ським релігійним діячам започаткувати в Одесі найбільший єврейський притулок в Європі. Деякі діаспорні організації, як-от American Jewish Congress, Claims Conference, Джойнт, лобювали допомогу місцевим єврейським громадам, які намагалися повернути нерухоме громадське майно, конфісковане радянською владою. У результаті радянський уряд, а згодом уряди незалежної України повернули єврейським релігійним організаціям понад десятка синагог.

Після розпаду Радянського Союзу влада знов дозволила отримувати грошові перекази з Ізраїлю та Північної Америки. Багато єврейських підприємців з Нью-Йорка, Лос-Анджелеса, Торонто, Єрусалима, Тель-Авіва і Лондона переїхали до України, прагнучи інвестувати у щойно приватизовані підприємства, бізнеси, пов'язані з нерухомістю, та інші місцеві економічні ініціативи. Більшість цих бізнесменів були колишніми радянськими громадянами з України, добре обізнаними із правовими парадоксами та перешкодами ведення бізнесу у посткомуністичній країні. Втім, наприкінці 1990-х більшість діаспорних підприємців розчарувалися повільним поверненням інвестицій або ж їх витиснули з позицій власників та співвласників місцеві конкуренти. Внаслідок цього багато з них виїхали з України й полишили подальші спроби брати участь у місцевому економічному житті. Винятки становили діаспорні євреї, які інвестували у нерухомість (переважно американці), а також ті

299. Олександр Пресман, єврейський підприємець і благодійник (ліворуч) та Микола Пундик, голова Одеської обласної ради, відкривають єврейський центр «Гмілус Хесед» із синагогою та притулком в Одесі. Фото 2012 р.

з них (переважно ізраїльтяни), хто розбудував мережі крамничок або супермаркетів по Україні.

Релігія

Євреї з України завжди переймалися релігійним становищем своїх одновірців на батьківщині. Починаючи від 1930-х років отримувати релігійну літературу із Заходу у Радянському Союзі означало для отримувачів, що вони беруть участь у релігійній пропаганді, а це (з точки зору сталінського карного кодексу) було злочинним викликом атеїстичному комуністичному режимові. Щоправда, з часом єврейські релігійні твори таки сягали Радянської України. У 1960-х туристи зі Сполучених Штатів і Канади контрабандою привозили книжки російською мовою, які містили релігійні або національно-політичні ідеї, зокрема такі романи, як «Ексоodus». У 1970-х роках підпільних представників хабадської течії хасидизму призначили неформальними лідерами релігійних єврейських громад: вони допомагали відзначати єврейські свята, забезпечували кошерною їжею, давали релігійні поради.

Коли ера горбачовських реформ таки покляла край Холодній війні, десятки рабинів з Північної Америки та Ізраїлю прибули в Україну, спершу як тимчасові посланці (*шліхім*), а згодом на постійне проживання. Разом із місцевими релігійними товариствами вони повертали закинуті або конфісковані синагоги, розбудовували інфраструктуру новостворених релігійних громад та допомагали євреям України починати з нуля релігійне життя. Релігійні організації з Америки та Ізраїлю, особливо хасидські, як-от Хабад, Сквиря, Карлін-Столін, Мункач і Брацлав, були особливо активними у поверненні євреям України релігійного виміру єврейської культури, особливо у місцях, звідки деякі з цих груп вели свій початок: у Дніпропетровську/Дніпрі, Києві, Умані, Бердичеві й Мукачеві.

Загалом діаспорні хасиди були значно успішнішими, ніж литваки (нехасидські євреї). Тож деякі спостерігачі зазначали, що рабиністична «революція» в Україні, пов'язана з появою нових центрів релігійного життя, започаткованих

300. Відновлена могила рабина Нахмана із Брацлава – святиня в Умані, яка щороку приваблює тисячі хасидів з усього світу.

новоприбулими західними рабинами – була радше хасидською революцією. Попри свій ультраортодоксальний підхід й різноманітні упередження щодо світських сфер життя, хасидські групи були відкритими щодо *кіруву* – так в юдаїзмі називають залучення світських євреїв до традиції. На різку протипагу їм литваки схилилися до *хізуку* – поглибленні знань та переконань тих, хто вже належав до традиційної єврейської громади.

Декілька заможних американських і канадських євреїв, а також представники ізраїльського (національно-релігійного) руху Мізрахі спонсорували приїзд в Україну нехасидських посланців, які стали головами релігійних громад у кількох великих містах, як-от Києві та Одесі. Реально ж їхня присутність відбивала «діаспоризацію» єврейського культурного, релігійного і політичного життя в Україні. Вплив цих нових рабиністичних представників різних течій юдаїзму на виживання українсько-єврейської громади важко переоцінити.

Освіта і наука

Єврейська діаспора також впливала на освіту й наукову діяльність на батьківщині. На початках більшовицької революції і впровадження комуністичної та атеїстичної ідеології після 1920 року єврейські студії майже цілком зникли з програм радянської вищої школи та наукових

301. Студенти і науковці Інституту єврейської пролетарської культури у Києві напередодні його закриття радянськими можновладцями. Фото 1934 р.

досліджень. Відтак діаспорні організації, як-от Інститут вивчення ашкеназьких євреїв YIVO, заснований 1925 року, не могли докладатися до розвитку єврейських освітніх інституцій або досліджень у Радянській Україні.

Ця ситуація ненадовго й істотно змінилася протягом періоду націонал-комунізму після 1925 року. Зокрема, ліві єврейські організації у Буенос-Айресі, Парижі, Йоганнесбурзі, Нью-Йорку та Монреалі надсилали свої численні публікації та газети до новоствореного Інституту єврейської пролетарської культури у Києві. Із зміною радянської політики після 1930-го року культурні обміни із закордоном було владою припинено. Згодом єврейські організації за кордоном все ще намагалися допомагати радянським дослідникам та культурним активістам, хоча це передбачало великі ризики для тих, хто таку допомогу отримував. Наприклад, нібито зв'язки із Заходом призвели до арешту кількох їдишомовних поетів та вчених у 1948–1950 роках: їх звинуватили у шпіо-

нажі, спрямованому проти Радянського Союзу, через контакти з такими організаціями, як Американський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт). Таким чином, упродовж Холодної війни контакти між українськими вченими єврейського походження у Радянській Україні та діаспорними організаціями були практично неможливими.

Ситуація знову змінилася наприкінці 1980-х років, у часи Горбачова. Тоді ізраїльське Бюро зв'язку (Лішкат га-кешер) для сприяння еміграції діяло як прикриття дипломатичної місії, а Єврейське агентство (Сохнут) надсилало до УРСР емісарів навіть ще перед тим, як посла Ізраїлю було акредитовано в Україні. Лішкат га-кешер допомагало заснувати так звані *ульпани* – інтенсивні курси івриту для дорослих, зацікавлених в еміграції (*алій*) до Ізраїлю. Як наслідок, ульпани та їхні викладачі стали своєрідним путівником по Ізраїлю, забезпечуючи вступ до базових знань з ізраїльської культури, політики та суспільства.

302. Вивчення основ юдаїзму у День єврейських знань в єврейській школі в Чернівцях. Фото 2013 р.

У 1990-х роках (після півстолітньої перерви) Американський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт) знову відкрився в Україні. Відтоді він зробив великий внесок у розвиток місцевих освітніх і наукових інституцій. Наприклад, щедро підтримував зусилля Українського центру єврейської освіти у просуванні недільних і приватних шкіл, програму Єврейських студій (проіснувала недовго) у приватному Міжнародному Соломоновому університеті у Києві, кілька центрів вивчення Голокосту, а також десятки книгозбірень із доступом до опублікованих у діаспорі книжок (переважно російською) для місцевих та єврейських бібліотек. І нарешті, Джойнт фінансував поїздки новітніх єврейських громадських лідерів і культурних діячів з України на семінари в Ізраїль, Європу та США. Деякий час в Україні (як і в більшості країн єврейської діаспори) існувало певне протистояння між намірами і баченням Джойнту, який підтримує відродження місцевих громад, і Сохнудом, покликаним скерувати основні фінансові ресурси на сприяння еміграції до Ізраїлю. З часом, щоправда, Сохнуд змінив свій погляд, коли важливість нових освітніх та культурних програм із збереження єврейського життя в Україні стала очевидною.

Коли Україна стала незалежною, ізраїльські й північноамериканські фонди й освітні інститу-

ції стали головними спонсорами нових освітніх і дослідницьких проектів. Зокрема, діаспорні установи фінансово підтримали роботу єврейських професорів з Північної Америки, які викладали у різноманітних українських освітніх установах. У такий же спосіб ізраїльські інститути підвищення кваліфікації запрошували єврейських вчителів та університетських викладачів з України на одно-дворічні програми спеціального навчання в освітніх закладах Ізраїлю, задля того, щоб після повернення наново підготовлені вчителі працювали би в галузі єврейської освіти в Україні. Серед інших діаспорних організацій, які відкрили свої офіси в Україні – навчальний центр Консервативного руху Мідрешет Іерушалаїм із власною школою у Чернівцях (однією з найкращих єврейських приватних шкіл у 1990-ті роки) і хасидська організація Хабад із єврейськими школами у багатьох містах по всій Україні, найбільша з яких (близько 900 учнів) – у Дніпропетровську/Дніпрі.

Особливо важливу роль для гебраїстики відіграє Центр близькосхідних досліджень Національної академії наук України, відновлений 1991 року за ініціативою гарвардського професора українського походження Омеляна Прицака. У цій установі працюють кілька дослідників і аспірантів, дослідження яких зосереджено на вивченні гебрейських рукописів. На початку XXI століття ціла низка діаспорних та ізраїльських інституцій (Фундація Ротшильдів у Європі та Ізраїлі, Центр Невзіла в Єврейському університеті, Проект «Юдаїка», спонсорований установами консервативного юдаїзму США, недержавна організація «Українсько-єврейська зустріч») допомагали новоствореним програмам у провідних українських університетах, як-от у Києво-Могилянській академії та Українському католицькому університеті у Львові. Водночас інші діаспорні інституції надали підтримку спеціальним програмам, чи то йшлося про архівні дослідження, спонсоровані Проектом «Юдаїка» та Музеєм Голокосту у Вашингтоні, або ж Claims Conference, яка фінансувала підготовку інвентаризації у справі повернення майна колишніх єврейських громад, конфіскованого радянською владою.

РОЗДІЛ 11

Сучасна Україна

Після проголошення незалежності в серпні 1991 року й підтвердження цього акту на всенародному референдумі в грудні того ж року в Україні почався перехідний період. То був перехід від колишнього радянського авторитарного режиму з його командною економікою до демократичної республіки із ринковою економікою. Перехід не завжди був легким. Колишні радянські політична, правова й соціальна системи, включно з їхніми культурними цінностями, були й досі лишаються вкоріненими в українському суспільстві – навіть через чверть століття після здобуття незалежності.

Політика і суспільство

Однією з перших перешкод, що постали перед новою державою, було визначення її політичної структури. Законодавчий орган держави, Верховна Рада, яка раніше майже повністю складалася з депутатів-комуністів, і надалі залишалась однопалатним національним парламентом, однак на початку 1990-х до її складу увійшли представники кількох політичних партій. Голова найпотужнішої партії з найбільшою кількістю депутатів, як правило, ставав прем'єр-міністром країни.

Коли після кількох років парламентських засідань Рада нарешті прийняла першу Конституцію незалежної України, країна стала унітарною державою. Головою держави є президент, якого

обирають всенародним голосуванням строком на п'ять років. Співвідношення повноважень президента й прем'єр-міністра змінювалися кілька разів шляхом внесення конституційних поправок. В Україні збереглася стара радянська адміністративна структура поділу країни на області, голів яких призначає президент України. Єдиним винятком із унітарної структури України є Крим, який має статус автономної республіки із власним парламентом.

Хоча в Україні проживають представники понад сотні різних національностей, чільне місце займає так звана титульна нація – етнічні українці (77,8% населення за переписом 2001 року). Конституція 1996 року наголошує на тому, що «державна сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури». Однією з найважливіших складових культури є українська мова. Незважаючи на її державний статус, значна частка населення – й етнічні українці, й етнічні росіяни – у щоденному вжитку послуговуються російською (або радше суржиком – мішаниною української й російської мов). Боротьба за зміцнення позицій української мови неодноразово ставала джерелом політичних конфліктів між національно свідомими активістами та російськомовними громадянами, які в багатьох випадках не відмовлялися від своєї рідної мови на користь державної.

Окрім питання російської мови, Україні довелося переосмислити взаємини зі своїм

303. Президенти України і Росії – Леонід Кучма і Володимир Путін – під час освячення відновленого Кафедрального Свято-Володимирського собору у Херсонесі, поблизу Севастополя, Крим. Фото 2001 р.

найбільшим сусідом – Росією. Відносини між країнами стали особливо складними після приходу до влади Володимира Путіна (що з 2000 року перебував на посадах то президента, то прем'єр-міністра РФ), який намагався втягнути незалежну Україну в ширшу сферу російських геополітичних інтересів. Ціла низка питань виявилася джерелом непорозумінь і конфліктів між двома країнами. Серед них – небажання України вступити до Співдружності Незалежних Держав та заснованого Росією (і підконтрольного Росії) Митного союзу; вимоги Росії щодо перебування Чорноморського флоту РФ в українському портовому місті Севастополь; ціна на російський природний газ та його транзит через українську територію до країн Центральної та Західної Європи; а також постійне втручання Росії в політичні й економічні справи України – в промислових регіонах на сході України, в Криму, ба навіть на Закарпатті і у західних областях.

Відносини з Росією також вплинули на взаємини України з іншими країнами Європи. Чи має Україна орієнтуватися на Захід й триматися ближче до Північноатлантичного альянсу (НАТО) та Європейського Союзу (ЄС), а чи повинна вона орієнтуватися на країни Сходу і прагнути тісніших зв'язків із Росією та євразійським простором? Ці дилеми – або в своїй сукупності, або ж у різних комбінаціях – займали чільне місце на порядку денному всіх українських політичних діячів – від президентів та міністрів до депутатів Верховної Ради.

Як формально демократичне суспільство, Україна вбачає свій ідеал у верховенстві права, хоча часом майже неможливо втілити правові ідеали в умовах корумпованої дійсності. Недосконале чи занадто бюрократизоване українське законодавство у сфері податкового права та права власності стають на заваді покращенню інвестиційного клімату, перешкоджають інвестиціям іноземних компаній в економіку України. Ще один приклад: хоча Конституція передбачає гарантії для національних меншин (у тому числі євреїв), і в деяких школах навчання ведеться іншими мовами, ніж українська чи російська, держава майже не виділяє коштів на підтримку закладів культури, видавництва та інших видів діяльності етнопонаціональних груп. Саме через відсутність такої підтримки деякі меншини отримують кошти для культурної й освітньої діяльності від своїх «материнських» держав: угорці – від Угорщини, кримські татари – від Туреччини, євреї – від Ізраїлю та міжнародних єврейських організацій тощо.

Здається, найуспішніші зміни в українському суспільстві з моменту проголошення незалежності пов'язані з поживленням релігійного життя. Церкви – Українська греко-католицька, Українська автокефальна православна, Римокатолицька, а також церкви кількох протестантських, мусульманських та єврейських напрямів, як і Українська православна церква Московського патріархату, – діяльність яких було заборонено чи істотно обмежено радянським режимом, почали діяти вільно й відкрито.

304. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, зруйнований у 1934–1937 рр. Відновлений у 1996–1999 роках.

305. Рінат Ахметов (нар. 1966) – найзаможніший олігарх України – на збудованому ним стадіоні «Донбас-Арена». Донецьк, 2009 р.

По всій країні збільшилася кількість парафіян і, що особливо помітно, це спричинило архітектурний бум – чи реконструкцію наявних, чи побудову нових церков, синагог та мечетей. Зі зростанням кількості нових церков виникли розбіжності й конфлікти, зазвичай через приватну власність та юрисдикцію релігійних інституцій, насамперед таких, як Греко-католицька церква, Православна церква Московського патріархату, Українська автокефальна православна та Православна церква Київського патріархату.

Втім, зрештою, найсерйознішою проблемою України в XXI столітті, як і наприкінці XX, є незбалансована економіка, повільне проведення в життя правових реформ та корупція, що просотує всі рівні суспільства й уряду. Під час десятирічного президентства Леоніда Кучми (1994–2004) українська валюта була стабілізована, а економіка поступово зростала. Втім, щойно віднайдений добробут країни розподілявся аж ніяк не рівномірно, і натомість більша частина національного прибутку розподілялася серед кількох десятків бізнесменів, яким після розпаду Радянського Союзу вдалося приборати до рук колишні державні підприємства й створити з них новітні монополії для одержання особистих доходів. Дехто з цих надзвичайно заможних осіб, знаних у народі як олігархи, прагнучи захистити й зміцнити свої бізнес-інтереси, стали фаворитами Кучми.

Співпраця президента з одними олігархами та перехід інших у немилість призводила до

збільшення корупції, яка поширилася на всі рівні суспільства. Водночас переважна більшість населення в економічно-соціальному сенсі перебувала на межі зубожіння й почувалася незахищеною, значною мірою через крах системи охорони здоров'я та інших соціальних програм, які більш-менш функціонували за радянських часів.

Одним із очевидних результатів загального економічного зубожіння стало істотне скорочення населення України з 51,4 мільйона у 1989, до 48,4 мільйона у 2001 році та приблизно до 45 з половиною мільйонів станом на 2013 рік. Цей демографічний спад був наслідком цілої низки причин, серед яких: зниження народжуваності (якому сприяв високий рівень абортів), еміграція у пошуках роботи, а також загальне зниження тривалості життя. Тож демографічні тенденції, притаманні етнічному українському населенню в 1990–2010-х роках, можна означити як стагнацію. З іншого боку, після здобуття незалежності, чисельність багатьох етнопонаціональних груп, за винятком кримських татар, зменшилася – чи то у результаті асиміляції (наприклад, етнічні росіяни, які надали перевагу українській етнічній самоідентифікації), чи у результаті повернення на «історичну батьківщину» (поляків – до Польщі, угорців – до Угорщини, євреїв – до Ізраїлю та Північної Америки).

307. Сутички біля пам'ятника засновникам Києва під час атаки «Беркуту» на антиурядові демонстрації на Майдані. Лютий 2014 р.

Революції у незалежній Україні

Яскравий приклад політичної корупції та зростання авторитарних тенденцій – події кінця 2004 року, коли уряд президента Кучми намагався забезпечити обрання своєї політичної маріонетки – Віктора Януковича – на пост президента України. Втім, спроби влади сфальсифікувати президентські вибори 2004 року провалилися. Під час подій, які увійшли в українську історію під назвою Помаранчевої революції, за допомогою мирних протестів по всій країні сотні тисяч українських громадян домоглися скасувати результати сфальсифікованих виборів та обрати на пост президента опозиційного кандидата – Віктора Ющенка. Таким чином, на початку 2005 року Ющенко був обраний третім президентом України. У своїй програмі він закликав до створення інститутів громадянського суспільства як основи демократії, до ринкової економіки під верховенством права, а також до тіснішої інтеграції з країнами Європи.

І міжнародні спостерігачі, і прихильники

Ющенка були переконані, що Помаранчева революція принесе з собою політичні, економічні та соціальні зміни, провісниками яких у Центральній Європі стали антикомуністичні революції 1989 року. Втім, через відносно швидкий розвал «помаранчевої» коаліції, до якого призвело зростання протиріч та, зрештою, відкрите протистояння між двома лідерами – президентом Ющенком та прем'єр-міністром Юлією Тимошенко, сподіванням на швидкі політично-соціальні зміни не судилося справдитися. Саме розвал демократичної коаліції дав змогу Віктору Януковичу, кандидату на президентських виборах 2004 року, виграти вельми суперечливі вибори в 2010-му й стати четвертим президентом незалежної України.

На перший погляд здається, що в результаті Помаранчевої революції Україна не зазнала докорінних змін. У найкращому випадку революційні події можна розглядати як чергову, хоча й драматичну, фазу неймовірно болючої і повільної трансформації України від радянського типу авторитаризму до європейського кшталту

парламентської демократії і ринкового типу економіки. З іншого боку, події Помаранчевої революції все ж переконали істотну частину громадян (особливо – української молоді) в тому, що активна участь у громадському житті й протестному русі – то не лише можливий, але й необхідний спосіб забезпечення широких соціальних змін. Перефразуючи слова чехословацького державного діяча Вацлава Гавела, в Україні відбулася революція свідомості, внаслідок якої громадяни країни, незалежно від свого етнічного походження, повірили в те, що можна вийти на вулиці, висловити свою волю й домогтися політичних змін.

Звісно ж, більшість українців відчували як образу те, що «помаранчева» політична коаліція неспроможна була виконати свої політичні обіцянки. У багатьох виникало запитання: чи населення знову впаде в соціальну летаргію, змиритись з тягарем багатовікового авторитарного минулого своєї країни і сприйме неможливість тривких політичних змін як щось вочевидь неминуче? Якщо так, чи можна стверджувати, що в 2004 році в Україні відбулася революція свідомості?

Події кінця 2013 року дали відповідь на ці запитання. Коли після піврічних обговорень Угоди про асоціацію з Європейським Союзом президент Янукович зненацька порушив свою обіцянку підписати таку угоду й натомість оголосив про плани приєднатися до євразійського Митного союзу, заснованого й очолюваного Росією, 21 листопада українці вийшли на Майдан

308. Єврейський дисидент-правозахисник Йосиф Зісельс виступає на сцені Майдану поруч з Арсенієм Яценюком – майбутнім прем'єр-міністром України. Київ, грудень 2013 р.

309. Війна на сході України. Донецький аеропорт, літо 2014 р.

Незалежності. Як і за десять років до того, сотні тисяч протестувальників не боялися холодної зими й підтримали мирний протест, який привернув увагу міжнародної преси й світових соціальних мереж.

Втім, на відміну від Помаранчевої революції 2004 року, цього разу українська влада на чолі з Януковичем вдалася до застосування сили, що вилилося у кілька місяців протистоянь і призвело до загибелі більш ніж сотні людей з обох сторін. Водночас Росія на чолі з президентом Путіним намагалася допомогти своєму союзнику Януковичу, роздмухавши в медіа галасливу міжнародну кампанію, яка зображала протестувальників на Майдані фашистами й антисемітами, а їхніх лідерів – незаконною хунтою, яка мала на меті не лише знищити російську мову в Україні, а й провести етнічну чистку російського населення.

Насправді ж протестувальники на київському Майдані та у більшості міст країни були громадянами різного віку, професій та етнічного походження. Євреї виявили особливу активність, не тільки виступаючи на протестних мітингах, але й як цивільні особи, що озброїлися під час нападу з боку проурядових сил. Ті, хто загинув, захищаючи Революцію Гідності (як її згодом назвали), і кого згодом увічнили назвою «Небесна сотня», представляли собою всі без винятку етнічні групи населення України, зокрема євреїв.

Зрештою, застосування урядом сили проти протестувальників провалилося. 22 лютого 2014 року президент Янукович втік із країни, й до влади прийшов перехідний уряд. Через кілька місяців на загальнонаціональних виборах

у травні й жовтні українці обрали нового президента – Петра Порошенка, новий склад Верховної Ради, який у свою чергу обрав прем'єр-міністром Арсенія Яценюка. Обраний після Майдану уряд заручився підтримкою провідних західних країн, зокрема Сполучених Штатів, і поставив собі за мету реалізувати низку давно назрілих реформ. Новий уряд також підписав Угоду про асоціацію з ЄС, ствердивши проєвропейську політичну й економічну орієнтацію країни як єдино можливу альтернативу орієнтації проєвразійській (себто – проросійській).

Хоча пропагандистська кампанія Путіна не змогла зупинити революцію на Майдані, його мета дестабілізувати Україну виявилася успішнішою в інших регіонах країни. Наприкінці лютого місцеві озброєні угруповання, заручившись неформальною допомогою з боку Росії і спираючись на російських військових, захопили парламент Криму. За тиждень керівництво кримського уряду заявило про намір приєднатися до Російської Федерації. Після так званого референдуму 21 березня 2014 року Крим було офіційно анексовано Росією, що дозволило Путіну заявити світові про повернення цієї «історичної російської землі» його законній батьківщині. Російська пропаганда й обіцянки військової підтримки також спонукали парамілітарні групи сепаратистів захопити деякі східні райони України, де в жовтні 2014 року вони проголосили створення незалежних Донецької й Луганської «народних республік». Оглядачі точно описали спричинений цими подіями конфлікт як заморожену війну між Україною й

310. Перший Президент України Леонід Кравчук молитесь біля Стіни плачу в Єрусалимі. Фото 1993 р.

311. Пам'ятник жертвам Голокосту у Дробицькому Яру поблизу Харкова. Фото 2012 р.

Росією, яка знову розпалила, здавалось би, вже закінчену Холодну війну минулого століття між Заходом – Сполученими Штатами Америки та Сходом – Росією.

Новітній єврейський досвід

У перші роки незалежності України українські панівні еліти шукали й знайшли, як їм дистанціювати розбудову української національної державності від радянського державного антисемітизму й антисіонізму. Водночас влада намагалася нормалізувати українсько-єврейські взаємини й у державі, й серед української діаспори. І хоча ці спроби іноді мали далекосяжні прагматичні цілі та мало спільного з безпосереднім українсько-єврейським примиренням, тим не менш вони сприяли позитивним змінам у міжетнічних стосунках в Україні. Чимало прибічників незалежності України прихильно ставилися до євреїв, особливо колишні дисиденти та «в'язні сумління», які напередодні розпаду СРСР повернулися з радянських таборів. Їхня присутність у Народному русі України істотною мірою пояснює, чому в часи Радянської України цей провідний некомуністичний рух вживав рішучих заходів для міжетнічного примирення та відкрито заперечував антисемітизм. Наприклад, у квітні 1991 року, реагуючи на поширювані КДБ чутки про єврейські погроми, «Рух» організував масові демонстрації солідарності з євреями Києва. Після здобуття Україною незалежності тверда позиція «Руху» щодо єврейського питання стала складником основного напряму української політики.

312. Частина Стіни честі із переліком Праведників народів світу з України в музеї «Яд Вашем», Єрусалим.

Пам'ять про Голокост

Уряд незалежної України усвідомлював, що впродовж багатьох років радянських євреям було заборонено обговорювати (чи навіть згадувати!), яка доля спіткала єврейське населення під час війни на теренах України. Тож нова українська влада вирішила раз і назавжди покінути із забороною заходів, присвячених Голокосту, і продемонструвала відповідальне ставлення до трагедії євреїв під час Другої світової війни, навіть попри те, що такий підхід торкався сюжетів, болісних для української національної гордості. У вересні 1991 року Україна на загальнодержавному рівні відзначила 50-ту річницю масових розстрілів у Бабиному Яру, визнавши, що серед тих, хто брав участь у знищенні євреїв під час Другої світової війни, були етнічні українці та інші мешканці країни. Перший президент України Леонід Кравчук чимало зробив, щоб задати новий тон українсько-єврейським взаєминам. Попри критику з боку інших високопосадовців зі свого оточення, на початку

1993 року під час державного візиту до Ізраїлю президент сміливо заявив про відповідальність України за акти насильства проти євреїв у воєнний час на українських теренах і попросив вибачення. На ще одній події високого рівня – Міжнародній конференції з антисемітизму в Брюсселі Кравчук підтвердив рішучість українського уряду сприяти відродженню єврейського життя в Україні та боротися з антисемітизмом. Він був *єдиним* високопоставленим політичним лідером колишньої радянської республіки на конференції в Брюсселі, і його послання було однозначним: уряд і надалі робитиме все можливе, щоби позбавити Україну морального тягара радянського минулого.

Пам'ять про Голокост, по суті, стала в Україні частиною офіційного дискурсу і на національному, і на місцевому рівнях. Чимало народних депутатів і голів місцевих рад сприяли встановленню пам'ятників у місцях масових убивств євреїв. За допомогою іноземних неурядових організацій, приватних ініціатив, а також місцевої влади пам'ятники жертвам Голокосту з'явилися

313. «Менора» – культурно-діловий центр, дар єврейській громаді, профінансований українськими промисловцями-філантропами єврейського походження Геннадієм Боголюбовим та Ігорем Коломойським. Проект Олександра Соріна. Дніпропетровськ (нині – Дніпро), 2012.

в кількох містах і населених пунктах – Донецьку, Харкові, Києві, Львові, Одесі, Рогатині, Золочеві та інших, ставши невід’ємною частиною українського культурного ландшафту. Виразні образи нових пам’ятників та написи на меморіальних дошках правдиво згадували про єврейські жертви, і цей новий підхід до вшанування загиблих рішуче відрізнявся від лицемірних згадок про страчених «мирних радянських громадян», якими рясніли офіційні пам’ятники радянських часів. Ці пам’ятники до того ж було встановлено у часи, коли через економічну кризу в країнах пострадянського простору доводилося урізати фінансування навіть для найнеобхідніших мистецьких культурних заходів. Звичайно, заходи з вшанування загиблих жертв Голокосту не були повсюдними і не кожна братська могила була позначена відповідним пам’ятником, але це не було наслідком небажання місцевої влади визнати єврейську трагедію. Радше це свідчило про нехтування з боку влади вшануванням українського минулого і малопріоритетним ста-

тусом питань національної культури на порядку денному нової адміністрації.

Певні практичні заходи, ініційовані президентом Кравчуком, продовжили й інші українські політичні лідери, зокрема традицію звернення до українського народу в День пам’яті жертв Голокосту (27 січня); згадки про звірства нацистів супроводжувалися закликом до

314. Відкриття пам’ятника головнокомандувачу УПА Романові Шухевичу (1907–1950) у Калуші, Івано-Франківська область. Фото 2012 р.

міжетнічної толерантності. Українські медійні ресурси також наслідували цей приклад. Хоча саме слово *Голокост* ніколи не звучало в радянському публічному дискурсі, провідні телевізійні канали незалежної України започаткували показ художніх фільмів про Голокост або опосередковано пов'язаних з Голокостом, як-от «Комісар» (знятий у 1967 році й заборонений цензурою, вдруге випущений у 1988-му), «Дамський кравець» (1990), «Батько» (2004) та голлівудська кінострічка «Список Шиндлера» (1993). Місцеві єврейські історики підготували та видали книжки, в яких йшлося про різні аспекти Голокосту в Україні, зокрема про масові розстріли в Дробицькому Яру у Харкові та про Янівський трудовий табір у Львові.

У свою чергу, ізраїльський інститут «Яд Вашем» виявив (станом на 2015 р.) понад дві тисячі п'ятсот українців, які допомагали рятувати євреїв під час Голокосту, і вшанував їх званням «Праведник народів світу» (іврит: *Хасидей умот га-олам*). Серед лауреатів — кілька священників і ченців Православної та Української католицької (уніатської) церков, найвідоміший із них — уродженець Західної України архімандрит Климентій Шептицький, брат тодішнього глави Греко-католицької церкви — митрополита Андрея Шептицького. За кількістю осіб, вшанованих званням «Праведник народів світу», Україна посідає четверте місце після Польщі, Франції та Нідерландів. Проте попри десятирічні зусилля з боку українських діаспорних організацій та окремих євреїв (зокрема тих, хто пережив Голокост), питання про визнання «Яд Вашемом» митрополита Шептицького Праведником народів світу досі не вирішено.

Для розуміння єврейського досвіду у Другій світовій війні в Україні на фаховому рівні, за підтримки уряду та/або можливих олігархів єврейського походження, зокрема Віктора Пінчука, було створено центри вивчення Голокосту. Український центр вивчення історії Голокосту в Києві та Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» в Дніпропетровську/Дніпрі шляхом поширення знань про становище євреїв у воєнний час допомогли сотням учнів середніх шкіл, студентам, вчителям і науковцям сут-

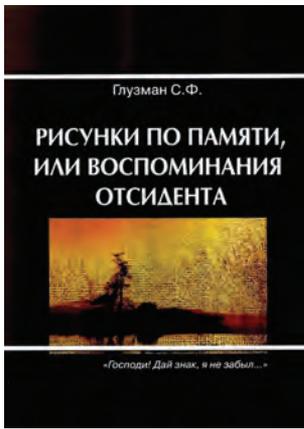

315. Українці у традиційному вбранні куштують мацу. Фото 1992 р.

тево поглибити розуміння єврейської трагедії, її причин і наслідків. Це стало можливим завдяки інтенсивним семінарам, літнім програмам, конференціям під керівництвом фахівців з Ізраїлю та Північної Америки, а також публікаціям у наукових журналах, присвячених Голокосту. Центри в Києві та Дніпропетровську також відіграли важливу роль у поширенні на Україну американського проекту Стівена Спілберга — Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії, метою якого є збереження спогадів тих, хто пережив Голокост, та праведників, які їх рятували.

Судові процеси щодо злочинів проти людства

Новий підхід посткомуністичної влади до вшанування жертв Голокосту не привів до змін в юридично-судовій практиці. Влада не зробила жодної спроби, щоб знайти й притягнути до відповідальності осіб, причетних до злочинів проти людства на території України. Про місцевих колабораціоністів влада визнавала за краще взагалі не згадувати. Отож в українському суспільстві так і не було досягнуто широкого консенсусу з цього складного питання. Саме тому 1993 року, коли Верховний суд Ізраїлю переглядав справу Івана Дем'янюка (швидше за все, охоронця у таборі смерті Треблінка, помилково

316. Титульна сторінка мемуарів Семена Глузмана (нар. 1946) – українського психотерапевта, правозахисника і дисидента.

єврейські дослідники в Україні просто уникали теми колабораціонізму.

Врешті, на зміну радянським спробам замовчувати цю тему прийшло дещо викривлене ставлення до Голокосту. На різних рівнях у незалежній Україні влада намагалася рішуче дистанціюватися від нацистських злочинів супроти євреїв, вчинених на українських теренах. Представники владних інституцій або відкидали, або відхиляли будь-які спроби обговорити участь українців, зокрема бійців ОУН-УПА та українських добровольців у підрозділах німецької поліції, у масовому знищенні євреїв.

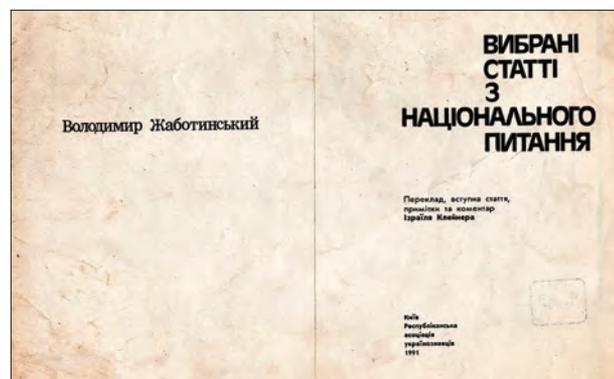
Подальша героїзація цих підрозділів, а також дивізії СС «Галичина» у складі збройних сил Німеччини майже не залишили місця для ґрунтовного обговорення цієї делікатної теми. На заході України, зокрема, місцева влада дотримувалася думки, що етнічні українці, які служили в батальйоні «Нахтігаль» та у дивізії СС «Галичина», були героями війни саме тому, що боролися проти Радянського Союзу, проти комуністичної влади, відповідальної за масові вбивства українських націоналістів у 1939–1941 роках. Місцева адміністрація була певна, що ОУН-УПА, українські поліцаї, «Нахтігаль» та дивізія «Галичина» буцімто не мали жодного відношення до так званого «Остаточного вирішення єврейського питання». Лише останнім часом деякі фахівці-історики (українського чи неукраїнського ет-

идентифікованого як відомого ката «Івана Грозного»), група українців зібралася біля посольства Ізраїлю в Києві на знак протесту, захищаючи Дем'янюка, якого вони вважали невинним. Єврейські фахівці-історики з України так і не змогли виробити спільного рішення у справі Дем'янюка. У результаті впродовж понад десяти років молоді

нічного походження) взялися до наукового розгляду цієї теми.

Ізраїль та Україна – євреї та українці

Після 1991 року влада незалежної України вирішила позбутися ще однієї незручної спадщини комуністичного минулого – жовчної кремлівської антисіоністської кампанії та публічного приниження Ізраїлю як маріонетки Сполучених Штатів у Холодній війні. Уже восени 1991 року українські державні лідери почали перемовини щодо порозуміння і співпраці з різними єврейськими неурядовими організаціями, зокрема із Всесвітньою сіоністською організацією. Згодом, 25 грудня 1991 року, Ізраїль став однією з перших країн, які визнали Україну як незалежну державу, і встановив із нею дипломатичні відносини. Українські урядовці та високопоставлені дипломати публічно і приватно висловлювали щирі зацікавленість у побудові міцних політичних та економічних зв'язків із Ізраїлем, особливо в галузях сільського господарства, високіх технологій та у військовій сфері. Визначний український письменник і публіцист ліберально-демократичного спрямування Юрій Щербак став першим Повноважним послом України в Ізраїлі. 1993 року на одній із перших художніх виставок в українському посольстві в Тель-Авіві було представлено цікаву фотографію, яка передавала нову атмосферу: українські козаки їли пасхальну мацу, що було певним культурним символом подолання міжетнічних забобонів.

317. Перше україномовне видання статей початку ХХ ст. Володимира Жаботинського на тему національного питання (Київ, 1991).

Не минуло й року від встановлення дипломатичних відносин, як до Ізраїлю приїхала українська парламентська делегація, а після державного візиту президента Кравчука в січні 1993 року всі четверо його наступників (Леонід Кучма, Віктор Ющенко, Віктор Янукович та Петро Порошенко), а також кілька найвищих урядовців в Україні відвідали Ізраїль з офіційним візитом. У результаті зростаючої співпраці в політичній та діловій сферах товарообіг між Україною та Ізраїлем у період з 2006 до 2012 року подвоївся й сягнув 950 мільйонів доларів США на рік.

Україна віч-на-віч зі своїм єврейським минулим

Від 1991 року чимало культурних, мистецьких та освітніх установ України воліли підкреслити свою прихильність до євреїв і повагу до єврейської культури. 1992 року Національний театр опери і балету України поставив на київській сцені оперу Джузеппе Верді «Набукко», одягнувши стародавніх євреїв у вавилонському полоні в одяг євреїв-ашкеназі зі Смуги осілості. Того ж року київський Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка поставив п'єсу «Тев'є-Тевель», написану за мотивами творів Шолом-Алейхема, в якій роль Тев'є-молочника зіграв провідний український актор Богдан Ступка. У 2001 році у репертуарі Національної опери України також з'явився «Мойсей» Мирослава Скорика, написаний на основі просіоністської епічної поеми Івана Франка, побудованої на прямих паралелях між біблійними євреями та сучасними Франкові етнічними українцями.

Пошук паралелей між долею українців і євреїв, який обидві сторони раніше уникали як недоречний, віднині став частиною нового міжетнічного діалогу. Іван Дзюба, колишній дисидент, а з 1992 року міністр культури України, називав євреїв і українців у постколоніальних термінах «двома жертвами історії та режимів, які придушували свободу». Колишні єврейські й українські дисиденти, які стали впливовими у політичному житті посткомуністичної України – Йосиф

318. Колишні радянські євреї на пляжі в Ейлаті, Ізраїль.

Зісельс, Семен Глузман, Мирослав Маринович, Зиновій Антонюк та Євген Сверстюк, у рамках спільного книжкового проекту надрукували свої мемуари. У цій новій атмосфері письменники українського та єврейського походження, як-от Дмитро Павличко, Іван Драч, Наум Тихий та Абрам Кацнельсон, витягли з шухляд і надрукували твори, присвячені єврейсько-українським стосункам, написані (але не опубліковані) за радянських часів.

Ізраїль та незалежна Україна

Після політичної «реабілітації» Ізраїлю на урядовому рівні українські інтелектуали націонал-демократичної орієнтації переосмислили ізраїльський досвід національного будівництва, в якому вони вбачали модель посткомуністичного державного будівництва в Україні. У спробах відродити українську культуру і державність вони не могли ігнорувати того факту, що за п'ятдесят років свого існування, починаючи з 1948 року, Ізраїль зумів відновити іврит й івритомовну культуру, збудувати ефективне сільське господарство, а також досягти рівня ВВП на душу населення, співставного з багатьма найрозвиненішими європейськими країнами. За словами Лариси Скорик, президента спонсорованого урядом товариства «Україна–Ізраїль» «для молоді української держави сучасна історія відновленого Ізраїлю є красномовним прикладом того, як виборювати, досягати, будувати й зберігати державну незалежність – передумову для величчя, свободи й незламності нації».

Тож невдовзі діалог між етнічними українцями та євреями переріс у діалог між двома

319. Усипальниця (Охел) Баала Шем Това, Меджибіж. Відновлена 2008 р.

націями, що набули власної державності. Паралелі між Україною та Ізраїлем змінили політичне звучання відомого рядка української поетки ХІХ століття Лесі Українки: «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя». Те, що було метафорою для безземельних етнічних українців і позбавлених державності євреїв (синів Ізраїлю),

тепер стало символічною паралеллю між незалежною Україною та Державою Ізраїль.

Книжки, присвячені відмінностям та подібностям мовної політики, історичного досвіду, громадських інституцій, національної самоідентифікації та форм національного будівництва в Ізраїлі й Україні, стали частиною панівного наукового дискурсу в Україні. Наприклад, Орест Ткаченко з Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Національної академії наук України вважав іврит прикладом «мовної стійкості», який забезпечував збереження єврейських традицій. З його точки зору, мовна політика Ізраїлю повинна слугувати взірцем для відродження української мови й культури в Україні.

Постать сіоніста Зеева (Володимира) Жаботинського, уродженця Одеси, опинилася в самому центрі цього нового дискурсу. Як за життя, так і після смерті (1940) Жаботинський був персоною нон-грата в Радянському Союзі; навіть ім'я його було під забороною. Завдяки зусиллям українських шанувальників, наприкінці 1990-х років життя та діяльність Жаботинського як

320. Український прикордонник в Одеському аеропорту перевіряє паспорти хасидських паломників, що прямують в Умань. Фото 2010-х рр.

авторитетного мислителя стали доступними для багатьох українських політиків та інтелектуалів, які захоплювалися його багаторічною запеклою критикою русифікації, опором єврейській асиміляції, захистом унікальності української мови і культури, а також непохитною підтримкою українських національних прагнень. Українські націонал-демократи проголосили Жаботинського великим другом українського народу, а дехто називав його «апостолом нації», рівноцінним видатному українському мислителю В'ячеславу Липинському.

Співпраця України та Ізраїлю

На початку XXI століття українсько-ізраїльські відносини зазнали подальших змін. Після офіційного візиту в Єрусалим у середині 2000-х років мера Києва інші ізраїльські міста, зокрема Хайфа, Рішон ле-Ціон і Беер-Шева, підписали угоди про культурний обмін та співпрацю з Харковом, Дніпропетровськом/Дніпром, Чернівцями та низкою інших українських міст.

Завдяки винятково багатому єврейському минулому в Україні, туризм став одним із найважливіших аспектів політичного та соціально-культурного зближення між двома народами. Між 2007 і 2010 роками Україну щорічно відвідували у середньому понад 60 тисяч ізраїльтян, а Ізраїль – від 130 до 150 тисяч українців. Пізніше, завдяки рішення Ізраїлю ввести в 2010 році безвізовий в'їзд для громадян України, потік туристів до Ізраїлю поживавився ще більше. Для українських християн найважливішими місцями в Ізраїлі є Віфлеєм та Єрусалим. Тим часом Україна стала одним із основних міжнародних центрів релігійної єврейської прощі, передусім для хасидів та інших ортодоксальних євреїв. Це особливо важливо, оскільки батьки-засновники кількох гілок хасидизму проповідували, засновували нові громади й були поховані на території сучасної незалежної України.

Серед найважливіших центрів прощі – місця поховання легендарних хасидських вчителів, зокрема в Гадячі (Шнеура-Залмана з Ляд, засновника хабадського хасидизму), у Меджибожі (легендарного засновника хасидизму Ізраєля

321. Меморіал пам'яті 15 000 євреїв, вбитих нацистами у гето Ятки у Бердичеві 1941 р.

бен Еліезера – Баал Шем Това), у передмісті Чернівців Садгори (рабина Фридмана, відомого під іменем Ізраель із Ружина), у Бердичеві (Лев Іцхока), а також у Києві (династії Тверських цадиків), у Шепетівці (рабина Пінхаса із Кореця, попередника й батька братів Шапіро – друкарів, видавців і засновників хасидської династії), у Вижниці (Менахема Менделя Хагера, засновника династії Вижницьких хасидів), у Брацлаві (писара рабина Нахмана із Брацлава), у Жидачеві (рабина Цві Гірша) та у Мукачевому (рабина Хайма Елазара Шапіро).

Попри популярність усіх цих місць, жодне з них не може конкурувати з Уманню, де похований рабин Нахман із Брацлава (1807). Людина вражаючої проникливості, афористичного розуму та надзвичайної уяви, рабин Нахман проповідував учням, що для них буде особливою заслугою (*зхут*) молитися разом із ним під час осінніх Високих свят. А найважливіше для них – молитися на його могилі, коли його не стане. Не без певної месіанської претензії, він стверджував, що його власна могила володітиме магічною силою (*сегула*) – тож коли ті, хто помолиться на могилі, відійдуть в інший світ, він витягне їх за волосся із самої геєни. У такий досить дивний спосіб вчитель Нахман забезпечив собі посмертну славу: проща до його могили триває вже протягом двохсот років.

Євреї різних деномінацій вірять у пророкування вчителя Нахмана, і багато хто з них (навіть далеко поза колом брацлавських хасидів, що сьогодні мають осередок в ізраїльському

місті Цфат) щоосені відвідує його могилу під час осінніх Високих свят, особливо на Рош га-шана – єврейський Новий рік. Цифри вражають: у 1994 році Умань відвідали близько трьох тисяч паломників, а починаючи з 2012 року в середньому до міста приїздять від двадцяти до тридцяти тисяч хасидів із Північної Америки, Австралії, Ізраїлю, низки країн Західної Європи, а також Росії. Хоча їхня основна мета – помолитися на могилі рабина Нахмана, проща такого масштабу значно вплинула на інфраструктуру Умані. Для задоволення паломницьких потреб було збудовано нову синагогу на чотири тисячі осіб, відновлено надгробок над могилою раббі Нахмана, відкрито їдальні з кошерною їжею на декілька тисяч осіб та крамниці, де можна придбати релігійні артефакти і молитовники. Прочани, що прибувають в Умань, представляють повний спектр юдаїзму – від брацлавських та інших хасидів європейського походження до євреїв східного обряду з Марокко, Ємену та Центральної Азії, а також сефардських євреїв з усієї діаспори. Є серед них і сучасні, й ультра-ортодоксальні євреї, релігійні й напіврелігійні єврейські хіпі, є й нерелігійні, допитливі молоді євреї, переважно з інших республік колишнього Радянського Союзу, для яких проща – ще й своєрідна етнографічна подорож.

Розмістити таку кількість людей – неабияка справа для загалом тихого, провінційного містечка Умань. Про безпеку дбають українська поліція (близько сотні – станом на 2011 рік) і часом п'ять-сім поліцейських з Ізраїлю, а в центрі міста з'явилися знаки на івриті із зазначенням основних міських служб і назв вулиць. Тож не дивно, що восени економіка міста оживає і Умань нагадує те галасливе торгове містечко, яким вона була у XVIII та XIX століттях. Втім, тепер усе навпаки: етнічні українці продають, а євреї – купують. Час від часу траплялися дрібні правопорушення, зокрема бійки між етнічними українцями та деякими прочанами. Лунали навіть заклики невеличкої місцевої расистської групи вигнати хасидів із Умані. Але такі проблеми не відлякують прочан, більшість із яких винаймає квартири у місцевих мешканців. Жодний з таких ексцесів між туристами та місцевими

ми жителями, цілком звичних для будь-якої європейської країни, не є достатньою причиною, щоби зірвати святкування єврейського Нового року, яке щороку у вересні-жовтні підтверджує взаємовигідність економічних інтересів українців – мешканців Умані та євреїв, що відвідують місто.

Бачення минулого

Незважаючи на прагнення до зближення з євреями з боку політичних та інтелектуальних еліт України, інтеграція єврейської історії й культури в систему освіти України залишається на низькому рівні. Приміром, більшість текстів у навчальній програмі, як і за радянських часів, утворюють історичний дискурс, в якому євреї повністю відсутні. Відтак, випадкові посилення на погроми 1919 року або Голокост, що з'являються на сторінках таких підручників, спантеличують учнів, які неминуче постають перед питаннями: чому на українських землях живе так багато євреїв? Звідки вони прийшли і що вони робили протягом багатьох століть? Чому Україна історично й культурно досі є настільки важливою для євреїв?

В Україні є кілька авторитетних інтелектуалів – Ярослав Грицак, Тарас Возняк, Юрій Шаповал, Наталія Яковенко, які у своїх численних спеціалізованих монографіях порушують питання єврейської історії. Втім, такий підхід абсолютно не стосується авторів університетських підручників. У найкращому випадку, підручники відображають етноцентричне бачення України, в якому залишається мало місця для неетнічних українців – кримських татар, поляків, євреїв та інших. У найгіршому випадку вони просто продовжують традиції радянських підручників, які намагалися применшити значення етнічної приналежності й натомість підкреслити роль робітничого класу, створюючи образ України як землі, населеної однорідною групою слов'янських народів, дружніх до свого російського «старшого брата».

Важливим винятком з описаного вище сценарію є краєзнавство. Оскільки краєзнавчі книжки не потребують штампа «ухвалено

міністерством освіти» і їх автори не відчують бюрократичного тиску центральної влади у Києві, краєзнавці в містах і містечках, що традиційно мали великі і впливові єврейські громади – Дрогобич, Гуляйполе, Меджибіж, Володимир-Волинський, Запоріжжя тощо, успішно включають у свої наративи насичені й достовірні описи єврейських економічних, релігійних та культурних досягнень, а також відверто, хоча і без нюансів, притаманних професійному історичному дискурсу, розповідають про звірства Другої світової війни. Чернівці та Львів встановили новий стандарт для високоякісного написання мультиетнічного краєзнавства; у деяких нових курсах місцевих університетів застосовується мультикультуральний підхід, у рамках якого єврейський, німецький, румунський та український досвід вплітаються в єдину оповідь про ці провідні центри Буковини та Галичини.

Нові форми антисемітизму

Зближення між євреями й українцями, а також між Україною та Ізраїлем із 1991 року загалом проходило у сприятливій атмосфері. Попри це, у царині єврейсько-українських відносин залишалося чимало труднощів; на початку 1990-х з'явилися і нові, вже посткомуністичні форми антисемітизму та антисіонізму. Наприклад, Міжрегіональна академія управління

322. Титульні сторінки антисемітських та ксенофобських видань київської Міжнародної академії управління персоналом (МАУП).

персоналом (МАУП) – приватний недержавний вищий навчальний заклад, заснований у Києві в 1989 році, став провідним (і, мабуть, єдиним) центром узаконеного антисемітизму в Україні. У рамках конференцій і серійних видань («Персонал» та «Персонал плюс»), численних брошур і книжкових публікацій керівництво МАУП запровадило низку гучних і часто жорстоких нападів на євреїв та Державу Ізраїль.

Нові антисеміти відродили весь арсенал ганебних стереотипів. Вони, як і раніше, продовжують розглядати євреїв як послідовників Менахема Менделя Бейліса, безпідставно звинуваченого в 1911 році у ритуальному вбивстві християнського хлопчика; називають євреїв організаторами більшовицької революції 1917 року; вважають євреїв противниками української культури і українського народу; звинувачують їх в тому, що вони допомогли організувати Голодомор 1933 року; і, звичайно, представляють євреїв як головних рушіїв перетворення незалежної України на маріонетку міжнародного сіоністського капіталу. Газета «Сільські вісті», яку в основному підтримував МАУП і яка виходила накладом у більш ніж півмільйона примірників, регулярно уміщувала антисемітські ненависницькі випадки. МАУП навіть дала почесний науковий ступінь відомому антисеміту й симпатичу неонацистів, лицарю американського Ку-Клукс-Клану Девіду Дюку. Незважаючи на таку провокативну діяльність, зокрема перевидання класичних антисемітських творів (серед іншого, наклепницької «Книги Кагала» 1869 року), репутація цього навчального закладу була підірвана через критику з боку колишніх студентів, а також через відкритий осуд з боку тодішнього президента України Віктора Ющенка у 2005 році, що набуло широкого розголосу.

Згодом антисемітські заяви проникли, хоча й повільно, в український політичний мейнстрім разом із підйомом партії «Свобода» та, пізніше, вже у 2014 році, партії «Правий сектор». Використовуючи невдоволення багатьох людей економічною кризою в Україні, нереалізованими реформами та невикоріненою корупцією політичних еліт, лідер «Свободи» Олег Тягнибок вдався до популістського засобу – ксенофобськи

представив загалом усіх росіян та євреїв внутрішніми ворогами України, сподіваючись, вірогідно, згодом звинуватити їх у руйнуванні країни. Мішенями для критики стали корумповані олігархи єврейського походження та проросійськи орієнтовані політики на кшталт Дмитра Табачника (єврейсько-російського походження) – одіозного міністра освіти з уряду поваленого президента Януковича.

Антисемітська політична риторика Тягнибока та його прибічників привернула увагу міжнародних засобів масової інформації як у Росії, так і на Заході, надто коли партія «Свобода» отримала 7% голосів виборців на парламентських виборах 2012 року (41 місце у Верховній Раді). Російські медіа-ресурси, переважно підпорядковані путінському режиму, наполегливо намагалися скомпрометувати протести на Майдані 2013–2014 року, зображаючи «Свободу» й «Правий сектор» як обличчя «фашистської» й «антисемітської» України після Януковича. По-

при те що звинувачення були деякою мірою обґрунтованими, під час нових виборів у жовтні 2014 року до Верховної Ради України з 450 місць «Свобода» отримала тільки шість, а «Правий сектор» – лише два, причому, за іронією долі, одне з них належало єврею.

Хоча з моменту здобуття незалежності українські очільники доклали безпрецедентних зусиль задля того, щоб створити позитивну атмосферу в українсько-єврейських взаєминах і сприяти налагодженню міжетнічних відносин, майбутнє такого зближення залежить від багатьох обставин. Його успіх більшою мірою залежатиме від внутрішньої політичної та соціально-економічної стабільності в Україні, ніж від подальших зусиль усіх сторін, спрямованих на порозуміння українців і євреїв та подолання стереотипів і взаємної неприязні, крізь призму яких традиційно розглядали єврейсько-українські стосунки.

ПУТІНСЬКА ФАНТАЗІЯ: АНТИСЕМІТИЗМ В УКРАЇНІ

Розгорнувши пропагандистську війну на початку 2014 року під час російської анексії Криму та підтримки сепаратистів на сході України, президент Володимир Путін запустив у західних медіа кампанію дискредитації України як фашистської держави, а її лідерів – як антисемітів, що буцімто становлять смертельну загрозу для євреїв країни. Безпідставні твердження Путіна було рішуче відкинуто у відкритому листі за підписами багатьох визначних євреїв та представників провідних єврейських громадських, релігійних та наукових інституцій України. Лист було опубліковано 26-27 березня 2014 року у газетах «The New York Times», «The International New York Times» (Париж), «The National Post» (Торонто) та «Ha'aretz» (Єрусалим).

Президентові Російської Федерації Володимиру Володимировичу Путіну

Пане президенте!

Ми – євреї-громадяни України: бізнесмени і менеджери, релігійні та громадські діячі, науковці, художники і музиканти. Ми звертаємося до Вас від імені багатонаціонального народу України, від імені національних меншин та від імені єврейської громади.

Ви заявили, що Росія хоче захистити права російськомовного населення Криму і всієї України, яке нібито зневажається сьогоденною українською владою. В силу історичних причин євреї також є переважно частиною російськомовного населення. Тому наша думка про події має не меншу вагу, ніж думка Ваших радників та інформаторів.

Ми не думаємо, що Вас легко ввести в оману. А це означає, що Ви самі свідомо вибираєте

з маси інформації про Україну саме неправдиву інформацію і зводите наклеп. І Вам добре відомо, що виголошені під час прес-конференції слова Віктора Януковича про те, що після підписання відомої угоди «... Київ був заповнений озброєними людьми, які почали громити будівлі, культові установи, храми. Почали страждати невинні люди. Людей просто грабували і вбивали на вулицях», – це брехня, від першого і до останнього слова.

Російськомовні жителі України не зазнають принижень і утисків, їхні громадянські права не обмежені. Вишукування «насильницької українізації» і «заборони говорити по-російськи», про які багато пишуть в російських ЗМІ, нехай залишаться на совісті їх авторів. Ваша впевненість на прес-конференції про зростання антисемітизму в Україні також не відповідає реальним фактам. Мабуть, Ви переплутали Україну з Росією, де єврейські організації зафіксували минулого року зростання антисемітизму.

Нині, коли Україна пережила важку політичну кризу, багато хто з нас опинилися по різні сторони барикад. Серед євреїв України, як і серед інших етнічних груп, немає абсолютної єдності у ставленні до того, що відбувається в країні. Але всі ми живемо в демократичній державі і можемо дозволити собі мати різні думки.

Нас лякали і продовжують лякати, що до влади в Україні рвуться «бандерівці» і «фашисти», що нас чекають єврейські погроми. Так, ми знаємо, що політична опозиція і сили суспільного протесту, що домоглися позитивних змін у виконавчій владі країни, складаються з різних груп. Серед них є і націоналістичні, проте навіть наймаргінальніші з них не дозволяють собі демонструвати антисемітизм чи інші форми ксенофобії. І ми точно знаємо, що наші нечисленні націоналісти перебувають під жорстким контролем громадянського суспільства та нової влади України, чого не скажеш про російських неонацистів, заохочуваних вашими спецслужбами.

З новим урядом у нас складається повне взаєморозуміння, налагоджується робоча

співпраця. У Кабінеті Міністрів є чимало представників національних меншин: міністр внутрішніх справ – вірменин, віце-прем'єр – єврей, два міністра – росіяни. Новопризначені голови обласних адміністрацій України також не є виключно представниками титульної нації.

На жаль, треба визнати, що останнім часом стабільність в нашій країні під загрозою. І ця загроза виходить від російської влади, тобто – від Вас. Це Ваша політика підбурювання до сепаратизму і грубого тиску на Україну становить загрозу нам – євреям, як і всьому народові України, включаючи жителів Криму і південного сходу України, і вони в цьому дуже скоро переконаються.

Володимире Володимировичу, ми високо цінуємо Вашу турботу про безпеку і захист прав національних меншин в Україні. Але ми не бажаємо, щоб нас «захищали» шляхом розколу України і анексії її території. Ми переконливо закликаємо Вас не втручатися у внутрішні українські справи, відвести російські війська в місця їх постійної дислокації і припинити спонукання проросійського сепаратизму.

Володимире Володимировичу, ми в змозі захистити наші права в конструктивному діалозі та співпраці з урядом і громадянським суспільством суверенної, демократичної і єдиної України. Ми наполегливо просимо Вас не дестабілізувати ситуацію в нашій країні і залишити спроби дискредитувати нову українську владу.

Підписи:

Йосиф Зісельс, голова Асоціації єврейських організацій і громад (Ваада) України, виконавчий віце-президент Конгресу національних громад з України

[більше тридцяти підписів провідних єврейських громадських лідерів та активістів України та Ізраїлю]

РОЗДІЛ 12

Минуле як сучасність і майбутнє

Розпад Радянського Союзу та постання незалежної України докорінно змінили ставлення етнічних українців до своєї держави. Вперше в історії мешканці країни самі мали вирішити її долю голосуванням на референдумі 1 грудня 1991 року за або проти незалежності нової держави. Аж 92% українських громадян – серед етнічних українців відсоток був іще вищим – проголосували за незалежність. Отже, на відміну від попередніх режимів, під владою яких перебували українські землі, незалежна Україна постала завдяки активній громадській участі своїх мешканців, оскільки не менш як 80% виборців із правом голосу добровільно взяли участь у референдумі за незалежність.

Українці у посткомуністичному світі

Значна кількість громадян України, зокрема етнічних українців та євреїв, брали і продовжують брати активну участь у суспільному житті. Балотуватися на багатопартійних демократичних виборах на місцевому, регіональному та національному рівнях стало у посткомуністичній Україні нормою політичного життя. Взірцем громадської небайдужості була Помаранчева революція, що почалася наприкінці 2004 року, коли близько 17% відсотків населення України впродовж трьох тижнів протестували на вулицях проти сфальсифікованих результатів президентських виборів – і ще приблизно стільки

же вийшли, підтримуючи сфальсифіковані результати.

Побудована на участі широких мас у прийнятті політичних рішень, нова форма демократії спонукала етнічних українців висловлюватися з широкого кола питань. Одне з них пов'язане з визначенням того, що значить бути українцем. Кого вважати українцем – того, хто спілкується українською й ідентифікує себе за українською національною приналежністю, чи кожного громадянина України незалежно від національності, рідної мови й релігії? Попри положення Конституції України 1996 року, яка проголошує, що «український народ» складається з «громадян України всіх національностей», чимало людей не розуміли (і певною мірою все ще не розуміють), у яких вимірах визначається

323. Протести на київському Майдані під час Помаранчевої революції 2004 року.

приналежність до українства – загальногромадянських чи етнічних.

Серед тих громадян України, які є етнічними українцями, наявні, умовно кажучи, дві групи – активних і пасивних громадян. До активних належать ті, хто розмовляє українською й підтримує заходи, що сприяють подальшому зміцненню позицій української мови в школах, уряді, медіа та громадському житті в цілому. Активісти, які вважають мову важливим соціальним чинником, також переважно підтримують інтеграцію України в Європу і, таким чином, виступають проти проросійської орієнтації деяких українських політиків. До пасивних громадян належать ті, хто вважає себе українцем (і в етнічному, і в громадянському сенсах), але розмовляє переважно російською і не підтримує соціокультурних й освітніх заходів на користь української мови. Чимало пасивних громадян незгодні з певними поглядами, що їх зазвичай приписують західному регіону країни (особливо – Галичині) і що, на їхню думку, є крайніми націоналістичними поглядами. Натомість вони схильються до більш збалансованого підходу, який враховує реальне геостратегічне положення України між Європою й Росією. Втім, дехто з них відкрито відкидає орієнтацію на Європейський Союз і виступає за об'єднання з Російською Федерацією в рамках Євразійського економічного союзу.

Події 2013–2014 років на київському Майдані змінили не тільки політичний, а й соціально-психологічний ландшафт України. Революція

324. Протести проти підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС. Київ, вересень 2013 року.

325. Молоді жінки на День вишиванки, 2015 р.

Гідності, агресивні дії Росії та російська окупація території України перетворили більшість колишніх громадян з пасивних на активних. Ці нові активісти, як етнічні українці, так і українці будь-якої іншої національної та релігійної приналежності не тільки почуваються та діють як громадяни України – країни, яку вони вважають своєю, але також підтримують проєвропейську орієнтацію нового уряду як єдино можливий варіант політичного майбутнього їхньої спільної батьківщини.

Ідеологічні протиріччя між активними і пасивними громадянами визначають напрями формування поглядів і дискусії, які стосуються широкого кола питань, пов'язаних із ідентичністю. Чи зобов'язаний, наприклад, кожен громадянин країни вживати українську в усіх формах суспільної комунікації (в освіті, медійній сфері, стосунках з урядовими інституціями)? Чи може російська стати другою державною мовою – й отож рівноправною українській? Чи варто прославляти (та й узагалі згадувати) у шкільних підручниках героїв-націоналістів, яких особливо шанують західні українці, і чи варто викреслити героїв радянських часів, до яких позитивно ставиться більшість мешканців сходу та півдня України, з підручників історії, а також прибрати їх (якщо йдеться про пам'ятники) з суспільного простору? Чи мусить в Україні бути лише одна «офіційна» (помісна) Православна церква, яка перебуває поза юрисдикцією Москви? Чи варто розповсюдити діяльність Української греко-католицької церкви

326. Діаспора протестує проти російського вторгнення в Україну. Нью-Йорк, березень 2014 р.

на всю країну, чи обмежити її діяльність тільки Західною Україною? Такі питання вельми турбують всіх громадян, які активно підтримують громадське, культурне та релігійне відродження, що розгортається в Україні з моменту здобуття незалежності.

Реакція діаспори на нову Україну

Українська діаспора тепло зустріла й всебічно підтримала зусилля, спрямовані від кінця 1980-х років й аж до створення незалежної держави на розбудову суверенної України. Вірогідно, ентузіазм та відданість діаспорних українців справі українського відродження були цілком щирими, однак їх сподівання спиралися на ідеологізований образ історичної батьківщини – країни, де протягом багатьох століть мешкали, буцімто, суто волелюбні етнічні українці, придушені московсько-російською та радянською владою, які нетерпляче очікували того дня, коли вони зможуть управляти своєю країною таким чином, щоб гарантувати демократію й економічний добробут. Саме про таке некритичне і нереалістичне бачення українського народу дізнавалося покоління дітей із діаспори від бать-

ків удома або від учителів у суботніх україномовних школах.

Цілком зрозуміло, що такі очікування зміняться розчаруванням, бо має змінитися принаймні кілька поколінь, перш ніж на зміну глибоко вкоріненій радянській ментальності та патріархальному характеру українського суспільства прийдуть європейські та північноамериканські культурні цінності, звичні для діаспори. У свою чергу, мешканці України – і панівна еліта, і населення загалом – після 1991 року поступово змінили власні ілюзорні очікування на скромніше і більш реалістичне бачення того, що діаспора може зробити – або не зробити – для них.

Незважаючи на розчарування в політичній і економічній еволюції пострадянської України, саме існування незалежної держави протягом понад двох десятиліть змінило спосіб мислення української діаспори. Відтепер американці й канадці українського походження знову почувують власну національну гідність. Окрім того, що вони в першу чергу вважають себе американцями чи канадцами, їм більше не доводиться пояснювати іншим, чим є земля їхніх предків. Адже Україна, з усіма її позитивними й негативними

рисами, все ж існує. Зрештою, це повноцінна країна, як і решта країн у світовому співтоваристві.

Саме з цим почуттям власної гідності, часто підтриманим заявами і діями з боку найвищих щаблів американського й канадського урядів, представники української діаспори знову отримали нагоду дієво проявити своє ставлення до України – під час протестів на Майдані в 2013–2014 роках. Вони наполегливо закликали американських і канадських лідерів допомогти Україні, та й самі зробили суттєвий внесок у цю допомогу, підтримавши фінансово військову боротьбу на сході України, а також зібравши гроші для тисяч біженців і солдатів, що стали жертвами «замороженої війни» з Росією.

Євреї у посткомуністичному світі

Згідно з останнім радянським переписом 1989 року, в Україні налічувалося 486 тисяч євреїв. Протягом перших двох десятиліть української незалежності ця цифра коливалася, хоча загалом зменшувалася. З одного боку, кількість євреїв збільшилася за рахунок осіб, які в радянські часи приховували свою єврейську національність із практичних міркувань, а тепер вирішили – з нових прагматичних причин – її відновити. Повернути раніше приховану єврейську національність було особливо важливо для тих, хто волів виїхати до Ізраїлю. Відповідно до ізраїльського Закону про повернення, людина, в якій є хоча б один єврейський дідусь чи бабуся, має безумовне право на імміграцію та постійне проживання в Ізраїлі.

З іншого боку, низький коефіцієнт народжуваності (притаманний населенню України в цілому), високий рівень змішаних шлюбів, в яких діти більш не вважають себе євреями, і найголовніше, високий рівень еміграції до Ізраїлю, призвели до різкого демографічного спаду серед євреїв України. На час проведення першого перепису незалежної України в 2001 році, тільки 104 тисячі осіб називали себе євреями. Різні західні та ізраїльські агенції та, звісно, місцеві єврейські лідери схильні перебільшувати кількість євреїв, що проживають в Україні,

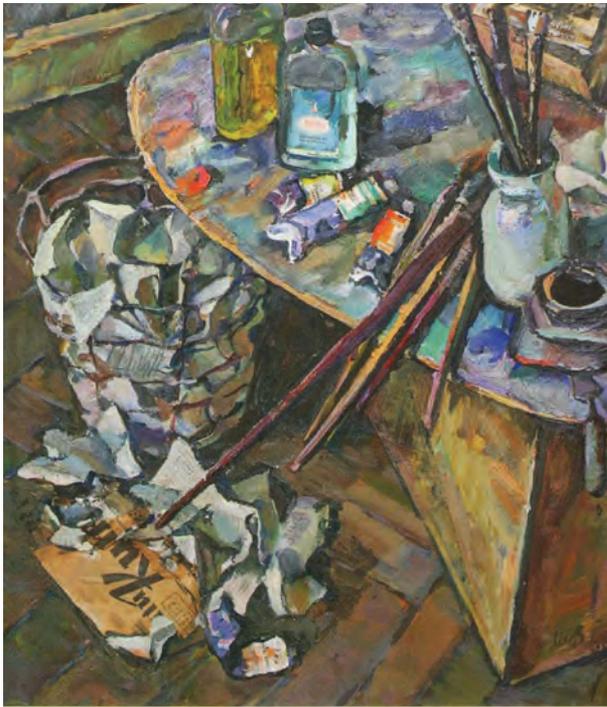
327. Єврейські старшокласники з України, учасники програми «Наале» Єврейської агенції Сохнут, вирушають до Ізраїлю. Київ, 2013 р.

оскільки що більше співтовариство, то успішніші їхні кампанії зі збору коштів. Насправді ж, чисельність євреїв, що проживають в Україні, надалі знижується, тож напередодні чергового перепису (можливо, у 2016 році) в країні може лишитися від 85 до 90 тисяч євреїв.

Єврейське відродження

Від часу проголошення незалежності України євреї переживали надзвичайне культурне й релігійне відродження. Це відродження практично не мало класових чи політичних обмежень і сягало далеко за межі світської єврейської культури, тож воно досить сильно різниться від відродження їдишиської радянської культури 1920-х років. Більше того, переважна більшість євреїв у сучасній Україні розмовляють російською чи українською, і дуже мало таких, що спілкуються на їдиш.

Відродження єврейського життя набувало різних форм. Починаючи з останніх років існування радянської влади, практично у всіх містах і населених пунктах України, які мали більш-менш значне єврейське населення, почали виникати Товариства єврейської культури імені Шолом-Алейхема. Товариства організували лекції, концерти, святкування традиційних єврейських свят і, перш за все, роздавали гуманітарну допомогу із Заходу. Незабаром по-стали інші релігійні товариства та громадські

עגופעץ 23

ДУХ І ЛІТЕРА

328. Обкладинка російськомовного літературного альманаху «Єгупець» (Київ, 2014), що виходить два рази на рік.

організації, й до 1992 року близько трьохсот із них було неофіційно об'єднано парасольковою організацією під назвою Ваад України (Асоціація єврейських організацій і громад України). Водночас посткомуністична українська влада заснувала своєрідну маріонеткову єврейську державну організацію – Єврейську раду України, до якої увійшли посадовці єврейського походження, віддані чинній владі. Єврейська рада не користувалася популярністю серед єврейського населення в цілому, однак діяла як квазі-представницький орган і була запорукою того, що уряд України матиме вплив на розбудову єврейських громад і, найголовніше, контролюватиме надання допомоги з-за кордону єврейським громадам по всій країні.

Для координації допомоги з-за кордону кілька десятків міжнародних єврейських організацій заснували в Україні свої філії. Три з них стали відігравати провідну роль у розбудові українських єврейських громад: по-перше, Американський об'єднаний розподільчий комітет

(American Joint Distribution Committee, скорочено – Джойнт), який підтримує створення й діяльність довгострокових освітніх програм та програм соціальної допомоги, зокрема «Хесед»; по-друге, посольство Ізраїлю в Києві, яке не тільки допомагало тим, хто виїздив до Ізраїлю, але й підтримувало низку єврейських освітніх та культурних програм; по-третє, Єврейське агентство (Jewish Agency (Sokhnut) for Israel, скорочено – Сохнут), яке організувало різноманітні освітні програми в Ізраїлі для єврейської молоді з України (програма Наале-16), заснувало багаторівневі *ульпани* – спеціальні мовні курси для вивчення івриту, а також спонсорувало кілька місцевих ініціатив розбудови громад по всій території України. Різні зарубіжні інституції й установи допомагали єврейським громадам в Україні з ентузіазмом, якому суттєво перешкоджав майже десятирічний період конкуренції, конфліктів й тимчасових альянсів між Ваадам, Джойнтом, Сохнутом, Єврейською радою та кількома іншими парасольковими організаціями.

Відродження освітнього, культурного та громадського життя спонукало світських єврейських лідерів в Україні піднести розуміння єврейського історичного минулого на новий рівень інституційного розвитку та створити для цього наукові товариства й установи. Поза лаштунками єврейських громад Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України відновив Інститут (кабінет) єврейської культури, який існував у міжвоєнні роки. Втім, ця доволі нерелевантна і вельми непродуктивна установа не відіграла помітної ролі в розвитку єврейських студій в Україні. У свою чергу, Ваад заснував Українську асоціацію юдаїки, що згодом була перетворена на Інститут юдаїки на чолі з Мартеном Феллером (на початку 2000-х – Леонідом Фінбергом). Інститут юдаїки швидко став епіцентром наукової роботи, спонсорував архівні дослідження, зустрічі з видатними українськими вченими, «круглі столи» між християнськими та єврейськими релігійними діячами й богословами, а також художні виставки у співпраці з провідними галереями і музеями Києва. Інститут

329. Рабин хабадського руху Шмуель Каменецький звертається з промовою до єврейських студентів та їхніх батьків у перший день навчання у найбільшій єврейській школі в Європі. Дніпропетровськ/Дніпро. Фото 2012 р.

розробив також плідну видавничу програму (видавництво «Дух і Літера»), в рамках якої протягом майже двадцяти років, двічі на рік, видавав альманах «Єгупець» – один з найкращих єврейських літературних та історичних часописів на пострадянському просторі.

Суттєві зміни відбулися і в галузі єврейської освіти. По всій Україні відразу після проголошення незалежності почали виникати єврейські недільні школи. Тільки декотрі з професійних педагогів – засновників недільних шкіл – отримали єврейську освіту в рамках міжвоєнної системи початкових їдишських шкіл 1930-х років. Тепер у новостворених школах їм довелося викладати єврейські традиції, іврит та єврейську історію для людей різного віку, охочих до знань, в яких їм відмовляли впродовж сімдесяти років радянської влади. За підтримки різних міжнародних фондів та Ваад України у приватних,

330. Лекція у Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Фото 2005 р.

переважно релігійних, єврейських школах, а також у середніх та старших класах державних загальноосвітніх шкіл запроваджувались уроки з єврейської тематики.

Реакція діаспори на нове українське єврейство

У діаспорі відродження єврейського релігійного життя в Україні назвали «рабинською революцією». За рік до проголошення незалежності України й відразу після проголошення десятки рабинів і релігійних діячів усіх ортодоксальних та ультраортодоксальних конфесій приїхали в Україну з Ізраїлю, Європи та Північної Америки – саме для того, щоб у десятках українських міст із значним єврейським населенням заснувати релігійні громади. Рабин з брацлавських хасидів вирушив до Умані. Декілька рабинів течії Хабад – до понад тридцяти міст і населених пунктів по всій країні, зокрема до Дніпра, Донецька, Києва та Харкова. Хасидський рабин Сквирської династії вирушив до Бердичева, а ортодоксальні нехасидські рабини – до Донецька, Одеси та Києва.

Релігійним діячам і рабинам вдалося протягом кількох років створити повноцінну громадську інфраструктуру, що складається з багатьох елементів, серед яких – похоронні товариства (*Хевра кадіша*), які відновили традиційні обряди поховання на спеціально відведених цвинтарях; рабиністичні суди для вирішення проблем розлучення й навернення в юдаїзм; кошерні кухні та їдальні для людей похилого віку й жебраків; а також мацепекарні й різниці, де готують кошерне м'ясо. Голови новостворених релігійних громад також організували (й навчили, як організовувати) громадські святкування під час найбільших єврейських свят, запросили *могалім* (фахівців з обрізання) для проведення обряду обрізання серед євреїв різного віку, а також поновили традицію єврейських весіль і ритуалів бар/бат-міцва. У багатьох населених пунктах вони заснували неформальні єврейські освітні центри для дорослих. Найважливішими з них були єврейські приватні релігійні школи, найбільші з яких виникли у Дніпрі,

Києві та Одесі. Іноземні рабини також встановили міцні зв'язки з місцевими органами влади, а подекуди їм навіть вдалося добитися реституції нерухомості, конфіскованої колись у громади комуністичним режимом. Зрештою, нові релігійні діячі звернулись до нуворішів єврейського походження, чию фінансову підтримку разом із коштами іноземних фондів було використано насамперед для капітального ремонту повернутих громадам синагог по всій Україні.

Чимало рабинів, представників єврейської діаспори, привезли з собою вчителів з Ізраїлю, Сполучених Штатів та Канади для роботи в новостворених школах. Ці вчителі мали відповідну кваліфікацію, однак нагальна потреба навчати місцевих ентузіастів – вчителів єврейської культури все ще залишалась актуальною на порядку денному. Ці ентузіасти здебільшого мали дипломи вчителів, однак їм часто бракувало навіть елементарних знань юдаїки. У спробі виправити цей недолік Ваад України, за підтримки Джойнта і Сохнута, заснував у 1993 році Центр єврейської освіти України. Цей Центр проводив інтенсивні семінари з перепідготовки вчителів і постачав фахівців і співробітників для київського Інституту сучасного юдаїзму, факультету юдаїки Міжнародного Соломонового університету, а також для сертифікаційних і магістерських програм із юдаїки у Національному університеті «Кієво-Могилянська академія». До багатьох освітніх ініціатив єврейської діаспори приєднався і канадський бізнесмен українського походження Джеймс Темертей, який заснував у 2011 році декілька професорських ставок з юдаїки в Українському католицькому університеті у Львові.

У пошуках спільного наративу

На перший погляд здається, що українці й євреї, принаймні ті, чий предки походять із українських земель, мають чимало спільного. Їхні предки впродовж століть жили поруч один із одним на теренах, які нині належать Україні, і навіть у діаспорі певна частка українців і євреїв, як правило, осідала в тих же містах і містечках.

Попри те що впродовж десятиліть до початку Другої світової війни євреї та українці діаспори жили в безпосередній близькості й взаємодіяли в економічній галузі, після війни обидві групи, як правило, мало цікавилися життям одна одної. Коли, при нагоді, єврейські та українські організації діаспори долучалися до взаємодії, або коли їхні відповідні медійні ресурси обмінювалися посиленнями один на одне, їх опосередковане спілкування часто викликало напруженість, супроводжувалось саркастичними зауваженнями або просто закінчувалось приголомшливим мовчанням. Деякі обізнані із ситуацією оглядачі запозичили канадську метафору «двох самотностей», щоб описати прірву непорозуміння між двома народами.

Історія і пам'ять

Зрозуміло, що причиною відчуженості між двома народами були, по-перше, події ХХ століття в Україні і, по-друге, те, як ці події відбито в історичній пам'яті обох народів. Євреї й українці діаспори в Північній Америці та деінде можуть мати спільну історичну батьківщину й спільну історію, але цю історію вони розуміють переважно в абсолютно різний і навіть суперечливий спосіб. Герої й славні події одного народу іншим народом можуть вважатися за злодіїв і нещастя. Ким був Симон Петлюра наприкінці Першої світової війни – відважним державним діячем, що з величезними труднощами боровся за створення незалежної України, чи просто черговим українським погромником – одним з низки тих, хто, починаючи з козацького ватажка Богдана Хмельницького у ХVІІ столітті, брав участь у вбивствах євреїв? Чи можна прирівняти вбивство мільйонів українських євреїв під час Голокосту в 1940-х роках з мільйонами жертв серед етнічних українців, жертв Голодомору, за десять років перед тим, у 1930-х? І якщо українські поліцаї й військові підрозділи мають нести відповідальність за участь у масових розстрілах євреїв під час Голокосту, чи не повинні євреї, що займали посади на різних рівнях радянської системи, бути відповідальними за штучний голод 1933 року і голодну

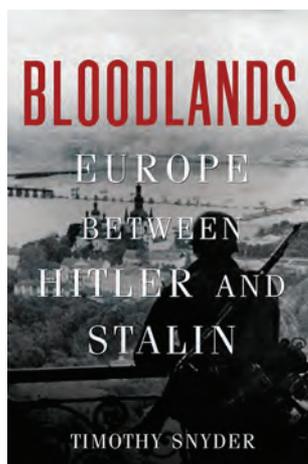
смерть українців? Хоч якими б спрощеними, етноцентричними й упередженими не були ці порівняння, вони відображають уявлення багатьох євреїв і українців про їхнє спільне минуле.

Безсумнівно, що чимало (можливо, навіть більшість) євреїв й українців як в Україні, так і серед діаспори, особливо представники молодших поколінь, знають про минуле дуже мало або взагалі ним не цікавляться. Втім, минуле продовжує жити в шкільних текстах, телепрограмах, фільмах і романах, у яких Друга світова війна і Голокост були й залишаються одними з найгостріших, найболючіших і найрозповсюдженіших тем.

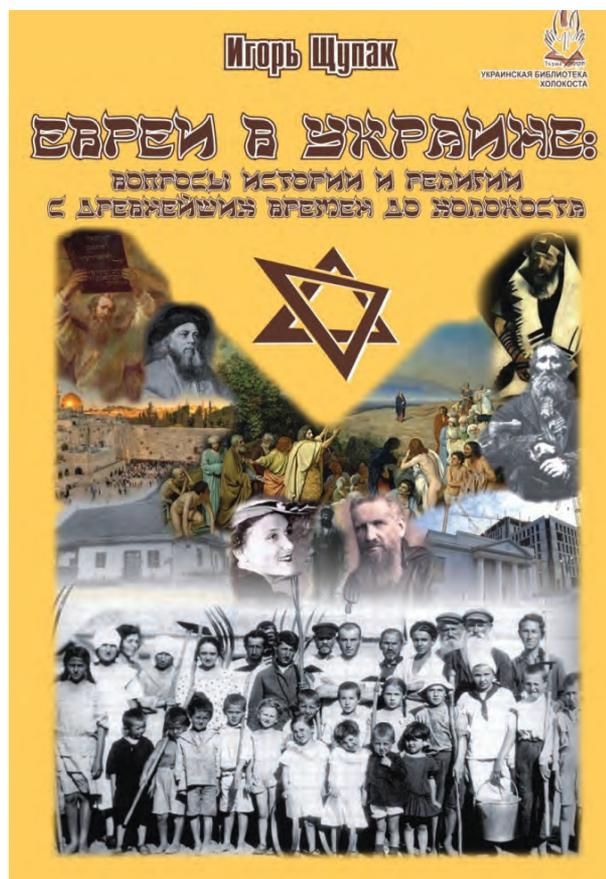
Політизація минулого

Теми Другої світової війни й Голокосту набувають особливо напруженого характеру, коли відбувається так звана політизація минулого. У відповідь на численні вимоги єврейських і неєврейських правозахисних груп, які наполягали на необхідності пошуку й притягнення до відповідальності військових злочинців, уряди Сполучених Штатів і Канади взялися до дій. 1970 року Департамент юстиції США створив Спеціальну комісію, яка

займалася пошуком місцезнаходження нацистських злочинців – громадян США чи Канади, ініціювала у судовому порядку скасування їх громадянства (денатуралізацію) й відповідала за їх депортацію. Для цього слід було довести, що людина збрехала при заповненні в'їзних документів, не зазначивши членство в нацистських організаціях, а також коли існувало переконливе свідчення

331. Обкладинка книжки американського історика Тимоті Снайдера «Криваві землі» (2010), в якій описано Голодомор і Голокост як етапи війн Сталіна і Гітлера проти небажаних для них народів Європи.

332. Підручник для старшокласників «Євреї в Україні» авторства Ігора Щупака – директора Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» у Дніпропетровську/Дніпрі.

безпосередньої участі цієї людини в злочинах проти людства під час Другої світової війни. Від 1977 року було розпочато кілька судових справ із питання денатуралізації, за якими уважно стежила українська діаспора й преса. Особливе занепокоєння викликав перегляд у суді доказів, наданих Радянським Союзом у рамках угоди зі США від 1979 року.

Хоча слідча комісія не була спеціально орієнтована на українців, виявилось, що найсумнівніший випадок був пов'язаний саме із українським американцем Джоном (Іваном) Дем'янюком – повоєнним біженцем та натуралізованим американським громадянином, що проживав у Клівленді, штат Огайо. Йому закидали роботу охоронцем у концентраційному таборі і вважали особою, яку колишні в'язні концтабору згадували як горезвісного «Івана Грозного». Дем'янюка позбавили громадянства

США, екстрадували до Ізраїлю, віддали під суд, визнали винним і засудили до довічного ув'язнення. Після кількох років ув'язнення його вирок скасували за апеляцією Верховного суду Ізраїлю, і йому було дозволено повернутися в Сполучені Штати. Але через кілька років Дем'янюк був екстрадований знов, цього разу до Німеччини, відданий під суд і знову засуджений до довічного ув'язнення в тюрмі, де він помер кількома роками пізніше.

Дивна історія Івана Дем'янюка, незалежно від того, чи він був винним, чи ні, змусила багатьох діаспорних євреїв та українців різного віку поглянути в очі своєму спільному минулому. Судові справи у США щодо денатуралізації, суд над Дем'янюком, а також робота Комісії Дешена, створеної в Канаді 1985 року, мали своєю метою відновити справедливість. Але врешті, хоч і ненавмисно, ці судові процеси, що набули широкого розголосу, тільки зміцнили взаємні негативні стереотипи, які були притаманні єврейсько-українським відносинам в діаспорі. Ба

333. Дерев'яний хрест у Бабиному Яру на вшанування пам'яті 621 члена ОУН, страченого нацистами.

більше, євреї й українці третього й четвертого поколінь безпосередньо (або, ймовірно, опосередковано – через розповіді батьків, бабусь і дідусів) дійшли висновку, що у минулому їхні предки були жертвами нацистського чи радянського режимів і що тепер вони й самі стали жертвами американського й канадського урядів.

Але що дало поштовх формуванню такого світовідчуття? Усі шукачі абсолютної історичної правди чи шукачі відповідей, які вони готові вважати абсолютною історичною правдою, – шкільні вчителі, кінопродюсери, журналісти, прозаїки, судові прокурори й адвокати – обґрунтовують свої переконання фактами, зібраними, переважно, дослідниками. Певний час здавалося, що існує проста дихотомія, за якої українські та єврейські дослідники повстали один проти одного, захищаючи власні версії минулого. Приміром, науковий журнал «Jewish Social Studies» (1969) опублікував дискусію між українськими та єврейськими діаспорними вченими про роль Петлюри у погромах 1919 року, у той час як єврейська вчена Люсі Давидович розпочала в журналі «New York Times Magazine» (1981) полеміку щодо того, кого саме вбивали в Бабиному Яру – лише євреїв чи також українців та осіб інших національностей.

На наукових конференціях фахівці з єврейських і українських студій зваженіше підходили до аналізу цих та інших історичних проблем. Починаючи з новаторських зусиль науковців, які 1983 року вперше зібралися на обговорення того, як долати стереотипи, в канадському університеті Макмастерс, а також подальших зустрічей в ізраїльському університеті Бар-Ілана (1998) і нещодавно в Австрії, Англії, Ізраїлі й Німеччині під егідою неурядової організації з Торонто – фонду «Українсько-єврейська зустріч», науковці і громадські діячі пройшли чималий шлях у цьому напрямі. Нова політична й інтелектуальна атмосфера в посткомуністичній незалежній Україні також уможливила відродження єврейських досліджень у кількох університетах та науково-дослідних центрах у Києві, Дніпропетровську/Дніпрі та Львові, де вчені єврейського, етнічного українського

та інших походжень займаються історичними дослідженнями єврейського досвіду. Звичайно, вчені з Європи (особливо з Німеччини й Польщі) та Північної Америки не відмовляються розглядати деякі з найскладніших питань, зокрема питання про участь певних українців у співпраці з нацистами під час Голокосту. Насправді, єврейсько-українські відносини вже давно перестали бути прерогативою упереджених дослідників – симпатиків тієї чи іншої групи, до якої вони належать.

Протилежні погляди на минуле

Зміни в незалежній Україні одночасно лібералізували й політизували дискусії стосовно подій минулого. Говорити про історію відтепер – все одно, що вести розмову про політику. Панування хозарів над ранніми східнослов'янськими племенами, масові вбивства часів Хмельниччини та погроми громадянської війни, євреї на службі у польських поміщиків та більшовиків або роль етнічних українців у Голокості та антисемітизм за радянського режиму після Другої світової війни – усі ці історичні теми стали джерелом запеклих дискусій, взаємних звинувачень і жорстоких нападів, якими обмінювались інтелектуальні еліти українського суспільства. Певна кількість малоосвічених, однак гучних і амбітних представників української та єврейської еліти вирішили в односторонньому порядку, що вони мають повне право говорити від імені свого народу – етнічних українців чи євреїв – і по суті звинувачувати один одного в трагедіях минулого. Ви, українці, сприяли Голокосту, ви-

334. Встановлений 1991 року монумент у формі менори пам'яті близько 33 000 євреїв, вбитих у Бабиному Яру у вересні 1941 р.

нищували ранньомодерні єврейські громади й організовували погроми 1919 року! Ви, євреї, позамикали наші церкви, принесли на наші голови більшовицьку владу й сприяли Голодомору, який був геноцидом українців!

Перелік можна продовжувати, але ідея зрозуміла. Старим міфам дозволяють панувати. За лаштунками знаходяться сильні гравці, зацікавлені в тому, щоб підтримувати ці міфи й маніпулювати ними для задоволення власних політичних амбіцій. Тож не дивно, що українські медійні ресурси вибухнули, коли Дмитро Табачник, колишній міністр освіти України єврейського походження часів Януковича, видав чергову українофобську постанову чи коли Ігор Мірошніченко, український націоналіст і ксенофоб із партії «Свобода», публічно образив голівудську актрису єврейського походження Мілу Куніс. Спрагла до скандалів, преса смакує

335. Учасники ініційованою організацією «Українсько-єврейська зустріч» (UJE) Другого симпозиуму, присвяченого творенню спільного історичного наративу. Дичлі-Парк, Великобританія, 2009 р.

допотопні міфи: буцімто українці проклинають євреїв, євреї ненавидять українців. Нещодавні події в Україні із дивовижною ясністю демонструють, що не видно ні кінця, ні краю цьому замкненому колу.

Але вихід із нього є. Щоб переосмислити своє історичне минуле, обидві сторони мають прийняти певні методологічні підходи, спільні для обох сторін. Примирення між українцями та євреями значною мірою залежить від того, чи будуть вони керуватися цими підходами у майбутніх дискусіях, бесідах, діалогах, під час обміну думками та на різноманітних публічних форумах.

Перший з них, мабуть, є найбільш очевидним. Немає «українців взагалі» або «євреїв взагалі». Іншими словами, немає типових українців чи типових євреїв. Саме поняття маси людей із схожою моделлю поведінки, сутнісно однорідним світоглядом й однаковими реакціями – не більше, ніж безглуздий міф. Цей міф, однак, дуже добре прислужився радянським комуністам і нацистам, адже й ті, й інші були зацікавлені в маніпулюванні народами і державами. Цей міф – непридатний інструмент для будь-якої більш-менш серйозної соціокультурної розмови. Річ у тім, що етнічні українці є таким же неоднорідним народом, як і євреї, з тисячами точок зору, моделей поведінки і способів мислення. Зважаючи на розмаїття політичних уподобань, культурних приналежностей, економічних занять, а також мовного вибору, в принципі не може існувати жодного типового єврея чи типового українця. За самою суттю такі узагальнення призводять до вельми зручного, однак цілковито хибного спрощування. Отож, аби зрозуміти минуле, ми мусимо залишити цей спосіб мислення позаду.

По-друге, окрім численних епізодів в історичному минулому, спільних для обох народів, існують й інші важливі характеристики, однакові і для етнічних українців, і для євреїв. І серед перших, і серед других дуже мало людей, які можуть спокійно і розсудливо спілкуватися один з одним; водночас серед представників обох народів безліч тих, хто не хоче вступати в рівноправний діалог з іншою стороною, або

навіть її чути. Радянська пропаганда та її реінкарнації після 1991 року зробили і продовжують робити все можливе, щоби формувати світогляд мільйонів людей з допомогою легкостварених міфів. Мов шори, радянська ідеологія мала вирішальний – і знущальний – вплив і на етнічних українців, і на євреїв в Україні. Спільним для обох народів є саме це: чимало їх представників спокійно припускають, що українці – антисеміти чи що євреї – українофоби. Іншими словами, в українських і єврейських колах, як в Україні, так і в діаспорі, панують легковірні й погано поінформовані медіа, хибні міфи і галасливі дурні.

Для вирішення цієї проблеми варто було б критично поглянути на історичне минуле. Документи й історичні свідчення слід розглядати з різних точок зору. Розглядаючи кожен документ, особливо такий, навколо якого точаться суперечки, слід запитувати: ким він був створений? А також коли, чому, для кого і з якою метою? Потрібно розібратися в обставинах, які сформували роль того чи іншого політичного, релігійного або культурного діяча – видатної фігури історичного минулого, але водночас потрібно всіляко уникати спроб розглядати події історичного минулого в шатах сучасності чи через призму сучасного бачення. Історичне минуле – річ складна, побудована на нюансах, і саме ці складні нюанси обидві сторони, етнічні українці та євреї, повинні мати на увазі, намагаючись зрозуміти один одного – і порозумітись.

Згадаймо, наприклад, про Лазаря Кагановича, якого дехто вважає одіозним більшовицьким посіпакою Сталіна. У 1924–1925 роках саме Каганович відіграв важливу роль у забезпеченні культурного відродження, пов'язаного з українізацією (про цей факт часто забувають!), однак той-таки Каганович 1932 року разом із іншими кремлівськими високопосадовцями спричинився до Голодомору в Україні. Абсурдно було б стверджувати, що Каганович зробив усе це, оскільки був євреєм, який ненавидить Україну. Як тоді можна пояснити його позитивну роль у програмі українізації? І що такого «єврейського» було в його невгамовних зусиллях і успіхах у нагляді за будівництвом

Московського метрополітену, яким він завідував у 1930-х роках і який певний час носив його ім'я? Правдоподібніше було б відкинути етнічну приналежність як пояснення будь-якої історико-політичної чи моральної проблеми. Єврейство Кагановича як точка відліку для розуміння подій 1932–1933 років в Україні пояснює так же мало, як і грузинське походження Сталіна.

Бо ж не було жодного єврейського законодавчого органу, який би приймав подібне рішення; ба більше – Каганович і сам у жодному разі не представляв аніякий єврейський електорат. Він був комуністом і держслужбовцем, і його слід судити за те, що він зробив як чільний представник радянського режиму. Єврейська етнічна приналежність його батьків мало що дає для нашого розуміння Голодомору, як і польське коріння Станіслава Косіора, російське коріння Павла Постишева, українське коріння Власа Чубаря чи етнічна приналежність будь-якого іншого партійного лідера, причетного до тих подій. Ці діячі були бюрократами-комуністами, відданими режиму і його системі соціальної інженерії, а не своїй польській, грузинській, єврейській чи українській національності. Саме на цій логіці слід будувати дискусії довкола будь-якої спірної історичної, політичної або соціальної проблеми щодо єврейсько-українських питань.

Контекст сприяє правильному розумінню історичних процесів. Вчені мають ретельно реконструювати контекст історичних подій, який належним чином пояснює, як розглядати індивідуальну чи групову відповідальність за конкретні вчинки. Крім того, контекст – не ймовірно важлива річ, яку мусять враховувати обидві сторони. Розглянемо такий приклад. Чимало українських письменників вживають слово «жид», образливе для будь-якого російськомовного єврея (див. вставку тексту на ст. 2-3). Гримучі расисти в Україні, зокрема пов'язані з МАУП, навмисно публікують історичні і літературні матеріали, в яких використовувалось слово «жид» – саме для того, щоб наголосити, що буцімто видатні українські інтелектуали вороже ставилися до євреїв. Їх цілеспрямовано вирваний із контексту підхід знищує важливе

соціально-культурне й географічне розуміння нюансів українського сприйняття євреїв. Адже лише точний контекст може пояснити, чому культурні феномени, що подаються праворадикальними ідеологами як українські й антисемітські, насправді означають щось зовсім інше, якщо не геть протилежне.

Минуле, сучасність і майбутнє

Незважаючи на новітні дослідження, публікації та численні зусилля осягнути єврейське минуле в Україні, провалля між «двома самотностями», здається, не зникає. Деякі вчені, які працюють над єврейською та українською темами, здається, самі є частиною проблеми, бо ж, як і більшість людей, вони здебільшого тяжіють до трагічних, деструктивних та сенсаційних аспектів минулого, які, звісно, захоплюють читачів чи слухачів більше, ніж періоди нормальних між-етнічних стосунків.

Застосуймо до минулого просту арифметику. Євреї жили на українських землях близько тисячоліття – починаючи від середньовічної Київської Русі й до сьогодні. Приблизно від 1550 року, тобто близько 450 років вони становили істотну частину населення країни. Протягом цих п'яти чи десяти століть періоди конфліктів і руйнувань, яких зазнали євреї, обмежувалися шістьма короткими часовими рамками: 1648–1649, 1768, 1881–1883, 1903–1906, 1919–1920 та 1941–1944 роки. Сумарна кількість років, охоплених цими часовими рамками, становить щонайбільше 16-20 років. Втім, саме до цих періодів прикута найбільша увага. А як щодо інших 430 років (якщо починати з 1550 року) або 880 років (якщо починати з 1000 року)? Хіба вони нічого не означають? Чи не можуть ці роки (можливо, нудної) нормальності змалювати нам єврейське життя в Україні якось інакше, ніж одну суцільну трагедію?

Звісно, більшість людей, швидше за все, почуватимуться комфортніше із своїм успадкованим уявленням, незалежно від того, чи ґрунтується воно на враженнях, стереотипах чи просто на тому, про що люди еґоїстично кажуть «я так відчуваю». Крім того, чи не схожі відносини

діаспорних євреїв і українців на відносини (або їхню відсутність) між іншими групами? Майкл Грінберг, американець єврейського походження, що виріс на вулиці поблизу переважно ірландського кварталу, нещодавно зазначив у статті, надрукованій в «New York Review of Books»: «Зазвичай, як нас і вчили дорослі, ми ігнорували один одного. Між Нами й Ними панувала взаємна атмосфера поблажливості й ворожості. Ми мало розуміли один одного і зробили все можливе, щоб нічого в цьому непорозумінні не змінилося».

У цій книжці йшлося про історичне минуле і про те, як індивідуальні сприйняття, віра й переконання формують уявлення про це історичне минуле. Ці явища пов'язані між собою, однак різняться за ступенем. Перший етап – сприйняття; це – усвідомлення особою складових її власного оточення за допомогою фізичних відчуттів чи почуттів. Другий етап – віра; це – прийняття чи розуміння чогось, що видається більшою чи меншою мірою правдивим. Третій етап – переконання; це – дії, спрямовані на переконання

людини, або стан переконаності людини в абсолютній правдивості чого-небудь.

Ті євреї й українці, які, подібно до вищезгаданих ірландських та єврейських американців, мало розуміють один одного і сповнені рішучості нічого не змінювати, навряд чи скористаються з цієї книжки. Втім, вона може видатися корисною для тих, хто прагне позбавитися наявних переконань і вірувань, а також усвідомити, що знання про минуле є чимось більшим, ніж просто сприйняттям, себто розумінням на основі фізичних відчуттів чи почуттів. Звісно, почуття – це чудово, але їм не слід давати розвиватися у вірування й переконання за відсутності знань.

Сама по собі ця книжка навряд чи змінить сприйняття, глибоко вкорінені у свідомості багатьох євреїв та українців – чи то в Україні, чи то в діаспорі. Втім, можна сподіватися, що читачі, які дійшли до цього місця, погодяться, що для належної оцінки єврейсько-українських відносин євреї повинні знати про українців стільки ж, скільки українці повинні знати про євреїв.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

I. Довідники

Encyclopaedia Judaica, 22 vols. 2nd edition revised.
Edited by Fred Skolnik. Detroit: Macmillan
Reference/Keter, 2007.

Encyclopedia of Ukraine, 5 vols. Edited by
Volodymyr Kubijovyč and Danylo Husar Struk.
Toronto: University of Toronto Press, 1984-93.

POLIN: Studies in Polish Jewry, Vol. 26: *Jews and
Ukrainians*. Edited by Yohanan Petrovsky-
Shtern and Antony Polonsky. Oxford and
Portland; Ore.: The Littman Library of Jewish
Civilization, 2014.

Ukraine and Ukrainians Throughout the World.
Edited by Ann Lencyk Pawliczko. Toronto,
Buffalo, and London: University of Toronto Press
for the Shevchenko Scientific Society, 1994.

Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective,
3rd edition. Edited by Peter J. Potichnyj and
Howard Aster. Edmonton: Canadian Institute
of Ukrainian Studies, 2010.

The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, 2
vols. Edited by Gershon David Hundert. New
Haven and London: Yale University Press, 2008.

II. Люди і територія

Ukraine. Minneapolis, Minn.: Lerner Publications,
Geography Department, 1993.

Ukraine in Maps. Edited by Károly Kocsis, Leonid
Rudenko, and Ferenc Schweitzer. Kyiv and

Budapest: Institute of Geography, National
Academy of Sciences of Ukraine/Geographical
Research Institute, Hungarian Academy of
Sciences, 2008.

III. Історичне минуле

Abramson, Henry. *A Prayer for the Government:
Ukrainians and Jews in Revolutionary Times,
1917-1920*. Cambridge, Mass.: Ukrainian
Research Institute and Center for Jewish
Studies, Harvard University, 1999.

Armstrong, John A. *Ukrainian Nationalism,
1939-1945*, 3rd revised ed. Littleton, Colo.:
Ukrainian Academic Press, 1990.

Berkoff, Karel C. *Harvest of Despair: Life and Death
in Ukraine under Russian Rule*. Cambridge,
Mass.: Belknap Press/Harvard University Press,
2004.

Bilinsky, Yaroslav. *The Second Soviet Republic: The
Ukraine after World War II*. New Brunswick,
N.J.: Rutgers University Press, 1964.

Conquest, Robert. *The Harvest of Sorrow: Soviet
Collectivization and the Terror-Famine*. New
York and Edmonton: Oxford University Press/
University of Alberta Press, 1986.

Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust:
Crimes of the Local Police in Belorussia and
Ukraine, 1941-44*. New York: Macmillan Press/
St. Martin's Press, 2000.

- Hirsch, Marianne and Spitzer, Leo. *Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*. Berkeley: University of California Press, 2010.
- The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Edited by Michael David-Fox, Peter Holquist, and Alexander Martin. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press, 2014.
- Jelinek, Yeshayahu A. *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848-1948*. New York: Columbia University Press/East European Monographs, 2007.
- Klier, John Doyle. *Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Kohut, Zenon E. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760-1830s*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press/Harvard Ukrainian Research Institute, 1988.
- Kuromiya, Hiroaki. *Freedom and Terror in the Donbas*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Lower, Wendy. *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 2005.
- Mace, James E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press/Harvard Ukrainian Research Institute and the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1983.
- Magocsi, Paul Robert. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. Second, revised and expanded edition. Toronto: University of Toronto Press, 2010.
- Meir, Natan M. *Kyiv, Jewish Metropolis: A History, 1859-1914*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2010.
- Morality and Reality: The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptyts'kyi*. Edited by Paul Robert Magocsi. Edmonton, Ottawa, and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988.
- Motyl, Alexander. *Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism*. New York: Council of Foreign Relations Press, 1993.
- Pinchuk, Ben-Cion. *Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of Holocaust*. Oxford: Blackwell, 1990.
- Plokhyy, Serhii. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York: Basic Books, 2015.
- Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.
- Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Edited by John D. Klier and Shlomo Lambroza. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- POLIN: Studies in Polish Jewry*, Vol. 12: *Focussing on Galicia: Jews, Poles, and Ukrainians, 1772-1918*. Edited by Israel Bartal and Antony Polonsky. Oxford and Portland, Ore.: Littman Library of Jewish Civilization, 1999.
- Polonsky, Antony. *The Jews in Poland and Russia*, 3 vols. Oxford and Portland, Ore.: Littman Library of Jewish Civilization, 2010-12.
- Rechter, David. *Becoming Habsburg: the Jews of Austrian Bukovina, 1774—1918*. Oxford and Portland, Ore.: The Littman Library of Jewish Civilization, 2013.
- Redlich, Simon. *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2002.
- Shanes, Joshua. *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Edited by Ray Brandon and Wendy Lower. Bloomington and Indianapolis: University of Indiana Press, 2008.
- Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising*. Edited by Amelia M. Glaser. Stanford: Stanford University Press, 2015.
- Wilson, Andrew. *The Ukrainians: Unexpected Nation*. 4th edition New Haven and London: Yale University Press, 2015.

- Yekelchyk, Serhy. *Ukraine: Birth of a Nation*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Zipperstein, Steven. *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1985.

IV. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ

- Beauvois, Daniel. *The Polish Nobility between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses, 1831-1863*. New York: Harwood Academic Publishers, 1991.
- Dekel-Chen, Jonathan. *Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power*. New Haven: Yale University Press, 2005.
- Hryniuk, Stella. *Peasants with Promise: Ukrainians in Southeastern Galicia, 1880-1900*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1991.
- Kahan, Arcadius. *Essays in Jewish Social and Economic History*. Chicago: University of Chicago Press, 1986.
- Krawchenko, Bohdan. *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. New York: St. Martin's Press, 1985.
- Petrovsky-Shtern, Yohanan. *The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe*. Princeton, N.J. and Oxford, Eng.: Princeton University Press, 2014.
- Rosman, Moshe (Murray Jay). *The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press/Center for Jewish Studies, Harvard University and Harvard Ukrainian Research Institute, 1990.
- Schatzker, Valerie. *The Jewish Oil Magnates of Galicia: A History, 1853-1945*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press, 2015.
- Ukrainian Economic History: Interpretive Essays*. Edited by I. S. Koropeckij. Cambridge, Mass.: Harvard University Press/Harvard Ukrainian Research Institute, 1991.
- Wynn, Charters. *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870-1905*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1992.

V. Традиційна культура

- Deutsch, Nathaniel. *The Jewish Dark Continent: Life and Death in the Russian Pale of Settlement*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011.
- A History of Ukrainian Costume*. Melbourne: Bayda Books, 1986.
- Kononenko, Natalie. *Ukrainian Minstrels: And the Blind Shall Sing*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1998.
- Nahachevsky, Andriy. *Ukrainian Dance: A Cross Cultural Approach*. Jefferson, N. C.: Mc Farland Publishers, 2012.
- Photographing the Jewish Nation: Pictures from S. An-sky's Ethnographic Expeditions*. Edited by Eugene M. Avrutin et al. Waltham, Mass.: Brandeis University Press: University Press of New England, 2009.
- Strom, Yale and Elizabeth Schwartz. *A Wandering Feast: a Journey Through the Jewish Culture of Eastern Europe*. San Francisco, Calif.: Jossey-Bass, 2005.
- Veidlinger, Jeffrey. *In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.
- Ukrainian Arts*. Compiled by Olya Dmytriw. New York: Ukrainian Youth's League of North America, 1952.

VI. Релігія

- Assaf, David. *The Regal Way: the Life and Times of Rabbi Israel of Ruzhin*. Stanford: Stanford University Press, 2002.
- Deutsch, Nathaniel. *The Maiden of Ludmir: a Jewish Holy Woman and Her World*. Berkeley: University of California Press, 2003.
- Himka, John-Paul. *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900*. Montreal and Kingston, Ont.: Mc Gill-Queen's Press, 1999.

- Kizilov, Mikhail. *The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772-1945*. Leiden: Brill, 2009.
- Religion and Nation in Modern Ukraine*. Edited by Serhii Plokhly and Frank E. Sysyn. Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2003.
- Rosman, Moshe. *Founder of Hasidism: a Quest for the Historical Ba'al Shem Tov*. Berkeley: University of California Press, 1996.
- Sinkoff, Nancy. *Out of the Shtetl: Making Jews Modern in the Polish Borderlands*. Providence, R.I.: Brown Judaic Studies, 2004.
- Solovey, Meletius Michael. *The Byzantine Divine Liturgy: History and Commentary*. Washington, D. C.: Catholic University of America Press, 1970.
- A Thousand Years of Christianity in Ukraine: An Encyclopedic Chronology*. Compiled by Osyph Zinkewych and Andrew Sorokowski. New York: Smoloskyp, 1988.
- To the Light of Resurrection through the Thorns of Catacombs: The Underground Activity and Reemergence of the Ukrainian Greek Catholic Church*. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2014.
- The Ukrainian Religious Experience: Tradition and the Canadian Cultural Context*. Edited by David J. Goa. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989.
- VII. Мова, публікації, художня література, театр**
- Bilaniuk, Laada. *Contested Tongues: Language, Politics, and Cultural Correction in Ukraine*. Ithaca: Cornell University Press, 2005.
- Dauber, Jeremy Asher. *The Worlds of Sholem Aleichem: the Remarkable Life and Afterlife of the Man who Created Tevye*. New York: Schocken Books, 2013.
- Estraikh, Gennadii. *In Harness: Yiddish Writers' Romance with Communism*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2005.
- Garrard, John Gordon and Carol Garrard. *The Bones of Berdichev: the Life and Fate of Vasily Grossman*. New York: Free Press, 1996.
- Grabowicz, George G. *Toward A History of Ukrainian Literature*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press/Harvard Ukrainian Research Institute, 1981.
- Luckyj, George S.N. *Between Gogol' and Ševčenko: Polarity in the Literary Ukraine, 1798-1847*. Munich: Fink Vlg., 1971.
- Luckyj, George S.N. *Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times*. New York and Boulder, Col.: Columbia University Press/East European Monographs, 1983.
- Luckyj, George S.N. *Ukrainian Literature in the Twentieth Century*. Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press/Shevchenko Scientific Society, 1992.
- Modernism in Kyiv: Kiev/Kyïv/Kiev/Kijów/Kiev: Jubilant Experimentation*. Edited by Irena R. Makaryk and Virlana Tkacz. Toronto: University of Toronto Press, 2010.
- Orbach, Alexander. *New Voices of Russian Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860-1871*. Leiden: Brill, 1980.
- Petrovsky-Shtern, Yohanan. *The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew*. New Haven and London: Yale University Press, 2009.
- Shkandrij, Myroslav. *Jews in Ukrainian Literature: Representation and Identity*. New Haven and London: Yale University Press, 2009.
- Shternshis, Anna. *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923-1939*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2004.
- Shevelov, George Y. *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900-1941): Its State and Status*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1989.
- Stein, Sarah Abrevaya. *Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2004.

Zaitsev, Pavlo. *Taras Shevchenko: A Life*. Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press/Shevchenko Scientific Society, 1988.

VIII. Архітектура та мистецтво

Hordynsky, Sviatoslav. *The Ukrainian Icon of the XIIth to XVIIIth Centuries*. Philadelphia: Providence Association, 1973.

Hubka, Thomas C. *Resplendent Synagogue: Architecture and Worship in an Eighteenth-Century Polish Community*. Hanover, N.H.: Brandeis University Press, 2003.

Kazovsky, Hillel. *Kultur-Lige: Artistic Avant-Garde of the 1910s and 1920s*. Kyiv: Dukh i Litera, 2007.

Logvin, Grigori. *Kyiv: Architectural Landmarks, Places of Interest*. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1980.

Piechotka, Maria. *Heaven's Gates: Wooden Synagogues in the Territories of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth*. Warsaw: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 2004.

Scythian Gold: Treasures from Ancient Ukraine. Edited by Ellen D. Reeder. New York: Harry N. Abrams, 1999.

Susak, Vita. *Ukrainian Artists in Paris, 1900-1939*. Kyiv: Rodovid Press, 2010.

Treasures of Jewish Galicia: Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine. Edited by Sarah Harel Hoshen. Tel Aviv: Beth Hatefutsoth, The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora, 1996.

Ukrainian Modernism/Ukrains'kyi modernizm, 1910-1930. Kyiv: Natsional'nyi khudozhnii muzei Ukrainy, 2006.

IX. Музика

Loeffler, James Benjamin. *The Most Musical Nation: Jews and Culture in the Late Russian Empire*. New Haven: Yale University Press, 2010.

Old Jewish Folk Music: The Collections and Writings of Moshe Beregovski. Edited by Mark Slobin. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2000.

Sonevyts'kyi, Ihor and Palidvor-Sonevyts'ka, Nataliia. *Dictionary of Ukrainian Composers*. Lviv: Union of Ukrainian Composers, 1997.

Soroker, Yakov. *Ukrainian Musical Elements in Classical Music*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995.

X. Діаспора

Abella, Irving. *A Coat of Many Colors: Two Centuries of Jewish Life in Canada*. Toronto: Lester and Orpen Dennys, 1990.

Balan, Jars. *Salt and Braided Bread: Ukrainian Life in Canada*. Toronto: Oxford University Press, 1984.

Canada's Ukrainians: Negotiating an Identity. Edited by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. Toronto, Buffalo, and London: Ukrainian Canadian Centennial Committee, 1991.

A Heritage in Transition: Essays in the History of Ukrainians in Canada. Edited by Manoly R. Lupul. Toronto: McClelland and Stewart, 1982.

Howe, Irving. *World of Our Fathers: The Journey of the East European Jews to America and the Life they Found and Made*. New York: Simon and Shuster, 1976.

Klymash, Robert B. *Ukrainian Folklore in Canada*. New York: Arno Press, 1980.

Kuropas, Myron B. *The Ukrainian Americans, 1884-1954*. Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press, 1991.

Lemekh, Halyna. *Ukrainian Immigrants in New York: Collision of Two Worlds*. El Paso, Tex.: LFB Scholarly Publishing, 2010.

Luciuk, Lubomyr. *Searching for Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory*. Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press, 2000.

Rosenberg, Stuart E. *The Jewish Community in Canada*, 2 vols. Toronto: Mc Clelland and Stewart, 1971.

Russian Jews on Three Continents. Edited by Noah Lewin-Epstein, Yaakov Ro'i, and Paul Ritterbrand. London and Portland, Ore.: Frank Cass, 1997.

Subtelny, Orest. *Ukrainians in North America: An Illustrated History*. Toronto: University of Toronto Press, 1991.

Soviet-Jewish Emigration and Resettlement in the 1990s. Edited by Tanya Basok and Robert J. Brym. North York, Ont.: York Lanes Press, 1992.

Troper, Harold and Weinfeld, Morton. *Old Wounds: Jews, Ukrainians, and the Hunt for Nazi War Criminals in Canada*. Markham, Ont.: Viking, 1988.

Tulchinsky, Gerald. *Canada's Jews: A People's Journey*. Toronto: University of Toronto Press, 2008.

XI. Сучасна Україна: політика та суспільство

Aslund, Anders. *Ukraine: What Went Wrong and How to Fix It*. Washington, D. C.: Petersen Institute of International Economics, 2015.

Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe. Edited by John-Paul Himka and Joanna B. Michlic. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2013.

D'Anieri, Paul. *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 2007.

Gitelman, Zvi Y. *Jewish Identities in Postcommunist Russia and Ukraine: an Uncertain Ethnicity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Fournier, Anna. *Forging Rights in a New Democracy: Ukrainian Students Between Freedom and Justice*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012.

Jews, Ukrainians, and the Euromaidan. Edited by Lubomyr Y. Luciuk. Kingston, Ont.: Kashtan Press, 2014.

Kuzio, Taras. *Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism*. Santa Barbara, Ca. and Denver, Colo.: Praeger, 2015.

Shared History, Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939-1941. Edited by Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve. Leipzig, 2007.

Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives. Edited by Wsevolod W. Isajiw. Toronto: Canadian Scholars Press, 2003.

ПОКАЖЧИК

А

Абрамсон, Генрі, 59

Австралія, 290

Австрійська імперія (Австро-Угорщина, Австро-Угорська імперія, Габсбургська імперія), 10, 34, 42, 44-55, 84, 91, 115, 137, 174, 190, 239; та іммігранти, 244, 250; євреї, 50, 92, 168 (та іл.); та мовна дискусія, 151-153, 156; театр, 192; звинувачення у державній зраді, 270 (та іл.); та українська народність, 51, 52; Перша світова війна, 53-55

Австрійські німці, 8, 45

Австрія, 52 (іл.), 245, 302

Автономія: козацька, 29; єврейська громадська, 28, 57, 130; Підкарпатська Русь, 69

Адвентисти Сьомого дня, 134

Адельгейм, Євген, 195

Агават Ціон, 155

Агро-об'єднання. *Див.* Американський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт)

Агнон (Чачкес), Шмуель Йосеф, 180 (іл.), 182, 185

Агудат Ізраель, 67, 136 (іл.)

Айвазовський, Іван, 213

Айзеншток, Ієремія, 186

Аксентович, Теодор, 227 (іл.)

Аксенфельд, Ісроель, 178 (іл.), 180

Акт, 73 (та іл.)

Алани, 13, 197

Алейхем, Шолом. *Див.* Шолом-Алейхем

Алкоголь: вживання, 92 (текст вставки), 109; виробництво, 35, 95, 100

Альберта, 244, 261

Альпи, 13

Альтман, Натан, 222

Американський комітет допомоги радянським євреям, 263

Американський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт), 94, 263, 271, 272 (іл.), 273 (та іл.), 275, 276, 298-300

Англія, 252, 302

Андрусишин, Костянтин, 162

Андрухович, Юрій, 176 (та іл.), 177

Андрушівка, 217 (іл.)

Ан-ський, С. (Рапопорт Шлойме Занвел), 96 (іл.), 104 (іл.), 115, 223, 238 (іл.), 239

Антирадянські настрої, 70, 79, 262 (та іл.)

Антисемітизм, 2, 3 (текст вставки), 40 (текст вставки), 57, 158, 195, 260, 263, 282; та Путін, 292, 293 (текст вставки); відродження, 291 (та іл.); в Радянському Союзі, 86, 87 (та іл.); як проблема в політиці України, 282, 283

Антисіонізм, 282, 286

Антиукраїнські настрої, 7, 239, 261

Антиюдаїзм, 40 (текст вставки)

Антокольський, Марк, 170 (іл.)

Антоненко-Давидович, Борис, 88

Антонеску, Йон, 77

Антонов-Овсієнко, Володимир, 56 (іл.)

Антонюк, Зиновій, 188, 266, 287

Араби, 14

Арамейська мова, 146, 169

Аргентина, 7, 42

Аризона, 5
Аркас, Микола, 234
Аронсон, Борис, 222
Архипенко, Олександр, 217, 223
Архітектура, 197-208; єврейська, 207, 208
Асиміляція: єврейської діаспори, 258; в Галичині 70; опозиція до, 48, 88, 289; в Росії 39; на Закарпатті, 50
Асоціація єврейських організацій і громад України. *Див.* Ваад
Асоціація українських іммігрантів Ізраїлю, 267
Астер, Ховард, 268 (та іл.)
Ауслендер, Роза, 168
Аушвіц-Біркенау, 76, 78
Ахад га-Ам, 155. *Див.* Гінзберг, Ашер
Ахметов, Ренат, 279 (іл.)
Аш, Шалом, 156 (іл.), 192
Ашдод, 246, 256
Ашкелон, 256
Ашкеназ (термін), 19
Ашкеназі / євреї-ашкеназі, 26, 146, 149, 163, 168, 208, 230, 252, 287; у Київській Русі, 19; стосунки з ізраїльськими українцями, 267; релігійні принципи, 126; ритуали шабату, 116
Ашкеназі, Ісак, 230 (іл.)

Б

Баал Шем Тов (Ізраель бен Еліезер) – Бешт, 34 (іл.), 36, 135, 165, 177 (іл.), 288 (іл.), 289
Бабель, Ісаак, 168, 181, 187, 119, 266
Бабин Яр, знищення євреїв, 3 (текст вставки), 75, 77 (іл.); вшанування та пам'ятники, 88, 283, 302 (та іл.), 303 (іл.); Катастрофа 1648–1649 рр., 32; Голодомор, 61 (іл.), 248, 265; Голокост, 223, 283, 284, 285, 289 (іл.); статуї та пам'ятники, 217-221 (та іл.); та вистави, 194 (іл.), 195; та музичні твори, 237, 240
Багрянний (Лозов'ягін), Іван, 176
Бажан, Микола, 175
Балет, 188, 206 (та іл.), 235 (іл.), 237, 238
Балкани, 53
Балф, Майкл, 238
Бандера, Степан, 69 (та іл.), 70, 73 (іл.), 219
Бандерівці (ОУН-Б), 3 (текст вставки), 69 (іл.), 70, 73, 80, 82
Баптисти, 133

Бар (хасидська громада), 136
Баранівка, 98
Барбоне, П'єтро ді, 201 (іл.)
Бар-Ілана, університет ім., 302
Бар-Кохба, повстання, 33
Барон, Сало Вітмейєр, 264 (та іл.)
Барський, Іван, 201
Барток, Бела, 229, 237
Батурін, 31 (іл.), 204
Бат-Ям, 256
Баунд-Брук, Нью-Джерсі, 251
Бахматюк, Олег, 101
Бахчисарай, 14, 25, 204
Беер-Шева, 246, 289
Бейліс, Менахем Мендель, 43 (та іл.), 44, 291
Беккет, Семюел, 176
Белжец, 76, 81 (текст вставки)
Белз (хасидизм), 47, 157, 233
Бем, Йозеф, 204 (іл.)
Бен-Цві, Іцхак, 265
Берген, Доріс Л., 80 (текст вставки)
Бергельсон, Довід, 87, 157, 183, 193
Бердичевський, Міха Йосеф, 182
Бердичів, 98; (хасидизм) 136, 165, 274, 289, 299; та євреї, 86, 95, 166, 168, 208, 221, 238, 274, 289 (іл.)
Бердянськ, 41, 239
Береговський, Мойсей / Мойше, 239, 240, 266
«Березіль», театр, 191, 192 (іл.), 193
Березін, Єфим (Штепсель), 196
Березна, 203
Березовський, Максим, 234
Березький комітат, 49
Берестейська унія (1596 р.), 24
Беретті, Вікентій, 203
Берлін, 76, 230
Бертъє, Давид, 241
Бессарабія (губернія), 10, 36, 66, 70; (регіон), 72; катування євреїв, 73, 77, 78
Біблія, 125, 164, 174; Книга Естер, 118, 192; церковнослов'янською мовою, 161, 169; караїмська інтерпретація, 139, 196
Бідність: єврейська, 47, 49, 100; в сучасній Україні 279; сільська, 46
Біженці, 22, 32, 33, 263; українці, 245, 297
Біла Армія, 54, 56, 58, 59, 236

- Біла Церква: архітектура та пам'ятники, 204 (та іл.), 218; та євреї, 95, 165, 230
- Білгород-Дністровський, 196, 201
- Білиловський, Кесарь, 186
- Білодід, Леонід, 162
- Білокур, Катерина, 215
- Білоруси, 124, 144, 171, 227; в Україні, 9
- Білорусь, 6, 14, 15, 34; та євреї, 8, 42, 136, 222, 265; та українці, 143
- Більшовики, 55, 56, 60, 73, 266; та євреї, 62-64, 70; та нацисти, 73, 74; революція (1917), 62, 183, 236, 250
- Бірнабаум, Натан, 47 (іл.)
- Біробіджанський національний район, 94
- Блантер, Матвій, 241
- Блох, Ернест, 233
- «Бней Моше» («Сини Мойсея»), 155
- Богданівка, 78
- Богемія, 18, 25
- Боголюбов, Геннадій, 284 (іл.)
- Богомазов, Олександр, 214
- Богуслав, 165
- Боїм, Соломон, 62 (іл.)
- Бойчук, Михайло, 213 (іл.), 223
- Бокшай, Йосип, 214
- Болгари, 149; в Україні, 9, 37
- Болгарія, 6
- Болеслав «Побожний», король, 25
- Борислав, 91 (іл.), 99 (іл.), 100
- Бородай, Василь, 217 (іл.)
- Бородін, Олександр, 171, 238
- Бортнянський, Дмитро, 234
- Борщаговський, Олександр, 194 (іл.), 195
- Боспорське королівство, 13, 209
- Боссолі, Карло, 13 (іл.)
- Бостон, 256
- Бояни (хасидська громада), 49, 233
- Браїлів, 237 (іл.), 238
- Брайтон-Біч, Бруклін, 253 (іл.), 256
- Брандт, Юзеф, 21 (іл.)
- Братства, 95, 98, 164, 201
- Брацлав (місто), 8; (воєводство) 27-29, 34, 35; (хасидизм) 136, 140, 165, 232, 274, 289, 290, 299
- Брежнев, Леонід, 88
- Бреннер, Йосеф Хаїм, 182
- Бреслау / Вроцлав, 137
- Брест (Брест-Литовськ), 8. *Див. також:* Берестейська унія
- Брест-Литовський договір (1918 р.), 55
- Брижан, родина, 189 (іл.)
- Бриних, Михайло, 145 (іл.), 177
- Броди: та євреї, 35, 42, 129, 168, 178; архітектура, 134 (іл.), 157
- Бродський, Ісаак, 223
- Бродський, Лазар, 100, 209
- Бродський Лев, 100
- Бродський, Михайло, 102
- Бродські, сім'я, 100, 101 (іл.), 207 (іл.), 208
- Бронкс, Нью-Йорк, 257
- Бруклін, Нью-Йорк, 253 (іл.), 256, 257, 259, 264 (іл.)
- Бубер, Мартін, 115
- Бугова, Лія, 195
- Будьоний, Семен, 147 (текст вставки)
- Буенос-Айрес, 275
- Буковина, 7, 9, 34, 35, 45, 53, 56, 70, 73, 83, 100, 103, 115, 203; та імміграція, 244, 245; та євреї, 10, 35, 47-49, 65 (іл.), 66, 67, 71, 76, 77, 78 (та іл.), 93, 100; мови, 143, 145, 148, 152, 156, 159; видавництва, 166; та українці, 66, 227; письменники, 182, 183
- Булан, 15
- Бульба, Тарас, 236 (іл.)
- Бунд / бундівці, 42, 44, 49, 67, 70, 155, 239
- Бурачек, Микола, 212
- Бургардт, Освальд. *Див.* Клен, Юрій
- Бург, Йосиф, 159, 183
- Бурлюк, Володимир, 214
- Бурлюк, Давид, 214, 223
- Бурштейн, Хаїм, 258 (іл.)
- Бучач, 203; та євреї, 182, 185
- Буш, Джордж, старший, 262
- Буштино, 68
- Бюро зв'язку (Лішкат га-кешер), 275
- Бялик, Хаїм Нахман, 155, 182
- Бялисток, 222

В

- Ваад (Асоціація єврейських організацій і громад України), 273, 298-300
- Вагилевич, Іван, 172 (іл.), 173

Вайсбейн, Лазар. *Див.* Утьосов, Леонід
Вайсберг, Матвій, 224
Варшава, 157, 230
Варшавський, Марк, 239
Варшавський, Озер, 181 (іл.)
Варязька Русь / варяги, 11, 14 (та іл.), 170. *Див.*
також: Київська Русь
Васильківський, Сергій, 212
Васнецов, Віктор, 14 (іл.)
Вахнянин, Анатоль, 235
Вашингтон, 262, 269 (іл.)
Вевьорка, Авром, 193
Ведель, Артем, 234
Велика Північна війна, 30
Велике князівство Литовське, 20, 22, 26
Великобританія, 5, 53; та євреї, 137, 139; та укра-
їнці, 269
Венеція, 18, 201
Вериківський, Михайло, 235, 237
Вермахт (німецька армія), 74-76
Весілля. *Див.* шлюб і весілля
Вестфалія, 137
Виборці: на Буковині, 49; у країнах діаспори,
264; єврейсько-українська коаліція, 47
Вижниця (хасидська громада), 49, 233, 289
Винниченко, Володимир, 57, 58, 175, 183 (іл.),
186, 191, 228
Винниченко, Розалія, 183 (іл.)
Винничук, Юрій, 147 (текст вставки), 177
Винокур, Яков, 193
Вишневецький, Ієремія, 26 (іл.)
Відень, 46, 230
Відлига (1950–1960-ті рр.), 88, 176, 187, 223
Візантійська імперія, 11, 13, 14, 17, 23, 124, 197;
церковна архітектура, 198, 200; іконопис,
210; місіонери, 169; музика, 233
Військовополонені, 3, 72, 73, 77 (іл.)
Віккерс, Роберт, 196
Вільнюс / Вільно, 136, 230
Вінграновський, Микола, 177
Вінниця: та євреї, 75 (іл.), 76, 166, 193
Вінніпег: та євреї, 256; та українці, 247 (іл.), 251
(іл.)
Вірмени: в Україні, 8, 9, 23, 94, 213, 293 (текст
вставки)
Вірського, ансамбль, ім., 228 (та іл.)

Віфлеєм, 289
Вовчок, Марко (Марія Вілінська), 173 (іл.), 174
Возняк, Тарас, 290
Волинь (воєводство) 35; (князівство) 19, 20;
(губернія) 36, 37, 70, 73, 75, 82, 95-98, 113,
139, 143, 148, 160, 165; (область) 7; та євреї,
10, 25, 28, 32, 36, 100, 131 (іл.), 136, 145, 183,
223, 238. *Див. також:* Галицько-Волинське
князівство
Володимир I (Великий), великий князь / св., 17,
23, 123, 124, 126, 188; пам'ятник, 123 (іл.), 217
Володимир-Волинський / Володимир: та євреї,
19, 26, 129
Волошин, Августин, 69
Вольфшталь, Хоне, 231 (текст вставки)
Воронезька обл., 143
Вороновиця, 204
Всесвітня сіоністська організація, 286
Всеукраїнський державний єврейський театр,
193 (та іл.), 194 (та іл.)

Г

Габсбурги, династія / правління, 34, 45; та євреї,
48-50, 93, 137, 181; та мова, 152, 156, 157.
Див. також: Австрійська імперія (Австро-
Угорщина, Австро-Угорська імперія, Габ-
сбургська імперія)
Гавел, Вацлав, 281
Гадяч, 289
Гайдамаки, 32 (іл.), 34; літературні твори («Гай-
дамаки»), 161, 185; опера, 237; та їх стерео-
типне сприйняття, 2
Гайдн, Франц Йозеф, 237
Галахічні кодекси, 130
Галицько-Волинське князівство, 18, 19
Галич, 218; та караїми, 149
Галич, Олександр, 195
Галичина, 5, 7, 65, 69, 70, 82, 93 (іл.), 103, 115, 120,
121, 124, 128 (та іл.), 139; (воєводство) 34;
(провінція) 45-50; архітектура, 203; мистец-
тво, 214, 210; та еміграція, 46, 244, 245, 249,
251; народні звичаї, 225, 227 (та іл.); промис-
ловість і торгівля, 97, 99 (іл.), 100; та євреї,
10, 25, 35, 46-48, 65, 70-72, 100, 184, 185, 264;
мови, 143, 146, 148, 149, 152, 153, 162, 166,
190; нацистське правління, 72, 73; польська

- анексія та правління, 20, 55-57, 127 (іл.), 269 (та іл.); польсько-український конфлікт, 55 (та іл.), 56, 57, 239, 262; видавництво та друкарська справа, 157, 164, 166; театр, 190, 192; та русини / українці, 45-48, 63-65, 84, 184, 295; в Першій світовій війні, 54, 56, 57; письменники, 173, 182 (та іл.), 184 «Галичина», дивізія СС, 79, 286
- Ганновер, Натан Ноте, 29 (іл.), 31, 179
- Гарвардський університет, 248 (та іл.), 271, 276
- Гаскала. *Див.* просвітництво: єврейське
- Гвіздець, 208, 220
- Гердт, Зиновій, 219
- Гермайзе, Йосип, 186
- Генерал-губернаторство Польща, 72, 73
- Генуезці, 149
- Генуя, 18, 201
- Германізація, 49
- Герцль, Теодор, 180
- Гетьманщина (Козацька держава), 29, 33; (Українська держава), 55
- Гешель, Абрам Єгошуа, 179
- Гімни, 239, 240
- Гінзбург, Лев, 101
- Гірш, Цві, рабин, 289
- Гітлер, Адольф, 69, 70, 301 (іл.)
- Глінка, Михайло, 233
- Глузман, Семен, 88, 188, 286 (іл.), 287
- Глухів, 234
- Гмиря, Борис, 241
- Гнатишин, Рей, 259 (іл.), 261
- Гнатюк, Володимир, 50 (іл.)
- Гоголь, Микола, 24, 151
- Голлендерські, Леон, 23 (іл.)
- Голованівський, Сава, 187
- Головацький, Яків, 172 (іл.), 173
- Голод. *Див.* Голодомор (Великий Голод)
- Голодомор (Великий Голод), 3, 10, 61 (та іл.), 63, 70, 219; та Голокост, 88, 185, 300, 301 (іл.); суспільне усвідомлення, 248, 265, 266, 291, 303, 305
- Голокост, 3 (текст вставки), 10, 73-77 (та іл.), 78, 79, 182 (іл.), 187, 196, 276, 285, 286, 301-303; мистецтво про, 223; вшанування та пам'ятники, 283, 284 (іл.), 285; та Голодомор (Великий Голод), 88, 185, 300, 301 (та іл.); допомога тим, що вижили, 79 (іл.), 81, 86, 252, 263, 283 (іл.), 284, 285; українська колаборація, 3, 79-81, 285, 286, 302, 303
- Голокосту, Музей (Вашингтон), 276
- Голосково, 183
- Гонта, Іван, 2 (текст вставки)
- Гончар, Олесь, 176
- Горбачов, Михайло, 89, 102, 273; епоха, 122, 148, 274, 275
- Горовіц, Володимир, 241
- Городецький, Владислав. *Див.* Городецький, Лешек Дезидерій
- Городецький, Лешек Дезидерій, 205 (та іл.)
- Горохов, Олексій, 242
- Горті, Міклош, 78
- Горький, Максим, 218
- Готи, 197
- Гофман, Готфрід, 202 (іл.)
- Гофштейн, Довід, 183
- Грабович, Григорій, 271
- Грабовський, Леонід, 229
- Грац, 52 (іл.)
- Греки, 15, 94, 173; в Україні, 9, 37, (Крим) 11-14, 209, 213
- Греко-католицизм, 53, 64 (та іл.), 81, 84, 128, 131 (іл.), 132-134, 171, 295; та євреї, 81, 285; та карпато-русини, 68, 270; в діаспорах, 249 (іл.), 250, 251, 270; заборона радянською владою, 121, 270, 278, 279; та використання української мови, 133
- Греція, 210
- Грецька мова, 167
- Грецькі міста-держави, 11 (та іл.), 13; залишки архітектури, 197, 198 (іл.)
- Григоренко, Петро, 88
- Григор'єв, Никифор, 56 (та іл.), 58, 59
- Григорович-Барський, Дмитро, 43 (іл.)
- Грицак, Ярослав, 290
- Грінченко, Борис, 162
- Громадянство, 67; денатуралізація, 301
- Гроссман, Василій, 86, 88 (та іл.), 168, 181, 185
- Грохольський, Франциск Ксаверій, 204
- Грушевський, Михайло, 50 (іл.), 51, 52 (іл.), 57, 219
- ГУЛАГ: та художники, 214; та єврейські письменники, 183, 188; та політичні активісти, 265, 266

Гулак-Артемівський, Семен, 189, 190 (іл.), 234, 237
Гуляйполе, 61 (іл.); та євреї, 122, 291
Гуменюк, Феодосій, 215
Гун А. Л., 98 (іл.)
Гунка, Павло, 241
Гунчак, Тарас, 79, 268
Гуревич, Ілля. *Див.* Первомайський, Леонід
Гусятин, 208
Гуцули: танці та музика, 227 (іл.), 229, 240

Г

Гайслер, Християн, 20 (іл.)
Галицьянер, 50
Гаркави, Абрам, 31
Гетто: Чернівці, 77; Мукачево, 78 (іл.); грабування та ліквідація, 76, 79; допоміжна поліція, 74, 79; Ятки, 75
Герот тах ве-тат. *Див.* Катастрофа 1648–1649 рр.
Гізель, Інокентій, 161
Гілельс, Еміль, 241
Гілельс, Єлизавета, 241
Гінзберг, Ашер (Ахад ха-Ам), 155
Гобіно, Жозеф де, 40 (текст вставки)
Гозенпуд, Абрам, 186, 195
Голчевські, Френк, 81 (текст вставки)
Гольдберг, Бенціон, 87 (іл.)
Гольдельман, Соломон, 58, 266
Гольдфаден, Авром, 192, 193
Гордін, Яков, 192
Готліб, Мауріцій, 113 (іл.)
Грец, Гайнрих, 180
Грінберг, Майкл, 306
Грузенберг, Оскар, 43 (іл.)
Гутенберг, Йоган, 160
Гуцков, Карл 194 (іл.)
Гьозлеве (Євпаторія), 25, 139

Д

Давидович, Люсі, 302
Данкевич, Костянтин, 237
Делоне, Соня (уродж. Сара Штерн), 222
Деміївка, 157
Дем'янюк, Іван, 267, 285, 286, 301, 302
Денікін, Антон, 56, 59

Депортація: до таборів смерті, 75- 77, 79, 185; до трудових таборів, 73, 74 (іл.); до Сибіру, 70. *Див.* ГУЛАГ, Голокост
Дер Ністер, 157
Деражня, 139
Дешена, Комісія 302
Джойнт. *Див.* Американський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт)
Джорданвілль, Нью-Йорк, 161
Дзюба Іван, 88 (та іл.), 177, 287
Дилецький, Микола, 233
Дисиденти, 177, 266, 267; єврейські, 188, 281 (іл.), 282, 287; українські, 88, 287
Дичко, Леся, 229
Діаспора (термін), 243 (текст вставки). *Див. також:* діаспора, єврейська; діаспора, українська
Діаспора, єврейська 47 (іл.), 154, 252-261, 263-268, 271-276; націоналізм, 47, 48; стосунки з етнічними українцями, 250, 251 (та іл.), 252, 260, 261, 266-268 (та іл.), 300, 301; релігійні практики, 139-141, 259, 260, 274
Діаспора, українська: громадське і культурне життя, 121, 246-248 (та іл.); економічне життя, 251 (іл.); іміграційні та маршрути розселення, 243, 244, 245 (іл.), 246; варіанти мови, 153; національна ідентичність, 246 (іл.), 248, 249, 251; політична присутність, 261, 262 (та іл.), 263; стосунки з батьківщиною, 268, 269, 296 (та іл.), 297; стосунки з євреями, 251 (та іл.), 252, 260, 261, 265-268 (та іл.), 300, 301; релігійне життя, 248- 250 (та іл.), 270
Діккенс, Чарльз, 165 (іл.), 166
Дніпро / Дніпропетровськ / Катеринослав, 8, 37, 145; архітектура, 206, 284 (іл.); та євреї, 10, 101, 241, 256, 274, 276, 284 (іл.), 285, 289, 299 (та іл.), 302
Добрушин, Єхезкель, 157
Дов Бер, Магід з Межиріча, 177 (іл.)
Довлатов, Сергей, 259
Донбас, 7, 9, 37, 38 (іл.), 145
Донецьк / Сталіно / Юзівка: (місто) 8, 38 (іл.), 61, 101, 145, 279 (іл.), 281 (іл.), 282, 284; (область) 59 (іл.), 265; архітектура, 206 (та іл.); та євреї, 299

Донцов, Дмитро, 66, 266
Драч, Іван, 177, 287
Дробицький Яр, 282 (іл.), 285
Дрогобич, 100; та євреї, 168, 291
Друга світова війна, 1, 68, 69, 81 (текст вставки), 83, 121, 245, 262, 267, 269, 301; пам'ятники, 217 (іл.), 218; та українська імміграція, 245; ветерани, 88, 273. *Див. також:* Голокост; Німеччина, нацистська
Друкарська справа та видавництво, 159-166, 239; єврейські священні тексти, 158, 159, 163-165 (та іл.); друк на івриті / їдиш, 62, 156, 157, 164-166, 181; українських впливових книг, 161 (та іл.), 162; слов'янські та кириличні книги, 159 (іл.), 161; та українська культура, 161 (іл.), 162, 163. *Див. також:* література
Друкер, Йоселе, 231 (текст вставки)
Дубно, 8, 95, 165
Дунаєвський, Ісаак, 241
Дюк, Девід, 291

Е

Едельштейн, Юлій, 265
Ейлат, 287 (іл.)
Економіка, 91-102, 278-280; радянське управління, 61, 83, 84, 101, 102, 279
Екстер, Олександра, 214, 220 (іл.), 222
Елман, Міша, 241
Елькін, Зеев, 265 (та іл.)
Еміграція: єврейська, 43, 252, 253, 297; її обмеження в СРСР, 243, 245. *Див. також:* діаспора, єврейська; діаспора, українська
Енгель, Йоель, 239
Епштейн, Марк, 222
Ерделі, Адальберт, 214
Еренбург, Ілля, 86, 168, 181
Естонці, 80 (текст вставки)
Ешкол, Леві, 265

Є

Євангелісти, християни, 133
Євпаторія / Ѓозлеве, 25
Євреї, термін, 7 (текст вставки)
Єврейська діаспора. *Див. діаспора, єврейська*
Єврейська історико-археографічна комісія, 62

Єврейська мова. *Див. іврит, їдиш*
Єврейська національна партія, 47, 48, 67
Єврейська рада (Judenrat), 74
Єврейська рада благодійників, 263
Єврейська Рада України, 298
Єврейське агенство (Сохнут), 148, 265, 275, 300; програма Наале, 297 (іл.), 298
Єврейський антифашистський комітет, 86, 87 (та іл.), 183
Єврейський народний дім (Чернівці), 48 (іл.), 49
Єврейський університет Єрусалима, 267, 276
Європейський Союз – ЄС, 278, 282
Євтушенко, Євген, 241
Єгипет, 117, 118
«Єгупець», 298 (іл.), 299
Єлисаветград, 41, 191 (іл.)
Ємен, 290
Єрусалим, 109 (іл.), 118 (іл.), 220, 230, 256 (іл.), 273, 282 (іл.), 289

Ж

Жаботинський, Зеев / Володимир, 168, 171, 181, 185, 286 (іл.), 288
Жадан, Сергій, 177
Жванецький, Михайло, 181
Желехівський, Євген, 162
Жемчужников, Лев, 226 (іл.)
Живопис, 209-215; єврейський, 220-224
Жидачів, 289
«Жидокомуна». *Див. комунізм: єврейська змова*
Житло: традиційне єврейське, 104 (та іл.), 105, 162 (іл.), 220; традиційне українське (хата), 103 (та іл.), 104 (та іл.)
Житловський, Хаїм, 156 (іл.)
Житомир, 59, 72 (іл.); та євреї, 39, 101, 165, 166, 182; театр, 193, 196
Жмеринка, 204
Жовква: та євреї, 35, 163 (іл.), 164, 179; архітектура, 207, 208
Жолдак, Богдан, 177

З

Забара, Натан, 87, 183
Закарпаття / Закарпатська область, 5 (іл.), 7, 9, 34, 45, 46, 53, 55, 68, 69, 70, 73, 82, 103, 121,

124, 143, 278; архітектура та мистецтво, 203, 210, 214; та імміграція, 245; та євреї, 10, 47 (іл.), 49, 50, 66 (іл.), 67 (іл.); публікації, 152, 166. *Див. також:* Карпатська Україна; Підкарпатська Русь
Залізник, Максим, 2 (текст вставки)
Заньковецька, Марія, 189
Запоріжжя / Олександрівськ, 8, 22, 61, 94, 101, 145, 206; та євреї, 291
Запорожжя (регіон), 7, 9, 23, 24, 29, 33
Запорозькі козаки, 1, 28-31; в мистецтві та музиці, 21 (іл.), 22, 26 (іл.), 189, 190 (іл.), 237
Зарицький, Йосиф, 222
Заслав, 165
Західно-Українська Народна Республіка, 55, 56, 64, 269
Звягільський, Юхим, 102
Зелений (отаман), 56, 58
Зеров, Микола, 175
Зимне, 201
Зільберфарб, Мойсей, 58
Зіньків, 221
Зісельс, Йосиф, 281 (іл.), 287, 293 (текст вставки)
Златополе, 76
Знать: та євреї, 35, 36; поміщики, 36; польська (шляхта), 29-34, 146, 171; російська, 34, 36
Золота Орда, 18, 21
Золочів, 284
Золя, Еміль, 174
Зускін, Веніамін, 87 (іл.)

I

Івасюк, Володимир, 229
Івасюк, Микола, 50 (іл.), 212 (іл.), 213
Іврит / давньоєврейська, 68, 88, 145, 146, 154-156, 159; алфавіт, 113, 163, 164; священні тексти та рукописи, 159, 163 (та іл.), 164 (та іл.), 178 (та іл.), 179; література, 167, 168; газети, 40, 154 (та іл.), 155, 157 (та іл.); в сучасній Україні, 298, 299; школи, 67, 68, 148 (та іл.), 155 (та іл.), 156, 275; радянська заборона, 70, 158; розмовний, 148 (та іл.), 149 (та іл.); та мова їдиш, 146, 154-156
Ігнат'єв, Микола, 41
Ізраель бен Еліезер. *Див.* Баал Шем Тов
Ізраель із Ружина (Фридман), рабин, 289

Ізраїль, 35, 93, 126, 264, 265, 302; культура, 155, 180 (іл.), 222; система освіти та школи, 259, 268, 276; та етнічні українські емігранти, 246, 266; та єврейська діаспора, 263 (та іл.), 264, 273; та єврейські та українські відносини, 267, 268, 302; та єврейські емігранти, 42, 93, 148, 182, 222, 241, 253, 255, 256 (та іл.), 257, 258, 264, 265, 297; відносини з Україною, 278, 286-290

Ізраїльська асоціація українських досліджень, 268

Ікони, 209 (та іл.), 210 (та іл.), 211

Іларіон, митрополит 169

Іллінойс, 244, 256

Ільф, Ілля, 181

Імміграція (термін), 243. *Див. також:* діаспора, єврейська; діаспора, українська

Індустріалізація, 6, 37, 38 (іл.), 61, 83, 99-102, 235, 236; та український внесок, 99; та єврейський внесок, 99-101

Інститут вивчення ашкеназьких євреїв YIVO, 275

Інститут єврейської пролетарської культури (Київ), 62 (та іл.), 64, 178 (іл.), 186, 275 (та іл.)

Інститут сучасного юдаїзму, 300

Інтелігенція: єврейська, 40, 129, 238; національна, 51, 150, 175; русинська / українська, 50 (іл.), 51; радянська, 266; українська, 185

Ірванець, Олександр, 177

Іршава, 68

Іслам, 25. *Див. також:* мусульмани

Іспанія, 183

Ізраель ба-Алія, партія, 265 (іл.)

Ісус Христос, 111, 116, 117, 127, 188; прихід, 40, 124; зображення в мистецтві, 209 (та іл.), 210

Італійська мова, 144, 149

Італія, 5, 53

Іцхакі, Шломо (Раші), рабин, 146

Іцхок, Леві, 289

Ї

Їдиш, мова, 20, 26, 28, 49, 57, 62, 94, 145-149, 155-158, 253, 257; література та літератори, 87, 168, 179 (та іл.), 181-183 (та іл.); газети, 40, 252 (іл.); публікації, 154-159 (та іл.), 164-

- 166, 252 (іл.), 253; п'єси, 94; в сучасній Україні, 159, 297-299; слова українського походження, 109, 147 (текст вставки)
- Їдишизація, 60, 62
- Їжа: єврейська традиційна їжа та харчові приписи, 109, 118-120, 122, 290; українська, 108, 109
- Їжакевич, Іван, 32 (іл.)
- ## Й
- Йоганнесбург, 275
- ## К
- Кабала (єврейська містика) / кабалісти, 32, 35, 36, 134-136, 163, 179, 231; книги, 165, 178, 179; народні традиції, 113, 163; музика, 231
- Кабінет єврейської мови, літератури та фольклору при АН УРСР, 87, 298
- Кавказські гори, 13, 14
- Кагал, 28, 99, 107, 130, 165
- Каганович, Лазар, 3, 304, 305
- Кадлубиця, 61 (іл.)
- Казимеж / Казимир III (Великий), король, 25
- Календарі, 111, 115, 120, 132
- Калініндорф, 94
- Каліфорнія, 256
- Калуш, 210 (іл.), 284 (іл.)
- Каменецький, Шмуель, рабин, 299 (іл.)
- Камерон, Чарльз, 204
- Кам'янець-Подільський, 38, 76, 97 (іл.); архітектура, 200 (іл.), 201; та євреї, 36, 75, 78
- Канада, 53, 80 (текст вставки), 246, 247 (та іл.), 248, 263, 264, 302; та євреї, 42, 139, 140, 159, 252, 253, 256, 260, 263, 264, 300; та українці, 243-245 (та іл.), 246, 247, 260, 266-271, 296, 297; український політичний вплив, 261-263 (та іл.)
- Канадська сіоністська федерація Nadassah-WIZO, 263 (та іл.)
- Канадський єврейський конгрес, 263
- Канадсько-українська парламентська програма, 271
- Каневський, Олександр, 196
- Кантори, 229-231
- Каплан, Анатолій, 148 (іл.)
- Каплан, Мордехай, 137
- Карабиць, Іван, 229
- Карабчевський, Микола, 43 (іл.)
- Караванський, Святослав, 187
- Караїми, 13 (іл.), 15, 138 (іл.), 139, 140; мова, 149 (та іл.), 168
- Каракіс, Йосиф, 193 (іл.)
- Карлін-Столін (хасидизм), 140, 274
- Карпатська зимова битва, 53
- Карпатська Україна, 69 (та іл.), 70, 78
- Карпатські гори, 5 (та іл.), 6, 34, 46, 49, 91, 108, 203, 240
- Карпатські русини, 68, 69, 152, 270 (іл.); під чехословацьким правлінням, 68; іммігранти, 243, 244, 246
- Карпенко-Карий, Іван, 189
- Катастрофа 1648–1649 рр. (гзєрот тах ве-тат), 31-33
- Катерина II («Велика»), імператриця, 33 (та іл.), 34, 38, 165, 219
- Катеринослав: (місто) 8; та євреї, 41, 43, 59, 101, 195, 241; (губернія) 36, 38. *Див. також:* Дніпро / Дніпропетровськ / Катеринослав
- Каффа, 18, 22, 25, 139, 149. *Див. також:* Кефе, Феодосія
- Кахане, Давид, 81
- Кац, Арон, 87 (іл.)
- Кац, Емануель. *Див.* Мане-Кац
- Кацир / Качальський, Ефраїм, 265
- Кацнельсон, Абрам, 287
- Квакери, 35
- Квебек, 256
- Квітко, Лейб, 87 (та іл.), 158 (іл.), 183, 186
- Кембридж, штат Массачусетс, 248 (іл.)
- Кернеренко, Грицько (Григорій Кернер), 183 (іл.), 184 (текст вставки), 186, 192
- Керч, 11 (іл.), 14, 197
- Кефе, 22. *Див. також:* Каффа, Феодосія
- Кієво-Могилянська академія, 171, 188, 234, 271, 276; Національний університет, 159, 276, 299 (іл.), 300
- Кієво-Печерський монастир (Печерська Лавра). *Див.* монастирі
- Київ: (воєводство) 28, 29, 34; (князівство) 20; (губернія) 10, 36, 95, 136, 165; та євреї, 36
- Київ: (місто), 7 (текст вставки), 8, 13, 17 (та іл.),

- 18, 37, 62, 71, 84 (іл.), 98 (іл.), 101, 120 (іл.), 121 (іл.), 122, 123 (іл.), 127, 153 (іл.), 171, 186; архітектура, 103 (та іл.), 104 (іл.), 200 (та іл.), 201, 202 (іл.), 203 (та іл.), 205 (та іл.), 206 (та іл.), 207, 208, 209 (та іл.); арт-центр, 214, 222; посольство Ізраїлю, 298; та євреї, 10, 19, 20, 26, 41-43, 101, 168, 183, 186, 255, 274, 289, 299, 300, 302; та винищення євреїв, 75, 77 (іл.); Майдан (протест), 102, 280 (іл.), 281, 294 (іл.), 295; пам'ятники та скульптури, 185 (іл.), 216 (іл.), 217 (та іл.), 218, 219, 280 (іл.), 284; друкарство, 157, 161, 166, 271; театр, 191, 193, 194 (іл.), 194-196, 287; транслітерація імені, 7 (текст вставки); та мова їдиш, 157. *Див. також:* монастирі
- Київська Русь, 11, 15-20, 23, 24, 91, 94, 144, 171; архітектура та мистецтво, 200, 210; та євреї, 18-20, 140 (текст вставки); література, 167, 170; музика, 233; релігія, 124, 126 (та іл.), 127, 209, 210
- Кипчацька мова, 149
- Кириличний алфавіт, 7 (текст вставки), 149, 160, 173, 252
- Кирило, св. *Див.* Костянтин / Кирило, св.
- Кисельов, Леонід, 177, 187
- Китай, 14
- Китайгород, 208
- Кишинів, 43
- Кіршенбаум, Фаїна, 265
- Кіршенблатт, Мейер, 193 (іл.)
- Кісельгоф, Зусман / Залман, 239
- Класична музика: етнічні українські виконавці, 240 (іл.), 241, 242; натхненні народною музикою, 228, 229, 233, 240; єврейські вчителі та віртуози, 240 (та іл.), 242; російські композитори, 237 (та іл.), 238, 240; українські композитори, 233-235, 236 (та іл.), 237
- Клебанов, Дмитро, 240
- Клезмерська музика, 159, 230 (іл.), 231 (текст вставки), 240
- Клен, Юрій (Освальд Бургардт), 176
- Клівленд, 256, 301
- Клойз, 35, 135
- Клорфайн, 160
- Кляйнер, Ізраель, 266
- Кляйнмен, Залман, 134 (іл.), 232 (іл.)
- Кобзар (співець), 30 (іл.), 211, 226 (іл.), 227
- Кобилянська, Ольга, 50 (іл.)
- Ковальов, Олександр, 234 (іл.)
- Коген, Соломон, 101
- Козаки, 21 (іл.), 22, 24 (та іл.), 26 (іл.), 28 (та іл.), 29, 30 (іл.), 33, 105, 106, 108 (іл.), 147, (текст вставки), 211 (та іл.), 237; архітектура бароко, 201, 203, 204; відносини з євреями, 31-33; в музиці та піснях, 226, 227, 231; стиль одягу, 105, 106. *Див. також:* запорозькі козаки
- Козловський, Іван, 241
- Коласкі, Джон, 269 (іл.)
- Колективізація, 59, 61, 62 (іл.), 63, 92, 122
- Колесса, Філарет, 50 (іл.)
- Колович, Йосиф, 207 (іл.)
- Коломойський, Ігор, 102, 284 (іл.)
- Колумбійський університет, 264
- Комітет із земельного устрою єврейських трудящих (КомЗЕТ), 94 (та іл.)
- Комунізм, 89, 183, 300; та мистецтво, 214, 236; єврейська змова («жидокомуна»), 3, 63, 67, 71, 73, 260; «націонал-комунізм», 59-63, 175, 274
- Комуністична партія, 61, 89, 272; у Канаді 269 (іл.)
- Конгрес українців Канади, 262, 263 (іл.)
- Коновалець, Євген, 69
- Консервативний іудаїзм. *Див.* іудаїзм
- Константинополь, 14, 24, 132, 133
- Контрреформація, 26
- Концентраційні табори та табори смерті, 54, 86, 285; та депортація, 75-77, 79, 185. *Див.* Голокост
- Кооперативи, 52, 64 (та іл.), 251; сільськогосподарські, 64, 92-94
- Коренізація, 60, 62. *Див. також:* українізація
- Корець, 27, (хасидська громада) 136, 165, 289
- Корнійчук, Олександр, 176, 191
- Короленко, Володимир, 43
- Коростень, 223
- Коростишів, 183
- Корчма, 92 (текст вставки), 97, 100, 105, 130
- Косач, Лариса. *Див.* Українка, Леся
- Косач, Юрій, 31, 176
- Косенко, Віктор, 235

- Косів, 221
Косіор, Станіслав, 305
Костенко, Ліна, 176 (іл.), 177
Костецький, Ігор, (Мерзляков, Ігор), 176
Костомаров, Микола, 51
Костянтин / Кирило, св., 149, 169, 170
Котляревський, Іван, 150, 161 (та іл.), 172 (та іл.), 173 (іл.), 188, 189 (іл.)
Котовський, Людвіг, 206 (іл.)
Которович, Богодар, 242
Кравець, Самуїл, 205 (іл.)
Кравченко, Тетяна, 242
Кравчук, Леонід, 282 (іл.), 283, 284, 287
Краків, 160
Красів, 209 (іл.), 210
Красний, Пінхас, 58
Кременець, 201, 202; та євреї, 154
Кременчук, 223
Кремль, 86, 87, 286, 304
Кретт, Дж. Н., 162
Кривий Ріг, 145
Кривонос, Максим, 26 (іл.), 215
Кривояж, Олександр, 79
Крим, 7, 9, 13, 15, 17, 18, 37, 62, 73, 83, 197, 209, 216, 219, 277, 278 (та іл.); архітектура, 124, 138 (іл.), 198, 200, 204; та євреї, 14, 15, 25, 94, 149, 163, 168, 271; та караїми, 13 (іл.), 139, 140, 168; та розмовні мови, 145, 149; російська анексія, 282, 292, 293 (текст вставки)
Кримська Народна Республіка, 56
Кримський ханат, 20 (іл.), 21-23, 25, 29, 33, 35
Кримські гори, 5, 6, 13
Кримські татари, 20 (іл.), 21, 24, 32, 51, 849, 219, 227, 243, 278, 279; в Україні, 9, 290
Кримськотатарська мова, 149
Кримчаки (кримські євреї), 15, 25, 149, 168
Криса, Олег, 242
Кричевський, Василь, 204 (іл.), 205
Кричевський, Федір, 215
Кріпаки, 23 (та іл.), 34, 37, 45-47, 91, 92; театр і, 188
Кропивницький / Кіровоград, 191 (іл.)
Кропивницький, Марко, 189
Крохмаль, Нахман, 180
Крушельницька, Соломія, 240 (іл.), 241
Кубань, 143
Куїнджі, Архип, 213
Ку-Клукс-Клан, 291
Кулик, Іван, 175, 185 (іл.), 186
Куліш, Микола, 191
Куліш, Пантелеймон, 51, 173, 186
Кульбак, Мойше, 193
Культур-Ліга (Товариство культури їдиш), 165 (іл.), 192, 222, 223
Культурне товариство їдиш. *Див.* Культур-Ліга
Куніс, Міла, 303
Курбас, Лесь, 191, 192 (іл.), 193
Курило, Тарас, 80 (текст вставки)
Курков, Андрій, 177
Куркулі, 59 (іл.), 61
Кустарі. *Див.* ремісники
Кути, 35
Кучма, Леонід, 101, 278 (іл.), 279, 287
Кьостлер, Артур, 15 (іл.)
- ## Л
- Ладіно (мова), 253
Лазов'ягін, Іван (Іван Багрянний), 176
Ландау, Єзекііль, рабин, 128 (іл.), 131, 178
Ландсманшафтн, 257, 263
Ларіонов, Михайло, 214
Латвія, 34
Латина (мова), 132, 150, 167, 172, 249
Латиниця (алфавіт), 160
Латиші, 80 (текст вставки)
Левич, Акім, 224
Левінзон, Іцхак Бер, 154, 179
Левченко, Петро, 212
Легар, Франц, 229
Лейвік, Хаїм, 181 (іл.)
Лейтес, Олександр, 186
Лемберг. *Див.* Львів
Лемківський регіон, 227
Лемкін, Рафаель, 265, 266 (іл.)
Ленд-ліз, програма, 86, 272
Ленін, Володимир, 59, 163, 217 (іл.), 218, 223
Леніндорф, 94
Ленський, Хаїм, 183
Леонтович, Микола, 229, 234 (іл.), 235
Лесько, 114 (іл.)
Леттеріс, родина, 164
Лефін, Мендель, 179

Лец, Станіслав Єжи, 168
 Лекар, Борис, 224
 Липинський, В'ячеслав, 266, 289
 Лисенко, Микола, 229, 234 (та іл.), 236 (іл.)
 Лисенко, Юрій, 147 (текст вставки)
 Литва, 34, 44; та євреї, 42, 136, 148, 155, 258 (іл.);
 та караїми, 149. *Див. також:* Велике князів-
 ство Литовське; Польсько-Литовська Реч
 Посполита / Польща-Литва
 Литваки / міснагїди, 36, 140, 274. *Див. також:*
 міснагїди / міснагдїм / мігнагдїм
 Литовці, 22, 80 (текст вставки)
 Ліберберг, Йосеф, 64, 186
 Ліberman, Авігдор, 265
 Лівобережжя (Дніпра), 29, 31, 33
 Ліга захисту євреїв, 263
 Лісницький, Мордехай, 220
 Ліст, Ференц, 238
 Література, 167-188; антисемітська, 291 (та іл.);
 дитяча, 223; класичні іудейські тексти, 178
 (та іл.), 179; публікації діаспори, 252 (іл.),
 253, 266, 267 (та іл.), 275-276; єврейсько-
 українське взаємозбагачення, 184-188 (іл.);
 переклади класики, 165 (іл.), 166. *Див. та-
 кож:* друкарська справа та видавництво
 Ліфшиц, Розалія, 183 (іл.)
 Лойтер, Ефраїм, 193
 Лондон, 273
 Лос-Анджелес, 273
 Лоуер, Венді, 80 (текст вставки)
 Луганськ, 282
 Луцьк, 201; та євреї, 76, 98; та караїми, 140 (текст
 вставки), 149
 Львів / Лемберг, 8, 18, 55, 73, 107, 131 (іл.), 186,
 214, 284, 291; архітектура, 160 (іл.), 191 (іл.),
 199 (іл.), 200, 201 (іл.), 204 (та іл.), 207, 216;
 та євреї, 26, 46 (іл.), 55, 65 (та іл.), 137, 165,
 179, 265, 302; та караїми, 139
 Любавич (хасидизм). *Див. хасидизм:* Хабад-Лю-
 бавич
 Люблін, 164
 Люблінська унія (1569 р.), 23, 27
 Людкевич, Станіслав, 235
 Ляди, 163 (іл.), 289
 Ляйнберг, Соломон, 55 (іл.), 56
 Лятошинський, Борис, 235, 236

М

Мавка (водяна німфа, русалка), 110 (та іл.)
 Магазинер, Яков, 241
 Мадфіс, родина, 164
 Мадяри. *Див. угорці*
 Майдан (Київ), 102, 280 (іл.), 281, 282, 294 (іл.),
 295, 297
 Майзель, Нахман, 157
 Мазепа, Іван, 28 (іл.), 29, 30, 201, 238
 Макаренко, Володимир, 215
 Макарів / Макаров (хасидська громада), 115, 136
 Маклаков, Василій, 43 (іл.)
 Макмастерс, університет (Гамільтон, Онтаріо),
 268, 302
 Максвелл, Роберт, 105 (текст вставки)
 Малевич, Казимир, 214
 Малер, Густав, 233
 Малишко, Андрій, 229
 «Малороси», 99, 128, 167, 174, 237; мова, 151-153;
 теми в музиці, 237
 Мамай (козак), 30 (іл.), 211 (та іл.), 227
 Манайло, Федір, 214
 Мангер, Іцик, 182
 Мангуп, 139
 Маневич, Абраам / Абрам, 221
 Мане-Кац (Емануель Кац), 223
 Манітоба: та українці, 244, 245 (іл.), 247 (іл.), 261
 Марамороський комітат, 49
 Марголін, Арнольд, 58, 266
 Мардер Великий, 231 (текст вставки)
 Маринович, Мирослав, 188, 287
 Марієнбад / Маріанске / Лазне, 67 (іл.)
 Маркіш, Перец, 87, 94, 181 (іл.), 183, 194
 Маркс, Карл, 54, 162, 218
 Марксизм / марксистки, 64, 155, 156, 162, 174, 175,
 193
 Марокко, 290
 Марр, Вільгельм, 40 (текст вставки)
 Мартич, Юхим, 186
 Марчук, Іван, 215
 Маскілім (реформатори-просвітники), 39, 47,
 114, 138, 149, 178 (іл.), 179
 Массачусетс, 256
 Матіос, Марія, 177
 Матлін, Володимир, 259
 МАУП, 291 (та іл.), 305

Махно, Василь, 177
Махно, Нестор, 56, 58
Меґара, 13
Меджибіж, 201; та євреї, 95, 97 (іл.), 182, 221, 291;
(хасидизм), 34 (іл.), 135, 165, 178, 288 (іл.)
Межиріч, 201; (хасидизм), 165, 177 (іл.)
Меїр, Голда, 265
Мейтгус, Юлій, 195, 240 (та іл.)
Мекк, мадам фон, 237 (іл.)
Мельник, Андрій, 69 (та іл.), 70
Мельниківці (ОУН-М), 69 (іл.), 70, 73, 77
Менделевич, Йосиф, 266
Меноніти, 37, 243
Мердерер-Меретені, Бернард, 203
Мерзляков, Ігор, 176
Мефодій, св., 149, 169, 170
Микола II, цар, 41 (іл.), 43, 50
Микола I, цар, 38, 165
Миколаїв, 8, 37, 41
Миньківці, 165, 208
Мирний, Панас, 174, 185
Мистецтво. *Див.*: живопис; скульптура
Михальполе, 220
Мідрешет Іерусалаїм, 276
Міжнародний Соломонів університет, 276, 300
Міжрегіональна академія управління персона-
лом (МАУП), 291 (та іл.), 305
Мізрахі, (релігійний рух), 274
Мікешин, Михайло, 216 (іл.)
Мілет, 13
Мільштейн, Натан, 241
Мірецький, Давид, 222 (іл.), 223, 224, 257 (іл.)
Мірошниченко, Євгенія, 241
Мірошниченко, Ігор, 303
Міснаґіди / міснаґдім / мітнаґдім (противники
хасидизму), 36, 134-140, 179. *Див. також:*
литваки
Містицизм. *Див.* кабала (єврейська містика) /
кабалісти
Міхоелс, Соломон, 193, 266
Міцкевич, Адам, 173, 218
Мічиган, 244
Мова: та дебати, 150-154; та зневага, 7 (текст
вставки), 63, 154, 305; та духовенство схід-
нохристиянського обряду, 128; слов'янські
діалекти, 19, 20, 146-148, 153; суржик (укра-

їнсько-російська суміш), 143-145 (та іл.),
177, 277; письмова та розмовна, 149, 150.
Див. також: Австрійська імперія: та мов-
на дискусія; кримськотатарська мова; єв-
рейська мова; іврит; італійська мова; ка-
раїми, мова; ладіно (мова); латина (мова);
польська, мова; російська мова; румунська,
мова; русинська мова; сербська мова; сло-
вацька мова; тюркська мова; угорська мова;
українська мова; чеська мова; їдиш (мова)
Мова, Денис, 189 (іл.)
Модернізація, 85, 120, 146
Молдавія (князівство), 18, 29
Молдова, 6, 10, 265
Молдовани: в Україні, 9
Молотова-Ріббентропа, пакт, 69
Монастирі: Свято-Успенський (Почаївська лав-
ра), 161, 199 (іл.), 202 (та іл.); Києво-Печер-
ський монастир / Печерська Лавра (Київ),
19, 159-161, 169, 201, 203, 211
Монголи, 11, 17 (іл.), 18
Монреаль, 256, 275
Моравія, 18
Москва, 61, 83, 86 (та іл.), 87 (іл.), 158, 221, 305
Московія (царство), 29, 30, 33, 91, 95, 97, 133, 160,
161, 171
Мотиль, Олександр, 81 (текст вставки)
Моше бен Яков, 164
Музика. *Див.* класична музика; опери та опере-
ти; фольклорна музика
Мукачєво / Мункач, 69, 201; та євреї, 47, 68, 69;
(хасидизм) 49, 67 (іл.), 68, 274, 289
Мурашко, Олександр, 212
Мусоргський, Модест, 233, 238
Мусульмани, 23, 25, 278
Мшанець, 127 (іл.), 210 (іл.)
Мюнхенська угода, 69

Н

Набоков, Володимир, 171
Народні звичаї: та тварини, 108; мистецтво,
108 (іл.), 211, 212, 219 (іл.), 220, 221; віра в
демонів або духів, 110 (та іл.), 112, 113; ха-
сидські обряди, 113, 114 (та іл.), 115 (та іл.);
святкування життєвого циклу, 119-121,
227, 228; обряди пов'язані з порами року,

- 110-112 (та іл.); шабат, 115 (та іл.), 116. *Див. також:* свята
- Натансон, Йосиф, рабин, 178
- НАТО. *Див.* Північноатлантичний альянс
- Наукове товариство ім. Т. Шевченка (м. Нью-Йорк), 248
- Наум, Менахем, 164 (іл.)
- Нахман з Брацлава, рабин, 232, 274 (іл.), 289, 290
- Нахманович, Ісак, 207
- Нахтігаль, батальйон, 286
- Нацисти, 1, 3 (текст вставки), 70, 72 (та іл.), 73-77 (та іл.), 78, 79, 266, 301, 302
- Націоналізм: буржуазний, 223; галицьких українців, 84, 85; та ідентичність, 246, 247; єврейський *Volksgeist* (національний дух), 180; та мова, 150-152, 161-163, 187; радянське нехтування, 85-86; формування української державності, 54-56, 80 (текст вставки). *Див. також:* національне пробудження
- Національна академія наук України, 271, 276, 298
- Національна бібліотека Оссолінських, 204 (та іл.)
- Національне пробудження, 50-53, 54-56, 161, 234; та літературні діячі, 187
- Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка (Київ), 195 (іл.), 287
- Неждана, Неда, 196
- Некрасов, Віктор, 88
- Немирів, 32
- Нестор («Літописець»), 170 (та іл.)
- Нетанія, 256
- Нетаньягу, Беньямін, 265
- Нетребко, Анна, 241
- Нечуй-Левицький, Іван, 174
- Нідерланди, 81, 285
- Ніжин, 8
- Німецька мова, 143; діалекти, 146, 153, 156, 167, 168; та єврейська література, 157, 166; розмовна в Буковині, 49, 146, 156; письменники, 168, 184, 185
- Німеччина, 5, 53, 55, 80 (текст вставки), 83, 173, 303; та єврейська еміграція, 252, 253, 255; та євреї, 19, 182, 222, 255; та українці, 260, 266, 269, 302. *Див. також:* Німеччина, нацистська
- Німеччина, нацистська, 3 (текст вставки), 73, 74, 86; анексія Чехословаччини, 68, 69; та етнічні українці, 78-81, 245, 262, 263; винищення євреїв, 73-79 (та іл.); вторгнення у Польщу, 69; вторгнення в Радянський Союз, 72 (та іл.), 73; правління у Східній Галичині, 72, 73; військові злочинці, 285, 286, 302. *Див. також:* Голокост
- Німці, 167; в Україні, 9, 23, 37, 59, 82, 94, 291
- Нобіле, Петер, 204 (та іл.)
- Нова економічна політика (НЕП), 60, 62, 102
- Новаківський, Олекса, 213, 214
- Новгород, 15
- Новий Сонч / Сандз / Цанз, 47
- Нові Млини, 182
- Новоселиця / Новомосковськ, 203
- Ногайські татари, 20 (іл.), 21, 22
- Номберг, Херш Давид, 156 (іл.)
- Норблен, Жан-П'єр, 107 (іл.)
- Норвегія, 17
- Ньюарк, (місто в Нью-Джерсі), 256
- Нью-Джерсі, 244, 256, 270
- Нью-Йорк (місто), 207; та євреї, 230, 251 (іл.), 252 (іл.), 253 (та іл.), 256, 257, 259, 273, 275; та українці, 247 (іл.), 262, 265
- Нью-Йорк, (штат) 244, 256
- Нью-Мексико, 5
- ## О
- Огайо, 244, 256
- Одеса, 8, 37, 93, 154 (іл.), 155, 168, 183, 207 (та іл.), 208, 209, 241, 242; архітектура, 204, 207 (та іл.), 208, 209; та публікації на івриті та їдиш, 154 (іл.), 155, 159, 166; та євреї, 10, 38, 43, 78, 101, 137, 193, 219, 221, 222, 255, 256, 273 (та іл.), 274, 288 (та іл.), 299, 300; музиканти, 239-242; скульптури та пам'ятники, 218 (іл.), 219, 284; письменники, 181
- Одяг: козацький, 105; єврейський, 23 (іл.), 46 (іл.), 106, 107 (та іл.); український, 106 (та іл.), 295 (іл.)
- Ойстрах, Давид, 240 (іл.), 241
- Олександр II, цар, 39, 41, 166, 181
- Олександрівськ, 8. *Див. також:* Запоріжжя
- Олика, 76

- Олігархи, 99, 279 (та іл.), 292
- Ольвія, 13, 197, 198 (іл.)
- Онтаріо: та євреї, 256; та українці, 245, 246
- Операція «Барбаросса», 72
- Опери та оперетти, 188, 189 (іл.), 190 (іл.), 228, 229, 235, 236 (та іл.), 237, 241; та ідеологічні та історичні теми, 236 (та іл.), 237, 238; нагнненні народними піснями, 234, 235, 236 (та іл.), 237
- Оподаткування, 35, 97
- Опришки (розбійники), 34
- Організація Об'єднаних Націй, 262 (іл.)
- Організація українських націоналістів (ОУН), 65, 66, 69 (та іл.), 70, 73 (та іл.), 82; анти-єврейська та антипольська діяльність, 77, 80, 81 (текст вставки), 286. *Див.* бандерівці; мельниківці
- Орендарі, 33 (іл.), 93, 97, 98, 165
- Освіта, 39, 52; для іммігрантів, 247, 253; ініціативи єврейської діаспори, 264, 274-276 (та іл.); реформа, 138; система в Ізраїлі, 260. *Див. також:* школи
- Османська імперія, 22, 24, 29, 33, 34, 53, 97, 134; та євреї-сефарди, 134; у Першій світовій війні, 53, 97, 134
- Остарбайтер, 73, 74 (іл.), 245
- «Остаточне вирішення єврейського питання», 3, 75, 79, 286
- Острог, 8, 75, 160, 201; академія, 271 (та іл.); Біблія, 161; та євреї, 19, 26, 95, 129, 160, 165
- Острозький, Костянтин, 160
- Остромирове Євангеліє, 159 (іл.), 160, 169
- Остропіль, 32
- Отамани, 56 (та іл.), 58, 59
- Оттава, 261
- ОУН. *Див.* Організація українських націоналістів
- П**
- Павлик, Михайло, 50 (іл.)
- Павличко, Дмитро, 177, 287
- Палестина, 42, 124, 146, 182, 222
- Пам'ятники. *Див.* скульптура
- Пантикапей, 11 (іл.), 197
- Папш, Дюла, 208 (іл.)
- Париж, 3 (текст вставки), 98, 275
- Паризька мирна конференція, 57
- Пархоменко, Ольга, 242
- Пен, Єгуда, 157 (іл.)
- Пенсильванія, 245 (іл.), 256
- Первомайський, Леонід (Ілля Гуревич), 94, 184 (текст вставки), 186 (та іл.), 187
- Переміщені особи (Ді-Пі), 84, 85 (іл.), 245, 251, 262, 269
- Пересопницьке Євангеліє, 160 (іл.), 161
- Перець, Іцхок-Лейбуш, 156 (іл.)
- Переяслав: (князівство), 20; Угода (1654 р.), 29
- Перль, Йозеф, 178 (іл.), 179
- Персія, 14
- Перша світова війна, 53-56, 171, 271; та етнічні українці, 53; та імміграція, 244
- Петлюра, Симон, 3 (текст вставки), 55 (та іл.), 56-59, 100, 268; його сприйняття, 3, 300
- Петрицький, Анатолій, 214
- Петро I (Великий), цар, 29, 30, 160, 171
- Петровський, Мирон, 183
- Печеніги, 18
- Пимоненко, Микола, 212 (та іл.)
- Південна Африка, 42
- Північноатлантичний альянс (НАТО), 278
- Підкарпатська Русь, 68, 69, 73, 83, 105 (текст вставки); та євреї, 67 (іл.), 68, 78; та публікації на їдиш, 166. *Див. також:* Закарпаття
- Пінзель, Іоан Георг, 215 (іл.), 216
- Пінкас (актова книга), 97 (іл.), 130 (іл.), 131, 164
- Пінхас, рабин із Кореця, 289
- Пінчевський, Мар, 187
- Пінчевський, Мойше, 87, 193
- Пінчук, Віктор, 102, 285
- Піттсбург, Пенсильванія, 256
- Плішка, Пол, 241
- «Повість минулих літ», 160, 170 (та іл.)
- Погребище, 208
- Погроми, 3 (текст вставки), 41-43, 50, 56, 57 (іл.), 59, 80 (текст вставки), 282
- Поділ (частина м. Київ), 19
- Поділля: (воєводство), 34, 35, 75; (губернія) 10, 36, 113, 148, 159, 165, 179; (регіон) 7, 20; та євреї, 25, 28, 36, 95, 98, 100, 136, 143, 223, 238 (іл.); та караїми, 139; в поезії та прозі, 172-177, 186, 187; на ївриті та їдиш, 182, 183; в піснях, 228

- Позаяк, Юрко, 147 (текст вставки)
- Покрас, родина, 241
- Полісся, 65, 82, 103, 227
- Поліщук, Валер'ян, 176
- Половці, 11, 18, 170, 216, 238
- Полонне, 27, 32, 165, 183
- Полтава: (місто) 8, 100, 188, 204 (іл.); (губернія) 36; (область) 7, 79 (іл.), 144; битва, 31
- Польська: мова, 7 (текст вставки), 143-145, 150, 153, 156, 167, 168; музика, 234
- Польсько-Литовська Реч Посполита / Польща-Литва, 10, 26-36, 94, 95, 130, 132, 143, 160, 167, 171; економічна діяльність, 95-97; та євреї, 24-28, 35, 36, 38, 163, 164
- Польща, 5, 6, 17, 21-25, 44, 56, 64, 65, 68, 776, 82 (та іл.), 83, 92, 120, 143, 155, 263, 270, 285, 303; та козаки, 29, 237; німецько-радянське вторгнення, 69, 72; та еміграція, 245, 279; та євреї, 23, 25-27, 65, 66, 78, 166. *Див. також:* Польсько-Литовська Реч Посполита / Польща-Литва
- Поляки, 22, 24, 55, 59, 65, 167, 173, 190; в Україні, 8, 9, 37, 70, 78, 80 (текст вставки), 82, 200, 279, 290; у США, 250
- Полякнер, Гершель, 87, 183
- Полякови, родина 101
- Помаранчева революція, 261, 280, 281, 294 (та іл.)
- Поміщики: дворянство / знать (шляхта), 36, 49, 91-93; палаци, 203-205; польські, 23, 24, 34, 95; стиль одягу, 107
- Попович, Траян, 77, 79
- Порицьк, 208
- Порозуміння, 265-268, 282, 283, 304
- Порошенко, Петро, 101 (та іл.), 160 (іл.), 282, 287
- Пости і піст, 32, 113, 115, 119, 135; на Йом Кіпур, 116, 122
- Постишев, Павло, 305
- Потій, Іпатій (Адам), 171
- Потічний, Петро, 268 (та іл.)
- Потоцькі, родина, 100, 204
- Потьомкін, Григорій, 218
- Почаїв. *Див.* монастирі
- Праведники народів світу, 267, 283 (іл.), 285
- Правий сектор, 292
- Правобережжя (Дніпра), 29, 33, 34, 37
- Православ'я (християни), 17, 23, 24, 28, 31, 32, 43, 52, 68, 98, 124, 126-128, 132-134, 171, 172, 249-251, 270, 295; архітектура, 198, 203
- Православ'я (церква), 17, 23, 24, 31, 124, 144, 149, 198; календар, 111, 120; церковна архітектура, 198, 199 (та іл.), 200 (та іл.), 201-203, 216, 249 (та іл.); духовенство, 127, 128, 249; ікони, 209, 210, 211, 216; монастирі, 160; музика, 230, 233, 234; організаційна структура, 126, 127; в Північній Америці 249 (та іл.)
- Прага, 178
- Пресман, Олександр, 273 (іл.)
- Приймаченко, Марія, 215
- Прилбичі, 219
- Прилуцький, Ноах, 158
- Причорномор'я, 7, 9, 13, 35, 37, 201, 209, 216
- Пріцак, Омелян, 276
- Прокопович, Феофан, 171 (та іл.), 188
- Пролетаріат, 174-176; єврейський, 62, 101, 155, 158, 192
- Пропаганда: нацистська, 74; релігійна, 122, 274; радянська або російська, 59, 87, 119 (іл.), 261, 282, 304
- «Просвіта», товариство, 49 (іл.)
- Просвітництво: європейське, 36; єврейська (Гаскала), 39, 137, 149, 154, 155, 179, 180; просвіта, 247
- Проскурів, 59, 75. *Див. також:* Хмельницький
- Протестантизм, 133, 137, 249, 278
- Пруссія, 34, 38, 137
- Пундик, Микола, 273 (іл.)
- Пуритани, 35
- Путін, Володимир, 278 (та іл.), 281, 292; Лист від українських євреїв, 292-293 (текст вставки)
- Пухальський, Володимир, 242
- Пуца Водиця, 133 (іл.)
- Пшемишль/Перемишль, 8
- П'ятигорський, Григорій, 241
- П'ятидесятники, 133

Р

- Рабинович, Вадим, 102
- Рабинович, Осип, 181
- Рабинович, Шалом. *Див.* Шолом-Алейхем
- Работоргівля, 20 (іл.), 21, 22
- Равич, Петро, 182 (іл.), 185
- Рада чотирьох земель, 28, 33, 129 (іл.), 130

- Радзивил, Януш, 24 (іл.)
- Радзивилівський літопис, 150 (іл.), 169 (іл.)
- Радянська Білорусь (Білоруська РСР), 183
- Радянська Росія (Російська РФСР), 57, 58, 73, 83
- Радянська Україна (Українська РСР), 60-63, 65, 70-73, 82-89, 121, 153 (та іл.); мистецтво та архітектура, 205, 206 (та іл.), 215; економіка, 59, 60, 84, 101, 102, 277; голод, 61 (та іл.), 62, 63; політика коренізації (коренізація), 60, 62, 158; промисловість, 102; та вплив єврейської діаспори, 271-273; та євреї, 61 (іл.), 63, 70, 71, 166, 183; музика, 228, 235, 236, 240; видавнича справа, 162, 163, 166; театр, 190-195; урбанізація, 61, 84, 235, 236; та мова їдиш, 148, 158, 183
- Радянський Союз, 59, 61, 69, 70-75, 77, 94; анексія західної України, 70; розпад, 3, 89, 122, 268, 273, 279, 294; горбачевська епоха реформ, 89, 272, 275; єврейська еміграція / імміграція, 243, 252-255, 257-261, 265; та євреї, 85-88, 223; музика, 241, 242; національна ідентичність і, 85; та українська діаспора, 262 (іл.); та мова їдиш, 158, 159, 182, 183
- Рапопорт, Шлойме Занвел. *Див.* Ан-ський, С.
- Раскін, Саул, 229 (іл.).
- Растреллі, Бартоломео, 203 (іл.).
- Рахлін, Натан, 195
- Революція: (1848 р.), 52, 152; (1905 р.), 153; (1989 р.), 252. *Див. також:* більшовики: революція (1917 р.); російські революції (1917 р.)
- Революція Гідності (2014 р.), 102, 280 (іл.), 281 (та іл.), 282, 295
- Ревуцький, Лев, 235
- Рейзен, Авраам, 156 (іл.)
- Рейнська область, 146
- Рейхскомісаріат Україна, 73, 75 (іл.), 78
- Реконструкція іудаїзму. *Див.* іудаїзм
- Релігія, 23, 24, 123-141; та радянський атеїзм, 85, 87, 88, 119 (іл.), 121, 122. *Див. також:* народні звичаї
- Ремісники: 94, 209; єврейські (кустари), 96 (іл.), 97 (іл.), 98, 99, 101, 102, 148
- Репатріація, 84
- Реформа іудаїзму, 137-139. *Див. також:* іудаїзм
- Реховот, 256
- Репін, Ілля, 21 (іл.), 213
- Рибак, Іссахар Бер, 221 (іл.), 222, 223
- Рибак, Натан, 176, 186
- Риклін, Григорій, 62 (іл.)
- Рильський, Максим, 175, 176
- Рим, 270
- Риманув / Рименов, 47
- Римляни, 33, 109, 119, 172, 220
- Римо-католицизм, 24, 31, 36, 124, 132, 133, 171, 278; та церковна архітектура, 198, 199 (та іл.), 201, 202; в Північній Америці, 249, 250; та скульптура, 216
- Римська імперія, 11, 13
- Рішон ле-Ціон, 246, 256, 289
- Рогатин, 201, 218, 284
- Рогачів, 183
- Розенблат, Йоселе, 230
- Розумовський, Кирило, 31 (іл.), 204, 233 (іл.), 234
- Ройтбурд, Олександр, 224
- Роксолана, 218
- Романтизм, 151, 167; мистецтво, 211, 238; музика, 234, 235; поезія, 173; революційні ідеї, 173, 174; «вітаїзм», 186
- Роми / цигани, 227
- Росвігово, 68
- Російська імперія, 8, 33 (та іл.), 34-44, 50, 52, 54-59, 91-96, 99, 133, 137, 150-152, 156, 161, 171, 172, 174, 181; антиєврейські погроми, 41-43; та еміграція, 42, 190, 243, 244; та хасиди, 114, 115; промисловість, 99, 100; та євреї, 38-40, 155, 165, 166; та караїми, 140, 149; музика, 234, 237, 238; художники, 214, 221, 223; друкарська справа та видавництво, 157, 165, 166; театр, 189, 190, 191 (іл.), 192; та українське мовне питання, 150-152; письменники, 172-174
- Російська мова, 7, 128, 143-145, 149, 150-154, 159, 168, 172; видавнича діяльність, 136; у країнах діаспори, 253, 258-261; в незалежній Україні, 277, 293 (текст вставки); газети, 258; п'єси, 188-191; письменники, 167, 168, 185
- Російська православна церква, 84, 128, 133, 171, 172, 250. *Див. також:* Православ'я
- Російські революції: (1905), 43; (1917), 44, 102. *Див. також:* більшовики: революція (1917)

Росія / Російська Федерація, 5, 6, 21, 278, 281, 282, 296 (іл.); та євреї, 290. *Див. також:* радянська Росія
Росіяни, 15, 124, 171; в Ізраїлі, 243; в Україні, 8, 9, 37, 66, 78, 82, 279
Рот, Йозеф, 168 (та іл.)
Ротенберг, Салько, 56
Ротшильдів, Фундація, 276
Рубіна, Діна, 259
Рубінштейн, Антон, 238
Ружин (хасидська громада), 115, 136, 233
Рузвельт, Теодор, 41 (іл.)
Румуни, 22, 48, 66, 67; в Україні, 8, 9, 78, 82, 291
Румунія, 5, 6, 72, 77, 78, 92, 148, 156, 166, 210, 245; правління на Буковині, 56, 66, 67, 72, 73
Румунська: мова, 143, 146, 153, 168; музика, 231 (текст вставки)
«Русалка Дністровая», 161 (іл.), 162, 173
Русини, 49, 246. *Див. також:* карпатські русини; русини / українці
Русини / українці, 45, 46, 49, 52, 152, 162; аграрії, 92 (іл.); іммігранти, 244, 246, 250; мова (руська) та публікації, 152, 162, 171; світська (українська) інтелігенція, 50 (іл.), 52; театр, 190
Русинська мова, 143
Руслана (Руслана Лижичко), 229, 279 (іл.)
Русофіли, 152
Русь (земля), 170
«Руська бесіда», театр Товариства (Львів), 190, 191 (іл.)
«Рух», 88, 89, 269, 282
Рюрик (Hrōerkr), 14 (іл.), 17
Рюриковичі, династія 17
Рябов, Олексій, 229

С

Сабатіанство, 35, 231
Сабольчі, Ференц, 208 (іл.)
Саврань (хасидська громада), 136
Сагайдачний, Петро, 24, 218
Садгора / Садагора, 221; (хасидська громада), 47, 49, 115, 289
Садовська-Барілотті, Марія, 189 (та іл.)
Садовський, Микола, 189
Саксаганський, Панас, 189

Самбір, 79
Самінський, Лазар, 239
Самокиш, Микола, 26 (іл.), 215
Самсон бен Песах, 32
Самчук, Улас, 176
Сангушко, родина, 100, 204
Сандз / Цанз. *Див.* Новий Сонч
Санкт-Петербург, 36, 171, 221
Сармати, 11, 13
Сарни, 183
Саскачеван, 244, 261
Сатанів / Сатанов, 207, 208, 219 (іл.)
Саут-Баунд-Брук, Нью-Джерсі, 250 (іл.)
Сверстюк, Євген, 188, 266, 287
Свідки Єгови, 134
Світовий конгрес вільних українців, 262
Свічка, Леонтій, 211
«Свобода», партія, 291, 303
Свята: Різдво, 110, 111 (та іл.), 120; Великдень, 111, 112 (іл.); Ханука, 109, 117, 118, 121 (іл.), 122; Песах (Пасха), 118, 122, 285 (іл.), 286; Пурим, 109, 117 (іл.), 118, 192, 193 (іл.), 196, 239; Рош га-шана (Новий рік), 116, 222; Шавуот, 118, 119; та радянська ідеологія, 121, 122; Суккот, 116; Йом Кіпур, 113 (іл.), 116, 122
Святослав, великий князь, 17
Севастополь, 197, 278 (та іл.)
Селянство, 23, 91, 92, 93 (іл.); житло, 103, 104; єврейське, 105; та кріпацтво, 23 (та іл.), 34, 37, 45; та повстання, 29, 34, 56; українське, 34, 45 (іл.), 94, 97, 100, 101
Семенко, Михайло, 175
Сен-Жерменський договір (1919), 57, 66
Серафімов, Сергій, 205 (іл.)
Сербія, 210
Сербська мова, 149
Сефарди / сефардські євреї, 134, 183, 230, 252, 267, 290
Сечкін, Віталій, 242
Сибір, 70, 71
Сигот. *Див.* Сігет
Сильвестров, Валентин, 237
Симиренко, Платон, 99
Симиренко, родина, 99
Симоненко, Василь, 177

- Синагоги, 57 (іл.), 122, 134 (іл.), 136 (іл.), 137, 140, 207 (іл.), 208 (іл.), 273, 274; декоративні елементи, 218 (іл.), 220
- Сиркес, Йоель, 130, 178
- Сирота, Гершон, 230
- Сиротинці / притулки, 271, 273
- Сігет / Сигот (хасидська громада), 49
- Сільське господарство, 5, 6, 37, 271; колективізоване, 61, 83, 92; та етнічні українці, 91, 92; сільськогосподарські свята, 109, 117; єврейські фермери, 93, 94 (іл.). *Див. також:* колективізація
- Сімферополь, 8
- Сіонізм / сіоністи, 42, 44, 48, 68, 93, 94, 155, 166, 182, 185, 265, 287, 288, 291; та хасидизм, 68; та іврит, 148, 149, 155, 156. *Див. також:* антисіонізм
- Січ, 22
- Січинський, Денис, 235
- Сквира, 95, 115; (хасидизм), 136, 140, 274, 299
- Скіфи, 13, 209; мистецтво, 215 (іл.), 216
- Сковорода, Григорій, 172 (та іл.)
- Скорик, Лариса, 287
- Скорик, Мирослав, 237, 287
- Скорики, 203 (іл.)
- Скорина, Франциск, 160
- Скоропадський, Павло, 55
- Скорульський, Михайло, 235 (іл.), 237
- «Скрипаль на даху», 96 (текст вставки), 105, 222
- Скрипник, Микола, 59 (іл.), 60, 62, 219
- Скульптура, 215-219; пам'ятники жертвам Голокосту, 282 (іл.), 283, 284
- Славута, 8, 163 (іл.), 204; хасидська громада, 136; друкарня, 125 (іл.), 164 (іл.), 165
- Слобожанщина, 7, 9, 33
- Словаки, 68, 250
- Словацька мова, 68, 143, 144, 149
- Словаччина, 5, 6, 69, 72
- «Слово о полку Ігоревім», 170 (та іл.), 182
- Смаль-Стоцький, Степан, 151 (іл.)
- Смерть та похоронні обряди, 113-115, 119, 121, 299; загробне життя, 113, 125, 126
- Смолич, Юрій, 175, 186, 192
- Смотрич, 220
- Смуга (єврейської) осілості, 10, 37, 38, 136, 165, 208, 223, 239, 287
- Снайдер, Тимоті, 80 (текст вставки)
- Собачко-Шостак, Ганна, 215
- Сокаль, 208
- Солов'яненко, Анатолій, 241
- Солотвино, 68
- Сорін, Олександр, 284 (іл.)
- Сосенко, Модест, 214
- Сосюра, Володимир, 186
- Сохнут. *Див.* Єврейська Агенція
- Соціал-демократична робітничка партія, 54
- Соціалізм, 102, 176, 253
- Соціалістичний реалізм: літературний стиль, 176, 177, 183; пам'ятники і, 218; та музика, 237, 240; театр, 191
- Соціальна мобільність, 63, 71, 221
- Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). *Див.* Радянський Союз «Союз російського народу», 43
- Спеціальні винищувальні загони (Einsatzgruppe), 74, 75 (іл.), 79
- Співак, Елі, 87, 158
- Сполучені Штати, 42, 43, 80 (текст вставки), 161, 247 (іл.), 248, 262, 264; та карпато-русини, 243, 246, 247; та євреї, 137, 139, 140, 159, 222, 252-256 (та іл.), 282, 300; та єврейсько-українські відносини, 251 (та іл.), 252, 268, 301-305; відносини з Радянським Союзом, 86, 271, 272; та українська діаспора, 243, 244, 245 (та іл.), 246, 247, 260, 262, 263, 266, 268-271, 296, 297; українське політичне визнання, 261, 262 (та іл.)
- Сталін, Йосип, 61, 83, 87, 163, 176, 183, 206, 218, 236, 301 (іл.), 304, 305; економічний план, 61, 102; Гітлер і, 69
- Сталінград, 82
- Сталіно, 59 (іл.), 61, 75. *Див. також:* Донецьк
- Стамбул, 32
- Станкович, Євген, 229, 237
- Старе Село, 201
- Старицький, Михайло, 189, 228
- Старокостянтинів, 130 (іл.), 166
- Старорусини, 152
- Стельмах, Михайло, 176
- Стемпеню (Йоселе Друкер), 231
- Степовий, Яків, 235
- Стереотипи, 1-3 (текст вставки), 185, 268, 302

Стеценко, Кирило, 235
Стецько, Ярослав, 73
Столярський, Петро, 240 (іл.), 241, 242
Сторобін, Давид, 264 (іл.)
Стравінський, Ігор, 238
Стрий, 92 (іл.)
Ступка, Богдан, 195 (іл.), 196, 287
Стус, Василь, 177, 188
Субтельний, Орест, 29
Судилків, 165
Суржик. *Див.* мова
Сусленський, Яків, 266 (та іл.)
Сутківці, 201
Сучава, 156
«Сучасність», 266
Сфорім, Менделе Мойхер, 166, 180, 184
Східна Галичина. *Див.* Галичина
Східна Римська імперія. *Див.* Візантійська імперія
Східні слов'яни, 11, 303; мова 143, 144, 153; національна ідентичність, 68, 69; релігія, 23, 24, 123, 124, 150

Т

Табачник, Дмитро, 292, 303
Табори для інтернованих, 52 (іл.), 53, 65. *Див.* також: концентраційні табори та табори смерті
Таврійська губернія, 36
Талергоф, 52 (іл.)
Талмуд, 36, 113, 125 (та іл.), 129, 139, 146, 158, 164, 165, 229; академія, 129
Тальне, 115
Танець: єврейський, 231, 232 (та іл.); український, 228 (та іл.), 231
Тарбут, школи, 67
Тарута, Сергій, 101
Татари, 11, 18, 22; музика, 231. *Див.* також: кримські татари; ногайські татари
Татлін, Володимир, 214, 217
Тваринництво, 108
Тверські, родина 289
Театр, 188-196; та єврейсько-українські відношення, 287
Тель-Авів, 241, 273, 286; університет, 267
Темертей, Джеймс, 271 (іл.), 300

Терещенки, родина, 98 (іл.), 99
Тернопіль, 137
Тетієв, 59
Техас, 256
Тимошенко, Юлія, 101, 106 (та іл.), 279 (іл.), 280
Тимошенко, Юрій (Тарапунька), 196
Тирас, 13, 197
Тихий, Наум, 186, 287
Тичина, Павло, 175 (іл.), 176, 186
Тишківці, 219
Тишлер, Олександр, 222
Тищенко, Дмитро, 146 (іл.)
Ткаченко, Орест, 288
«Ткума», Український інститут вивчення Голокосту (Дніпропетровськ / Дніпро), 285, 301 (іл.)
Тобілевичі, родина, 189
Товариство єврейської культури ім. Шолем-Алейхема, 297
Товариство єврейської народної музики, 239
Товариство єврейсько-українських відносин, 266
Товариство ізраїльських друзів України, 267
Товариство «Україна-Ізраїль», 287
Токке, Луї, 233 (іл.)
Толкачов, Зиновій, 223
Топілін, Всеволод, 242
Тора, 15, 116-119, 122, 124-126 (та іл.), 149, 163, 165, 179, 220, 221, 230, 231
Торгівля, 11, 13-15, 18, 102; концесії (привілеї), 95; та євреї, 14, 15, 27, 93, 95-97; обмеження, 100; Україна-Ізраїль, 287
Торонто: та євреї, 256, 273; та українці, 245, 263 (іл.)
Тракай: та караїми, 149
Трансільванія (князівство), 29
Трансністрія, 72, 73, 77, 78
Треблінка, 76, 285
Трилінг, Лайонел, 264
Трипільська культура, 91, 197, 214 (іл.), 215
Трофимович, Феофан, 188
Трускавець, 110 (іл.)
Труш, Іван, 50 (іл.), 213, 214
Тульчин, 27; та євреї, 32, 95
Туреччина, 6, 243, 278
Турж, Ігор, 30 (іл.)
Турки, 24

Туровський, Михайло, 224

Тюркська мова, 168; народи, 17, 18, 216, 238

Тютюнник, Григор, 176

Тягнибок, Олег, 291, 292

У

Угорська: мова, 143, 146, 153, 156, 167, 253; музика, 231, 234, 237

Угорці / мадяри, 45, 68, 69 (та іл.), 75, 78, 167, 219; в Україні, 9, 82, 278, 279

Угорщина, 6, 17, 21, 45, 148, 210, 270 (та іл.), 278, 279; анексія Карпатської України, 69 (та іл.), 70, 78; окупація нацистською Німеччиною, 72, 73, 78. *Див. також:* Австрійська імперія (Австро-Угорщина, Австро-Угорська імперія, Габсбургська імперія)

Ужгород, 8, 69; архітектура, 208 (та іл.), 209

Українізація, 58, 59 (іл.), 60, 62, 190, 246 (іл.), 293 (текст вставки), 304; та літературне відродження, 175, 176, 186; та театри, 190

Українка, Леся (Лариса Косач), 174 (та іл.), 185, 213, 235 (іл.), 237, 288

Українська автокефальна православна церква. *Див.* Українська православна церква

Українська асоціація юдаїки / Інститут юдаїки, 298

Українська військова організація, 65

Українська вільна академія наук у Канаді, 248

Українська вільна академія наук у США, 248

Українська головна визвольна рада, 82

Українська греко-католицька церква. *Див.* греко-католицизм

Українська діаспора. *Див.* діаспора, українська

Українська допоміжна поліція (Ukrainische Hilfspolizei), 74, 78, 79, 80-81 (текст вставки), 286

Українська мова, 128, 143-145, 150, 151, 152 (іл.), 153, 154, 159, 161, 162, 167, 277, 288, 289, 295; у Канаді, 244; газети та журнали, 152 (іл.), 153, 270, 271; шкільні книги, 151 (іл.); в Радянській Україні 153 (та іл.), 154; та єврейські етноніми, 7 (текст вставки); та їдиш, 109, 147 (текст вставки)

Українська Народна Республіка (УНР), 3 (текст вставки), 55, 59, 175, 228; Міністерство єврейських справ, 58, 59

Українська національно-демократична партія (УНДП), 47

Українська повстанська армія (УПА), 82 (та іл.), 84, 219, 286

Українська православна церква: Автокефальна православна церква, 133, 250 (та іл.), 270, 279; Київський патріархат, 132 (іл.), 133, 279; Московський патріархат, 128, 133, 279

Українська Соціалістична Радянська Республіка, 56. *Див. також:* радянська Україна

Український вільний університет (Мюнхен), 266

Український інститут Америки (Нью-Йорк), 247 (іл.)

Український інформаційний центр, 267

Український католицький університет (Львів), 270, 276, 300

Український конгресовий комітет Америки, 262

Український народний союз, 246 (іл.), 247

Український науковий інститут Гарвардського університету, 248 (та іл.)

«Український робітничо-фермерський дім» (Вінніпег), 247 (іл.)

Український центр вивчення історії Голокосту (Київ), 285

Український центр єврейської освіти, 276, 300

Українські злучені організації, 269

«Українсько-єврейська зустріч», 271 (іл.), 276, 302, 303 (іл.)

Ульпан, 148 (та іл.), 275, 298

Ультраортодоксальні євреї. *Див.* іудаїзм: ортодоксальний / ультраортодоксальний

Умань, 8, 204, 290; хасидська громада, 136, 299; та євреї, 2 (текст вставки), 95, 122, 183, 208, 274, 288 (іл.), 290

Уніатські католики / уніати, 24, 31, 53, 132-134, 171. *Див. також:* греко-католицизм

Унів, 79 (іл.)

Університет: Альберта, 248, 271; Торонто, 248, 271

УПА. *Див.* Українська повстанська армія

Урбанізація: та етнічні українці, 101; та євреї, 94, 95; і мова, 145; в Радянській Україні, 60, 61, 83, 84, 235, 236

Урбанік, Мартин, 199 (іл.)

Устилуг, 238

Утьосов, Леонід, 218 (іл.), 219, 241

Ф

Файвуш га-Леві, Урі, 164
Файнтух, Соломон, 240
Фалькович, Григорій, 187
Фастів, 59
Федоров, Іван, 160 (та іл.).
Фельгер, Марк, 205 (іл.)
Фельдман, Довід, 186
Феодосія / Каффа / Кефе, 13, 15, 22, 25. *Див. також:* Каффа, Кефе
Фефер, Іцик, 87 (та іл.), 183, 193
Філадельфія, 256
Філантропія: руських братств, 95; єврейська, 101, 116 (іл.), 131, 257, 263 (іл.), 273 (іл.), 284 (іл.); українська, 270
Філарет (Денисенко), патріарх 126 (іл.)
Філіпіни, 7 (текст вставки)
Фінберг, Леонід, 298
Фіни, 234
Фінінберг, Езра, 186, 193
Фінська затока, 14, 15
Фіркович, Авраам, 139 (іл.), 140
Фірташ, Дмитро, 101
Фітільов, Микола. *Див.* Хвильовий, Микола
Фіхтенгольц, Михайло, 241
Фішбейн, Мойсей, 177, 184 (текст вставки), 187
Флорида, 256
Фольклорна музика: єврейська, 229-233 (та іл.), 238-240 (та іл.); українська, 225-229 (та іл.)
Фрайдорф, 94
Франк, Яков, 35
Франкель, Захарія, рабин 137
Франкісти, 36, 178. *Див.* Франк, Яков
Франко, Іван, 50 (іл.), 51, 100, 174 (та іл.), 185, 213, 237, 287
Франц Йосиф I, імператор, 45, 46 (іл.), 50, 181, 219
Франція, 5, 17, 53, 81, 285; та євреї, 222; та українці, 174
Француз, Карл Еміль, 168, 184
Фридман, рабин (Ізраель із Ружина), 289
Фруг, Шимон, 239
Футерман, Арон, 223

Х

Хабад. *Див.* хасидизм: Хабад-Любавич

Хавура (хавурот), 98, 131
Хагер, Менахем Мендель, 289
Хайфа, 246, 256 (та іл.), 289
Хамінський, Левко, 79 (іл.)
Харків (місто), 8, 37, 145 (іл.), 148 (іл.), 166; архітектура та пам'ятники, 204, 205 (іл.), 206, 207, 219, 284; Будинок «Слово», 175 (іл.), 186; та євреї, 10, 75, 93, 101, 166, 183, 256, 265, 273 (іл.), 285, 289, 299; театр, 188, 191, 192 (іл.), 193, 236 (іл.)
Харківська губернія, 36
Харчові приписи. *Див.* їжа
Харшав, Бен'ямін, 146
Хасидизм, 34 (іл.), 36, 68, 130, 134-136, 274; вірування та практики, 113, 114 (та іл.), 115, 119; книги, 179; могильні пам'ятники, 288 (іл.), 289, 290; танці та пісні, 231, 232 (та іл.), 233; Хабад-Любавич, 134 (іл.), 140, 163 (та іл.), 258, 260, 274, 276, 289, 299 (та іл.); в Ізраїлі, 256 (іл.), 288 (іл.), 289, 290; наставники (цадики), 47, 49, 68, 113, 114, 136, 137, 179, 231-233; противники хасидизму (міснагдїм), 36, 134 (іл.), 135, 138, 179; друкарська справа, 163, 164 (та іл.), 165, 166; стиль одягу, 107
Хвильовий, Микола (Микола Фітільов), 60, 62, 174 (іл.), 175
Хейфец, Михайло, 188
Хелм / Холм, 8
Херсон (місто), 41, 218; (губернія) 10, 36, 38, 93; архітектура, 204
Херсонес, 13, 197, 278 (іл.)
Хесед, центри, 273 (та іл.)
«Хесед – Шааре Тіква» (центр опіки для євреїв), 273 (іл.)
«Хіббат Ціон», 155
Хмельницький (місто) 189 (іл.); та євреї, 59. *Див. також:* Проскурів
Хмельницький, Богдан, 26 (іл.), 28-31, 188, 211, 212 (іл.), 213; та музика, 237; пам'ятники, 216 (іл.), 217; його сприйняття, 2 (текст вставки), 300
Ходорів, 220
Хозари, 11, 13, 15 (іл.), 17, 303
Хозарський каганат / Хозарія, 13, 14, 17, 18, 19; єврейські селища, 15 (та іл.)
Холоденко, Авраам, 231 (текст вставки)

Холодна війна, 87, 194, 256 (іл.), 262, 282; та Ізраїль, 286; та єврейська діаспора, 261, 272, 274
Хорова музика: церковна, 228, 233, 234 (іл.); композиція, 234 (та іл.), 235
Хотин, 201
Храм (Єрусалим), Другий, 118 (іл.), 119, 220
Хрещатик (Київ), 84 (іл.), 207
Християнство: навернення, 169, 170, 216, 238; звичаї та обряди, 109-112; еволюція на українських землях, 123, 124, 131, 132; та слов'яни, 149, 169, 170; та радянська ідеологія, 121, 122. *Див. також:* християнство східного обряду
Хуст, 69 (іл.)

Ц

Цадикім / цадики. *Див. хасидизм:* наставники (цадики)
Цанз (хасидизм), 47. *Див. Новий Сонч*
Цвинтарі: поховальні товариства, 299; католики, 250; єврейські, 219 (іл.), 221; караїмські, 13 (іл.)
Цві, Нафталі, 114 (іл.)
Цегляр / Ціглер, Яків, 240
Цедербаум, Олександр, 155
Цейтлін, Гілель, 47 (іл.)
Целян, Пауль, 168, 219
Цензура, 88, 153, 177, 187, 189, 195
Центр міської історії (Львів), 159
Центральні держави, 53
Центри з питань єврейської генеалогії та еміграції, 88
Церковнослов'янська мова, 132, 172, 188, 249; ранні тексти, 149, 150 (та іл.), 160; література, 167, 169
Цигани, 227, 241
Цукрові заводи, 100
Цфат (Сафед), 233, 290

Ч

Чайков, Йосиф, 221 (іл.), 222
Чайковський, Петро Ілліч, 229, 237 (та іл.)
Чарторійські, родина, 100
Чеберяк, Віра, 43
Червона армія, 54, 56, 57, 82

Червона Русь (воєводство), 34
Черкаси, 59
Чернихівський, Шауль, 180 (іл.), 182
Чернівці, 8, 49, 71, 156, 291; архітектура, 48 (іл.), 136 (іл.), 204, 207; та євреї, 49, 67, 77, 79, 137, 159, 168, 187, 194-196, 219, 276 (та іл.), 289; мовна конференція (1908), 156 (та іл.)
Чернігів (місто), 8; (воєводство) 29; (князівство) 19, 20; (губернія) 36; (регіон) 7, 9; архітектура, 200, 201, 203; та євреї, 19, 196
Чеська мова, 7 (текст вставки), 68, 149
Чеська Республіка, 18
«Чеські брати», 35
Чехи, 37, 68, 69, 84, 149
Чехословаччина, 56, 68, 69, 82 (іл.), 83, 92, 105 (текст вставки), 166, 245, 269, 270
Чикаго, 207, 256
Чистякова, Валентина, 192 (іл.)
«Чорна книга», 86
Чорнобиль (хасидська громада), 115, 136, 164 (іл.)
Чорносотенці, 43
Чортків, 115, 128 (іл.)
Чубар, Влас, 305
Чуфут-Кале, 14, 25, 139

Ш

Шабат, 100, 107, 178; їжа, 109 (та іл.); музика, 229-231; ритуали, 115 (та іл.), 116, 120, 135
Шабтай, Цві, 35, 36
Шайкевич, Нохем Мейер (Шомер), 164 (іл.)
Шайковський, Зося, 268
Шамо, Ігор, 240
Шапіро, родина (друкарі), 165, 166, 289
Шапіро, Хайм Елазар, рабин, 67 (іл.), 68, 289
Шаповал, Юрій, 290
Шаргород, 27, 122, 207, 208
Шарет, Моше, 265
Шахти, 61
Шашкевич, Маркіян, 172 (іл.), 173
Швайпольт, Фіоль, 160
Шварцбард, Шмуель, 3 (текст вставки), 59
Шведи, 30; в Україні, 59
Швеція, 14, 30
Шевченко, Тарас, 51, 91 (іл.), 153, 173, 186, 217 (іл.), 218; картини, 91 (іл.), 106 (іл.), 172,

173 (іл.), 211 (іл.), 212; публікації, 100, 151 (та іл.), 161 (та іл.), 171, 185, 227, 228, 234, 235, 237

Шевчук, Валерій, 177

Шедель, Йоган Готтфрід, 203

Шенандоа, штат Пенсільванія, 249 (іл.)

Шепетівка, 221; (хасидизм), 136, 289

Шептицький, Андрей, митрополит, 53, 64 (іл.), 65, 70, 128, 219, 267; допомога євреям, 79 (іл.), 81, 285

Шептицький, Климентій, 219, 285

Шимшон, Острополер, 179

Шифрін, Авраам, 266

Школи: діаспорних організацій, 275, 276 (та іл.); в Ізраїлі, 267-269; єврейських студій, 129, 264, 271, 274-276, 298-300 (та іл.), 302; музичні, 234, 238, 241, 242; українські, 66, 127 (іл.), 128, 151 (іл.), 296; українських студій, 248, 267, 268, 271, 302; їдишиські, 71, 157, 159. *Див. також:* освіта

Шлюб і весілля: зображені в мистецтві, 21 (іл.), 221 (іл.), 227 (іл.), 230 (іл.); єврейські ритуали, традиції, 119, 231, 299; та радянський режим, 121; українські ритуали, традиції, 110, 226-228

Шнеур, Залман, рабин, 163 (та іл.), 289

Шоа, фонд, 285

Шовковий шлях, 18

Шолом-Алейхем / Шалом Рабинович, 87 (іл.), 96 (текст вставки), 166, 179 (іл.), 239; твори, 146, 148 (іл.), 180, 182, 185, 195 (іл.), 196, 219, 231 (текст вставки), 287, 297

Шомер, 164 (іл.)

Шостакович, Дмитро, 240

Шпола, 183; (хасидська громада) 136

Штейнбарг, Еліезер, 182

Штерн, Абрам, 241

Штернберг, Василь, 95 (іл.)

Штетл / штетлех, 35, 62, 70, 96, 105, 223, 224, 238 (іл.); в мистецтві, 193 (іл.), 223, 224; в народній музиці, 230, 239; та синагоги, 208; в художній літературі, 180-183, 187, 194, 196

Штіф, Нохем, 158

Штраухер, Бено, 48

Шульц, Бруно, 168

Шумський, Олександр, 60

Шунд (сміття) («жовта» преса і література), 166, 192

Шухевич, Роман, 219, 284 (іл.)

Щ

Щаранський, Натан / Анатолій, 265 (та іл.)

Щасливий, Павло, 207

Щербак, Юрій, 176, 286

Щетинський, Олександр, 229

Щупак, Ігор, 301 (іл.)

Ю

Юдаїзм, 120, 124-126, 178; ортодоксальний / ультраортодоксальний, 67, 139, 140, 159, 229, 230, 256 (іл.), 258, 264, 290, 298-300; паломництво, 114 (іл.), 115, 288 (та іл.), 289, 290; егалітарний, 119, 120, 260; «прогресивний», 120, 137, 140, 141; реконструктивістський рух, 119, 120, 137, 139, 258, 264; реформістський та консервативний рухи, 120, 134, 135-141, 230, 258, 260, 264, 276; відродження в Україні, 274, 297 (та іл.), 298 (та іл.); та символізм, 220-222. *Див. також:* кабала (єврейська містика) / кабалісти; маскілім; міснаг'іди/ міснаг'дім/ мітнаг'дім; хасидизм

Юдендорф, 94

Юдео-християнство, 36, 124, 169

Юдовін, Соломон, 223, 238 (іл.)

Юзівка, 8, 38 (іл.). *Див. також:* Донецьк

Юхвід, Леонід, 186

Ющенко, Віктор, 107 (іл.), 108, 279 (іл.), 280, 287, 291

Ющинський, Андрій, 43

Я

Яблонська, Тетяна, 214 (іл.), 223

Яблунів, 210

Ягеллони, династія, 26

«Яд Вашем» (Єрусалим), 267, 283 (іл.), 285

Язичництво, 109, 112, 123, 124; та музика, 226

Яковенко, Наталія, 290

Ямпольський, Борис, 181

Янівський трудовий табір, 285

Янукович, Віктор, 280, 281, 287, 292, 293 (текст вставки), 303
Ярмолинці, 208
Ярослав Мудрий, великий князь, 17, 126, 159, 209, 218
Яткі, гетто, 289 (іл.)
Яхненко, родина, 99
Яценюк, Арсеній, 281 (іл.), 282

***

American Jewish Congress, 273
Distrikt Galizien, 72
Einsatzgruppe (айнзацгрупи). *Див.* Спеціальні винищувальні загони
Hebrew Union College, університет реформованого юдаїзму, 264
Jewish Theological Seminary of America, 264
Judenrat. *Див.* єврейська рада
Rabbinical College, 264
Servi camerae, 25
Ukrainische Hilfspolizei. *Див.* Українська допоміжна поліція
Yeshiva University, 264

АВТОРИ І ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ

Dariusz Biegacz—238; Stanisław Boler—52; Bundesarchiv, Bild 121-1500/Scherer—66; Chair of Ukrainian Studies Archive, University of Toronto—1, 3, 7, 13, 15, 27, 37, 44-46, 50, 51, 56, 57, 59, 62, 65, 123, 124, 128, 138, 145, 149, 150, 164-166, 169-171, 191, 200-202, 204, 205, 207, 210, 219, 220, 224, 225, 251, 261, 263, 291; Leon Chamaidēs—67; Menno Fieguth—269; Harvard Ukrainian Research Institute—266; Ursula Litzmann—61; Rudolf Hůlka—54; Jewish Museum of Maryland—276; Lubomyr Luciuk—288; Efrem Lukatskii—75; Oleksandr Malash—119; Boris Mavliutov—236; Iurii Mikhed—130; David Miretsky—243, 277; Dmitrii A. Mottl—126; National Archives, Washington,

D.C.—70; Jeremy Nicholl—306; Valerii Padiak—2; Henryk Poddębski—76, 86, 209; František Řehoř—30; Vassili Schedrin—4-6, 8-12, 14, 15, 17-26, 28, 29, 31-36, 38-43, 47-49, 53, 58, 60, 63, 64, 69, 71-74, 77-85, 87-113, 115-122, 125-127, 129-137, 139-144, 146-148, 151-163, 167, 168, 172-190, 192-199, 203, 208, 211-218, 221-223, 226-250, 252-260, 262, 264, 265, 267, 268, 270-287, 289, 290, 293-305, 307-334; N. J. Scott—268; Sussman Photography—276; Frank Sysyn—114; Roman Vishniac—55; Ucrainica Research Institute, Toronto—68; Ukrainian Diocesan Museum and Library, Stamford, Conn.—184; Ukrainian Jewish Encounter—335.

Науково-популярне видання

Павло-Роберт МАГОЧІЙ, Йоханан ПЕТРОВСЬКИЙ-ШТЕРН

**ЄВРЕЇ ТА УКРАЇНЦІ:
тисячоліття співіснування**

*Видання друге, доповнене
Українською мовою*

Переклад з англійської:
Оксана Форостина

Редактор українського видання
Валерій Падяк

Видавництво Валерія Падяка
вул. Гагаріна 14/3, Ужгород, 88006

Директор
Лариса Ільченко
тел. +038 050 3726210
e-mail <padiak.valeri@gmail.com>
www.padyak.com

(Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 963 від 20.06.2002 р.)

Коректор
Галина Тамаровська

Переклад з англійської та адаптація покажчика
Мілан Падяк

Замовлення № 335. Підписано до друку 01.12.2017 р. Формат 60x84 1/8
Папір крейдяний. Гарнітура: Minion Pro. Умов. друк. арк. 40,65. Тираж 5000 прим.

Відруковано в ПП «ЮНІСОФТ»
61036, м. Харків, вул. Морозова, 136

Магочій, П.-Р.

М12 Євреї та українці: тисячоліття співіснування / Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн ; переклад з англ. Оксани Форостини ; ред. укр. вид. Валерій Падяк. – Вид. друге, доповн. – Ужгород : Вид-во Валерія Падяка, 2018. – 340 с.+ XII с. : іл. + мапи.

ISBN: 978-966-387-115-8

Це видання, що побачило світ англійською мовою під назвою «Jews and Ukrainians: a millennium of co-existence» (Торонто, 2016) та одночасно у перекладі українською мовою, викликало значне зацікавлення в читачів. Готуючи до друку друге українське видання, автори доопрацювали текст та додали зведений покажчик (предметний, іменний та географічний).

Книжку було написано на замовлення недержавної організації «Українсько-єврейська зустріч» (UJE), яка разом із урядом Канади (Міністерством громадянства й імміграції) співфінансувала публікацію книги у рамках проекту «Взаємо-Дія: Програма грантів і підтримки мультикультуралізму».

УДК 94(=411.16):(=161.2)